

५०४२

श्रीमत् नंदरायार्थ लगयत् प्रणीत

शंकराचार्य पंचरत्न.

(विवेकचूडामणि, अपरोक्षानुभूति, स्वात्मनिरूपण,
आत्मबोध, वाक्यवृत्ति.)

मुद्रा सहित शुद्ध गुणैर आभांतर.

प्रसिद्ध करनार.

जयराम रघुनाथ.

प्रमुख-मुंबई, वैद्यकज्ञानप्रसारक सभा.

प्रथमावृत्ति—प्रत २०००.

Bombay:

PRINTED AT THE "NIRNAYA-SAGAR" PRESS.

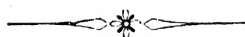
संवत् १९१८—सन १८९२.

मूल्य १२ आना.

૫૦૪૨

૫૦૪૨

શંકરાચાર્ય પંચરત્ન.

સંસારાધ્વનિ તાપમાનુકિરણપ્રોઙ્ગૂતદાહવ્યથા ।

સ્થિન્નાનાં જલકાઙ્ક્ષયા મરુભૂવિ શ્રાન્ત્યાપરિ આમ્યતામ્ ।

અત્યાસન્ન મુધામ્બુધિં મુલ્લકરં બ્રહ્માદ્વયં દર્શય ।

ત્યેષા શંકરભારતી વિજયતે નિર્વાણસન્દાયિની ॥૧૮૩॥ વિ૦ જી૦

(અર્થ) સંસારરૂપ માર્ગમાં તાપરૂપી સૂર્યની કિરણોથી ઉત્પન્ન થએલી દાહરૂપી વ્યથાથી ખેદ પામેલા, અને તેને લીધે જાણે નિર્જળ ભૂમિમાં થાકીને જળની ઈચ્છાથી ભટકતા હોય એવા સંસારી લોકોને બહુજ સમીપમાં સુખદાયી અમૃતના સમુદ્ર જેવા અદ્વિતીય પરમાત્માને દેખાડી પરમ શાંતિ આપનારી આ શંકરાચાર્યની વાણી સર્વોપરિ છે.

આ આર્યાવર્તમાં માન પામેલું અને ઉત્તમ પુસ્તક “શંકરાચાર્ય પંચરત્ન” છે. શ્રી શંકરાચાર્યે, જેલાં હજારો પુસ્તકોમાં આ વધારે વખણાયેલું અને તત્ત્વજ્ઞાનથી રહ્યું છે. આ ગ્રંથ સંસ્કૃત ભાષામાં હોવાથી આધુનીક આર્ય પ્રજાથી તે જાણી બીન માહેતીને લીધે તેનો લાભ જેવો જોઈએ તેવો લઈ શકાતો નથી આથી તેવા એક અત્યુત્તમ ગ્રંથનું ગુજરાતીમાં મૂળશ્લોકો સહિત ભાષાંતર થવાની ધણી અગત્ય વિચારી અમે તેનું શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર એક વિદ્વાન શાસ્ત્રી પાસે કરાવી સુપર રાયલ જિંચી નતના શુશોભીત કાગળને સરસ છાપથી લગભગ ૪૦૦ પૃષ્ઠ જેવડા પુસ્તકના આકારમાં છપાવી બહાર પાડ્યું છે. ભક્તિજ્ઞાનયુક્ત

જુદા અતિશે વખાણુ કરવા કરતાં એટલુંજ કેહેવામાં આવેછે કે એક વખત પ્રસ્તુત પુસ્તક વાચવામાં આવશે એટલે સાફ માલમ પડશે કે આ પુસ્તક માટે કરેલાં વખાણુ નકામાં નથી જે ગૃહસ્થોને આ પુસ્તકના આહુક થવું હોય તેમણે પોતાનાં નામ, ઠામ, હોદ્દા સાથે ભરી ભરાવી કર્તા તરફ સત્વર મોકલી આપવાથી પુસ્તક બહાર પડેથી મોકલી આપવામાં આવશે.

૧૦ પ્રત અપાવનારને ૧ પ્રત ભેટ-પાંચ પ્રત
અપાવનારને પોષ્ટેજ માફ.

મુંબઈ—રામવીડી નજીક } જયરામ રઘુનાથ.
દાદીશેઠની આગ્યારીને રસ્તે, } પ્રમુખ “મુંબૈ ૦ જ્ઞા ૦ પ્ર૦ સલા.”
મલ્હારાવ લેન, ઘર નંબર-૮.

૪૮૫: વાગ્ય આગતો આ ગ્રંથમાંથી મળી આવે છે. કેટલાક ઉટવૈદો રોગ થવાનાં કારણો વગેરે જાણ્યા શિવાય પોતાની કમ સમજ શક્તિને આધિન થઈને ઊંટવૈદુ કરી ઊંધું ચતું કરી નાખે છે તેઓને તો આ ગ્રંથ અવશ્ય કરીને વાંચવાની અમે ભલામણ કરીએ છીએ. * * * * *

ગુજરાત મિત્ર.

૪. દરેક વૈદ્યે પ્રથમ નિદાન જાણવું જોઈએ, કારણ કે નિદાન શિવાય ઔષધ કાંઈ પણ અસર કરતું નથી પણ ઉલટું દુઃખરૂપ થઈ પડે છે. એ તો દેખીતું જ છે કે, કયો રોગ થયો છે તેની પરીક્ષા કર્યા વગર દવા આપવી અથવા લેવી તે વૈદ્ય-શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ છે. હાલના ઘણાખરા લેભાગુ વૈદ્યો નિદાન ભાગ જાણતા નથી ને પોતાનું કામ ધમધોકારે ચલાવે છે પણ તે બધું કાંઈ કામનું નથી. જ્યાંસુધી તેઓ નિદાન ભાગ જાણતા નથી ત્યાંસુધી તેમનાથી વૈદ્ય થઈ શકાશે જ નહીં.

મે સન ૧૮૮૬.

આયુર્વેદ સુધાકર.

૫. શ્રી માધવનિદાન-આ ગ્રંથ આર્ય વૈદ્યક સંબંધી છે અને તેમાં રોગો ઉત્પન્ન થવાનાં કારણો, રોગોનાં નામ અને લક્ષણ ઘણી સારી રીતે વર્ણવ્યાં છે. મૂળ માધવનિદાન ગ્રંથ આ દેશના વૈદ્યોને અને ગૃહસ્થોને ઘણો પ્રિય છે અને કેટલાએક તેનો આરંભમાં અભ્યાસ કરે છે. આવા ઉપયોગી ગ્રંથનું ભાષાંતર પ્રસિદ્ધ કરવામાટે મિં જેરામે જે શ્રમ લીધો છે તે ખરેખર સ્તુતિપાત્ર છે * * * ભાષાંતરનો હેતુ સારી રીતે પાર પડેલો અમને લાગે છે. આર્ય વૈદ્યકનો પ્રેલાવો થાય અને તે ગુજરાતી જાણનારાઓ સમજી શકે એ માટે મિં જેરામનો ઉત્સાહ અમે અંત વખાણવાલાયક છે. આ પુસ્તક સર્વ સજ્જનોએ સંગ્રહવા જેવું છે.

સત્યવક્તા.

અવશ્ય જાણવો જોઈએ. અને તે જાણવાસારૂં તેમને આ ઉપદેશ
 ધણું ઉપયોગી થાય તેવું છે. એમાં મૂળ સંસ્કૃત તથા તેની
 ગુજરાતી રીકા સમજાય તેવી રીતે આપેલી છે. ઔષધોના
 પુસ્તક કરતાં આવું પુસ્તક સાધારણ લોકોને પણ ઉપયોગી
 થાય કેમકે રોગ થવાનાં કારણ અને રોગની હાલત તેમના
 સમજવામાં આવે તો તેથી સાવચેત રહેવા પ્રયત્ન કરી શકાય
 અને એમ બને એટલે ઔષધની ગરજ ઘણીજ થોડી પડે
 કાળજી અને છાપ સરસ છે. * * * * *

જાનેવારી ૧૮૮૬.

બુદ્ધિપ્રકાશ.

૨. વૈદ્યકના શારીર શાસ્ત્ર, નિદાન (રોગની ઉત્પત્તિ વગે-
 રેનાં કારણો સમજવાં તે) અને ચિકિત્સા (ઔષધ વિચાર)
 એવા ત્રણ મુખ્ય ભાગ છે. એમાં પણ નિદાન સૌથી વધારે
 ઉપયોગી હોવું જોઈએ. એમાં કાંઈ શક નથી. નિદાન વિષે
 માધવનો આ ગ્રંથ પરમ પ્રમાણ ગણાય છે સંસ્કૃતમાં આવી
 આવી એક કહાણી છે કે:—

નિદાને માધવઃ શ્રેષ્ઠ સૂત્રસ્થાને તુ વાગ્મટઃ ॥

શારીરે સુશ્રુતઃ પ્રોક્તશ્ચરકસ્તુ ચિકિત્સિતે ॥ ૧ ॥

આ ગ્રંથનું મૂળ સહિત ગુજરાતી ભાષાંતર બેરમ વિ.
 રઘુનાથે કરી તમામ વૈદ્ય વર્ગને તથા તે વિષયના જિજ્ઞાસુઓને
 બેશક બહુજ ઉપકૃત કર્યો છે. આ ભાષાંતર ઘણે દરજ્જે શુદ્ધ
 તથા બધાથી સમજાય એવું છે.

ડીસેમ્બર ૧૮૮૫.

ગુજરાત શાળાપત્ર.

૩. આ ચોપડી વૈદ્યરાજેને ઘણી વાંચવા યોગ્ય છે, શરી-
 રમાં કેવા કેવા પ્રકારના નાહાના મોટા રોગોની ઉત્પત્તિ થાય
 છે અને તે કેવે પ્રકારે થાય છે તે આદી ઘણીક વાંચીને સમ-

ભલે શાસ્ત્રોની ચર્ચા કર્યા કરે અને દેવતાઓનું પૂજન કર્યા કરે, કર્મો કર્યા કરે અને દેવતાઓની ભક્તિ પણ કર્યા કરે પરંતુ જીવ અને પરબ્રહ્મની એકતા સમજવા વિના સૈકડો મહાકલ્પ વીતતાં પણ મુક્તિ થતી નથી.

અમૃતત્વસ્ય નાશાસ્તિ વિત્તેનેત્યેવ હિ શ્રુતિઃ ।

બ્રવીતિ કર્મણો મુક્તેરહેતુલં સ્ફુટં યતઃ ॥

‘ધનથી મુક્તિ મળવાની આશા નથી’ એવા અર્થવાળી શ્રુતિ સ્ફુટ રીતે કહેછે કે કર્મો કરવાથી મુક્તિ મળતી નથી.

અતો વિમુક્ત્યૈ પ્રયતેત વિદ્વાન્સંન્યસ્તવાહ્યાર્થમુત્ત્વસ્પૃહઃ સન્ ।
સન્તં મહાન્તં સમુપેત્ય દેશિકં તેનોપદિષ્ટાર્થસમાહિતાત્મા ॥

એટલા માટે વિદ્વાને વિષય સંબંધી મુખોની લાલચ છોડી દેતાં મહાત્મા સદ્ગુરુનો આશ્રય લઈ તેમણે ઉપદેશ કરેલા સિદ્ધાંતોમાં એકાગ્રતા રાખીને મુક્તિને વાસ્તે ચલ કરવું જોઈએ.

ઉદ્ધરેદાત્મનાત્માનં મયં સંસારવારિધૌ ।

યોગારૂઢત્વમાસાદ્ય સમ્યગ્દર્શનનિષ્ઠયા ॥

પોતાનો જીવાત્મા કે જે સંસારરૂપ સમુદ્રમાં ડૂબી ગયો છે તેનો યોગારૂઢપણું મેળવી યથાર્થ જ્ઞાનમાં નિષ્ઠા રાખીને પોતાની મેળેજ ઉદ્ધાર કરવો જોઈએ.

સંન્યસ્ય સર્વકર્માણિ ભવબન્ધવિમુક્તયે ।

યત્યતાં પઞ્ચતૈર્ધીરૈરાત્માભ્યાસ ઉપસ્થિતૈઃ ॥

સધનાં કર્મોને છોડી દઈ ધીરજવાળા સમજી પુરૂષોએ આ-

તમાના વિચારમાંજ તત્પર રહેતાં સંસારરૂપી બંધનથી છુટકારાને વાસ્તે યત્ન કરવું યોગ્ય છે.

चित्तस्य शुद्धये कर्म न तु वस्तूपलब्धये ।

वस्तुसिद्धिर्विचारेण न किञ्चित्कर्मकोटिभिः ॥

કર્મો કરવાથી ચિત્તની શુદ્ધિ થાયછે પણુ યથાર્થ રીતે આત્મજ્ઞાન થતું નથી આત્મજ્ઞાન તો વિચારથીજ મળેછે. કરોડો કર્મો કરવાથી જરાપણુ મળતું નથી.

सम्यग्विचारतः सिद्धा रज्जुतत्त्वावधारणा ।

भ्रान्तोदितमहासर्पभयदुःखविनाशिनी ॥

જોમ પુરતા વિચારથી સિદ્ધ થએલો રજ્જુ (હોરી) ના તત્ત્વનો નિશ્ચય, બ્રાંતિ પામેલા પુરૂષે કહેલા મોટા સર્પના ભયરૂપ દુઃખનો વિનાશ કરેછે તેમ યથાર્થ વિચારથી સિદ્ધ થએલો આત્માના તત્ત્વનો નિશ્ચય, ખોટા સંસારથી થએલા દુઃખનો વિનાશ કરેછે.

अर्थस्य निश्चयो दृष्टो विचारेण हितोक्तिः ।

न स्नानेन न दानेन प्राणायामशतेन वा ॥

સદ્ગુરુના વચનથી અને વિચારથી સ્વરૂપનો નિશ્ચય થાયછે પણુ સ્નાનથી, દાનથી કે સૈકરો પ્રાણાયામ કરવાથી થતો નથી.

अधिकारिणमाशास्ते फलसिद्धिर्विशेषतः ।

उपाया देशकालाद्याः सन्त्यस्मिन्सहकारिणः ॥

વિશેષે કરી ફલની સિદ્ધિ થવામાં યોગ્ય અધિકારી હો-

વાની અપેક્ષા (જરૂર) છે અને તેમાં દેશ તથા કાલ આદિની સહાયતા પણ જોઈએ છે.

અતો વિચારઃ કર્તવ્યો જિજ્ઞાસોરાત્મવસ્તુનઃ ।

સમાસાદ્ય દયાસિન્ધું ગુરું બ્રહ્મવિદુત્તમમ્ ॥

એટલામાટે આત્માના સ્વરૂપને જાણવાની ઇચ્છાવાળાએ દયાના સમુદ્રરૂપ અને બ્રહ્મવેત્તાઓમાં ઉત્તમ ગુરુની પાસે જઈને આત્માનો વિચાર કરવો જોઈએ.

મેધાવી પુરુષો વિદ્વાનૂહાપોહવિચક્ષણઃ ।

અધિકાર્યાત્મવિદ્યાયામુક્તલક્ષણલક્ષિતઃ ॥

જે પુરૂષ બુદ્ધિમાન, વિદ્વાન, તર્ક તથા પ્રતિતર્ક કરવામાં વિચક્ષણ અને મુક્ત પુરૂષનાં લક્ષણો રાખવામાં તત્પર હોય તે પુરૂષ આત્મવિદ્યાનો અધિકારી છે.

વિવેકિનો વિરક્તસ્ય શમાદિગુણશાલિનઃ ।

મુમુક્ષોરેવ હિ બ્રહ્મજિજ્ઞાસાયોગ્યતા મતા ॥

જે પુરૂષ વિવેકી, વૈરાગ્યવાળો, શમ આદિ ગુણોવાળો અને મોક્ષની ઇચ્છાવાળો હોય તે પુરૂષજ બ્રહ્મવિદ્યાનો અધિકારી છે.

સાધનાન્યત્ર ચત્વારિ કથિતાનિ મનીષિભિઃ ।

યેષુ સત્સ્વેવ સન્નિષ્ઠા યદભાવે ન સિદ્ધ્યતિ ॥

વિદ્વાનોએ બ્રહ્મવિદ્યાને વારંવાર ચાર સાધનો કહેલાં છે કે જે સાધનો હોય તોજ બ્રહ્મનિષ્ઠા પ્રાપ્ત થાયછે અને ન હોય તો પ્રાપ્ત થતી નથી.

આદૌ નિત્યાનિત્યવસ્તુવિવેકઃ પરિગણ્યતે ।
 રહામુત્ર ફલભોગવિરાગસ્તદનન્તરમ્ ॥
 શમાદિષટ્કસમ્પત્તિર્મુમુક્ત્વમિતિ સ્ફુટમ્ ।
 બ્રહ્મ સત્યં જગન્મિથ્યેત્યેવંરૂપો વિનિશ્ચયઃ ॥
 સોઽયં નિત્યાનિત્યવસ્તુવિવેકઃ સમુદાહૃતઃ ।
 તદ્વૈરાગ્યં જિહાસા યા દર્શનશ્રવણાદિભિઃ ॥
 દેહાદિબ્રહ્મપર્યન્તે હ્યનિત્યે ભોગવસ્તુનિ ।
 વિરજ્ય વિષયત્રાતાદોષદૃષ્ટ્યા મુહુર્મુહુઃ ॥
 સ્વલક્ષ્યે નિયતાવસ્થા મનસઃ શમ ઉચ્યતે ।
 વિષયેભ્યઃ પરાવૃત્ય સ્થાપનં સ્વસ્વગોલકે ॥
 ઉભયેષામિન્દ્રિયાણાં સ દમઃ પરિકીર્તિતઃ ।
 બાહ્યાનાલમ્બનં વૃત્તેરેવોપરતિરુત્તમા ॥

પ્રથમ નિત્ય તથા અનિત્ય વસ્તુનો વિવેક; તે પછી આ
 લોક તથા પરલોક સંબંધી ક્ષેત્ર ભોગવવામાં વૈરાગ્ય, તે પછી
 શમ આદી છ વાનાંની સંપત્તિ અને તે પછી મોક્ષની મુક્તિ
 એવી રીતે બ્રહ્મવિદ્યાનાં ચાર સાધનો ગણવામાં આવ્યાં છે. તે
 એમાં, બ્રહ્મ સત્ય છે અને જગત્ મિથ્યા છે એવો જે નિશ્ચય
 તે નિત્ય તથા અનિત્ય વસ્તુનો વિવેક કહેવાય છે. દેહથી ને
 બ્રહ્મલોક સુધીની સધળી ભોગ્ય વસ્તુઓ કે જેઓ અનિત્ય છે
 તેઓનાં દર્શન તથા શ્રવણ આદિમાં જે પૂર્ણ અર્ચિ ઉત્પન્ન થાય
 તે આ લોક તથા પરલોક સંબંધી ક્ષેત્ર ભોગવામાં વૈરાગ્ય કહે-
 વાય છે. વિષયો ઉપર વારંવાર દોષ દૃષ્ટિ કરવારૂપ ઉપાયવતે

વિષયોના સમૂહથી વૈરાગ્ય પામીને મનની પોતાના લક્ષ્યમાં જે નિયમિત સ્થિતિ થાય તે શમ કેહેવાય છે. જ્ઞાનેન્દ્રિય તથા ક-
મેન્દ્રિયોને વિષયોથી પાછીવાળીને પોત-પોતાનાં ગોલકોમાંજ રા-
ખવી એ દમ કેહેવાય છે. ચિત્તની વૃત્તિ વિષયોની વાસનાથી
રહિત થાય એ ઉત્તમ ઉપરતિ કેહેવાય છે.

સહનં સર્વદુઃખાનામપ્રતીકારપૂર્વકમ્ ।

ચિન્તાવિલાપરહિતં સા તિતિક્ષા નિગદ્યતે ॥

કાંઈ પણ દુઃખોને મગાડવાનો ઉપાય નહીં કરતાં તથા ચિન્તા
કે વિલાપ પણ નહીં કરતાં સધળાં દુઃખોને સહન કરવાં એ
તિતિક્ષા કેહેવાય છે.

શાસ્ત્રસ્ય ગુરુવાક્યસ્ય સત્યબુદ્ધ્યવધારણમ્ ।

સા શ્રદ્ધા કથિતા સદ્ધિર્યયા વસ્તૂપલભ્યતે ॥

શાસ્ત્ર અને ગુરુનું વાક્ય સત્ય છે એવો જે નિશ્ચય રાખવો
તેને સત્પુરૂષો શ્રદ્ધા કેહે છે કે જે શ્રદ્ધાથી આત્મવસ્તુની પ્રાપ્તિ
થાય છે.

સર્વદા સ્થાપનં બુદ્ધેઃ શુદ્ધે બ્રહ્મણિ સર્વદા ।

તત્સમાધાનમિત્યુક્તં ન તુ ચિત્તસ્ય લાલનમ્ ॥

ચિત્તને જોઈતા પદાર્થો આપીને રાજી કરવું એ સમાધાન
ન કેહેવાય; પણ સર્વદા શુદ્ધ બ્રહ્મમાં બુદ્ધિનું સ્થાપન કરવું એ
સમાધાન કેહેવાય છે.

અહંકારાદિદેહાન્તાન્બન્ધાનજ્ઞાનકલ્પિતાન્ ।

સ્વસ્વરૂપાવબોધેન મોક્તુમિચ્છા મુમુક્ષુતા ॥

અહંકારથી દેહસુધીના જે અંધો અજ્ઞાનથી કલ્પાએલા છે તેઓને પોતાના સ્વરૂપના અવબોધથી મુકી દેવાની જે ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય તે મોક્ષની ઇચ્છા સમજવી.

મન્દમધ્યમરૂપાપિ વૈરાગ્યેણ શમાદિના ।

પ્રસાદેન ગુરોઃ સેયં પ્રવૃદ્ધા સૂયતે ફલમ્ ॥

એ મોક્ષ પામવાની ઇચ્છા પ્રથમ મંદ કે મધ્યમ હોય તો-પણ વૈરાગ્યથી, શમ આદિથી અને ગુરુની કૃપાથી વૃદ્ધિ પામે એટલે યોગ્ય ફલ આપે છે.

વૈરાગ્યં ચ મુમુક્ષુત્વં તીવ્રં યસ્ય તુ વિદ્યતે ।

તસ્મિન્નૈવાર્થવન્તઃ સ્યુઃ ફલવન્તઃ શમાદયઃ ॥

જે પુરૂષને મોક્ષ પામવાની ઇચ્છા અને વૈરાગ્ય તીવ્ર હોય તે પુરૂષમાંજ શમ આદિ પદાર્થો સફળ થાય છે.

एतयोर्मन्दता यत्र विरक्तत्वमुमुक्षयोः ।

मरौ सलिलवत्तत्र शमादेर्भानमात्रता ॥

જે પુરૂષમાં મોક્ષ પામવાની ઇચ્છા અને વૈરાગ્ય એ એ સાધનની મંદતા હોય તે પુરૂષમાં નિર્જળ ભૂમીમાં જળની પેઠે (જાંઝવાનાં પાણીની પેઠે) શમ દમ આદિ સાધનો ભાસમાં માત્ર હોય છે.

मोक्षकारणसामग्र्यां भक्तिरेव गरीयसी ।

स्वस्वरूपानुसन्धानं भक्तिरित्यभिधीयते ॥

મોક્ષનાં કારણોની સામગ્રીમાં ભક્તિજ સર્વોત્તમ છે પણ તે ભક્તિનું સ્વરૂપ પોતાના સ્વરૂપનું અનુસંધાન કરવું એજ છે.

સ્વાત્મતત્ત્વાનુસન્ધાનં ભક્તિરિત્યપરે જગુઃ ।
 ઉક્તસાધનસંપન્નસ્તત્ત્વજિજ્ઞાસુરાત્મનઃ ॥
 ઉપસીદેદુરં પ્રાજ્ઞં યસ્માદ્વન્ધવિમોક્ષણમ્ ।
 શ્રોત્રિયોઽટ્ટજિનોઽકામાહતો યો બ્રહ્મવિત્તમઃ ॥
 બ્રહ્મણ્યુપરતઃ શાન્તો નિરિન્ધન ઇવાનલઃ ।
 અહેતુકદયાસિન્ધુર્વન્ધુરાનમતાં સતામ્ ॥

ખીજાઓ કહે છે કે ‘પોતાના આત્માના તત્ત્વનું અનુસંધાન કરવું એ શક્તિનું સ્વરૂપ છે.’ ઉપર કહેલાં સાધનોથી સંપન્ન થએલા આત્માના તત્ત્વને જાણવાની ઇચ્છાવાળા પુરૂષે વિદ્વાન્ ગુરુની શરણે જવું કે જેથી બંધમાંથી છુટકારો થાય છે. એ ગુરુ વેદને જાણનાર, કામરહિત, બ્રહ્મવેત્તાઓમાં ઉત્તમ, બ્રહ્મમાંજ રમણ કરનાર, કાષ્ટરહિત અગ્નિની પેઠે શાંત, કોઈ પ્રકારની લાલચ વગરની દયાના સમુદ્રરૂપ અને સેવા કરનારા સત્પુરૂષોનો બાંધવરૂપ જોઈએ.

તમારાધ્ય ગુરું ભક્ત્યા પ્રહ્મપ્રશ્રયસેવનૈઃ ।

પ્રસન્નં તમનુપ્રાપ્ય પૃચ્છેજ્ઞાતવ્યમાત્મનઃ ॥

ભક્તિથી, નમ્રતાથી, વિનયથી અને સેવનથી તેમનું આરાધન કરી પ્રસન્ન કરી તેમની પાસે જઈને પોતાને જે જાણવા યોગ્ય છે તે નીચેપ્રમાણે પૂછવું.

સ્વામિન્નમસ્તે નતલોકબન્ધો કારુણ્યસિન્ધો પતિતં ભવાબ્ધૌ ।

મામુદ્ધરાત્મીયકટાક્ષદૃષ્ટ્યા ઋજ્વ્યાતિકારુણ્યસુધાભિવૃદ્ધ્યા ॥

“હે સ્વામી ! હે પ્રણામ કરનારા લોકોના બંધુ ! કરુણાના

સમુદ્રરૂપ ! હું કે જે સંસારરૂપ સમુદ્રમાં પડ્યો છું તેને સરળ અને કર્ણ્યારૂપ અમૃતને વર્ષનારી આપની કટાક્ષયુક્ત દૃષ્ટિથી આહાર કાઢાવો.

દુર્વારસંસારદવાગ્રિતપ્તં દોધૂયમાનં દુરદૃષ્ટવાતૈઃ ।

ભીતં પ્રપન્નં પરિપાહિ મૃત્યોઃ શરણ્યમન્યઘદહં ન જાને ॥

હું કે મારાથી અડકાવી શકાય નહીં એવા સંસારરૂપ દાવાનલથી તપેલો, દુષ્ટ પ્રારબ્ધરૂપ પવનોએ કંપાવતો, બીનેલો અને શરણુગત છું તેનું સંસારમાંથી રક્ષણ કરો. હું આપ વિના બીજા કોઈ રક્ષકને જાણતો નથી.

શાન્તા મહાન્તો નિવસન્તિ સન્તો વસન્તવલ્લોકહિતં ચરન્તઃ ।

તીર્ણાઃ સ્વયં ભીમભવાર્ણવં જના ન હેતુનાન્યાનપિ તારયન્તઃ॥

શાંત, મહાત્મા, વસંતની પેઠે લોકોનું હિત કરતા, પોતે ભયંકર સંસારરૂપી સમુદ્રથી તરેલા અને બીજાઓને પણ કેવળ કર્ણ્યુથી એ સમુદ્રમાંથી તારનારા સત્પુરુષો જગતમાં વસે છે.

અયં સ્વભાવઃ સ્વત એવ યત્પરશ્રમાપનોદપ્રવર્ણં મહાત્મનામ્ ।

સુધાંશુરેષ સ્વયમર્કકર્કશપ્રભાભિતપ્તામવતિ ક્ષિતિં કિલ ॥

જેમ સૂર્યની કઠોર કિરણોથી તપેલી પૃથ્વીને શાંત કરવી એ ચંદ્રનો સ્વભાવજ છે તેમ પરાયા સંસાર સંબંધી પરિશ્રમને શાંતિથી મટાડવો એ મહાત્માઓનો સ્વભાવજ છે.

બ્રહ્માનન્દરસાનુભૂતિકલિતૈઃ પૂતૈઃ સુશીતૈર્યુતૈ-

ર્યુષ્મદ્વાકલશોઙ્ગિતૈઃ શ્રુતિમુર્ખૈર્વાક્યામૃતૈઃ સેચય ।

**સન્તર્પ્તં ભવતાપદાવદહનજ્વાલાભિરેનં પ્રભો
ધન્યાસ્તે ભવદીક્ષણક્ષણગતેઃ પાત્રીકૃતાઃ સ્વીકૃતાઃ ॥**

હે પ્રભુ ! હું કે જે સંસારના તાપરૂપી દાવાનલની જ્વાલાઓથી બહુજ તપેલો છું તેને બ્રહ્માનંદના રસમાં અનુભવથી ભરેલાં, પવિત્ર, બહુજ થંડાં, યોગ્ય, કાનને સુખ આપનારાં અને આપની વાણીરૂપ કળશમાંથી નીકળેલાં વચનોરૂપી અમૃતોથી નવરાગો. આપના ભક્તો કે જેઓ ક્ષણુમાત્રમાં પણ આપની કૃપાદૃષ્ટિના પાત્રરૂપ થાયછે તેઓ ભાગ્યશાળી છે.

**કથં તરેયં ભવસિન્ધુમેતં કા વા ગતિર્મે કતમોઽસ્ત્યુપાયઃ ।
જાને ન કિञ્ચિત્કૃપયાવ માં પ્રભો સંસારદુઃસ્વક્ષતિમાતનુષ્વ ॥**

હું આ સંસારરૂપી સમુદ્રને શી રીતે તરું ? મારી શી ગતિ ? અને કયો સદ્ગતિનો ઉપાય છે ? એવિષે હું કશું જાણુતો નથી. હે પ્રભુ ! કૃપા કરીને માં રક્ષણુ કરો અને સંસારનાં દુઃખોનો નાશ કરો.

**તથા વદન્તં શરણાગતં સ્વં સંસારદાવાનલતાપતપ્તમ્ ।
નિરીક્ષ્ય કારુણ્યરસાર્દદૃષ્ટ્યા દ્વ્યાદભીતિં મહસા મહાત્મા ॥**

એપ્રમાણે બોલતા, પોતાને શરણાગત થએલો અને સંસારરૂપી દાવાનલના તાપથી તપેલા શિષ્યપર મહાત્મા ગુરુએ તુરત કરુણારૂપી રસથી ભીજાએલી દૃષ્ટિ કરીને તેને અભય દાન દેવું.

**વિદ્વાન્સ તસ્મા ઉપસત્તિમીયુષે મુમુક્ષવે સાધુ યથોક્તકારિણે ।
પ્રશાન્તચિત્તાય શમાન્વિતાય તત્ત્વોપદેશં કૃપયૈવ કુર્યાત્ ॥**

શરણાગત થએલા, મોક્ષની ઇચ્છાવાળા, કલ્પા પ્રમાણે સારી

રીતે કરનારા, શાંત ચિત્તવાળા અને શમવાળા એ શિષ્યને વિદ્વાન્ ગુરુએ કૃપાથીજ તત્ત્વનો ઉપદેશ કરવો.

**મામૈષ્ટ વિદ્વંસ્તવ નાસ્ત્યપાયઃ સંસારસિન્ધોસ્તરણેઽસ્ત્યુપાયઃ ।
યેનૈવ યાતા યતયોઽસ્ય પારં તમેવ માર્ગં તવ નિર્દિશામિ ॥**

ગુરુએ શિષ્યને કહેવું કે બીક રાખ નહીં તારો નાશ નહીં થશે, સંસારરૂપી સમુદ્રમાંથી તરવાનો ઉપાય છે. જે માર્ગથી સંન્યાસીઓ આ સંસારના પારને પામેલા છે તેજ માર્ગ હું તને બતાવું છું.

અસ્ત્યુપાયો મહાન્કશ્વિત્સંસારમયનાશનઃ ।

તેન તીર્ત્વા ભવામ્ભોધિં પરમાનન્દમાપ્સ્યસિ ॥

સંસારના ભયનો નાશ કરનારો એક મોટો ઉપાય છે. એ ઉપાયથી તું સંસારરૂપી સમુદ્રને તરી પરમ આનંદ પામીશ.

વેદાન્તાર્થવિચારેણ જાયતે જ્ઞાનમુત્તમમ્ ।

તેનાત્યન્તિકસંસારદુઃખનાશો ભવત્યનુ ॥

વેદાંત શાસ્ત્રના અર્થનો વિચાર કરવાથી ઉત્તમ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાયછે અને એ જ્ઞાનથી તુરતજ સંસાર સંબંધી દુઃખનો નાશ થાયછે.

શ્રદ્ધાભક્તિધ્યાનયોગાન્મુક્ષોર્મુક્તેર્હેતૂન્વક્તિ સાક્ષાચ્છુતેર્ગાઃ ।

યો વા એતેષ્વેવ તિષ્ઠત્યમુષ્ય મોક્ષોઽવિદ્યાકલ્પિતાદેહવન્ધન ॥

સાક્ષાત્ શ્રુતિની વાણી કહેછે કે “મોક્ષને ઇચ્છનારાને શ્રદ્ધા, ભક્તિ અને ધ્યાન એઓ મુક્તિના ઉપાય છે.” જે પુરુષ એ ઉપાયો કરવામાંજ મગ્ન રહેછે તેનો અવિદ્યાએ કલ્પેલા દેહના બંધનથી મોક્ષ થાયછે.

અજ્ઞાનયોગાત્પરમાત્મનસ્તવ હ્યનાત્મબન્ધસ્તત એવ સંસૃતિઃ ।
તયોર્વિવેકોદિતબોધવન્નિરજ્ઞાનકાર્યં પ્રદહેત્સમૂલમ્ ॥

તું કે જે પરમાત્માજ છે તેને અજ્ઞાનના યોગથી દેહાદિક અનાત્મ પદાર્થોથી બંધન થએલું છે અને એથીજ સંસાર થએલો છે નાટો આત્મા અનાત્માના વિવેકથી ઉત્પન્ન થએલો જ્ઞાનરૂપ અગ્નિજ અજ્ઞાનને અને અજ્ઞાનના કાર્યને બાળી નાખશે.

શિષ્ય ઉવાચ

કૃપયા શ્રયતાં સ્વામિન્મશ્નોઽયં ક્રિયતે મયા ।
યદુત્તરમહં શ્રુત્વા કૃતાર્થઃ સ્યાં ભવન્મુક્તાત્ ॥

કો નામ બન્ધઃ કથમેષ આગતઃ કથં પ્રતિષ્ઠાસ્ય કથં વિમોક્ષઃ ।
કોઽસાવનાત્મા પરમઃ સ્વ આત્મા તયોર્વિવેકઃ કથમેતદુચ્યતામ્

શિષ્ય કહેછે-હે સ્વામી ! હું આ પ્રશ્ન કરું છું તે કૃપાથી સાંભળો કે જેનો આપના મુખથી ઉત્તર સાંભળીને હું કૃતાર્થ થઈશ.

બંધ એ શો પદાર્થ છે? એ શી રીતે પ્રાપ્ત થયો છે? એની સ્થિતિ કેવી છે? એમાંથી છુટકારો શી રીતે થાય? આત્માથી ભિન્ન અનાત્મા કોણ છે? આત્મા કોણ છે? અને અનાત્મા તથા આત્માનો વિવેક શી રીતે કરવો? એ કહો.

શ્રીગુરુરુવાચ

ધન્યોઽસિ કૃતકૃત્યોઽસિ પાવિતં તે કુલં ત્વયા ।
યદવિદ્યાવન્ધમુક્ત્યા બ્રહ્મીભવિતુમિચ્છસિ ॥

ગુરુ કહેછે-તું અવિદ્યાના બંધમાંથી છુટીને બ્રહ્મ થવાને

ઇચ્છે છે એટલામાટે ભાગ્યશાળી છે અને કૃતાર્થ છે. તારા કુલને તે પવિત્ર કર્યું.

ઋણમોચનકર્તારઃ પિતુઃ સન્તિ સુતાદયઃ ।

વન્ધમોચનકર્તા તુ સ્વસ્માદન્યો ન કશ્ચન ॥

પોતાને માથે કરજ હોય તો તેમાંથી પુત્ર આદિકોના છોડાવે છે પરંતુ સંસારના બંધનમાંથી છોડાવનાર તો પોતાવિના બીજે કોઈ નથી.

મસ્તકન્યસ્તભારાદેર્દુઃખમન્યૈર્નિવાર્યતે ।

ભુધાદિકૃતદુઃખં તુ વિના સ્વેન ન કેનચિન્ ॥

માથાપર બોજે આદિ સુકાયું હોય તો તેનું દુઃખ બીજાઓથી અટકાવી શકાય છે પરંતુ ભૂખ આદિથી બચવું દુઃખ પોતાવિના બીજાઓથી અટકાવી શકાતું નથી.

પથ્યમૌષધસેવા ચ ક્રિયતે येन રોગિણા ।

આરોગ્યસિદ્ધિર્દૃષ્ટાસ્ય નાન્યાનુષ્ઠિતકર્મણા ॥

રોગીને પોતેજ પથ્યનું અને ઔષધનું સેવન કરે તો આરોગ્યની પ્રાપ્તિ થાયછે પણ રોગીને બદલે બીજે કોઈ કરે તો તેથી આરોગ્ય પ્રાપ્ત થતું બેવામાં આવતું નથી.

વસ્તુસ્વરૂપં સ્ફુટબોધચક્ષુષા સ્વેનૈવ વેદ્યં ન તુ પण्डितेन ।

ચન્દ્રસ્વરૂપં નિજચક્ષુષૈવ જ્ઞાતવ્યમન્યૈરવગમ્યતે કિમ્ ॥

જેમ ચંદ્રનું સ્વરૂપ પોતાની ચક્ષુથીજ જાણવામાં આવેછે પણ બીજાથી જાણવામાં આવતું નથી તેમ આત્માનું સ્વરૂપ પો-

તાના સ્ફુટ બોધરૂપ ચક્ષુથી જો પોતે સમજે તોજ સમજાય છે પણ બીજા કોઈની પંડિતાઈથી સમજતું નથી.

અવિદ્યાકામકર્માદિપાશબન્ધં વિમોચિતુમ્ ।

કઃ શક્ત્યાદ્વિનાત્માનં કલ્પકોટિશતૈરપિ ॥

અવિદ્યા, કામ અને કર્મ આદિરૂપ પાશથી થએલા બંધનને પોતાવિના સૈકરો અને કરોરો કહ્યોથી પણ બીજા કોણ કાપી શકે?

ન યોગેન ન સાંખ્યેન કર્મણા નો ન વિદ્યયા ।

બ્રહ્મૌત્મકત્વબોધેન મોક્ષઃ સિદ્ધયતિ નાન્યથા ॥

જીવ અને પરમાત્માની એકતા સમજવાથીજ મોક્ષ થાયછે પણ યોગ, સાંખ્ય, કર્મ કે વિદ્યા આદિ બીજા કોઈ ઉપાયથી થતો નથી.

વીણાયા રૂપસૌન્દર્યં તન્નિવાદનસૌષ્ઠવમ્ ।

પ્રજારજનમાત્રં તન્ન સામ્રાજ્યાય કલ્પતે ॥

વીણાના રૂપની સુંદરતા અને તેના તાર બળવવાની આ-લાકી એ લોકોને રાજ કરવા સારજ છે પણ તેથી કાંઈ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

વાગ્વૈશ્વરી શબ્દગ્ધરી શાસ્ત્રવ્યાખ્યાનકૌશલમ્ ।

વૈદુષ્યં વિદુષાં તદ્વજ્રુક્તયે ન તુ મુક્તયે ॥

વૈષ્ણવી વાણી, શબ્દોના પ્રવાહ, શાસ્ત્રોના વ્યાખ્યાનમાં નિપુણતા અને વિદ્વાનોની વિદ્વત્તા એ સઘળું ભોગને વાસ્તે છે પણ મોક્ષને વાસ્તે નથી.

અવિજ્ઞાતે પરે તત્ત્વે શાસ્ત્રાધીતિસ્તુ નિષ્ફલા ।

વિજ્ઞાતેઽપિ પરે તત્ત્વે શાસ્ત્રાધીતિસ્તુ નિષ્ફલા ॥

જેમ આત્માનું તત્ત્વ જાણવામાં ન આવે તો શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ નિષ્ફલ છે તેમ આત્માનું તત્ત્વ જાણ્યા પછી પણ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ નિષ્ફલ છે.

શબ્દજાલં મહારણ્યં ચિત્તભ્રમણકારણમ્ ।

અતઃ પ્રયત્નાજ્ઞાતવ્યં તત્ત્વજ્ઞાતત્ત્વમાત્મનઃ ॥

શબ્દોના જાળરૂપી મોઢું અરણ્ય ચિત્તને ભ્રમવામાં કારણરૂપ છે એટલા માટે પ્રપંચમાં નહીં પડતાં પ્રયત્નથી આત્માનું તત્ત્વજ્ઞાન જાણવું જોઈએ.

અજ્ઞાનસર્પદૃષ્ટસ્ય બ્રહ્મજ્ઞાનૌષધં વિના ।

કિમુ વેદૈશ્ચ શાસ્ત્રૈશ્ચ કિમુ મન્ત્રૈઃ કિમૌષધૈઃ ॥

જેને અજ્ઞાનરૂપી સર્પ કરડ્યો છે એવા માણસને એક બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપી ઔષધ વિના વેદ શાસ્ત્ર, મંત્ર અને ઔષધોથી શું થવાનું છે? કશું થતું નથી.

ન ગચ્છતિ વિના પાનં વ્યાધિરૌષધશબ્દતઃ ।

વિનાપરોક્ષાનુભવં બ્રહ્મશબ્દૈર્ન મુચ્યતે ॥

જેમ આસડ પીધા વિના આસડનું નામ લેવાથી રોગ ન ઠતો નથી તેમ અપરોક્ષ અનુભવ થયા વિના બ્રહ્મ બ્રહ્મ એના શબ્દો બોલવાથી મુક્તિ થતી નથી.

અકૃતા દૃશ્યવિલયમજ્ઞાત્વા તત્ત્વમાત્મન ।

વાહ્યશબ્દૈઃ કુતો મુક્તિરુક્તિમાત્રફલૈર્નૃણામ્ ॥

દૃશ્ય પદાર્થનો લય કર્યા વિના અને આત્માનું તત્ત્વ જાણ્યા વિના બહારના શબ્દો કે જોગ્યોનું જાણ ગળું ધસાવું એજ છે તેઓથી માણસોનું શું વળવાનું છે? કાંઈ નહીં.

અકૃત્વા શત્રુસંહારમગત્વાશ્વિલભૂશ્રિયમ્ ।

રાજાહમિતિ શબ્દાન્નો રાજા ભવિતુમર્હતિ ॥

શત્રુઓનો સંહાર કર્યા વિના અને સઘળી પૃથ્વીની લક્ષ્મી મેળવ્યા વિના ‘હું રાજા છું’ એવા શબ્દથી રાજા થવાય નહીં.

આપ્તઃ કિં સ્વનનં તથોપરિ શિલાચુત્કર્ષણં સ્વીકૃતિં

નિઃક્ષેપઃ સમપેક્ષતે નહિ બહિઃશબ્દૈસ્તુ નિર્ગચ્છતિ ।

તદ્બ્રહ્મવિદોપદેશમનત્તદ્યાનાદિભિર્ભ્યતે

માયાકાર્યતિરોહિતં સ્વમમલં તત્ત્વં ન દુર્યુક્તિભિઃ ॥

જેમ પૃથ્વીમાં દટાએલું ધન યથાર્થ બોલનારના કહ્યા વિના, બોધા વિના અને ઉપર રહેલા પથરા આદિ કાઢી નાખ્યા વિના માત્ર બહારના શબ્દો બોલવાથીજ નીકળતું નથી તેમ માયાનાં કાર્યોથી તિરોહિત થએલું નિર્મળ આત્મતત્ત્વ પણ બ્રહ્મ-વેત્તાના ઉપદેશ, મનન અને ધ્યાન આદિ વિના કેવલ તર્કો કર્યાથીજ મળતું નથી.

તસ્માત્સર્વપ્રયત્નેન ભવબન્ધવિમુક્તયે ।

સ્વૈરેવ યત્રઃ કર્તવ્યો રોગાદાવિવ પण्डितैः ॥

એટલા માટે સમજીએ એ રોગ આદિથી છુટવાને વાસ્તે જેમ પોતાથીજ પ્રયત્ન કરવું જોઈએ છે, તેમ સંસારના બંધથી છુટવાને માટે પણ પોતાથીજ સઘળી રીતે પ્રયત્ન કરવું જોઈએ.

યસ્ત્યાદ્ય કૃતઃ પ્રશ્નો વરીયાઞ્છાસ્ત્રવિન્મતઃ ।

મૂત્રપાયો નિગૂઢાર્થો જ્ઞાતવ્યશ્ચ મુમુક્ષુભિઃ ॥

હમણાં ધણો ઉત્તમ અને શાસ્ત્રકારોએ સ્વીકારેલાં તે જે પ્રશ્ન કર્યો તે સૂત્ર જેવો છે, મુત્ર ઉત્તરવાળો છે અને મોક્ષની ઇચ્છાવાળાઓએ જાણવા જેવો છે.

શૃણુષ્વાવહિતો વિદ્વન્યન્મયા સમુદીર્યતે ।

તદેતચ્છ્રવણાત્સદ્યો ભવબન્ધાદ્વિમોક્ષયસે ॥

હે સમજી શિષ્ય! હું એનો જે ઉત્તર કહું છું તે સાંભળ. એ સાંભળતાંજ તું તુરત સંસારના બંધનથી મુક્ત થશે.

મોક્ષસ્ય હેતુઃ પ્રથમો નિગદ્યતે વૈરાગ્યમત્યન્તમનિત્યવસ્તુ ચ ।

તતઃ શમશ્ચાપિ દમસ્તિતિક્ષા ન્યાસઃ પ્રસક્તાશ્ચિલકર્મણાં મૃશમ્ ॥

સધળી અનિત્ય વસ્તુઓમાં વૈરાગ્ય એ મોક્ષનું પેહેલું કારણ હેલેવામાં આવે છે. તે પછી શમ, દમ, તિતિક્ષા અને ન્યાસે લાગેલાં કર્મોનો અત્યંત ત્યાગ એ મોક્ષનાં સાધન છે.

તતઃ શ્રુતિસ્તન્મનનં સતત્ત્વધ્યાનં ચિરં નિત્યનિરન્તરં મુનેઃ ।

તતો વિકલ્પં પરમેત્ય વિદ્વાનિહૈવ નિર્વાણમુખં સમૃચ્છતિ ॥

તે પછી શ્રવણ, મનન અને નિત્ય તથા નિરંતર લાંબા કાળ સુધી નિદિધ્યાસ એ મુમુક્ષુને મોક્ષનાં સાધન છે. આટલાં સાધનો થયા પછી પરમ નિર્વિકલ્પપણું પામીને સમજી પુરષ આ દેહમાં જીવનમુક્તિના સુખને પ્રાપ્ત થાય છે.

યદ્દોદ્ધવ્યં તવેદાનીમાત્માનાત્મવિવેચનમ્ ।

તદુચ્યતે મયા સમ્યક્ શ્રુત્વાત્મન્યવધારય ॥

હવે આત્મા અને અનાત્માનું વિવેચન કે જે તારે સમજવાનું છે તે હું સારી રીતે કહુંછું તે સાંભળીને તું એ વાત બરાબર મનમાં ગોઠવજે.

મજ્જાસ્થિમેદઃપલરક્તચર્મત્તગાઢ્યૈર્ધાતુભિરેભિરન્વિતમ્ ।

પાદોરુવક્ષોભુજપૃષ્ઠમસ્તકૈરઙ્ગૈરુપાઙ્ગૈરુપયુક્તમેતત્ ॥

અહંમેતિ પ્રથિતં શરીરં મોહાસ્પદં સ્થૂલમિતીર્યતે બુધૈઃ ।

નભોનભસ્વદ્દહનામ્બુભૂમયઃ સૂક્ષ્માણિ ભૂતાનિ ભવન્તિ તાનિ ॥

પરસ્પરાંશૈર્મિલિતાનિ ભૂત્વા સ્થૂલાનિ ચ સ્થૂલશરીરહેતવઃ ।

માત્રાસ્તદીયા વિષયા ભવન્તિ શબ્દાદયઃ પञ્ચ સુખાય ભોક્તુઃ॥

આ હું અને મારું કરી કહેવાતું, મોહના સ્થાનકરૂપ શરીર કે જેમાં મજ્જા, હાડકાં, મેદ, માંસ, લોહી, ચર્મ અને ત્વચા નામના ધાતુઓ છે અને પગ, સાથળ, છાતી, હાથ, પીઠ અને મસ્તક આદિ અંગો તથા ઉપાંગો છે તેને વિદ્વાનો સ્થૂળ શરીર કહેછે. આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જળ અને પૃથ્વી નામનાં સૂક્ષ્મ ભૂતોએ પોતપોતાના અંશોથી પરસ્પરની સાથે મળી સ્થૂળ થઈને આ સ્થૂળ શરીરને ઉત્પન્ન કર્યું છે. પાંચ ભૂતોની તન્માત્રા શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ પાંચ વિષયો ભોક્તાને સુખ આપેછે, એમ માનવામાં આવ્યું છે.

ય एषु मूढा विषयेषु बद्धा रागोरुपाशेन सुदुर्दमेन ।

आयान्ति निर्यान्त्यथ ऊर्ध्वमुखैः स्वकर्मदूतेन जवेन नीताः ॥

જે સુદ પુરૂષો બહુજ શ્રમથી તોડી શકાય એવા રાગરૂપી દૃઢ પાસથી એ વિષયોમાં બંધાય છે તેઓ પોતાના કર્મરૂપી કૃતના હાથથી વેગપૂર્વક તણાઈ તણાઈને વારે ઘડીએ સંસારમાં ઊંચી નીચી યોનિઓમાં આવાગમન કર્યા કરે છે.

શબ્દાદિભિઃ પञ्चભિરેવ પञ્ચ પञ્ચત્વમાણુઃ સ્વગુણેન વદ્ધાઃ ॥
કુરજ્જમાતજ્જપતજ્જમીનમૃજ્ઞા નરઃ પञ્ચભિરશ્વિતઃ કિમ્ ॥

પોતાના ગુણથી બંધાએલા મૃગ, હાથી, પતંગીયો, માછલું અને બ્રમર એ પાંચ પ્રાણીઓ શબ્દ આદિ પાંચ વિષયોમાં અનુક્રમે એક એક આસક્તિને લીધે મરણ પામે છે ત્યારે એ પાંચે વિષયોમાં આસક્તિ ધરાવનારો મનુષ્ય પ્રાણી દુષ્ટી થાય તેમાં શું કેહેવું.

દોષેણ તીવ્રો વિષયઃ કૃષ્ણમર્પવિષાદપિ ।
વિષં નિહન્તિ ભોક્તારં દ્રષ્ટારં ચક્ષુષાપ્યયમ્ ॥

કાળોતરા નાગના ઝેર કરતાં પાણુ વિષય વધારે ખુરો છે. કારણ કે ઝેર તો ખાનારને મારે છે અને આ વિષય તો ચક્ષુથી જોનારને પણ મારે છે.

વિષયાશામહાપાશાદ્યો વિમુક્તઃ સુદુસ્ત્યજાત્ ।
સ એવ કલ્પતે મુક્તયૈ નાન્યઃ પદ્માસ્ત્રવેદ્યપિ ॥

જે માણસ કેમે છોડી શકાય નહીં એવા વિષયોની આશારૂપ મોટા પાસથી છુટો થાય તેજ માણસજ મોક્ષ પામવાને યોગ્ય થાય છે. જીને છ શાસ્ત્રોને જાણનાર હોય તે પણ મોક્ષ પામવાને યોગ્ય થતો નથી.

આપાતવૈરાગ્યવતો મુમુક્ષૂન્ ભવાન્ધિપારં પ્રતિયાતુમુચ્યતાન્ ।
આશાગ્રહો મજ્જયતેઽન્તરાલે નિગૃહ્ય કળ્થે વિનિવર્ત્ય વેગાત્ ॥

ઉપર ચોટીઆ વૈરાગ્યવાળા જે મુમુક્ષુઓ સંસારરૂપી સમુ-
દ્રનો પાર પામવા સજ્જ થાય છે તેઓને આશારૂપી જુડ ગળા-
માં પકડી વેગથી પાછા વાળીને વચમાંજ બોળી દે છે.

વિષયાશ્ચયગ્રહો યેન સુવિરક્ત્યસિના હૃતઃ ।

સ ગચ્છતિ ભવામ્ભોધેઃ પારં પ્રત્યૂહવર્જિતઃ ॥

જે માણસ વિષયોની આશારૂપી જુડને દૃઢ વૈરાગ્યરૂપી ત-
રવારથી મારી નાખે છે તે માણસ સંસારરૂપી સમુદ્રના પારને
નિર્વિઘ્ન રીતે પામે છે.

વિષમવિષયમાર્ગૈર્ગચ્છતોઽનચ્છબુદ્ધેઃ

પ્રતિપદમભિયાતો મૃત્યુરપ્યેપ વિદ્ધિ ।

હિતસુજનગુરુક્તયા ગચ્છતઃ સ્વસ્ય યુક્તયા

પ્રભવતિ ફલસિદ્ધિઃ સત્યમિત્યેવ વિદ્ધિ ॥

મૂઠ બુદ્ધિવાળો જે માણસ નિષયોરૂપી વિષમ ભાગોમાં
આલે છે તેને માથે પગલે પગલે ભોત ફરે છે એમ સમજવું અને
જે માણસ હિતકારી અને સજ્જન ગુરુના કેહેલા પ્રમાણે યુક્તિ-
પૂર્વક આલે છે તેને ફળની સિદ્ધિ અવશ્ય થાય છે એમ સમજવું.

મોક્ષસ્ય કાઙ્કા યદિ વૈ તવાસ્તિ ત્યજાતિદૂરાદ્વિષયાન્વિષં યથા ।
પીયૂષવત્તોષદયાક્ષમાર્જવપ્રશાન્તિદાન્તીર્ભજ નિત્યમાદરાત્ ॥

તારે જે મોક્ષ પામવાની ઇચ્છા હોય તો વિષયોને ઝેરની

પેઠે દૂરથીજ છોડી દે અને દયા, ક્ષમા, સરલતા, શમ તથા દમ કે જેઓ અમૃતની પેઠે સંતોષ આપનાર છે તેઓનું નિરંતર આદરથી સેવન કર.

**अनुक्षणं यत्परिहृत्य कृत्यमनाद्यविद्याकृतबन्धमोक्षणम् ।
देहः परार्थोऽयममुष्य पोषणे यः सज्जते स स्वमनेन हन्ति ॥**

અનાદિ કાળથી લાગેલી અવિદ્યાએ કરેલા બંધનથી છુટવાનો ઉપાય કે જે અવશ્ય કરવા યોગ્ય છે તેને છોડી દઇને જે પુરૂષ આ કાગડા કુતરાં આદિને કામ આવે એવા દેહતું પોષણ કરવામાં લાગે છે તે માણસ પોતેજ પોતાને દુષ્ટી કરે છે.

**शरीरपोषणार्थी सन् य आत्मानं दिदृक्षति ।
ग्राहं दारुधिया धृत्वा नदीं तर्तुं स गच्छति ॥**

જે માણસ શરીરના પોષણની અપેક્ષા રાખીને આત્માને જાણુવા ઇચ્છે છે તે માણસ જુડને લાકડું છે એવી સમજણથી પકડી નદીને તરવા ઇચ્છે છે એમ સમજવું.

**मोह एव महामृत्युर्मुमुक्षोर्वपुरादिषु ।
मोहो विनिर्जितो येन स मुक्तिपदमर्हति ॥**

મુમુક્ષુ પુરૂષને શરીર આદિ પદાર્થોમાં મોહજ મોટા મૃત્યુ-રૂપ છે. જે પુરૂષ મોહને જીતે તેજ મુક્તિ પદ પામવાને યોગ્ય છે.

**मोहं जहि महामृत्युं देहदारासुतादिषु ।
यं जित्वा मुनयो यांति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥**

હે શિષ્ય ! સ્ત્રી અને પુત્ર આદિમાં મોહ કે જે મોટા મૃત્યુ-

૩૫ છે તેને હણી નાખ કે જે મોહને જીતીને મુનિયો વિ-
ખ્યુના પરમ પદને (મુક્તિને) પ્રાપ્ત થાયછે.

ત્વઞ્માંસરુધિરસ્નાયુમેદોમજ્જાસ્થિસંકુલમ્ ।

પૂર્ણ મૂત્રપુરીષાભ્યાં સ્થૂલં નિન્દ્યમિદં વપુઃ ॥

આ સ્થૂલ શરીર ત્વચા, માંસ, હોહી, નસોડાં, મેદ, મજ્જા
અને હાડકાંઓથી આપ્ત હોવાથી તથા વિષ્ટા ને મૂત્રથી ભરપૂર
હોવાથી ધિક્કારવા લાયક છે.

પંચીકૃતેભ્યો ભૂતેભ્યઃ સ્થૂલેભ્યઃ પૂર્વકર્મણા ।

સમુત્પન્નમિદં સ્થૂલં ભોગાયતનમાત્મનઃ ।

અવસ્થા જાગરસ્તસ્ય સ્થૂલાર્થાનુભવો યતઃ ॥

આત્માને ભોગ ભોગવવાના સ્થાનકરૂપ આ સ્થૂલ શરીર
પંચીકરણ પામેલાં સ્થૂલ ભૂતોમાંથી પૂર્વ કર્મનેલીધે ઉત્પન્ન થયું
છે. સ્થૂલ શરીરની અવસ્થા જાગરત છે કે જેથી સ્થૂલ વિષયોનો
અનુભવ થાયછે.

બાહ્યેન્દ્રિયૈઃ સ્થૂલપદાર્થસેવાં સ્વચ્ચન્દનરૂપાદિવિચિત્રરૂપામ્ ।

કરોતિ જીવઃ સ્વયમેતદાત્મના તસ્માત્પ્રશસ્તિર્વપુષોઽસ્ય જાગરે ॥

જીવ બહારની ઇન્દ્રિયો વતે માળા, ચંદન અને સ્ત્રી આદિ
વિચિત્રરૂપવાળા સ્થૂલ પદાર્થોને સ્થૂલ શરીરરૂપ સેવેછે એટલા-
માટે જાગરત અવસ્થામાં સ્થૂલ શરીર છે એમ કહેવામાં આવેછે.

સર્વોઽપિ બાહ્યસંસારઃ પુરુષસ્ય યદાશ્રયઃ ।

વિદ્ધિ દેહમિદં સ્થૂલં ગૃહ્વદૃઢમેધિનઃ ॥

જેમ ગૃહસ્થાશ્રમીનું ધર હોયછે તેમ જીવનું આ સ્થૂલ શરીર છે કે જેના આશ્રયથીજ પુરૂષનો સઘળો સંસાર ચાલ્યા કરેછે.

સ્થૂલસ્ય સંભવજરામરણાનિ ધર્માઃ

સ્થાંલ્યાદયો બહુવિધાઃ શિશુતાદ્યવસ્થાઃ ।

વર્ણાશ્રમાદિનિયમા બહુધામયા સ્યુઃ

પૂજાવમાનબહુમાનમુખા વિશેષાઃ ॥

જન્મ, જરા, મરણ, સ્થૂલતા આદિ, ધણા પ્રકારની આયુષ્ય આદિ અવસ્થાઓ, વર્ણ તથા આશ્રમ આદિના નિયમો, ધણા પ્રકારના રોગો અને પૂજા અપમાન તથા માન આદિ સઘળા વિશેષો સ્થૂલ શરીરના ધર્મો છે.

બુદ્ધીન્દ્રિયાણિ શ્રવણં ત્વગક્ષિ ગ્રાણં ચ જિહ્વા વિષયાવબોધનાત્ ।
વાક્પાણિપાદા ગુદમપ્યુપસ્થઃ કર્મેન્દ્રિયાણિ પ્રવર્ણેન કર્મસુ ॥

શ્રોત્ર, ત્વચા, ચક્ષુ, ગ્રાણુ અને જીભા એઓ વિષયોને જાણેછે તેથી જ્ઞાનેન્દ્રિય કહેવાય છે અને વાણી, હાથ, પગ, ગુદ તથા ઉપસ્થ એઓ કામોમાં પ્રવર્તે છે તેથી કર્મેન્દ્રિય કહેવાય છે.

નિગદ્યતેઽન્તઃકરણં મનોધીરહંકૃતિશ્ચિત્તમિતિ સ્વવૃત્તિભિઃ ।

મનસ્તુ સંકલ્પવિકલ્પનાદિભિર્બુદ્ધિઃ પદાર્થાધ્યવસાયધર્મતઃ ॥

ચોતાની નોખ નોખી વૃત્તિઓનેલીધે મન, બુદ્ધિ, અહંકાર અને ચિત્ત એવી રીતે અંતઃકરણ ચાર પ્રકારનું કહેવાય છે. સંકલ્પ અને વિકલ્પ આદિ વૃત્તિનેલીધે મન કહેવાય છે અને પદાર્થોનો નિશ્ચય કરવારૂપ વૃત્તિઓનેલીધે બુદ્ધિ કહેવાય છે.

અત્રાભિમાનાદહમિત્યહંકૃતિઃ સ્વાર્થાનુસંધાનગુણેન ચિત્તમ્ ।

શરીરમાં ‘હું છું’ એવું અભિમાન કરવા રૂપ વૃત્તિનેલીધે અહંકાર કેહેવાય છે અને પોતાના વિષયનું અનુસંધાન કરવારૂપ વૃત્તિનેલીધે ચિત્ત કેહેવાય છે.

પ્રાણાપાનવ્યાનોદાનસમાના ભવત્યસૌ પ્રાણઃ ।

સ્વયમેવ વૃત્તિભેદાદિકૃતિર્ભેદાત્સુવર્ણસલિલવત્ ॥

જેમ સુવર્ણ અને જળ આદિ પદાર્થો વિકારોના ભેદનેલીધે જુદાં જુદાં નામોથી ઓળખાય છે તેમ પ્રાણ, પાન, પોતાની નોખ નોખી વૃત્તિઓનેલીધે પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, સમાન અને ઉદાન એમ પ્રાંચ પ્રકારનો ગણાય છે.

વાગાદિ પञ્ચ શ્રવણાદિ પञ્ચ પ્રાણાદિ પञ્ચાશ્રમુખાનિ પञ્ચ ।

બુદ્ધચાઇવિદ્યાપિ ચ કામકર્મણી પુર્યષ્ટકં સૂક્ષ્મશરીરમાહુઃ॥

વાણી આદિ પાંચ ઇન્દ્રિયો, શ્રોત્ર આદિ પાંચ ઇન્દ્રિયો પ્રાણ આદિ પાંચ વાયુઓ, આકાશઆદિ પાંચ ભૂતો, અંતઃકરણ, અ-વિદ્યા, કામ અને કર્મ એ આઠ પુરીઓ મળીને સૂક્ષ્મ શરીર કેહેવાય છે.

ઇદં શરીરં શ્રુણુ સૂક્ષ્મસંજ્ઞિતં લિઙ્ગં ત્વપञ્ચીકૃતભૂતસંભવમ્ ।

સવાસનં કર્મફલાનુભાવકં સ્વાજ્ઞાનતોઽનાદિરુપાધિરાત્મનઃ ॥

પંચીકરણને નહીં પામેલાં ભૂતોથી ઉત્પન્ન થયેલું વાસના-ઓથી ભરેલું અને કર્મોનાં ફળોનો અનુભવ કરાવનારું એ સૂક્ષ્મ શરીર અથવા લિંગ શરીર પોતાના સ્વરૂપના અજ્ઞાનનેલીધે આત્માને અનાદિ ઉપાધિરૂપ છે એમ ગણવામાં આવે છે.

સ્વપ્નો ભવત્યસ્ય વિભત્તયવસ્થાં સ્વમાત્રશેષેણ વિભાતિ યત્ર ।
 સ્વપ્ને તુ બુદ્ધિઃ સ્વયમેવ જાગ્રત્કાલીનનાનાવિધવાસનાભિઃ ।
 કર્ત્રાદિભાવં પ્રતિપદ્ય રાજતે યત્ર સ્વયં ભાતિ હ્યયં પરાત્મા ।
 ધીમાત્રકોપાધિરશેષસાક્ષી ન લિપ્યતે તત્કૃતકર્મલેશૈઃ ।
 યસ્માદસજ્ગસ્તત એવ કર્મભિર્ન લિપ્યતે કિશ્ચિદુપાધિના કૃતૈઃ ॥

સ્વપ્ન એ ઉપર કહેલા લિંગશરીરની સ્વતંત્ર અવસ્થા છે કે જેમાં લિંગશરીર નકરે પડેલું જેવામાં આવેછે. સ્વપ્નઅવસ્થામાં બુદ્ધિ પોતેજ જાગ્રતના સમયની અનેક પ્રકારની વાસનાઓથી કર્તા આદિરૂપ થઈને કામ કરેછે. એ અવસ્થામાં માત્ર બુદ્ધિ-રૂપ ઉપાધિવાળો અને સર્વનો સાક્ષી આ પરમાત્મા પોતાથીજ મક્કાશે છે અને બુદ્ધિએ કરેલાં કર્મોના લેશથી પણ લેપાતો નથી. આત્મા પોતે અસંગ છે તેથીજ ઉપાધિએ કરેલાં કર્મોથી કાંઈ પણ લેપાતો નથી એમ સમજવું.

સર્વવ્યાપૃતિકરણં લિङ्ગમિદં સ્યાચ્ચિદાત્મનઃ પુંસઃ ।

વાસ્યાદિકમિવ તદ્દક્ષણસ્તેનૈવાત્મા ભવત્યસજ્જોડ્યમ્ ॥

જેમ સુતારને વ્યાપાર કરવાનું સાધન વાંસલા આદિ હોય છે તેમ ચૈતન્યરૂપ આત્માને સઘળા વ્યાપારો કરવાનું સાધન લિંગ-શરીર છે અને તેથીજ એ આત્મા અસંગ છે.

અન્ધત્વમન્દત્વપદુત્વધર્માઃ સૌગુણ્યવૈગુણ્યવશાદ્ધિ ચક્ષુષઃ ।

વાધિર્યમૂકત્વમુસ્વાસ્ત્યૈવ શ્રોત્રાદિધર્મા ન તુ વેત્તુરાત્મનઃ ॥

અંધપણું મંદપણું અને જેવામાં સમર્થપણું એ ચક્ષુના ધર્મો છે કે જેઓ ચક્ષુના સારા નરસાપણુનેલીધે થાયછે. તેમજ બે-

હેરા અને મુંગાપણું આદિ ધર્મો પણુ શ્વેત્રઆદિ ઇન્દ્રિયોના છે પણુ સાક્ષિરૂપ આત્માના નથી.

ઉચ્ચ્વાસનિઃશ્વાસવિજૃમ્ભણશ્ચ-

ત્પ્રસ્યન્દનાદ્યુત્ક્રમણાદિકાઃ ક્રિયાઃ ।

પ્રાણાદિ કર્માણિ વદન્તિ તજ્ઞાઃ

પ્રાણસ્ય ધર્માવશનાપિપાસે ॥

ઉચ્ચ્વાસ, નિશ્વાસ, બગાસાં, ભૂખ, હલદું ચાલવું અને એક શરીરમાંથી નીકળીને બીજા શરીરમાં જવું ઇત્યાદિ ક્રિયાઓ પ્રાણુઆદિનાં કામ છે એમ વિદ્વાનો કહેછે. ભુખ અને તરસ એઓ પ્રાણુનાજ ધર્મ છે.

અન્તઃકરણમેતેષુ ચક્ષુરાદિષુ વર્ષ્માણિ ।

અહમિત્યભિમાનેન તિષ્ઠત્યાભાસેતજસા ॥

અહંકારઃ સ વિજ્ઞેયઃ કર્તા ભોક્તાભિમાન્યયમ્ ।

સત્તાદિગુણયોગેન ચાવસ્થાત્રયમશ્નુતૈ ॥

વિષયાનામાનુકૂલ્યે સુખી દુઃખી વિપર્યયે ।

સુર્વં દુઃર્લભં ચ તદ્ધર્મઃ સદાનન્દસ્ય નાત્મનઃ ॥

ચક્ષુઆદિમાં અને દેહમાં ચિદાભાસના તેજથી ‘હું’ એવું અભિમાન ધરીને જે અંતઃકરણુ રહ્યું છે તેજ કર્તા અને ભોક્તાપણાના અભિમાનવાળો અહંકાર એમ સમજવું. એ અહંકારજ સત્ત્વઆદિ ગુણોના યોગથી ત્રણુ અવસ્થાઓને ભોગવેછે, વિષયો અનુકૂલ હોય તો સુખી થાયછે અને પ્રતિકૂલ હોય તો દુઃખી

થાયછે. એટલામાટે સુખ અને દુઃખ એ અહંકારના ધર્મ છે પણ સદાનંદરૂપ આત્માના નથી.

આત્માર્થત્વેન હિ પ્રેયાન્વિષયો ન સ્વતઃ પ્રિયઃ ।

સ્વતઃ એવં હિ સર્વેષામાત્મા પ્રિયતમો યતઃ ॥

વિષય આત્માને વાસ્તે છે એટલામાટે પ્રિય છે પણ પોતાથી પ્રિય નથી અને આત્મા તો સધળાઓને પોતાથીજ અત્યંત પ્રિય છે.

તત આત્મા સદાનન્દો નાસ્ય દુઃખં કદાચન ।

યત્સુષુપ્તૌ નિર્વિષય આત્માનન્દોઽનુભૂયતે ।

શ્રુતિઃ પ્રત્યક્ષમૈતિહ્યમનુમાનં ચ જાગ્રતિ ॥

એટલામાટે આત્મા સર્વદા આનંદરૂપ છે. એને કદીપણ દુઃખ નથી. કારણ કે સુષુપ્તિમાં વિષયો વગરનો આત્માનંદ અનુભવમાં આવેછે. સુષુપ્તિમાં એવા આત્માનંદનો અનુભવ થવામાં શ્રુતિ, પ્રત્યક્ષ લોકોમાં પ્રસિદ્ધિ અને અનુમાન એ ચારે પ્રમાણ છે.

અવ્યક્તનામ્ની પરમેશશક્તિરનાદ્યવિદ્યા ત્રિગુણાત્મિકા પરા ।

કાર્યાનુમેયા સુધિયૈવ માયા યયા જગત્સર્વમિદં પ્રસૂયતે ॥

(અવ્યક્ત) એ નામવાણી, અનાદિ અવિદ્યારૂપ, ત્રિગુણાત્મક, કાર્યોથી પર, અને કાર્યો ઉપરથી પંડીતોના અનુમાનમાં આવતી જે પરમેશ્વરની શક્તિ છે તે માયા સમજવી કે જેથી આ સધળું જગત્ ઉત્પન્ન થાયછે.

સન્નાપ્યસન્નાપ્યુભયાત્મિકા નો ભિન્નાપ્યભિન્નાપ્યુભયાત્મિકા નો ।

સાન્નાપ્યસન્નાપ્યુભયાત્મિકા નો મહાહ્રુતાનિર્વચનીયરૂપા ॥

એ માયા સાચી નથી, ખોટી નથી અને સાચા તથા ખોટાપણું એ બન્ને સ્વભાવવાળી પાણુ નથી. આશ્રયથી ભિન્ન નથી, અભિન્ન નથી અને ભિન્ન તથા અભિન્નપણું એ બન્ને સ્વભાવવાળી પાણુ નથી. સાકાર કે નિરાકાર નથી અને સાકાર તથા નિરાકારપણું એ બન્ને સ્વભાવવાળી પાણુ નથી. પરંતુ મહા અદ્ભુત અનિર્વચનીયરૂપ છે.

**શુદ્ધાદ્યબ્રહ્મવિબોધનાશ્યા સર્પન્નમો રજ્જુવિવેકતો યથા ।
રજસ્તમઃસત્ત્વમિતિ પ્રસિદ્ધા ગુણાસ્તદીયાઃ પ્રથિતૈઃ સ્વકાર્યૈઃ ॥**

જેમ રજ્જુનો વિવેક થવાથી સર્પના ભ્રમનો નાશ થાય છે તેમ શુદ્ધ અને અદ્વૈતરૂપ બ્રહ્મનો બોધ થવાથી એ માયાનો નાશ થાય છે. કાર્યો ઉપરથી સત્ત્વ, રજઃ અને તમ એ ત્રણે ગુણો માયાના છે એમ કેહેવામાં આવે છે.

**વિક્ષેપશક્તી રજસઃ ક્રિયાત્મિકા યતઃ પ્રવૃત્તિઃ પ્રસૃતા પુરાણી ।
રાગાદયોઽસ્યાઃ પ્રભવન્તિ નિત્યં દુઃસ્વાદયો યે મનસો વિકારાઃ ॥**

ક્રિયારૂપ જે વિક્ષેપ શક્તિ છે તે રજ્જુગુણી છે કે જેથી આ અનાદિ કાળની પ્રવૃત્તિ ચાલેલી છે. ર.ગ અને દુઃખ આદિ કે જેઓ મનના વિકાર છે. તેઓ સર્વદા વિક્ષેપ શક્તિથીજ ઉત્પન્ન થાય છે.

**કામઃ ક્રોધો લોભદમ્ભાદ્યસૂચાહંકારેર્ણ્યામત્સરાદ્યાસ્તુ ઘોરાઃ ।
ધર્મા એતે રાજસાઃ પુમ્પ્રવૃત્તિર્યસ્માદેષા તદ્રજો બન્ધહેતુઃ ॥**

કામ, ક્રોધ, લોભ, દંભ આદિ ગુણોમાં દોષનું આરોપણ, અહંકાર, ઇર્ણ્યા અને મત્સર આદિ જે ઘોર વિકારો છે તે રજ્જુ-

ગુણના ધર્મ છે કે જેઓથી લોકોની આ પ્રવૃત્તિ થાયછે. એટલા-
માટે રજેગુણ બંધના કારણરૂપ કેહેવામાં આવે છે.

**एषा वृतिर्नाम तमोगुणस्य शक्तिर्यया वस्त्वभासतेऽन्यथा ।
सैषा निदानं पुरुषस्य संसृतेर्विक्षेपशक्तेः प्रवणस्य हेतुः ॥**

આવરણુ શક્તિ કે જેથી એક પ્રકારની વસ્તુ બીજા પ્રકારની ભાસે છે તે તમોગુણની છે અને એજ પુરુષને સંસારનું કારણુ તથા વિક્ષેપ શક્તિમાં લાગવાનું પણુ કારણુ છે.

**प्रज्ञावानपि पण्डितोऽपि चतुरोऽप्यत्यन्तसूक्ष्मात्मह-
ग्व्यालीढस्तमसां न वेत्ति बहुधा संबोधितोऽपि स्फुटम् ।
भ्रान्त्यारोपितमेव साधुकलयत्यालम्बते तद्गुणा-
न्हन्तासौ प्रबला दुरन्ततमसः शक्तिर्महत्यावृतिः ॥**

પુરૂષ જુદ્ધિમાન, પંડિત, ચતુર અને અત્યંત સૂક્ષ્મ વિષય-
ને જાણનાર છતાં તથા ઘણી રીતે સમજાવ્યા છતાં પણુ તમો-
ગુણથી ઘેરાએલો હોય ત્યાંસુધી સાચી વાત સમજતો નથી
અને બ્રાંતિથી માનેલી વાતને સારી ગણે છે. તથા તેના ગુણોને
જ પકડી રેહે છે એ મોટી અને પ્રબલ આવરણુશક્તિ નીચ
પરિણામ કરનારા તમોગુણની છે એમ સમજવું.

**अभावना वा विपरीतभावना संभावना विप्रतिपत्तिरस्याः ।
संसर्गयुक्तं न विमुञ्चति ध्रुवं विक्षेपशक्तिः क्षपयत्यजस्रम् ॥**

આવરણુ શક્તિના સંસર્ગવાળા પુરૂષને અનાસ્થા, ઊંઘો
નિશ્ચય અને સંશય એઓ કદિ છોડતા નથી અને વિક્ષેપ શક્તિ
નિરંતર દુઃખ દીધા કરે છે.

અજ્ઞાનમાલસ્યજહત્નિદ્રાપ્રમાદમૂઢત્વમુત્વાસ્તમોગુણાઃ ।

एतैः प्रयुक्तो न हि वेत्ति किञ्चिन्निद्रालुप्तस्तम्भवदेव तिष्ठति॥

અજ્ઞાન, આલસ્ય, જડતા, નિદ્રા, પ્રમાદ, અને મુઢતા આદિ તમોગુણનાં લક્ષણો છે. એ લક્ષણોવાળો પુરૂષ કાંઈ સમજતો નથી પણ ઊંધાએલાની પેઠે સજ્જડ રહે છે.

सत्त्वं विशुद्धं जलवत्तथापि ताभ्यां मिलित्वा शरणाय कल्पते।
यत्रात्मबिम्बः प्रतिबिम्बितः सन्प्रकाशयत्यर्क इवाखिलं जडम् ॥

સત્ત્વગુણ જોડે જળની પેઠે શુદ્ધ છે તોપણ જ્યારે રજોગુણ અને તમોગુણથી મિશ્રિત થાય છે ત્યારે દિગ્ગજરીરૂપ થાય છે કે જેમાં પ્રતિબિંબિત થએલો આત્મા સૂર્યની પેઠે સઘળા જગતનો પ્રકાશ કરે છે.

मिश्रस्य सत्त्वस्य भवन्ति धर्माः स्वमानिताद्या नियमा यमाद्याः ।
श्रद्धा च भक्तिश्च मुमुक्षुता च दैवी च संपत्तिरसन्निवृत्तिः ॥

નિર્માનપણું, નિયમો, યમ આદિ, શ્રદ્ધા, ભક્તિ, મુમુક્ષુપણું, દૈવીસંપત્તિ અને દુષ્ટ પદાર્થોથી નિવૃત્તિ એઓ મિશ્રિત થયેલા સત્ત્વગુણના ધર્મો છે.

विशुद्धसत्त्वस्य गुणाः प्रसादः स्वात्मानुभूतिः परमा प्रशान्तिः ।
तृप्तिः प्रहर्षः परमात्मनिष्ठा यया सदानन्दरसं समृच्छति ॥

પ્રસન્નતા, પોતાના સ્વરૂપનો અનુભવ, પરમશાંતિ, તૃપ્તિ, હર્ષ અને પરમાત્મામાં નિષ્ઠા કે જેથી સર્વદા આનંદરસની પ્રાપ્તિ થાય છે એઓ શુદ્ધ સત્ત્વગુણના ધર્મો છે.

અવ્યક્તમેતત્રિગુણૈર્નિરુક્તં તત્કારણં નામ શરીરમાત્મનઃ ।

સુષુપ્તિરેતસ્ય વિભક્તયવસ્થા પ્રલીનસર્વેન્દ્રિયબુદ્ધિવૃત્તિઃ ॥

એ ત્રણે ગુણોની સામ્યાવસ્થાવાળું જે તત્ત્વ છે તે અવ્યક્ત કહેવાય છે અને તે આત્માના કારણે શરીરરૂપ છે. જેમાં સઘળી ઇન્દ્રિયોની અને બુદ્ધિની વૃત્તિઓ લય પામી જાય છે એવી સુષુપ્તિ એ અવ્યક્તની સ્વતંત્ર અવસ્થા છે.

સર્વપ્રકારપ્રમિતિપ્રશાન્તિર્વીજાત્મનાવસ્થિતિરેવ બુદ્ધેઃ ।

સુષુપ્તિરેતસ્ય કિલ પ્રતીતિઃ કિંચિન્ન વેદ્યીતિ જગત્પ્રસિદ્ધેઃ ॥

સર્વ પ્રકારના ઇન્દ્રિયાદિક પ્રમાણોની શાંતિ અને બુદ્ધિનું બીજરૂપે રહેલું એ સુષુપ્તિ અવસ્થા છે. સુષુપ્તિ અવસ્થાવાળો પુરૂષ જગ્યા પછી ‘હું કંઈ જાણતો ન હોતો’ એવા યોતાના અજ્ઞાનના અનુભવને પ્રસિદ્ધ કરે છે એ વાત જગતમાં જાણીતી છે તેથી આત્મા સુષુપ્તિમાં પણ સાક્ષીરૂપે રહે છે એ સિદ્ધ થાય છે.

દેહેન્દ્રિયપ્રાણમનોઽહમાદયઃ સર્વે વિકારા વિષયાઃ સુખાદયઃ ।

વ્યોમાદિભૂતાન્યર્થિલં ચ વિશ્વમવ્યક્તપર્યન્તમિદં જ્ઞાનાત્મા ॥

દેહ, ઇન્દ્રિય, પ્રાણ, મન અને અહંકારઆદિ સઘળા વિકારો, સુખ આદિ વિષયો, આકાશ આદિ ભૂતો અને અવ્યક્તપર્યંત જગત એ સઘળા અનાત્મપદાર્થ છે.

માયા માયાકાર્યં સર્વં મહદાદિ દેહપર્યન્તમ્ ।

અસદિદમનાત્મકત્વં વિદ્ધિ મરુમરીચિકાકલ્પમ્ ॥

માયા અને મહત્તત્ત્વથી દેહસુધીનું સઘળું માયાનું કાર્ય એ અનાત્મરૂપ છે અને તે ઝાંઝવાનાં પાણીની પેઠે મિથ્યા છે એમ સમજવું.

અથ તે સંપ્રવક્ષ્યામિ સ્વરૂપં પરમાત્મનઃ ।

યદ્વિજ્ઞાય નરો બન્ધાન્મુક્તઃ કૈવલ્યમશ્રુતે ॥

હે શિષ્ય ! હવે તારી પાસે પરમાત્માનું સ્વરૂપ કહું છું કે જે જાણવાથી પુરૂષ બંધનમાંથી મુક્ત થઈને મોક્ષ પામે છે.

અસ્તિ કશ્ચિત્સ્વયં નિત્યમહં પ્રત્યયલમ્બનઃ ।

અવસ્થાત્રયસાક્ષી સત્પન્નકોશવિલક્ષણઃ ॥

પોતે સર્વદા ‘હું છું’ એવી પ્રતીતિના આશ્રયરૂપ, ત્રણે અવસ્થાઓનો સાક્ષી, સત્યરૂપ, પાંચે કોશથી ન્ધારે અને જેનું મન વાણીથી નિરૂપણ થઈ શકતું નથી એવો આત્મા છે.

યો વિજાનાતિ સકલં જાગ્રત્સ્વપ્નસુષુપ્તિષુ ।

બુદ્ધિતદ્વૃત્તિસન્ધાવમભાવમહમિત્યયમ્ ॥

જાગ્રત્ સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિમાં સર્વ દૃશ્યને અને બુદ્ધિની તથા તેની વૃત્તિઓના ભાવને તથા અભાવને જે જાણે છે તે ‘હું’ છે.

યઃ પश्यति स्वयं सर्वं यं न पश्यति कश्चन ।

यश्चेतयति बुद्ध्यादि न तद्यं चेतयत्ययम् ॥

જે પોતે સધળા પદાર્થોને જાણે છે, જેને સધળા પદાર્થો જાણુતા નથી, જે પોતે બુદ્ધિ આદિને ચેતના આપે છે અને બુદ્ધિઆદિ જેને ચેતના આપતાં નથી તે આત્મા છે.

येन विश्वमिदं व्याप्तं यन्न व्याप्नोति किंचन ।

आभारूपमिदं सर्वं यं भान्तमनुभात्ययम् ॥

જે પોતે સધળા જગતમાં વ્યાપ્ત છે, જેમાં કંઈ વ્યાપ્ત નથી અને જેના પ્રકાશને પછવાડે આભાસરૂપ આ સધળું પ્રકાશે છે તે આત્મા છે.

यस्य सन्निधिमात्रेण देहेन्द्रियमनोधियः ।

विषयेषु स्वकीयेषु वर्तन्ते प्रेरिता इव ॥

જેના માત્ર પાસે રહેવાનેલીધે દેહ, ઇન્દ્રિય, મન અને બુદ્ધિ બધાં પ્રેરાયાં હોય એવીરીતે પોતપોતાના વિષયોમાં પ્રવર્તે છે તે આત્મા છે.

अहंकारादिदेहान्ता विषयाश्च सुखादयः ।

वेद्यन्ते घटवद्येन नित्यबोधस्वरूपिणा ॥

જેમ સૂર્ય ઘટને જાણાવે છે તેમ જે નિત્ય બોધસ્વરૂપ વસ્તુ અહંકારથી દેહસુધીના પદાર્થોને તથા સુખઆદિ વિષયોને જાણાવે છે તે આત્મા છે.

एषोऽन्तरात्मा पुरुषः पुराणो निरन्तराखण्डसुखानुभूतिः ।

सदैकरूपः प्रतिबोधमात्रो येनेषिता वागसवश्चरन्ति ॥

એ અંતરાત્મા પુરાણપુરૂષ છે, નિરંતર તથા અખંડ સુખના અનુભવરૂપ છે, સર્વદા એકરૂપ છે, અને જ્ઞાન માત્ર છે. વાણી અને ઇન્દ્રિયો એની પ્રેરણાથીજ વિષયોમાં પ્રવર્તે છે.

अत्रैव सत्त्वात्मनि धीगुहायामव्याकृताकाश उशत्प्रकाशः ।

आकाश उच्चै रविवत्प्रकाशते स्वतेजसा विश्वमिदं प्रकाशयन् ॥

સત્ત્વગુણમય આ બુદ્ધિરૂપ ગુફામાં અવ્યાકૃતરૂપ આકાશ

છે અને તે આકાશમાં આત્મા સૂર્યની પેઠે બહુજ પ્રકાશે છે કે જેના પ્રકાશથી આ સઘળું જગત્ પ્રકાશમાન છે.

**જ્ઞાતા મનોઽહંકૃતિવિક્રિયાણાં દેહેન્દ્રિયપ્રાણકૃતક્રિયાણામ્ ।
અયોઽશ્વિવત્તાનનુવર્તમાનો ન ચેષ્ટતે નો વિકરોતિ કિંચન ॥**

મન તથા અહંકારના વિકારોને અને દેહ, ઇન્દ્રિય તથા પ્રાણોએ કરેલી ક્રિયાઓને જાણનાર અને જેમ લોહાને અગ્નિ અનુસરે છે તેમ એઓને અનુસરતો આત્મા પોતે કાંઈ ક્રિયા કરતો નથી અને કાંઈ વિકાર પણ પામતો નથી.

**ન જાયતે નો મ્રિયતે ન વર્ધતે ન ક્ષીયતે નો વિકરોતિ નિત્યઃ ।
વિલીયમાનેઽપિ વપુષ્યમુષ્મિન્ન લીયતેકુમ્ભ ઇવામ્બગઃ સ્વયમ્ ॥**

એ અવિનાશી આત્મા જનમતો નથી, મરતો નથી, વધતો નથી, ઘટતો નથી, વિકાર પામતો નથી અને જેમ ઘડો કુટ્ટી જતાં તેની અંદરનો આકાશ લય પામતો નથી તેમ આ શરીર લય પામતાં પણ પોતે લય પામતો નથી.

પ્રકૃતિવિકૃતિભિન્નઃ શુદ્ધબોધસ્વભાવઃ

સદસદિદમશેષં ભાસયન્નિર્વિશેષઃ ।

વિલસતિ પરમાત્મા જાગ્રદાદિષ્વવસ્થા-

સ્વહમહમિતિ સાક્ષાત્સાક્ષિરૂપેણ બુદ્ધેઃ ॥

પ્રકૃતિથી તથા વિકારોથી નોખો, શુદ્ધ બોધરૂપ, આ સઘળા કાર્યકારણરૂપ જગતને પ્રકાશ આપતો અને કોઈ પણ પ્રકારના વિશેષથી રહિત એ પરમાત્મા ‘હું હું’ એવી રીતે બુદ્ધિના સાક્ષીરૂપે જગત્ આદિ અવસ્થા એમાં સાક્ષાત્ પ્રકાશે છે.

નિયમિતમનસામું ત્વં સ્વમાત્માનમાત્મ-
ન્યયમહમિતિ સાક્ષાદ્વિદ્ધિ બુદ્ધિપ્રસાદાત્ ।

જનિમરણતરજ્ઞાપારસંસારસિન્ધું
પ્રતર ભવ કૃતાર્થો બ્રહ્મરૂપેણ સંસ્થઃ ॥

હે શિષ્ય ! તું નિયમિત કરેલા મનથી અને બુદ્ધિના સ્વ-
રૂપણથી ‘એ આત્મા હું છું’ એમ સ્ફુટ રીતે મનમાં નિશ્ચય
કર, જન્મ તથા મરણરૂપી તરંગોથી જેનો પાર આવતો નથી
એવા સંસારરૂપ સમુદ્રને તર અને બ્રહ્મરૂપે રહીને કૃતાર્થ થા.

અત્રાનાત્મન્યહમિતિ મતેર્વન્ધ ણ્ણોઽસ્ય પુંસઃ
પ્રાપ્તોઽજ્ઞાનાજ્જનનમરણક્લેશસંપાતહેતુઃ ।
યેનૈવાયં વપુરિદમસત્સત્યમિત્યાત્મબુદ્ધ્યા
પુણ્યત્યુક્ત્યવતિ વિષયૈસ્તન્તુભિઃ કોશકૃદ્વત્ ॥

પુરૂષને આ દેહાદિક કે જે અનાત્મા છે તેમાં ‘હું છું’ એવી
મતિરૂપ બંધ, અજ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થયો છે કે જેથી જન્મ મરણ સં-
બંધી ક્લેશોનાં સમૂહ આવી પડ્યા છે. આ મિથ્યા શરીરને
સત્ય અને ‘હું છું’ એમ સમજીને વિષયોવતે પુષ્ટ કરેછે, સેવન
કરેછે અને રક્ષણ કરેછે એ પણ અજ્ઞાનથીજ કરેછે કે જે કરવાથી,
જેમ કોશેટાનો જીવડો તંતુઓથી બંધાયે જાયછે તેમ હાથે રાંધે
બંધાય છે.

અતર્સિમ્સ્તદ્બુદ્ધિઃ પ્રભવતિ વિમૂઢસ્ય તમસા
વિવેકાભાવાદૈ સ્ફુરતિ શુજગે રજ્જુધિષણા ।

તતોઽનર્થત્રાતો નિપતતિ સમાદાતુરધિક-

સ્તતો યોઽસદ્ગ્રાહઃ સ હિ ભવતિ બન્ધઃ શૃણુ સર્વે ॥

જેમ વિવેકના અભાવને લીધે સર્પમાં ‘રજ્જુ છે’ એવી બુદ્ધિ થાયછે તેમ અજ્ઞાનથી મૂઢ થએલા પુરૂષને અનાત્મામાં ‘આત્મા છે’ એવી બુદ્ધિ થાયછે. એ બુદ્ધિને લીધે અનાત્માને આત્મા કરી લેનારને અપાર અનયોનો સમૂહ ઉત્પન્ન થતાં તેથી જે મિથ્યા આગ્રહ ઉત્પન્ન થાયછે તે બંધનું સ્વરૂપ.

અર્થઽનિત્યાદ્યબોધશક્ત્યા સ્ફુરન્તમાત્માનમનન્તર્વંભવમ્ ।

સમાવૃણોત્યાવૃત્તિશક્તિરેષા તમોમયી રાહુરિવાર્કબિમ્બમ્ ॥

અબંડ નિત્ય તથા એકરૂપ બોધ શક્તિથી સ્ફુરતા અને અનંત મહિમાવાળા આત્માને, રાહુ જેમ સૂર્યના બિંબને ઢાંકી દે છે તેમ આ તમોગુણમય આવરણ શક્તિ ઢાંકી દે છે.

તિરોભૂતે સ્વાત્મન્યમલતરતેજોવતિ પુમા-

નનાત્માનં મોહાદહમિતિ શરીરં કલયતિ ।

તતઃ કામક્રોધપ્રમૃતિભિરમું બન્ધનગુણૈ-

ર્વરં વિક્ષેપાલ્યા રજસ ઊરુશક્તિર્વ્યથયતિ ॥

અત્યંત નિર્મળ પ્રકાશવાળું આત્મસ્વરૂપ ઢંકાઈ જતાં પુરૂષ મોહનેલીધે શરીર કે જે અનાત્મા છે તેને ‘હું છું’ એમ માનેછે અને એમ થયા પછી રજોગુણની વિક્ષેપ નામની મોટી શક્તિ કામ તથા ક્રોધ આદિ બંધનના ગુણોથી બહુજ પીડે છે.

અપારે સંસારે વિષયવિષપૂરે જલનિધૌ

નિમજ્જ્યોન્મજ્જ્યાયં ભ્રમતિ કુમતિઃ કુત્તિસતગતિઃ ॥

મહામોહરૂપી જૂઠ ગળી જવાનેલીધે જેને આત્મજ્ઞાન રહ્યું નથી એવો અને પોતાને અનાત્મારૂપ માની લેવાને લીધે બુદ્ધિની અનેક અવસ્થાઓને પોતામાં માનીને તેપ્રમાણે વર્તતો આ દુષ્ટી થતો દુર્બુદ્ધિ પુરૂષ વિષયોરૂપી ઝેરથી ભરેલા આ અપાર સંસારરૂપી સમુદ્રમાં ગળકાં ખાતો ખાતો ભમ્યા કરેછે.

ભાનુપ્રભાસંજનિતાભ્રપંક્તિર્ભાનું તિરોધાય વિજૃમ્ભતે યથા ।

આત્મોદિતાહંકૃતિરાત્મતત્ત્વં તથા તિરોધાય વિજૃમ્ભતે સ્વયમ્ ॥

જેમ સૂર્યના તેજથી ઉત્પન્ન થએલી વાદળાંઓની પંક્તિ સૂર્યને તિરોહિત કરીને પોતે પ્રકાશે છે તેમ આત્માથી ઉત્પન્ન થએલો અહંકાર આત્માને તિરોહિત કરીને પોતે પ્રકાશે છે.

કવલિતદિનનાથે દુર્દિને સાન્દ્રમેઘૈ-

ર્વ્યથયતિ હિમઙ્ગજ્ઞાવાયુરુગ્રો યથૈતાન્ ।

અવિરતતમસાત્મન્યાટ્ટતે મુઢબૂદ્ધિં ।

ક્ષપયતિ બહુદુઃસ્વૈસ્તીવ્રવિશ્લેષશક્તિઃ ॥

જેમ ધાત્રીમાં ધાટાં વાદળાંઓથી સૂર્ય તિરોહિત થઈ જતાં ટાઢો તોફાની પવન લોકોને પીડે છે તેમ નિરંતર તમોયુષ્ણથી આત્મા તિરોહિત થઈ જતાં તીવ્રતાવાળી વિશ્લેષશક્તિ મૂઢ બુદ્ધિવાળા પુરૂષને ધાત્રી દુઃખોથી પીડે છે.

एताभ्यामेव शक्तिभ्यां बन्धः पुंसः समागतः ।

याभ्यां विमोहितो देहं मत्तात्मानं भवत्ययम् ॥

એ બે આવરણશક્તિ અને વિશ્લેષશક્તિથીજ પુરૂષને બંધ થયો છે કે જે શક્તિઓથી મોહ પામેલો પુરૂષ દેહને આત્મા માની લે છે.

વીજં સંસૃતિભૂમિજસ્ય તુ તમો દેહાત્મધીરક્કુરો
રાગઃ પલ્લવમમ્બુકર્મ તુ વપુઃ સ્કન્દોઽસ્ય શાલ્વિકાઃ ।
અગ્રાણીન્દ્રિયસંહતિશ્ચ વિષયાઃ પુષ્પાણિ દુઃખં ફલં
નાનાકર્મસમુદ્ભવં બહુવિધં ભોક્તાત્ર જીવઃ સ્વઃ ॥

આવરણુશક્તિ એ સંસારરૂપી વૃક્ષનું બીજ છે, દેહને આત્મા માનવો એ અંકુર છે, રાગ એ પાનડારૂપ છે, કર્મ એ જળરૂપ છે, શરીર એ સ્કંધરૂપ છે, પ્રાણોની હાની શાખાઓરૂપ છે, ઇન્દ્રિયોનો સમૂહ શાખાઓના અગ્રરૂપ છે, વિષયો ફૂલરૂપ છે, અનેક પ્રકારના કર્મોથી ભરેલ ત્રણેય ધણા પ્રકારનું દુઃખ એ ફળરૂપ છે, અને તે ફળને ભોગવનારો જીવ પક્ષિરૂપ છે.

અજ્ઞાનમૂલોઽયમનાત્મવન્ધો નૈસર્ગિકોઽનાદિરનંત ઈરિતઃ ।
જન્માપ્યયવ્યાધિજરાદિદુઃખપ્રવાહપાતં જનયત્યમુષ્ય ॥

જેનું મૂળ અજ્ઞાન છે એવો આ અનાત્મ પદાર્થોથી બંધ સ્વાભાવિક, અનાદિ અને અનંત કેહેવામાં આવે છે કે જે બંધ આ જીવને જન્મ, મરણ, આધિ અને જરા આદિ દુઃખોના પ્રવાહમાં પાડ્યા કરે છે.

નાસ્ત્રૌ ન શાસ્ત્રૌરનિલેન વહ્નિના હેતું ન શક્યો ન ચ કર્મકોટિભિઃ
વિવેકવિજ્ઞાનમહાસિના વિના ધાતુઃ પ્રસાદેન સિતેન મજ્જુના ॥

એ બંધ ઈશ્વરની કૃપાથી સજ્જન્યેલા વિવેક અને વિજ્ઞાનરૂપ સુંદર મોટા ખડ્ગવિના બીજાં અસ્ત્રોથી, અગ્નિથી, વાયુથી કે કરોડો કર્મોથી પણ કાપી શકાતો નથી.

શ્રુતિપ્રમાણૈકમતેઃ સ્વધર્મનિષ્ઠા તયૈવાત્મવિશુદ્ધિરસ્ય ।

વિશુદ્ધબુદ્ધેઃ પરમાત્મવેદનં તેનૈવ સંસારસમૂલનાશઃ ॥

વેદનેજ મુખ્ય પ્રમાણુ માનવાથી સ્વધર્મમાં નિષ્ઠા પ્રાપ્ત થાયછે, સ્વધર્મમાં નિષ્ઠા થવાથી અંતઃકરણની શુદ્ધિ થવાથી પરમાત્માનું જ્ઞાન થાયછે અને પરમાત્માનું જ્ઞાન થવાથીજ સંસારનો મૂળ સહિત નાશ થાયછે.

કોશૈરન્નમયાદ્યૈઃ પञ्चભિરાત્મા ન સંવૃતાં ભાતિ ।

નિજશક્તિસમુત્પન્નૈઃ શૈવલપટલૈરિવામ્બુ વાપિસ્થમ્ ॥

આત્મા અન્નમય આદિ પાંચ કોશો કે જેઓ પોતાની શક્તિ (માયા)થીજ ઉત્પન્ન થયા છે તેઓથી ઢંકાઈ જવાને-લીધે, જેમ જળ પોતાથી ઉત્પન્ન થએલા શૈવાળના સમૂદ્રથી ઢંકાઈ જવાનેલીધે પ્રતીત થતું નથી તેમ પ્રતીત થતો નથી.

તચ્છૈવાલાપનયે સમ્યક્ સલિલં પ્રતીયતે શુદ્ધમ્ ।

તૃષ્ણાસન્તાપહરં સદ્યઃ સૌખ્યપ્રદં પરં પુંસઃ ॥

પञ્ચાનામપિ કોશાનામપવાદે વિભાત્યયં શુદ્ધઃ ।

નિત્યાનન્દૈકરસઃ પ્રત્યગ્રૂપઃ પરં સ્વયંજ્યોતિઃ ॥

જેમ શૈવાળને દૂર કરી નાખતાં શુદ્ધ, તરશ તથા તાપને હરનારૂં અને પુરૂષને તરત મુખ આપનારૂં ઉત્તમ જળ સારી રીતે પ્રતીત થાયછે. તેમ પાંચે કોશનો અપવાદ કરીએ ત્યારે શુદ્ધ, નિત્ય, આનંદ, એકરસ, પર અને સ્વયંપ્રકાશ આ પ્રત્યગાત્મા સ્પષ્ટ પ્રતીત થાયછે.

આત્માનાત્મવિવેકઃ કર્તવ્યો બન્ધમુક્તયે વિદુષા ।
તેનૈવાનન્દી ભવતિ સ્વં વિજ્ઞાયૈવ સચ્ચિદાનન્દમ્ ॥

સમજીએ બંધથી છુટવાને વાસ્તે આત્મા તથા અનાત્માનો વિવેક કરવો જોઈએ કે જેથી પોતાના સ્વરૂપને સચ્ચિદાનંદ જાણી આનંદી થવાય છે.

મુજાદિષીકામિવ દૃશ્યવર્ગાત્પ્રત્યક્ષમાત્માનમસક્તમક્રિયમ્ ।
વિવિચ્ય તત્ર પ્રવિલાપ્ય સર્વં તદાત્મના તિષ્ઠતિ યઃ સ મુક્તઃ॥

જે પુરૂષ, મુંઝતા ખડમાંથી જેમ સળીનું વિવેચન કરવામાં આવે છે તેમ દૃશ્યરૂપ પાંચ કોશોમાંથી અસંગ અને ક્રિયારહિત પ્રત્યગાત્માનું વિવેચન કરી તે પ્રત્યગાત્મામાં સધળાનો લય કરીને તે રૂપેજ રહે તે પુરૂષ મુક્ત છે એમ સમજવું.

દેહોઽયમન્નભવનોઽન્નમયસ્તુ કોશ-
શાન્નેન જીવતિ વિનશ્યતિ તદ્વિહીનઃ ।
ત્વચ્ચર્મમાંસરુધિરાસ્થિપુરીપરાશિ-
ર્નાયં સ્વયં ભવિતુમર્હતિ નિત્યશુદ્ધઃ ॥

આ દેહ અન્નથી ઉત્પન્ન થયો છે, અન્નથી જીવે છે અને અન્ન ન મળે તો નાશ પામે છે માટે અન્નમય કોશ છે તો આ ત્વચા, ચર્મ, માંસ, રૂધિર, હાડકાં અને વિદ્યાના સમૂહરૂપ અન્નમયકોશ (દેહ) પોતે નિત્ય શુદ્ધ આત્મા થવાને યોગ્ય નથી.

पूर्वं जनेरपि मृतेरपि नायमस्ति
जातक्षणः क्षणगुणोऽनियतस्वभावः ।

नैको जडश्च घटवत्परिदृश्यमानः

स्वात्मा कथं भवति भावविकारवेत्ता ॥

આ દેહ કે જે જન્મથી પેહેલાં ન હતો, મરણ થયા પછી રહેતો નથી, કેવળ વર્તમાનકાળમાંજ જોવામાં આવે છે, અનિશ્ચિત સ્વભાવવાળો છે, અનેક રૂપ છે, ઘડાની પેઠે દેખવામાં આવે છે અને ક્ષણે ક્ષણે બદલાતા ગુણોવાળો છે તે દેહ સઘળા જન્મ આદિ વિકારોને જાણનારો આત્મા કેમ સંભવે ? નજ સંભવે.

पाणिपादादिमान्देहो नात्मा व्यंग्येऽपि जीवनात् ।

तत्तच्छक्तेरनाशाच्च न नियम्यो नियामकः ॥

હાથ તથા પગ આદિ અવયવોવાળો આ દેહ આત્મા નથી. કારણ કે અવયવો ન હોય તો દેહ મરી જાય છે અને આત્મા અખંડિત રહે છે. આત્માની કોઈ શક્તિનો નાશ થતો નથી અને દેહની શક્તિનો નાશ થાયછે માટે આત્મા દેહ નથી પણ પણુ દેહનો નિયંતા છે.

देहतद्धर्मतत्कर्मतदवस्थ्यादिसाक्षिणः ।

स्वत एव स्वतः सिद्धं तद्वैलक्षण्यमात्मनः ॥

આત્મા દેહનો, દેહના ધર્મોનો, દેહનાં કર્મોનો અને દેહની અવસ્થા આદિનો સાક્ષી છે તેથી આત્મામાં પોતાની મેળેજ દેહથી વિલક્ષણુ પણું સિદ્ધ થાયછે.

शल्यराशिर्मांसलिप्तो मलपूर्णोऽतिकश्मलः ।

कथं भवेदयं वेत्ता स्वयमेतद्विलक्षणः ॥

આ દેહ કે જે જ્ઞાનરહિત, હાડકાંઓના ઢગલારૂપ, માં-

સથી લેપાએલો, મળોથી પૂર્ણ અને અત્યંત ખીભત્સ છે તે આત્મા શી રીતે થઈ શકે? કારણ કે આત્મા જાણનાર છે, હાડકા-ઓના ઢગલારૂપ નથી, માંસથી લેપાએલો નથી, મળોથી પૂર્ણ નથી અને અત્યંત ખીભત્સ નથી.

ત્વદ્દ્વાંસમેદોઽસ્થિપુરીષરાશાવહંમતિ મૂઢજનઃ કરોતિ ।

વિલક્ષણં વેત્તિ વિચારશીલો નિજસ્વરૂપં પરમાર્થભૂતમ્ ॥

આ દેહ કે જે ત્વચા, માંસ, મેદ, હાડકાં અને વિષ્ટાના સમૂહરૂપ છે તેને મૂઢ બુદ્ધિવાળો પુરૂષ ‘હું છું’ એમ માને છે અને વિચારવાળો પુરૂષ તો પરમાર્થરૂપ પોતાના સ્વરૂપને દેહથી વિલક્ષણ જાણે છે.

દેહોઽહમિત્યેવ જડસ્ય બુદ્ધિર્દેહે ચ જીવે વિદુષસ્ત્વહં ધીઃ ।

વિવેકવિજ્ઞાનવતો મહાત્મનો બ્રહ્માહમિત્યેવ મતિઃ સદાત્મનિ ॥

મૂઢ બુદ્ધિવાળો માણસ દેહને ‘હું’ કરી માને છે, સમજી માણસ જીવને ‘હું’ કરી માને છે અને વિવેક તથા વિજ્ઞાનવાળો મહાત્મા માણસ તો પોતાને ‘બ્રહ્મ છું’ એમજ સર્વદા માને છે.

અત્રાત્મબુદ્ધિં ત્યજ મૂઢબુદ્ધે ત્વદ્દ્વાંસમેદોઽસ્થિપુરીષરાશૌ ।

સર્વાત્મનિ બ્રહ્મણિ નિર્વિકલ્પે કુરુષ્વ શાંતિં પરમાં ભજસ્વ ॥

હૈ મૂઢ! આ દેહ કે જે ત્વચા, માંસ, મેદ અને હાડકાં-ઓના સમૂહરૂપ છે તેમાં ‘હું છું’ એવા અભિમાનને છોડી દે અને સર્વના આત્મારૂપ જે નિર્વિકલ્પ બ્રહ્મ છે તેજ ‘હું છું’ એમ નિશ્ચય રાખીને પરમ શાંતિ પામ.

દેહેન્દ્રિયાદાવસતિ ભ્રમોદિતાં વિદ્વાનહંતાં ન જહાતિ યાવત્ ।
તાવન્ન તસ્યાસ્તિ વિમુક્તિવાર્તાપ્યસ્ત્વેષ વેદાન્તનયાન્તદર્શી ॥

જ્યાંસુધી સમજી માણસ આ દેહ અને ઇન્દ્રિય આદિ મિથ્યા પદાર્થમાં ભ્રાંતિથી થએલી અહંબુદ્ધિ (હું છું એવી બુદ્ધિ) ને છોડે નહીં ત્યાંસુધી તે પોતે વેદાંત શાસ્ત્રના પારને પામ્યો હોય તોપણ તેને મુક્તિની વાત પણ નથી.

છાયાશરીરે પ્રતિવિમ્બગાત્રે યત્સ્વપ્નદેહે હૃદિ કલ્પિતાઙ્ગે ।
યથાત્મબુદ્ધિસ્તવ નાસ્તિ કાચિજ્જીવચ્છરીરે ચ તથૈવ માસ્તુ ॥

જેમ પડછાયામાં, પ્રતિબિંબમાં અને ત્વદ્વયમાં કદપેલા સ્વપ્ન અવસ્થાના દેહમાં તું કાંઈ પણ ‘હું છું’ એવી બુદ્ધિ રાખતો નથી તેમ આ જીવતા શરીરમાં પણ રાખ મા.

દેહાત્મધીરેવ નૃણામસદ્ધિયા જન્માદિદુઃસ્વપ્નભવસ્ય વીજમ્ ।
યતસ્તતસ્ત્વં જહિ તાં પ્રયન્નાત્પ્રયક્તે તુ ચિત્તે ન પુનર્ભવાશા ॥

અશુદ્ધ બુદ્ધિવાળાં માણસોને દેહમાં ‘હું છું’ એવું અભિમાન જન્મ આદિ દુઃખો ઊત્પન્ન થવાનું બીજ છે એટલામાટે પ્રયત્ન કરીને ચિત્તથી એ અભિમાનને છોડી દે. એ અભિમાન છુટી જાય એટલે પછી પુનર્જન્મની આશા નથી.

કર્મેન્દ્રિયૈઃ પञ्चભિરશ્વિતોઽયં પ્રાણો ભવેત્પ્રાણમયસ્તુ કોશઃ ॥
યેનાત્મવાનન્નમયોઽન્નપૂર્ણાત્પ્રવર્તેતેઽસૌ સકલક્રિયાસુ ॥

પાંચ કર્મેન્દ્રિયો સહિત જે પ્રાણ છે તે પ્રાણમય કોશ છે. અન્નથી પુરાએલો આ આત્માવાળો અન્નમયકોશ એ પ્રાણમય-કોશનેલીધે સઘળી ક્રિયાઓમાં પ્રવર્તે છે.

નૈવાત્માપિ પ્રાણમયો વાયુવિકારો
ગન્તાગન્તા વાયુવદન્તર્બહિરેષઃ ।
યસ્માત્કિંચિત્કાપિ ન વેત્તીષ્ટમનિષ્ઠં
સ્વં વાન્યં વા કિંચન નિત્યં પરતન્ત્રઃ ॥

પ્રાથમ્ય કોશ પણ આત્મા નથી. કારણ કે એ કોશ વાયુના વિકારરૂપ છે, વાયુની પેઠે અંદર તથા બહાર આવજવ કરનાર છે, કાંઈ ઈષ્ટ કે અનિષ્ટને અથવા પોતાને કે પારકાને કોઈ સમયે કાંઈ પણ જાણતો નથી અને સર્વદા પરતંત્ર છે.

જ્ઞાનેન્દ્રિયાણિ ચ મનશ્ચ મનોમયઃ સ્યા-
ત્કોશો મમાહમિતિ વસ્તુવિકલ્પહેતુઃ ।
સંજ્ઞાદિભેદકલનાકલિતો બલીયાં-
સ્તર્પૂર્વકોશમભિપૂર્ય વિજૃમ્ભતે યઃ ।

પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને મન મળીને મનોમયકોશ કેહેવાય છે. એ કોશથીજ વસ્તુઓમાં ‘હું અને માં’ એવી કલ્પનાઓ થાયછે. નામ આદિ ભેદની રચનાઓથી ભરેલો એ બળવાન પોતાથી પેહેલાના કોશોને પૂર્ણ કરીને વૃદ્ધિ પામે છે.

પञ्चेन्द्रियैः पञ्चभिरेव होतृभिः प्रचीयमानो विषयाज्यधारया ।
जाज्वल्यमानो बहुवासनेन्यनैर्मनोमयाग्निर्वहति प्रपञ्चम् ॥

પાંચ હોતા જેવી પાંચ હંદ્રિયોએ વિષયો રૂપી ધીની ધારથી પ્રદીપ્ત કરાતો, અને ઘણી વાસનાઓરૂપી કાષ્ઠોથી પ્રજ્વલિત થતો એ મનોમયકોશરૂપ અગ્નિ પ્રપંચને દેખાડ્યા કરે છે.

ન હ્યસ્ય વિદ્યામનસોઽતિરિક્તા મનો હ્યવિદ્યા ભવબન્ધહેતુઃ ।
તસ્મિન્વિનષ્ટે સકલં વિનષ્ટં વિજૃમ્ભિતેઽસ્મિન્સકલં વિજૃમ્ભતે ॥

અવિદ્યા મનથી જુદી નથી. જે મન છે તેજ સંસારરૂપી બંધનના કારણરૂપ અવિદ્યા છે મનનો નાશ થાય તો સધળા પ્રપંચનો નાશ થાયછે અને મનની વૃદ્ધિ થાય તો સધળા પ્રપંચની વૃદ્ધિ થાયછે.

સ્વપ્નેઽથ શૂન્યે સૃજતિ સ્વશક્ત્યા ભોક્ત્રાદિ વિશ્વં મન એવ સર્વમ્ ।
તથૈવ જાગ્રત્યપિ નો વિશેષસ્તત્સર્વમેતન્મનસો વિજૃમ્ભણમ્ ॥

સ્વપ્નમાં બીજું કંઈ નહીં છતાં પણ મનજ પાતાની શક્તિથી ભોક્તા આદિ સધળા જગતને ઉત્પન્ન કરે છે અને જેમ સ્વપ્નમાં ઉત્પન્ન કરે છે તેમ જાગૃતમાં પણ એજ ઉત્પન્ન કરે છે. સ્વપ્નમાં અને જાગૃતમાં કંઈ ફેરફાર નથી એટલામાટે આ સધળો પ્રપંચ મનની કલ્પનારૂપજ છે.

સુષુપ્તિકાલે મનસિ પ્રલીને નૈવાસ્તિ કિञ્ચિત્સકલપ્રસિદ્ધેઃ ।
અતો મનઃકલ્પિત એવ પુંસઃ સંસાર એતસ્ય ન વસ્તુતોઽસ્તિ ॥

સુષુપ્તિમાં મનનો લય થઈ જાય છે ત્યારે કંઈ પણ રહેતું નથી એ વાત સહુના અનુભવમાં છે. એટલામાટે પુરૂષનો આ સંસાર મનેજ કલ્પેલો છે. વાસ્તવિક નથી.

વાયુનાઽનીયતે મેઘઃ પુનસ્તેનૈવ નીયતે ।

મનસા કલ્પ્યતે બન્ધો મોક્ષસ્તેનૈવ કલ્પ્યતે ॥

જેમ વાદળાંને લાવનાર પણ વાયુ છે અને દૂર કરનાર પણ વાયુજ છે તેમ બંધને કલ્પનાર અને દૂર કરનાર પણ મનજ છે.

દહાદિ સર્વવિષયે પરિકલ્પ્ય રાગં
વધ્નાતિ તેન પુરુષં પશુવદ્ગુણેન ।
વૈરસ્યમત્ર વિષવત્સુવિધાય પશ્ચા-
દેનં વિમોચયતિ તન્મન એવ વન્ધાત્ ॥

જેમ માણસ રાંઠવાથી પશુને બાંધે છે તેમ મન દેહ આદિ સધળા વિષયોના રાગ ઉપજાવીને તે રાગથી પુરુષને બાંધે છે અને પાછું તેજ મન વિષયોમાં વૈરાગ્ય ઉપજાવીને પુરુષને બંધમાંથી છોડે પાળુ છે.

તસ્માન્મનઃ કારણમસ્ય જન્તો-
ર્બન્ધસ્ય મોક્ષસ્ય ચ વા વિધાને ।
વન્ધસ્ય હેતુર્મલિનં રજોગુણૈ-
ર્મોક્ષસ્ય શુદ્ધં વિરજસ્તમસ્કમ્ ॥

એટલામાટે મનજ પુરુષને બંધન કરવામાં અને છુટકારો કરવામાં કારણરૂપ છે. મન જે રજોગુણ તથા તમોગુણથી મેલું હોય તો બંધના કારણરૂપ થાયછે અને રજોગુણ તથા તમોગુણથી રહિત થઇને શુદ્ધ થયું હોય તો મોક્ષના કારણ રૂપ છે.

વિવેકવૈરાગ્યગુણાતિરેકાચ્છુદ્ધત્વમાસાદ્ય મનો વિમુક્તયૈ ।
ભવત્યતો બુદ્ધિમતો મુમક્ષોસ્તાભ્યાં દૃઢાભ્યાં ભવિતવ્યમગ્રે ॥

મન વિવેક અને વૈરાગ્યરૂપ ગુણો વધવાથી શુદ્ધપાણું પામીને મુક્તિ આપવામાં સમર્થ થાયછે એટલામાટે બુદ્ધિમાન મુમુક્ષુએ પ્રથમ વિવેક તથા વૈરાગ્યને દૃઢ કરવાં જોઇએ.

મનો નામ મહાવ્યાઘ્રો વિષયારણ્યભૂમિષુ ।

ચરત્યત્ર ન ગચ્છન્તુ સાધવો યે મુમુક્ષવઃ ॥

વિષયોરૂપી અરણ્યની ભૂમિઓમાં મન નામનો મોટો વાઘ ફરેછે. એટલામાટે મુક્તિની ઇચ્છા રાખનારા જે સાધુઓ હોય તેઓએ ત્યાં જવું નહીં.

મનઃ પ્રસૂતે વિષયાનશેષાન્સ્થૂલાત્મના સૂક્ષ્મતયા ચ ભોક્તુઃ ।

શરીરવર્ણાશ્રમજાતિભેદાન્ગુણક્રિયાહેતુફલાનિ નિત્યમ્ ॥

ભોક્તાને વાસ્તે સઘળા સ્થૂલ સૂક્ષ્મ વિષયોને, શરીર-વર્ણુ આશ્રમ તથા જાતિઓના ભેદોને અને ગુણ ક્રિયા કારણો તથા તેઓનાં ફળોને સર્વદા મનજ ઉત્પન્ન કરે છે.

અસંગ્ચિદ્રૂપમમું વિમોહ્ય દેહેન્દ્રિયપ્રાણગુણૈર્નિબઢ્ય ।

અહમમેતિ ભ્રમયત્યજસં મનઃ સ્વકૃત્યેષુ ફલોપશુક્તિષુ ॥

આત્મા કે જે અસંગ અને ચૈતન્યરૂપ છે તેને મોહ પ-માડી દેહ, ઇન્દ્રિય તથા પ્રાણના ગુણોથી બાંધીને મનજ પાતાનાં કૃત્યરૂપ ફળના ભોગોમાં અહતા મમતા કરાવી નિરંતર ભમાવ્યા કરેછે.

અધ્યાસદોષાત્પુરુષસ્ય સંસૃતિરધ્યાસબન્ધસ્ત્વમુનૈવ કલ્પિતઃ ।

રજસ્તમોદોષવતો વિવેકિનો જન્માદિ દુઃખસ્ય નિદાનમેતત્ ॥

પુરૂષને દેહના અધ્યાસરૂપ દોષથી સંસાર થાયછે. અને અધ્યાસરૂપ બંધન મનેજ કહ્યેલું છે એટલા માટે રજેગુણ અને તમોગુણવાળા અવિવેકીને જન્મ આદિ દુઃખોનાં મૂળકારણરૂપ મનજ છે.

અતઃ પ્રાહુર્મનોવિદ્યાં પण्डितास्तच्चदर्शिनः ।

येनैव भ्राम्यते विश्वं वायुनेवाभ्रमण्डलम् ॥

એટલા માટે તત્ત્વ જાણનારા પંડિત લોકો મનનેજ અવિ-
ધારૂપ કેહેછે કે જે મન, વાયુ જેમ વાદળાંનાં મંડળને ભભાવે
છે તેમ જગતને ભભાવે છે.

तन्मनःशोधनं कार्यं प्रयत्नेन मुमुक्षुणा ।

विशुद्धे सति चैतस्मिन्मुक्तिः करफलायते ॥

આમ છે તેથી મુમુક્ષુએ પ્રયત્ન પૂર્વક મનને શુદ્ધ કરવું
જોઈએ. મન શુદ્ધ થાય તો પછી મુક્તિ હસ્તામલની પેઠે સુગ-
મજ થઈ પડે છે.

मोक्षैकसक्त्या विषयेषु रागं निर्मूल्य संन्यस्य च सर्वकर्म ।

सच्छ्रद्धया यः श्रवणादिनिष्ठो रजःस्वभावं स धुनोति बुद्धेः ॥

જે પુરૂષ મોક્ષ પર પરમ આસક્તિથી વિષયો ઉપરના પ્રે-
મને ઊભેડી નાખી સધળાં કર્મોને છોડી દઈ ઉત્તમ શ્રદ્ધાથી શ્ર-
વણુ આદિમાં નિષ્ઠા રાખે તે પુરૂષ બુદ્ધિના રંગેશુણી સ્વભાવને
ટાળી નાખે છે.

मनोमयो नापि भवेत्परात्मा ह्याद्यन्तवच्चात्परिणामिभावात् ।

दुःखात्मकत्वाद्विषयत्वहेतोर्द्रष्टा हि दृश्यात्मतया न दृष्टः ॥

મનોમયકોશ આત્મા નથી. કારણુ કે એ કોશ આદિ
તથા અંતઃકાળો, પરિણામવાળો અને દુઃખમય છે. આત્મા તો
આદિ અંતથી રહિત, પરિણામ રહિત અને દુઃખ રહિત છે. મ-

નોમયકોશ આત્માનો દૃશ્ય છે તેથી પણ એ આત્મા સંભવે નહીં. આત્મા તો દ્રશ્ય છે તેને દૃશ્યપણું હોયજ નહીં.

બુદ્ધિર્બુદ્ધીન્દ્રિયૈઃ સાર્થં સવૃત્તિઃ કર્તૃલક્ષણઃ ।

વિજ્ઞાનમયકોશઃ સ્યાત્પુંસઃ સંસારકારણમ્ ॥

જ્ઞાનેન્દ્રિયો, વૃત્તિઓ અને બુદ્ધિ મળીને કર્તારૂપ વિજ્ઞાનમય-કોશ છે અને તે પુરૂષને સંસારના કારણરૂપ છે.

અનુવ્રજચિત્પ્રતિબિम्બશક્તિર્વિજ્ઞાનસંજ્ઞઃ પ્રકૃતેર્વિકારઃ ।

જ્ઞાનક્રિયાવાનહમિત્યજસ્રં દેહેન્દ્રિયાદિષ્વભિમન્યતે મૃશમ્ ॥

જેમાં ચૈતન્યનું પ્રતિબિંબ સાથે આવે છે એવો એ વિજ્ઞાનમયકોશ નામનો પ્રકૃતિનો વિકાર, દેહ તથા ઇન્દ્રિય આદિમાં ‘જ્ઞાનક્રિયાવાળો હું છું’ એમ ભારે અભિમાન કરેછે.

અનાદિકાલોઽયમહંસ્વભાવો જીવઃ સમસ્તવ્યવહારવોદા ।

કરોતિ કર્માણ્યપિ પૂર્વવાસનઃ પુણ્યાન્યપુણ્યાનિ ચ તત્ફલાનિ॥

શુંકે વિચિત્રાસ્વપિ યોનિષુ વ્રજન્નાયાતિ નિર્યાત્યથ ઝર્ધ્વમેષઃ ।

અસ્યેવ વિજ્ઞાનમયસ્ય જાગ્રત્સ્વપ્નાદ્યવસ્થા સુખદુઃખભોગઃ ॥

અનાદિ કાળનો, હુંહું એમ માનવાના સ્વભાવવાળો અને સઘળા વ્યવહારોને ચલાવનારો એ વિજ્ઞાનમયકોશ જીવ કેહેવાય છે કે જે જીવ ઘણી ઘણી પૂર્વ વાસનાઓને લીધે પાપ તથા પુણ્યરૂપ કર્મ કરેછે, તેઓનાં ફળ ભોગવેછે, વિચિત્ર યોનિઓમાં જાયછે અને ઊંચા નીચા લોકોમાં જાયછે. વિજ્ઞાનમયકોશને જાગ્રત્ સ્વપ્ન આદિ અવસ્થા, સુઃખ તથા દુઃખના ભોગ અને

દેહાદિકમાં રહેલા આશ્રમ ધર્મકર્મ તથા ગુણો મારા છે એવું નિ
રંતર અભિમાન છેજ.

દેહાદિનિષ્ઠાશ્રમધર્મકર્મગુણાભિમાનં સતતં મમેતિ ।

વિજ્ઞાનકોશોઽયમતિપ્રકાશઃ પ્રકૃષ્ટસાન્નિધ્યવશાત્પરાત્મનઃ॥

અતો ભવત્યેવ ઉપાધિરસ્ય યદાત્મધીઃ સંસરતિ ભ્રમેણ ॥

પરમાત્માના જીત્તમ સાન્નિધ્યનેલીધે એ વિજ્ઞાનમયકોશ
બહુ પ્રકાશવાળો છે અને તેથી આત્માની ઉપાધિરૂપ છે કે જે
ઉપાધિમાં આંતિથી ‘હુંહું’ એવું અભિમાન થવાથી પુરૂષ જન્મ
મરણ પામે છે.

યોઽયં વિજ્ઞાનમયઃ પ્રાણેષુ હૃદિ સ્ફુરત્યયં જ્યોતિઃ ।

કૂટસ્થઃ સન્નાત્મા કર્તા ભોક્તા ભવત્યુપાધિસ્થઃ ॥

સ્વયંપ્રકાશરૂપ આત્મા ઇન્દ્રિયોમાં સામાન્ય જ્ઞાનરૂપે સ્ફુરે
છે તે સ્થિતિમાં કૂટસ્થ કેહેવાય છે ઉપાધિમાં રહે છે તે સ્થિ-
તિમાં કર્તાભોક્તારૂપ કેહેવાય છે.

સ્વયં પરિચ્છેદમુપેત્ય બુદ્ધેસ્તાદાત્મ્યદોષેણ પરં મૃષાત્મનઃ ।

સર્વાત્મકઃ સન્નપિ વીક્ષતે સ્વયં સ્વતઃ પૃથક્ત્વેન મૃદો ઘટાનિવ ॥

બુદ્ધિ કે જે બિંધ્યા પદાર્થ છે તેની સાથે પોતાનું એકત્વ
માનવારૂપ દોષથી પોતે પરિચ્છેદ પામીને સ્વરૂપે સર્વાત્મક છતાં
પણ, માટીથી ઘડાઓની પેઠે પદાર્થોને પોતાથી ભિન્ન દેખે છે.

ઉપાધિસંબન્ધવશાત્પરાત્મા હ્યુપાધિધર્માનનુભાતિ તદ્ગુણઃ ।

અયોવિકારાનવિકારિવદ્ધિવત્સદૈકરૂપોઽપિ પરઃ સ્વભાવાત્ ॥

આત્મા સર્વદા સ્વભાવે એકરૂપ છે તોપણ, જેમ અગ્નિ નિ-
વિકાર છતાં પણ હોઠાના વિકારોને અનુસરી તેઓના જેવા
ગુણવાળો જાણાય છે તેમ ઉપાધિઓના સંબંધનેલીધે તે ઉપાધિ-
ઓના ધર્મોને અનુસરી પોતે તે ધર્મોવાળો જાણાય છે.

॥ શિષ્ય ઉવાચ ॥

भ्रमेणाप्यन्यथा वास्तु जीवभावः परात्मनः ।

तदुपाधेरनादित्वान्नानादेर्नाश इष्यते ॥

अतोऽस्य जीवभावोऽपि नित्या भवति संसृतिः ।

न निवर्तत तन्मोक्षः कथं मे श्रीगुरो वद ॥

શિષ્ય પૂછે છે.—હે સદ્ગુરુ! ભ્રાંતિનેલીધે પરમાત્માને વિ-
પરીત જીવપણું થઈ ગયું છે એમ આપ કહો છો તેપ્રમાણે
હોય તોપણ એ પરમાત્માની ઉપાધિઓ અનાદિ હોવાને લીધે
તેઓનો નાશ નહીં થવો જોઈએ અને એપ્રમાણે નાશ ન થાય
ત્યારે તેનું જીવપણું નિત્ય રહ્યું અને સંસાર પણ નિત્ય (કદી
પણ મટે નહીં એવો) રહ્યો ત્યારે મોક્ષ થવો કેમ સંભવે? એ
વિષયનો ઉત્તર આપો.

॥ श्रीगुरुवाच ॥

सम्यक्पृष्ठं त्वया विद्वन्सावधानेन तच्छृणु ।

प्रामाણिकी न भवति भ्रान्त्या मोहितकल्पना ॥

ગુરુ કહેછે.—હે વિદ્વાન્! તં સાઠ્ પૂછ્યું. હવે એ વિષય-
નો ઉત્તર સાવધાનપણુથી સાંભળ. ભ્રાંતિથી મોહ કલ્પનાને જે
કલ્પના થએલી હોય તે પ્રમાણ સિદ્ધ (સાચી) હોતીજ નથી.

भ्रान्तिं विना त्वसङ्गस्य निष्क्रियस्य निराकृतेः ।

न घटेतार्थसंबन्धो नभसो नीलतादिवत् ॥

આકાશને નીલપણુ આદિનો સંબંધ જેમ ભ્રાંતિ વિના ઘટ-
તો નથી તેમ આત્મા કે જે અસંગ, ક્રિયા રહિત અને આકાર
રહિત છે તેને ઉપાધિઓનો સંબંધ ભ્રાંતિવિના ઘટતોજ નથી.

स्वस्य द्रष्टुर्निर्गुणस्याक्रियस्य प्रत्यग्बोधानन्दरूपस्य बुद्धेः ।

भ्रान्त्या प्राप्तो जीवभावो न सत्यो मोहापाये नास्त्यवस्तु स्वभावात्

આત્મા કે જે દ્રષ્ટા, નિર્ગુણ, ક્રિયારહિત, સામાન્યબોધરૂપ
અને આનંદરૂપ છે તેને ભ્રાંતિથી પ્રાપ્ત થએલો જીવભાવ સાચો
નથી એટલે એમ સમજવું કે ભ્રાંતિ મટી જાય ત્યારે જીવભાવ
છેજ નહીં. કલ્પિત પદાર્થોનો સ્વભાવજ એવો હોયછે કે ભ્રાંતિ
મટી ગયા પછી તેઓની સત્તા હોતીજ નથી.

यावद्भ्रान्तिस्तावदेवास्य सत्ता

मिथ्याज्ञानोज्જृम्भितस्य प्रमादात् ।

रज्ज्वां सर्पो भ्रान्तिकालीन एव

भ्रान्तेर्नाशे नैव सर्पोऽपि तद्वत् ॥

જડલતથી મિથ્યા જ્ઞાનને લીધે ઉત્પન્ન થએલા પદાર્થની
સત્તા જ્યાંસુધી ભ્રાંતિ હોય ત્યાંસુધીજ હોયછે. જ્યાંસુધી ભ્રાંતિ
હોય ત્યાંસુધીજ રજ્જુમાં કલ્પાએલો સર્પ રહેછે. ભ્રાંતિનો નાશ
થાય ત્યારે સર્પ રહેતોજ નથી.

अनादित्वमविद्यायाः कार्यस्यापि तथेष्ट्यते ।

उत्पन्नायां तु विद्यायामाविद्यकमनाद्यपि ॥

પ્રબોધે સ્વપ્રવત્સર્વે સહમૂલં વિનશ્યતિ ।

અનાદ્યપીદં નો નિત્યં પ્રાગભાવ ઇવ સ્ફુટમ્ ॥

જે કે અવિદ્યાનું અને અવિદ્યાના કાર્યનું અનાદિપણું માનવામાં આવેછે તે પણુ, જાત્રત આવે ત્યારે સ્વપ્નની પેઠે વિદ્યા ઊત્પન્ન થાય ત્યારે અવિદ્યાનું કાર્ય અનાદિ છતાં પણુ અવિદ્યા સહિત નાશ પામેછે. જેમ ઘટનો પ્રાગભાવ (ઊત્પત્તિ થયા પહેલાનો અભાવ) અનાદિ છતાં પણુ નિત્ય નથી તેમ અવિદ્યા અને અવિદ્યાનું કાર્ય અનાદિ છતાં પણુ નિત્ય નથી.

અનાદેરપિ વિધ્વંસઃ પ્રાગભાવસ્ય વીક્ષિતઃ ।

યદ્બુદ્ધયુપાધિસંબન્ધાત્પરિકલ્પિતમાત્મનિ ॥

જીવત્ત્વં ન તતોઽન્યત્તુ સ્વરૂપેણ વિલક્ષણઃ ।

સંબન્ધઃ સ્વાત્મનો બુદ્ધ્યા મિથ્યાજ્ઞાનપુરઃસરઃ ॥

વિનિવૃત્તિર્ભવેત્તસ્ય સમ્યગ્જ્ઞાનેન નાન્યથા ।

બ્રહ્માત્મૈકત્વવિજ્ઞાનં સમ્યગ્જ્ઞાનં શ્રુતેર્મતમ્ ॥

જેમ પ્રાગભાવ અનાદિ છતાં પણુ ઘટની ઊત્પત્તિ થયા પછી તેનો વિધ્વંશ થએલો જેવામાં આવેછે તેમ અવિદ્યા અને અવિદ્યાનું કાર્ય અનાદિ છતાં પણુ વિદ્યાની ઊત્પત્તિ થતાં તેનો વિધ્વંશ થાયછે. બુદ્ધિરૂપ ઊપાધિના સંબંધથી આત્મામાં જે જીવપણું કલ્પાયું છે તેનું સ્વરૂપ કલ્પનાથી જુદું નથી પણુ કલ્પના માત્રજ છે. આત્માને બુદ્ધિની સાથે સંબંધ થવામાં મિથ્યા જ્ઞાન કારણરૂપ છે અને એ મિથ્યા જ્ઞાનની નિવૃત્તિ યથાર્થ જ્ઞાનથીજ થાય. બીજી કોઈ રીતે થાય નહીં. આત્મા અને પરબ્રહ્મની એકતા સમજાય એજ યથાર્થ જ્ઞાનનું સ્વરૂપ છે એવો વેદનો સિદ્ધાંત છે.

તદાત્માનાત્મનોઃ સમ્યગ્વિવેકેનૈવ સિદ્ધ્યતિ ।

તતો વિવેકઃ કર્તવ્યઃ પ્રત્યગાત્મસદાત્મનોઃ ॥

એ યથાર્થ જ્ઞાન આત્મા અને અનાત્માના વિવેકથીજ સિદ્ધ થાયછે એટલામાટે એ વિવેક કરવો જોઈએ.

जलं पङ्कवदत्यन्तं पङ्कापाये जलं स्फुटम् ॥

असन्नितृत्तौ तु सदात्मना स्फुटं प्रतीतिरेतस्य भवेत्प्रतीचः ।

ततो निरासः करणीय एव सदात्मनः साध्वहमादिवस्तुनः ॥

જેમ બાહુજ કાદવવાળા જળમાંથી કાદવ કાઢી નાખીએ એટલે જળ સ્ફુટ પ્રતિત થાયછે તેમ અનાત્મા પદાર્થની નિવૃત્તિ થાય ત્યારે પ્રત્યગાત્માની સદૃષ્ટે સ્ફુટ પ્રતિતી થાયછે. આ કારણુને લીધે પ્રત્યગાત્મમાંથી અહંકાર આદિ અનાત્મ વસ્તુનો સારી રીતે નિરાસ (ત્યાગ) કરવો જોઈએ.

अतो नायं परात्मा स्याद्विज्ञानमयशब्दभाक् ।

विकारित्वाज्જडत्वाच्च परिच्छिन्नत्वहेतुतः ।

दृश्यत्वाद्ध्यभिचारित्वान्नानित्यो नित्य इष्यते ॥

આ પ્રમાણે વિજ્ઞાનમયકોશ આત્મા નથી. કારણ કે વિજ્ઞાનમયકોશ વિકારી છે, જડ છે, દૃશ્ય છે, પરિચ્છિન્ન છે અને દ્વેરદ્વાર પામનાર છે. વિજ્ઞાનમયકોશ કે જે અનિત્ય છે તેને નિત્ય આત્મા કહી શકાયજ નહિ.

आनन्दप्रतिबिम्बचुम्बिततनुवृत्तिस्तमोज्जृम्भिता

स्यादानन्दमयः प्रियादिगुणकः स्वैष्टार्थलाभोदयः ।

**પુણ્યસ્યાન્નુભવે વિભાતિ કૃતિનામાનન્દરૂપઃ સ્વયં
ભૂતાનન્દતિ યત્ર સાધુતન્નુભૃન્માત્રઃ પ્રયત્રંવિના ॥**

પુણ્યવાળાઓને પુણ્યના ફળનો અનુભવ થવાના સ્વયંમાં પોતાને પ્યારા પદાર્થોનો જાણ થતાં આનંદના પ્રતિબિંબ યુગ્મ થ-
એલી પ્રિય ભોદ અને પ્રભોદ ગુણવાળી તમોગુણની વૃત્તિ આનં-
દમયકોશ કહેવાય છે. કે જે વૃત્તિનો ઉદય થતાં પ્રાપ્તિમાત્ર
પ્રયત્ન વિનાજ પોતે આનંદમય થઇને સારી રીતે સુખ પામે છે.

આનન્દમયકોશસ્ય સુષુપ્તૌ સ્ફૂર્તિરુત્કટા ।

સ્વપ્નજાગરયોરીષદિષ્ટસંદર્શનાદિના ॥

સુષુપ્તિમાં આનંદમયકોશની ઘણી સ્ફુર્તિ થાયછે અને સ્વપ્ન
તથા જાગૃતમાં તે પ્યારા પદાર્થનું દર્શન આદિ થતાં જરાકે
સ્ફુર્તિ થાયછે.

**નૈવાયમાનન્દમયઃ પરાત્મા સોપાધિકત્વાત્પ્રકૃતેર્વિકારાત્ ।
કાર્યત્વહેતોઃ સુકૃતક્રિયાયા વિકારસંઘાતસમાહિતત્વાત્ ॥**

આ આનંદમયકોશ ઉપાધિ સહિત છે, પ્રકૃતિના વિકારરૂ-
પ છે, કાર્યરૂપ છે અને પુણ્યના વિકારના સમૂહને આધિન છે
તેથી પરમાત્મા નથી.

પદ્ધાનામપિ કોશાનાં નિષેધે યુક્તિઃ શ્રુતેઃ ।

તન્નિષેધાવધિઃ સાક્ષી બોધરૂપોઽવશિષ્યતે ॥

યુક્તિઓથી અને શ્રુતિથી પાંચે કોશોનો નિષેધ થતાં તે નિ-
ષેધના અવધિરૂપે બોધરૂપ સાક્ષી અવશેષ રહેછે.

યોઽયમાત્મા સ્વયંજ્યોતિઃ પશ્ચકોશવિલક્ષણઃ ।

અવસ્થાત્રયસાક્ષી સન્નિર્વિકારો નિરક્ષનઃ ।

સદાનન્દઃ સ વિજ્ઞેયઃ સ્વાત્મન્યેન વિપશ્ચિતા ॥

પાંચે કોશથી ન્યારો, સ્વયંપ્રકાશ, ત્રણે અવસ્થાઓના સાક્ષી,
નિર્વિકાર, નિરંજન અને સન્નિવેદાનંદરૂપ આ પરમાત્માને સમજી-
એ પોતાનો આત્મા જાણવો.

॥ શિષ્ય ઉવાચ ॥

મિથ્યાત્વેન નિષિદ્ધેષુ કોશેષ્વેતેષુ પશ્ચસુ ।

સર્વાભાવં વિના કિંચિન્ન પશ્યામ્યત્ર હે ગુરો ।

વિજ્ઞેયં કિમુ વસ્ત્વસ્તિ સ્વાત્મનાત્મવિપશ્ચિતા ॥

શિષ્ય પૂછેછે-હે ગુરુ ! મિથ્યાપણાને લીધે એ પાંચે કોશ-
નો નિષેધ કરતાં સર્વનો અભાવજ મારા જોવામાં આવેછે એ
શિવાય બીજું કંઈ પણ જોવામાં આવતું નથી માટે સમજીએ
પોતાના આત્મા રૂપે જાણવાની શી વસ્તુ છે ?

॥ શ્રીગુરુવાચ ॥

સત્યમુક્તં ત્વયા વિદ્વન્નિપુણોઽસિ વિચારણે ।

અહમાદિવિકારાસ્તે તદભાવોઽયમપ્યનુ ॥

સર્વે યેનાનુભૂયન્તે યઃ સ્વયં નાનુભૂયતે ।

તમાત્માનં વેદિતારં વિદ્ધિ બુદ્ધ્યા સુસૂક્ષ્મયા ॥

ગુરુ કહેછે-હે વિદ્વાન ! તું સાચું કહ્યું. તું વિચાર કરવામાં
નિપુણ છે. અહંકાર આદિ વિકારોને અને પછી તેઓના અ-

ભાવને પણ જે જાણે છે અને પોતે જાણવામાં નથી આવતો તે જાણનારાને તું સૂક્ષ્મયુક્તિથી આત્મા જાણ.

તત્સાક્ષિકં ભવેત્તદ્યદ્યદેનાનુભૂયતે ।

કસ્યાપ્યનનુભૂતાર્થે સાક્ષિત્વં નોપયુજ્યતે ॥

જે વસ્તુ જેના અનુભવમાં આવે તે વસ્તુનો તે સાક્ષી કેહેવાય છે. જે વસ્તુનો અનુભવ ન થયો હોય તે વસ્તુમાં કોઈનું પણ સાક્ષીપણું હોતું નથી.

અસૌ સ્વસાક્ષિકો ભાવો યતઃ સ્વેનાનુભૂયતે ।

અતઃ પરં સ્વયં સાક્ષાત્પ્રત્યગાત્મા ન ચેતરઃ ॥

અહંકારાદિકના અભાવના સાક્ષી આપણે પોતેજ જીએ કારણ કે પોતેજ તેને જાણીએ છીએ એટલામાટે સહુથી પર અને સહુનો સાક્ષી સાક્ષાત્ પ્રત્યગાત્માજ છે. બીજે કોઈ નથી.

જાગ્રત્સ્વપ્નસુષુપ્તિષુ સ્ફુટતરં યોઽસૌ સમુજ્જૃમ્ભતે

પ્રત્યગ્રૂપતયા સદાહમહમિત્યન્તઃ સ્ફુરન્નૈકધા ।

નાનાકારવિકારભાગિન ઇમાન્પશ્યન્નહંધીમુશ્વાન

નિત્યાનન્દચિદાત્મના સ્ફુરતિ તં વિદિ સ્વમેતં હૃદિ ॥

પ્રત્યક્ષરૂપે સર્વદા ‘હું હું’ એવી રીતે અંદર એક પ્રકારથીજ સ્ફુરતો જે આત્મા જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિમાં અત્યંત સ્ફુટ જણાય છે તથા અહંકાર અને યુક્તિ આદિ પદાર્થો કે જેઓ અનેક પ્રકારના વિકારોને પ્રાપ્ત થાયછે તેઓને જોતાં સમ્યક્-નંદરૂપે તદ્દયમાં સ્ફુરેછે તે તું છો એમ સમજ.

ઘટોદકે વિમ્બતમર્કવિમ્બમાલોક્ય મૂઢો રવિમેવ મન્યતે ।
તથા ચિદાભાસમુપાધિસંસ્થં ભ્રાન્ત્યાહમિત્યેવ જહોઽભિમન્યતે॥

જેમ મૂઢ માણુસ ઘડાના જળમાં પ્રતિબિંબિત થએલા સૂર્યના બિંબને બ્રાંતિથી સૂર્યજ માનેછે તેમ અજ્ઞાની માણુસ ઉપાધિમાં રહેલા ચિદાભાસને (હું છું) એમ કરી માનેછે.

ઘટં જલં તદ્ગતમર્કવિમ્બં વિહાય સર્વં વિનિરીક્ષ્યતેઽર્કઃ ।
તટસ્થ એતત્રિતયાવભાસકઃ સ્વયંપ્રકાશો વિદુષા યથા યથા ॥
દેહં ધિયં ચિત્પ્રતિવિમ્બમેવં વિમૃજ્ય બુદ્ધૌ નિહિતં ગુહાયામ્ ।
દ્રષ્ટારમાત્માનમશ્વળ્લબ્ધોર્ધં સર્વપ્રકાશં સદસદ્વિલક્ષણમ્ ॥
નિત્યં વિશું સર્વગતં સુસૂક્ષ્મમન્તર્બહિઃ શૂન્યમનન્યમાત્મનઃ ।
વિજ્ઞાય સમ્યક્નિજરૂપમેતત્પુમાન્વિપાપ્મા વિરજો વિમૃત્યુઃ ॥
વિશોક આનન્દઘનો વિપશ્ચિત્સ્વયં કુતશ્ચિન્ન વિભેતિ કશ્ચિત્ ।
નાન્યોઽસ્તિ પન્થા ભવબન્ધમુક્તેર્વિના સ્વતત્ત્વાવગમં મુમુક્ષોઃ ॥

ઘડો, જળ અને તેમાં રહેલું સૂર્યનું પ્રતિબિંબ એ સઘળાં-ને છોડી દઇ જેમ ન્યારો, એ ત્રણેનો પ્રકાશ કરનાર અને સ્વ-યંપ્રકાશ સૂર્ય જેવામાં આવે છે તેમ દેહ, બુદ્ધિ અને બુદ્ધિમાં રહેલો ચૈતન્યનો આભાસ એ સઘળાંને છોડી દઇ ન્યારે દ્રષ્ટા, અખંડબોધરૂપ, સર્વને પ્રકાશ આપનાર, કાર્ય-કારણથી ન્યારો, નિત્ય આપક, સર્વમાં રહેલ, અત્યંત સૂક્ષ્મ પોતાથી અભિન્ન અને જેની બાહાર કે અંદર ખીજે કોઈ પદાર્થજ નથી એવો સ્વરૂપ-ભૂત આત્મા સારી રીતે જાણવામાં આવે ત્યારે વિદ્વાન પુરૂષ પાપરહિત થાયછે, શોકરહિત થાયછે, મૃત્યુ રહિત થાયછે, રજ-

રહિત થાયછે, આનંદધન થાયછે અને પોતે કોઈથી બીતો નથી. સુમુક્ષુને પોતાના આત્માનું તત્ત્વ જાણુવા શિવાય બીજે કોઈ સંસારના બંધમાંથી છુટવાનો માર્ગ નથી.

ब्रह्माभिन्नत्वविज्ञानं भवमोक्षस्य कारणम् ।

येनाद्वितीयमानन्दं ब्रह्म सम्पद्यते बुधैः ॥

‘હું બ્રહ્મથી અભિન્ન છું’ એવું જ્ઞાન સંસારથી છુટકારો અપા-
નું કારણ છે. કે જે જ્ઞાનથી સમજીએ અદ્વિતીય અને આનંદ-
રૂપ બ્રહ્મ થાયછે.

ब्रह्मभूतस्तु संसृत्यै विद्वान्नावर्तते पुनः ।

विज्ञातव्यमतः सम्यग्ब्रह्माभिन्नत्वमात्मनः ॥

બ્રહ્મરૂપ થએલો વિદ્વાન પાછો જન્મ મરણના ચક્રમાં આ-
વતો નથી એટલા માટે પોતાનું બ્રહ્મથી અભિન્નપણું સારી રીતે
જાણવું જોઈએ.

सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म विशुद्धं परं स्वतः सिद्धम् ।

नित्यानन्दैकरसं प्रत्यगभिन्नं निरन्तरं जयति ॥

સત્યરૂપ, જ્ઞાનરૂપ, અનંત, શુદ્ધ, સ્વતઃસિદ્ધ, નિત્ય આ-
નંદથી એકરસ અને પ્રત્યગાત્માથી અભિન્ન પરબ્રહ્મ સર્વદા સર્વ-
થી ઉત્કૃષ્ટ છે.

सदिदं परमाद्वैतं स्वस्मादन्यस्य वस्तुनोऽभावात् ।

नह्यन्यदस्ति किञ्चित्सम्यक्परमार्थतत्त्वबोधदशायाम् ॥

પોતાથી ભિન્ન કોઈ વસ્તુ નહીં હોવાનેલીધે આ પરમ

અદ્વૈત સત્ય છે. વાસ્તવિક તત્ત્વ સમબળ તે દશામાં ખીછ કોઈ વસ્તુ નિરૂપણ કરવાને યોગ્ય રહેતી નથી.

यदिदं सकलं विश्वं नानारूपं प्रतीतमज्ञानात् ।

तत्सर्वं ब्रह्मैव प्रत्यस्ताशेषभावनादोषम् ॥

જે આ સઘળું જગત્ અજ્ઞાનનેલીધે અનેક રૂપવાળું પ્રતિ-
ત થાયછે તે સઘળું અક્ષર છે. કે જેમાં સઘળી ભાવનાઓના
દોષ અસ્ત પામેછે.

**मृत्कार्यभूतोऽपि मृदो न भिन्नः कुम्भोऽस्ति सर्वत्र तु मृत्स्वरूपात् ।
न कुम्भरूपं पृथगस्ति कुम्भः कुतो मृषा कल्पितनाममात्रः ॥**

માટીના કાર્યરૂપ છતાં પણ માટી ભિન્ન નથી અને સર્વ સ્થ-
ળમાં ઘડાતું રૂપ માટીના રૂપથી જુદું નથી ત્યારે ઘડો કે જેનું
નામ માત્ર મિથ્યા કલ્પાયું છે તે, માટીથી જુદો કેમજ હોય ?
કેનાપિ મૃદ્ધિન્નતયા સ્વરૂપં ઘટસ્ય સન્દર્શયિતું ન શક્યતે ।

अतो घटः कल्पित एव मोहान्मृदेव सत्यं परमार्थभूतम् ॥

ઘડાતું સ્વરૂપ માટીથી જુદું કોઈથી પણ દેખાડી શકાય
એમ નથી એટલામાટે ઘડો મોહનેલીધે કલ્પાએલો છે. વાસ્ત-
વિક સત્ય તો માટીજ છે તેમ જગતનું સ્વરૂપ અક્ષરથી જુદું કો-
ઈથી પણ દેખાડી શકાય એમ નથી એટલામાટે જગત મોહથી
કલ્પાએલું છે; વાસ્તવિક સત્ય તો અક્ષર છે.

सद्रूपकार्यं सकलं सदैव तन्मात्रमेतन्न ततोऽन्यदस्ति ।

अस्तीति यो वक्ति न तस्य मोहो विनिर्गतो निद्रितवत्प्रजल्पः॥

આ સઘળું જગત સદ્રૂપ અક્ષરનું કાર્ય છે એટલામાટે અક્ષર-
પજ છે, અક્ષરથી જુદું નથી. જે માણસ ‘જગત્ અક્ષરથી નોખી

સત્તાવાળું છે' એમ કહેછે તેનો મોહ મટ્યો નથી એટલે ઉઘે-
લાની પેઠે બકેછે એમ સમજવું.

ब्रह्मैवेदं विश्वमित्येव वाणी श्रौती ब्रूतेऽथर्वनिष्ठा वरिष्ठा ।
तस्मादेतद्ब्रह्ममात्रं हि विश्वं नाधिष्ठानाद्भिन्नतारोपितस्य ॥

અથર્વ વેદની ઉત્તમ શ્રુતિરૂપ વાણી કહેછે કે “આ જગત્
બ્રહ્મજ છે.” એટલામાટે આ સઘળું જગત્ બ્રહ્મજ છે. કલ્પિત
પદાર્થ પોતાના અધિષ્ઠાનથી ભિન્ન હોયજ નહીં.

सत्यं यदि स्याज्जगदेतदात्मना न तत्त्वहानिर्निगमाप्रमाणतः ।
असत्यवादित्वमपीशितुः स्यान्नैतन्नयं साधु हि नं महात्मनाम् ॥

“એમ છે ત્યારે જગત્ બ્રહ્મરૂપે સત્ય હોવું જોઈએ” એવી
શંકા કરવી નહીં. કારણ કે જગતને સત્ય માનવાથી તરવની
હાનિ થાયછે. વેદનું અપ્રમાણપણું થાયછે અને શ્રીકૃષ્ણનું અસ-
ત્યવાદીપણું થાયછે. આ ત્રણ દોષો થવા દેવા એ મહાત્માઓનો
ઈષ્ટ નથી.

ईश्वरो वस्तुतत्त्वज्ञो न चाहं तेष्ववस्थितेः ।

नच मत्स्थानि भूतानीत्येवमेव व्यचीकृपत् ॥

વસ્તુના તત્ત્વને જાણનારા ઈશ્વર શ્રીકૃષ્ણે ભગવદ્ગીતામાં
કહ્યું છે કે “દૃશ્ય પદાર્થો કલ્પિત છે તેથી તેઓમાં હું રહ્યો નથી
અને તેઓ મારામાં રહ્યા નથી.”

यदि सत्यं भवेद्विश्वं सुषुप्तावुपलभ्यताम् ।

यन्नोપલभ्यતે किंचिदतोऽसत्स्वप्नवन्मृषा ॥

જગત્ જો સાચું હોય તો સુષુપ્તિમાં દેખાવું જોઈએ પણ
કાંઈ દેખાતું નથી તેથી સિદ્ધ થાયછે કે જગત્ અસત્ છે તથા
સ્વપ્નની જેમ મિથ્યા છે.

અતઃ પૃથક્નાસ્તિ જગત્પરાત્મનઃ પૃથક્પ્રતીતિસ્તુ મૃષા ગુણાદિવત્
આરોપિતસ્યાસ્તિ કિમર્થવત્તાધિષ્ઠાનમાભાતિ તથા ભ્રમેણ ॥

એટલામાટે જગતની સત્તા પરમાત્માથી જુદી નથી. જગતની જે જુદી પ્રતિતી થાયછે તે તો રજજી સર્પ આદિની પેઠે મિથ્યા છે. આરોપિત પદાર્થની સ્વતંત્ર સત્તા હોતીજ નથી માટે બ્રાંતિનેલીધે અધિષ્ઠાનજ આરોપિતરૂપે પ્રતિત થાયછે એમ માનવું યોગ્ય છે.

ભ્રાન્તસ્ય યદ્વદ્ભ્રમતઃ પ્રતીતં બ્રહ્મૈવ તત્તદ્રજતં હિ શુક્તિઃ ।

ઇદન્તયા બ્રહ્મ સદૈવ રૂપ્યતે સ્વારોપિતં બ્રહ્મણિ નામમાત્રમ્ ॥

બ્રાંતિ પામેલા માણસને જે કાંઈ ભ્રમથી પ્રતિત થાયછે તે અધિષ્ઠાનથી જુદું હોતું નથી. જેમકે છીપમાં પ્રતિત થએલું રૂપું છીપથી જુદું નથી. બ્રાંતિના સમયમાં ‘આ રૂપું છે’ એ વાક્યમાં ‘આ’ એ અંશ જેમ છીપ છે તેમ ‘આ જગત્ છે’ એ વાક્યમાં ‘આ’ એ અંશ સર્વદા બ્રહ્મરૂપ છે. છીપમાં આરોપિત થએલું રૂપું જેમ નામમાત્રજ છે તેમ બ્રહ્મમાં આરોપિત થએલું જગત્ નામમાત્રજ છે.

અતઃ પરં બ્રહ્મ સદ્દિત્તીયં વિશુદ્ધવિજ્ઞાનનં નિરંજનમ્ ।

પ્રશાન્તમાદ્યન્તવિહીનમક્રિયં નિરન્તરાનન્દરસસ્વરૂપમ્ ॥

એટલામાટે પરબ્રહ્મ સત્ય છે, અદ્વિતીય છે, વિશુદ્ધ વિજ્ઞાનમય છે, નિરંજન છે, પ્રશાંત છે, આદિ તથા અંતથી રહિત છે, ક્રિયાઓથી રહિત છે અને નિરંતર આનંદરસ સ્વરૂપ છે.

નિરસ્તમાયાકૃતસર્વભેદં નિત્યં સુખં નિષ્કલમપ્રમેયમ્ ।

અરૂપમવ્યક્તમનાસ્ત્યમવ્યયં જ્યોતિઃ સ્વયં કિંચિદિદં ચકાસ્તિ॥

માયાએ કરેલા સધળા ભેદોથી રહિત છે, નિત્ય છે, સુખરૂપ છે, અંશ રહિત છે, પ્રમાણોથી જાણાય એવું નથી, નિરાકાર છે, મન તથા વાણી આદિથી અગમ્ય છે, નામ રહિત છે અને નાશ રહિત છે. એવું છતાં પણ એ કાંઈક તત્ત્વ સ્વયંપ્રકાશરૂપે દીપ્ત છે.

જ્ઞાતૃજ્ઞેયજ્ઞાનશૂન્યમનનંતં નિર્વિકલ્પકમ્ ।

કેવલાસ્વળ્ડચિન્માત્રં પરં તત્ત્વં વિદુર્બુધાઃ ॥

જ્ઞાતા, જ્ઞાન તથા જ્ઞેય ભાવથી રહિત, અનંત, નિર્વિકલ્પ અને કેવલ અખંડ ચૈતન્યરૂપ એ પરમતત્ત્વને જ્ઞાનીઓ જાણે છે.

અહેયમનુપાદેયં મનોવાચામગોચરમ્ ।

અપ્રમેયમનાદ્યન્તં બ્રહ્મ પૂર્ણમહં મહઃ ॥

છાડી શકાય નહીં એવું, લઈ શકાય નહીં એવું, મન તથા ઇન્દ્રિયોથી અગમ્ય, અને પ્રમાણો જેને પહોંચે નહીં એવું જે પૂર્ણબ્રહ્મરૂપ જ્યોતિ છે તે હું છું.

તત્ત્વંપદાભ્યામભિધીયમાનયોર્બ્રહ્માત્મનોઃ શોધિતયોર્યદીત્યમ્ ।
શ્રુત્યા તયોસ્તત્ત્વમસીતિ સમ્યગેકત્વમેવ પ્રતિપાદ્યતે મુહુઃ ॥

‘તત્ત્વમસિ’ પોતાનાં તન્ પદ અને ત્વં પદથી કેહેવાતા ઈશ્વર અને જીવની એકતાનું વારંવાર સારી રીતે પ્રતિપાદન કરે છે તે એઓની શુદ્ધરૂપે એકતાનું પ્રતિપાદન કરે છે.

એક્યં તયોલક્ષિતયોર્ન વાચ્યયોર્નિગદ્યતેઽન્યો ન્યવિરુદ્ધધર્મિણોઃ
સ્વદ્યોતમાન્વોરિવ રાજમૃત્યયોઃ ક્ષામ્બુરાશયોઃ પરમાણુમેર્વોઃ॥

ઈશ્વર અને જીવની લક્ષ્યરૂપે એકતા છે પણ વાચ્યરૂપે નથી.

કારણ કે વાચ્યરૂપમાં તો સૂર્ય તથા પતંગીઆની પેઠે, રાજા તથા રાજાના નોકરની પેઠે, સમુદ્ર તથા કુવાની પેઠે અને મેરૂ તથા પરમાણુની પેઠે એઓના ધર્મ પરસ્પરથી વિરુદ્ધ છે.

તયોર્વિરોધોઽયમુપાધિકલ્પિતો ન વાસ્તવઃ કશ્ચિદુપાધિરેષઃ ।
ઈશસ્ય માયામહાદિકારણં જીવસ્ય કાર્યં શૃણુ પશ્ચ કોશમ્ ॥

તેઓનો આ વિરોધ ઉપાધિથી કલ્પાએલો છે અને તે ઉપાધિ કોઈ વાસ્તવિક નથી. મહત્ત્વ આદિની કારણરૂપ માયા ઈશ્વરની ઉપાધિ છે અને માયાના કાર્યરૂપ પંચકોશ જીવની ઉપાધિ છે.

एतावुपाधी परजीवयोस्तयोः सम्यङ्निरासे न परो न जीवः ।
राज्यं नरेन्द्रस्य भटस्य खेटकस्तयोरपोहेन भटो न राजा ॥

ઈશ્વર અને જીવની આ બે ઉપાધિઓનો સારી રીતે ત્યાગ કરીએ એટલે ઈશ્વર રહેતો નથી અને જીવ પણ રહેતો નથી. જેમ કે રાજ્યરૂપ ઉપાધિને લઈને રાજા કહેવાય છે અને તરવારરૂપ ઉપાધિને લઈને સીપાઈ કહેવાય છે. તો પછી એ બંને ઉપાધિઓનો ત્યાગ કરતાં રાજા રહેતો નથી અને સીપાઈ પણ રહેતો નથી.

अथात आदेश इति श्रुतिः स्वयं निषेधाति ब्रह्मणि कल्पितं द्वयम् ।
श्रुतिप्रमाणानुगृहीतबोधात्तयोर्निरासः करणीय एवम् ॥

‘અથાત આદેશઃ’ એ શ્રુતિ બ્રહ્મમાં કલ્પેલા દ્વૈતનો નિષેધ કરેછે. તો એ શ્રુતિરૂપ પ્રમાણથી પૂર્ણ ટેકો પામેલા બોધવડે ઉપરપ્રમાણે બન્ને ઉપાધિઓનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

नेदं नेदं कल्पितत्वात् सत्यं रज्जुदृष्टव्यालवत्स्वप्नवच्च ।

इत्थं दृश्यं साधुयुक्तया व्यपोह्य ज्ञेयः पश्चादेकभावस्तयोर्यः ॥

“આ વસ્તુ બ્રહ્મ નથી, આ વસ્તુ બ્રહ્મ નથી, કારણ કે બ્રહ્મમાં કલ્પિત છે અને કલ્પિત હોવાથી રજ્જુમાં દેખાએલા સર્પની પેઠે તથા સ્વપ્નની પેઠે સત્ય નથી,” એવી રીતે સારી યુક્તિથી પ્રત્યેક દૃશ્ય પદાર્થનો અપવાદ કરી પછી ઈશ્વરનો અને જીવનો જે એક ભાવ છે તે બતાવેલો.

તતસ્તુ તૌ લક્ષણયા સુલક્ષ્યૌ તયોરખण्डैकरसत्त्वसिद्धये ।

नालं जहत्या न तथाऽजहत्या किंतूभयार्थात्मिकयैव भाव्यम् ॥

અત્રેના અખંડ એકરસપણાની સિદ્ધિને વાસ્તે લક્ષણાથી અત્રેનો (ઈશ્વર તથા જીવનો) લક્ષ્યાર્થ સમજવો બંધાયેલો. એ સમજવામાં જહત્સ્વાર્થાલક્ષણનો કે અજહત્સ્વાર્થાલક્ષણનો ઉપયોગ નહીં કરતાં જહત્જહત્સ્વાર્થા અથવા લાગત્યાગલક્ષણનો ઉપયોગ કરવો.^૧

स देवदत्तोऽयमितीह वैकता विरुद्धधर्माशमपास्य कथ्यते ।

यथा तथा तच्चमसीति वाक्ये विरुद्धधर्मानुभयत्र हिता ॥

संलक्ष्य चिन्मात्रतया सदात्मनोरखण्डभावः परिचीयते बुधैः ।

एवं महावाक्यशतेन कथ्यते ब्रह्मात्मनोरैक्यमखण्डभावः ॥

૧ ‘જંગામાં ગામ છે’ એ વાક્યમાં જંગાપદના પ્રવાહરૂપ શક્યાર્થનો તમામ ત્યાગ કરીને તટનું ગ્રહણ કરવામાં આવેછે તેથી તેમાં જહત્સ્વાર્થાલક્ષણ છે. ‘રાતો દોડે છે’ એ વાક્યમાં દોડવારૂપ ક્રિયામાં લક્ષણાથી અશ્વનો અન્વય લેતાં રાતાનો પણ અન્વય લેવામાં આવેછે તેથી તે અજહત્સ્વાર્થાલક્ષણ છે. ‘તે આ દેવદત્ત છે’ એવાક્યમાં તે અને આ એ બે અંશ કે જેઓ પરસ્પર વિરુદ્ધ છે તેઓનો ત્યાગ કરી દેવદત્તરૂપ અવિરુદ્ધ અંશનું ગ્રહણ કરવામાં આવેછે તેથી તે જહત્જહત્સ્વાર્થાલક્ષણ છે.

જેમ માટીના કાર્યરૂપ સઘળી ઘટ આદિ વસ્તુઓ માટીરૂપ
જ છે તેમ સત્ (બ્રહ્મ) થી ઊત્પન્ન થયેલું આ સઘળું જગત
સત્રૂપજ છે. જે સત્થી નોખું બીજું કંઈ પણ નથી તે સત્

પોતે આત્માજ છે એટલા માટે પ્રશાંત, અદ્વય અને નિર્મળ જે પરબ્રહ્મ છે તે તું છે.

નિદ્રાકલ્પિતદેશકાલવિષયજ્ઞાત્રાદિસર્વં યથા
મિથ્યા તદ્વદિહાપિ જાગ્રતિ જગત્સ્વાજ્ઞાનકાર્યક્ષતઃ ।
યસ્માદેવમિદં શરીરકરણપ્રાણાહમાદ્યપ્યસ-
ત્તસ્માત્તત્ત્વમસિ પ્રશાન્તમમલં બ્રહ્માદ્યં યત્પરમ્ ॥

જેમ સ્વપ્નમાં અજ્ઞાને કલ્પેલું દેશ, કાલ વિષય અને જ્ઞાતા આદિ સઘળું મિથ્યા છે તેમ જાગ્રતમાં પણ અજ્ઞાને કલ્પેલું સઘળું જગત્ મિથ્યા છે. આ પ્રમાણે શરીર, ઇન્દ્રિય, પ્રાણ અને અહંકાર આદિ સઘળું મિથ્યા છે એટલા માટે પ્રશાંત, નિર્મળ અને અદ્વય જે પરબ્રહ્મ છે તે તું છે.

જાતિનીતિકુલગોત્રદૂરગં નામરૂપગુણદોષવર્જિતમ્ ।
દેશકાલવિષયાતિવર્તિં યદ્બ્રહ્મ તત્ત્વમસિ ભાવયાત્મનિ ॥

જાતિ, નીતિ, કુલ અને ગોત્રથી દૂર રહેનાર તથા નામ, રૂપ, ગુણ અને દોષથી રહિત અને દેશ, કાલ તથા વિષયોને અતિક્રમ કરી રહેલું છે તે પરબ્રહ્મ છે. તે તુંજ છે. તું આ વિષયની મનમાં ભાવના કર.

યત્પરં સકલરાગગોચરં ગોચરં વિમલબોધચક્ષુષઃ ।

શુદ્ધચિદ્ધનમનાદિ વસ્તુ યદ્બ્રહ્મ તત્ત્વમસિ ભાવયાત્મનિ ॥

જે પરબ્રહ્મ સર્વના પ્રેમના વિષયરૂપ છે, નિર્મલ બોધરૂપી ચક્ષુથી જાણાય એવું છે, અનાદિ છે અને શુદ્ધ ચૈતન્યધન છે તે પરબ્રહ્મ તું છે. તું આ વિષયની મનમાં ભાવના કર.

ષડ્ગુરુર્મિભિરયોગિયોગિહૃદ્ભાવિતં ન કર્ણૈર્વિભાવિતમ્ ।
બુદ્ધ્યવેદ્યમનવદ્યમસ્તિ યદ્બ્રહ્મ તત્ત્વમસિ ભાવયાત્મનિ ॥

જે પરબ્રહ્મ ક્ષુધા પિપાસા આદિ છ ઊર્મિઓથી રહીત છે, ઇન્દ્રિયો આદિથી ધારવામાં આવતું નથી, યોગીઓએ તદ્દયમાં ધારેલું છે, બુદ્ધિથી જણાતું નથી અને દોષ રહિત છે તે પરબ્રહ્મ તું છે. તું આ વિષયની મનમાં ભાવના કર.

આન્તિકલ્પિજગત્કલાશ્રયં સ્વાશ્રયં ચ સદસદ્વિલક્ષણમ્ ।
નિષ્કલં નિરુપમાનવદ્ધિ યદ્બ્રહ્મ તત્ત્વમસિ ભાવયાત્મનિ ॥

જે પરબ્રહ્મ આંતિથી કલ્પાએલા જગતરૂપ અંશના અધિષ્ઠાનરૂપ છે, પોતાનાજ આધારવાળું છે, કાર્ય-કારણથી વિલક્ષણુ છે, ભાગ રહિત છે અને ઉપમાવગરનું છે તે પરબ્રહ્મ તું છે. તું આ વિષયની મનમાં ભાવના કર.

જન્મવૃદ્ધિપરિણત્યપક્ષયવ્યાધિનાશનવિહીનમવ્યયમ્ ।
વિશ્વસૃષ્ટ્યવવિઘાતકારણં બ્રહ્મ તત્ત્વમસિ ભાવયાત્મનિ ॥

જે પરબ્રહ્મ જન્મ, વૃદ્ધિ, પરિણામ, અપક્ષય, વ્યાધી, તથા નાશથી રહિત છે, અવ્યય છે, અને જગત્ત્વી સૃષ્ટિ સ્થિતિ તથા પ્રલયના કારણરૂપ છે તે પરબ્રહ્મ તું છે. તું આ આ વિષયની મનમાં ભાવના કર.

અસ્તભેદમનપાસ્તલક્ષણં નિસ્તરજ્જલરાશિનિશ્ચલમ્ ।
નિત્યમુક્તમવિભક્તમૂર્તિ યદ્બ્રહ્મ તત્ત્વમસિ ભાવયાત્મનિ ॥

જે પરબ્રહ્મ ભેદ રહિત છે, અવિચળ લક્ષણુવાળું છે, તરંગ વગરના સમુદ્રની પેઠે નિશ્ચળ છે, નિત્યમુક્ત છે અને વિભાગ

પામેલું નથી તે પરબ્રહ્મ તું છે. તું આ વિષયની મનમાં લાવના કર.

एकमेव सदनेककारणं कारणान्तरनिरास्यकारणम् ।

कार्यकारणविलक्षणं स्वयं ब्रह्म तत्त्वमसि भावयात्मनि ॥

જે પરબ્રહ્મ એક છતાંજ અનેકતા કારણરૂપ છે, બીજાં કારણોને દૂર કરવાના કારણરૂપ છે અને કાર્યો તથા કારણોથી વિલક્ષણ છે. તે પરબ્રહ્મ તું છે. તું આ વિષયની મનમાં લાવના કર.

निर्विकल्पकमनल्पमक्षरं यत्क्षराक्षरविलक्षणं परम् ।

नित्यमव्ययसुखं निरञ्जनं ब्रह्म तत्त्वमसि भावयात्मनि ॥

જે પરબ્રહ્મ નિર્વિકલ્પ, સડુથી મોટું, અવિનાશી, જીવ તથા ઈશ્વરથી વિલક્ષણ, પર, નિત્ય, અવિચળ સુખરૂપ અને નિરંજન છે તે પરબ્રહ્મ તું છે. તું આ વિષયની મનમાં લાવના કર.

यद्विभाति सदनेकधा भ्रमान्नामरूपगुणविक्रियात्मना ।

हेमवत्स्वयमवિક्रियं सदा ब्रह्म तत्त्वमसि भावयात्मनि ॥

જે પરબ્રહ્મ સુવર્ણની પેઠે એક છતાં નામ, રૂપ અને ગુણ નામના વિકારો રૂપે અનેક પ્રકારતું લાસેછે અને પોતે સદા નિર્વિકાર છે તે પરબ્રહ્મ તું છે આ વિષયની તું મનમાં લાવના કર.

यच्चकास्त्यनपरं परात्परं प्रत्यगेकरसमात्मलक्षणम् ।

सत्यचित्सुखमनन्तमव्ययं ब्रह्म तत्त्वमसि भावयात्मनि ॥

જે પરબ્રહ્મ અદ્વિતીય, પરથી પર, પ્રત્યગ્રૂપ, એકરસ, સ્વ, તત્ત્વલક્ષણવાળું, સચ્ચિદાનંદરૂપ, અનંત અને અવ્યય પ્રકારે છે તે પરબ્રહ્મ તું છે, તું આ વિષયની મનમાં લાવના કર.

ઉક્તમર્થમિમાત્મનિ સ્વયં ભાવયેત્પ્રથિતયુક્તિભિર્ધિયા ।
સંશયાદિરહિતં કરામ્બુવત્તેન તત્ત્વનિગમો ભવિષ્યતિ ॥

ઉપર કહેલા વિષયને યુક્તિથી પ્રોઠ યુક્તિઓવડે પોતાની
મેળે મનમાં ગોઠવવો જોઈએ કે જેથી નિસ્સંશય રીતે તત્ત્વજ્ઞા-
ન હાથમાં રહેલા જળની પેઠે સુગમ થશે.

સંબોધમાત્રં પરિશુદ્ધતત્ત્વં વિજ્ઞાય સદ્ધે નૃપવચ્ચ સૈન્યે ।
તદાશ્રયઃ સ્વાત્મનિ સર્વદા સ્થિતો વિલાપય બ્રહ્મણિ વિશ્વજાતમ્ ।

જેમ સૈન્યમાં રાજા હોયછે તેમ દેહાદિકના સમૂહમાં જ્ઞા-
નસ્વરૂપ શુદ્ધ આત્મા છે. એમ જાણીને તું તેનોજ આશ્રય કર
અને સ્વરૂપમાંજ સર્વદા રહીને સઘળા જગતનો તેમાંજ લય કર.

બુદ્ધૌ ગુહાયાં સદસદ્વિલક્ષણં બ્રહ્માસ્તિ સત્યં પરમદ્વિતીયમ્ ।
તદાત્મના યોઽત્ર વસેદ્રુહાયાં પુનર્ન તસ્યાઙ્ગ ગુહાપ્રવેશઃ ॥

હે શિષ્ય ! બુદ્ધિરૂપ ગુફામાં કાર્ધ-કારણોથી વિલક્ષણ, સત્ય,
પર અને અદ્વિત્ય બ્રહ્મ છે માટે જે પુરૂષ તે બ્રહ્મરૂપે એ ગુફામાં
રહે તેને ફરીવાર ગુફામાં પેસવું પડતું નથી.

જ્ઞાતે વસ્તુન્યપિ બલવતી વાસનાનાદિરેષા
કર્તા મોક્તાપ્યહમિતિ દૃઢા યાસ્ય સંસારહેતુઃ ।
પ્રત્યગ્દૃષ્ટ્યાત્મનિ નિવસતા સાપનેયા પ્રયત્ના-
ન્મુક્તિં પ્રહુસ્તાદિહ મુનયો વાસનાતાનવં યત્ ॥

બ્રહ્મતત્ત્વ જાણ્યા પછી પણ (હું કર્તા હું અને લોકતા હું)
એવા પ્રકારની જે આ દૃઢ અને બલવત્તર વાસના રહેછે તે વા-

સના પુરૂષને સંસારના કારણરૂપ છે એટલામાટે પ્રત્યગદષ્ટિથી સ્વરૂપમાં રહીને પ્રયત્નપૂર્વક તે વાસનાને દૂર કરવી જોઈએ. કારણ કે વાસના પાતળી પડી જાય એજ મુક્તિ છે એમ મુનિયો કહેછે.

અહંમેતિ યો ભાવો દેહાક્યાદાવનાત્મનિ ।

અધ્યાસોઽયં નિરસ્તવ્યો વિદુષા સ્વાત્મનિષ્ઠયા ॥

દેહ અને ઇન્દ્રિય આદિ અનાત્મ પદાર્થોમાં (હું અને મારું) એવી રીતનો જે આ અધ્યાસ છે તેને વિદ્વાને સ્વરૂપનિષ્ઠાવડે દૂર કરવો જોઈએ.

જ્ઞાત્વા સ્વં પ્રત્યગાત્માનં બુદ્ધિતદ્વૃત્તિસાક્ષિણમ્ ।

સોઽહમિત્યેવ સદૃચ્યાનાત્મન્યાત્મમતિં જહિ ॥

બુદ્ધિ અને બુદ્ધિની વૃત્તિઓના સાક્ષી પોતાના પ્રત્યગાત્માને જાણી (તેજ હું છું) એવી વૃત્તિ રાખીને તું અનાત્મામાં આત્મબુદ્ધિનો ત્યાગ કર.

લોકાનુવર્તનં ત્યક્ત્વા ત્યક્ત્વા દેહાનુવર્તનમ્ ।

શાસ્ત્રાનુવર્તનં ત્યક્ત્વા સ્વાધ્યાસાપનયં કુરુ ॥

લોકને અનુસરવાને, દેહને અનુસરવાને તથા શાસ્ત્રને અનુસરવાને છોડી દઈ તું પોતાના અધ્યાસને દૂર કર.

લોકવાસનયા જન્તોઃ શાસ્ત્રવાસનયાપિ ચ ।

દેહવાસનયા જ્ઞાનં યથાવન્નૈવ જાયતે ॥

પ્રાણીને લોકની વાસનાથી, શાસ્ત્રની વાસનાથી અને દેહની વાસનાથી યથાર્થ જ્ઞાન થતું નથી.

સંસારકારાગૃહમોક્ષમિચ્છોરયોમયં પાદનિબન્ધશંખલમ્ ।
વદન્તિ તજ્ઞાઃ પટ્ટવાસનત્રયં યોઽસ્માદ્વિમુક્તઃ સમુપૈતિ મુક્તિમ્ ।

સંસારરૂપી બંધીખાનામાંથી છુટવાને ઇચ્છનારા પુરૂષને ઉ-
પર કહેલી ત્રણ વાસનાઓ પગમાં અત્યંત દઢ લોઢાની એડી-
રૂપ છે એમ વિદ્વાનો કહેછે. માટે એ ત્રણ વાસનાઓમાંથી જે
મુક્ત થાય તેજ મુક્તિને પ્રાપ્ત થાયછે.

જલાદિસમ્પર્કવશાત્પ્રભૂતદુર્ગન્ધધૂતા ગુરુદિવ્યવાસના ।
સંઘર્ષણેનૈવ વિભાતિ સમ્યગ્વિધૂયમાને સતિ બાહ્યગન્ધે ॥
અન્તઃ શ્રિતાનન્તદુરન્તવાસનાધૂલીવિલિપ્તા પરમાત્મવાસના ।
પ્રજ્ઞાતિસંઘર્ષણતો વિશુદ્ધા પ્રતીયતે ચન્દનગન્ધવત્સ્ફુટમ્ ॥

જેમ જળ આદિના સંસર્ગને લીધે ઉત્પન્ન થએલી દુર્ગંધે દ-
ખાવી દીધેલી અગરચંદનની દિવ્ય સુગંધી, ઘસવાથી બાહારનો
દુર્ગંધ દૂર કરવામાં આવે ત્યારે યથાર્થ જણાય છે તેમ અંદર
રહેલી અનંત દુષ્ટ વાસનાઓરૂપી ધૂળથી બહુજ ખરડાએલી
પરમાત્માની વાસના, વિચારથી ઘસાઇને ચોખી થાય ત્યારે સ્પષ્ટ
પ્રતીત થાયછે.

અનાત્મવાસનાજાલૌસ્તિરોભૂતાત્મવાસના ।

નિત્યાત્મનિષ્ઠયા તેષાં નાશો ભાતિ સ્વયં સ્ફુટમ્ ॥

અનાત્મપદાર્થોની વાસનાઓરૂપ જાળાંઓથી તિરોહિત થ-
એલી આત્માની વાસના, નિરંતર આત્મનિષ્ઠાથી તે જાળાંઓનો
નાશ થતાં તે સ્પષ્ટ પ્રકાશે છે.

यथा यथा प्रत्यगवस्थितं मनस्तथा तथा मुञ्चति बाह्यवासनाम् ।
निःशेषमोक्षे सति वासनानामात्मानुभूतिः प्रतिबन्धशून्या ॥

મન જેમ જેમ પ્રત્યગાત્મામાં રહેવા લાગે તેમ તેમ બાહ્ય વાસનાઓને છોડતું જાય છે. અને એવી રીતે સધળી વાસનાઓ છુટી જાય ત્યારે સ્વરૂપનો પ્રતિબંધ રહિત અનુભવ થાય છે.

स्वात्मन्येव सदा स्थिता मनो नश्यति योगिनः ।

वासनानां क्षયश्चातઃ સ્વાધ્યાસાપનયં કુરુ ॥

સર્વદા યોતાના સ્વરૂપમાંજ રહેવાથી યોગિના મનનો નાશ થાય છે અને વાસનાઓનો ક્ષય પણ થાય છે એટલા માટે તું યોતાના અધ્યાસને દૂર કર.

तमो द्वाभ्यां रजः सत्त्वात्सत्त्वं शुद्धेन नश्यति ।

तस्मात्સત્ત્વમવષ્ટમ્ય સ્વાધ્યાસાપનયં કુરુ ॥

રજોગુણથી તથા સત્ત્વગુણથી તમોગુણનો નાશ થાય છે, રજોગુણનો સત્ત્વગુણથી નાશ થાય છે અને સત્ત્વગુણનો શુદ્ધ સત્ત્વગુણથી નાશ થાય છે. માટે સત્ત્વગુણનો આશ્રય કરીને યોતાના અધ્યાસને દૂર કર.

प्रारब्धं पुण्यति वपुरिति निश्चित्य निश्चलः ।

धैर्यमालम्ब्य यत्नेન સ્વાધ્યાસાપનયં કુરુ ॥

પ્રારબ્ધજ શરીરનું યોષણ કરે છે એવો નિશ્ચય કરી નિશ્ચલ થઈ ધીરજ રાખીને કાળજીથી યોતાના અધ્યાસને દૂર કર.

नाहं जीवः परं ब्रह्मेत्यतश्चावृत्तिपूर्वकम् ।

वासनावेगतः प्राप्तस्वाध्याસાપનયં કુરુ ॥

(હું જીવ નથી પણ પરબ્રહ્મ હું) એવી રીતે મિથ્યા પદાર્થોનો નિષેધ કરી, વાસનાઓના વેગથી પ્રાપ્ત થએલા પોતાના અધ્યાસને દૂર કર.

શ્રુત્યા યુક્ત્યા સ્વાનુભૂત્યા જ્ઞાતા સાર્વાત્મ્યમાત્મનઃ ।

કચિદાભાસતઃ પ્રાપ્તસ્વાધ્યાસાપનયં કુરુ ॥

શ્રુતિથી, યુક્તિથી અને પોતાના અનુભવથી પોતાનું સર્વાત્મકપણું જાણીને પોતાનો અધ્યાસ કે જે કોઈ સમયે આભાસથી પ્રાપ્ત છે તેને દૂર કર.

અનાદાનવિસર્ગાધ્યામીષન્નાસ્તિ ક્રિયા મુનેઃ ।

તદેકનિષ્ઠયા નિત્યં સ્વાધ્યાસાપનયં કુરુ ॥

આત્મા કાંઈ લેતો નથી અને કાંઈ મુકતો નથી તેથી આત્મામાં ક્રિયા નથી તો એવા આત્મામાં નિત્ય નિષ્ઠા રાખીને પોતાના અધ્યાસને દૂર કર.

તત્ત્વમસ્યાદિવાક્યોત્થબ્રહ્માત્મૈકત્વબોધતઃ ।

બ્રહ્મણ્યાત્મત્વદાર્ઘ્યાય સ્વાધ્યાસાપનયં કુરુ ॥

‘તત્ત્વમસિ’ આદિ વાક્યોથી ઉત્પન્ન થએલા બ્રહ્મની અને જીવની એકતાના બોધથી થતા બ્રહ્મમાં પોતાના આત્માપણાના જ્ઞાનની દૃઢતાને વાસ્તે પોતાના અધ્યાસને દૂર કર.

અહંભાવસ્ય દેહેઽસ્મિન્નિઃશેષવિલયાવધિ ।

સાવધાનેન યુક્ત્યાત્મા સ્વાધ્યાસાપનયં કુરુ ॥

આ દેહમાં અહંભાવનો નિશ્શેષ લય થતાં મુંદ્રી સાવધાનપણું રાખી તત્પર થઈને પોતાના અધ્યાસને દૂર કર.

પ્રતીતિર્જીવજગતોઃ સ્વપ્નવદ્ભ્રાતિ યાવતા ।

તાવન્નિરન્તરં વિદ્વન્સ્વાધ્યાસાપનયં કુરુ ॥

હે વિદ્વાન! જીવ અને જગત્ની સ્વપ્નની પેઠે પ્રતિતી થાય ત્યાંસુધી નિરંતર પોતાના અધ્યાસને દૂર કર.

નિદ્રાયા લોકવાર્તાયાઃ શબ્દાદેરપિ વિસ્મૃતેઃ ।

કચિન્નાવસરં દત્ત્વા ચિન્તયાત્માનમાત્મનિ ॥

નિદ્રા, લોકોની વાતચીત, શબ્દ આદિ અને વિસ્મરણુ એ-
આને કોઈ સમયે પણ અવકાશ નહિ આપતાં મનમાં આત્મા-
નું ચિતન કર.

માતાપિત્રોર્મલોદ્ભૂતં મલમાંસમયં વપુઃ ।

ત્યક્ત્વા ચાણ્ડાલવદ્દૂરં બ્રહ્મીભૂય કૃતી ભવ ॥

આ શરીર કે જે માતાપિતાના મલથી ઉત્પન્ન થયેલું અને
મલમાં સમાય છે તેને ચંડાલ સમાન ગણી દૂર છોડી દઈ બ્રહ્મ-
રૂપ થઈને કૃતાર્થ થા.

ઘટાકાશં મહાકાશં ઇવાત્માનં પરાત્મનિ ।

વિલાપ્યાત્વણ્ડભાવેન તૂર્ણીં ભવ સદા મુને ॥

હે મુનિ! જેમ ઘટાકાશનો મહાકાશમાં લય કરવામાં આવે
તેમ આત્માનો પરમાત્મામાં લય કરી અખંડપણું પામીને
સર્વદા ચૂપ રહે.

સ્વપ્રકાશમધિષ્ઠાનં સ્વયંભૂય સદાત્મના ।

બ્રહ્માણ્ડમપિ પિણ્ડાણ્ડં ત્યજ્યતાં મલભાણ્ડવત્ ॥

સતરૂપે કરી પોતે સ્વયંપ્રકાશ અધિષ્ઠાન રૂપ થઇને પિંડને અને બ્રહ્માંડને વિધ્વાના વાસણુની પેઠે છોડીદે.

ચિદાત્મનિ સદાનન્દે દેહારૂઢામહંધિયમ્ ।

નિવેશ્ય લિङ્ગમુત્સૃજ્ય કેવલો ભવ સર્વદા ॥

દેહમાં આરૂઢ થએલી 'હું છું' એવી બુદ્ધિને સચ્ચિદાનંદ-રૂપ પરમાત્મામાં નાખી દઈ લિંગદેહને છોડી દઇને સર્વદા કેવલ સ્વરૂપે રહે.

યત્રૈષ જગદાભાસો દર્પણાન્તઃપુરં યથા ।

તદ્બ્રહ્માદમિતિ જ્ઞાત્વા કૃતકૃત્યો ભવિષ્યસિ ॥

જેમ દર્પણુની અંદર નગર દેખવામાં આવે તેમ જેમાં આ જગતરૂપ આભાસ દેખવામાં આવેછે તે બ્રહ્મ હું છું એમ જાણી-ને તું કૃતાર્થ થશે.

યત્સત્યભૂતં નિજરૂપમાયં ચિદદ્વયાનન્દમરૂપમક્રિયમ્ ।

તદેત્ય મિથ્યાવપુરુત્સૃજેત શૈલૂષવદ્વેષમુપાત્તમાત્મનઃ ॥

જે પોતાનું રૂપ બ્રહ્મ, સત્ય, આદ્ય, ચૈતન્યરૂપ, અદ્વૈત, આનંદરૂપ, નિરાકાર અને ક્રિયારહિત છે તેને પામીને, આ મિથ્યા શરીર કે જે નટના વેપની પેઠે લેવાએલું છે તેને છોડી દેવું.

સર્વાત્મના દૃશ્યમિદં મૃષૈવ નૈવાહમર્થઃ ક્ષણિકત્વદર્શનાત્ ।

જાનામ્યહં સર્વમિતિ પ્રતીતિઃ કુતોઽહમાદેઃ ક્ષણિકસ્ય સિદ્ધ્યેત્ ॥

આ સર્વ દૃશ્ય વસ્તુ આત્મા નથી પણ સઘળી રીતે મિ-થ્યાજ છે. કારણ કે સર્વમાં ક્ષણિકપણું જોવામાં આવેછે. અ-

હંકાર આદિ પદાર્થ કે જે ક્ષણિક છે તેને ‘હું સઘળાંને જાણું છું’ એવી પ્રતીતિ થવી કેમજ સંભવે?

અહંપદાર્થસ્ત્વહમાદિસાક્ષી નિત્યં સુષુપ્તાવપિ ભાવદર્શનાત્ ।
 વ્રૂતે હ્યજો નિત્યં ઇતિ શ્રુતિઃ સ્વયં તત્પ્રત્યગાત્મા સદસદ્વિલક્ષણઃ॥
 વિકારિણાં સર્વવિકારવેત્તા નિત્યાવિકારો ભવિતું સમર્હતિ ।
 મનોરથસ્વપ્નસુષુપ્તિષુ સ્ફુટં પુનઃપુનર્દૃષ્ટમસચ્ચમેતયોઃ ॥

(હું) એ પદના-વાસ્તવિક અર્થરૂપ આત્મા તો અહંકાર આદિનો સાક્ષી છે કારણ કે સુષુપ્તિમાં પણ તેનું અસ્તિત્વ જોવામાં આવે છે. ‘આત્મા અજન્મા છે અને નિત્ય છે’ એમ શ્રુતિ કે-હે છે માટે પ્રત્યગાત્મા કાર્યોથી તથા કારણોથી વિલક્ષણ વિકારી પદાર્થોના સઘળા વિકારોને જાણનાર અને પોતે નિત્ય નિર્વિકાર છે. મનોરથ, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિમાં કાર્યોનું તથા કારણોનું મિ-થ્યાપણું તો વારંવાર જોવામાં આવેલું છે.

અતોઽભિમાનં ત્યજ માંસપિણ્ડે પિણ્ડાભિમાનિન્યપિ બુદ્ધિકલ્પિતે
 કાલત્રયાવાધ્યમસ્ર્વણ્ડબોધં જ્ઞાત્વા સ્વમાત્માનમુપૈહિ શાન્તિમ્ ॥

એટલામાટે પોતાના આત્માને ત્રણે કાળમાં બાંધ ન પામે એવો અને અખંડ બાંધરૂપ જાણીને માંસના પિંડરૂપ દેહમાં તથા બુદ્ધિથી કલ્પાએલા દેહના અભિમાનીમાં પણ અહંબુદ્ધિને છોડી દે અને છોડીને પરમ શાંતિ પામ.

ત્યજાભિમાનં કુલગોત્રનામરૂપાશ્રમેષ્વાર્દ્રશવાશ્રિતેષુ ।
 લિङ્ગસ્ય ધર્માનપિ કર્તૃતાદીંસ્ત્યક્ત્વા ભવાઘ્રણ્ડસુખસ્વરૂપઃ ॥

કુલ, ગોત્ર, નામ, રૂપ અને આશ્રમો કે જેઓ લીલા શ-

અરૂપ આ દેહને આશ્રિત છે તેઓમાં અભિમાનને તથા કર્તા-પણા આદિ ક્લિંબશરીરના ધર્મોને પણ છોડી દઇને અખંડ સુ-ખસ્વરૂપ થા.

સન્ત્યન્યે પ્રતિબન્ધાઃ પુંસઃ સંસારહેતવો દૃષ્ટાઃ ।

તેષામેવં મૂલં પ્રથમવિકારો ભવત્યહંકારઃ ॥

પુરુષને સંસારના કારણરૂપ જોવામાં આવતા ખીજત પ્રતિ-બંધો ભલે રહ્યા પણ તે સઘળાઓનું મૂળ પેહેલો વિકાર અ-હંકાર છે.

યાવત્સ્યાત્સ્વસ્ય સમ્બધોઽહંકારેણ દુરાત્મના ।

તાવન્ન લેશમાત્રાપિ મુક્તિવાર્તા વિલક્ષણા ॥

ન્યાંસુધી દુષ્ટ અહંકારની સાથે પોતાને સંબંધ હોય ત્યાંસુધી મુક્તિની વાત લેશ માત્ર પણ નથી. કારણ કે એ વાત જીદા પ્રકારનીજ છે.

અહંકારગ્રહાન્મુક્તઃ સ્વરૂપમુપપદ્યતે ।

ચન્દ્રવદ્વિમલઃ પૂર્ણઃ સદાનન્દઃ સ્વયંપ્રભઃ ॥

અહંકારરૂપી ઝૂડથી મુકાય ત્યારે સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાયછે કે જેથી ચંદ્રની પેઠે નિર્મળ, પૂર્ણ, સદાનંદ અને સ્વયંપ્રકાશ થાયછે.

યો વા પુરે સોઽહમિતિ પ્રતીતો બુદ્ધ્યા પ્રકૃત્તસ્તમસાતિમૂઢયા ।

તસ્યૈવ નિઃશેષતયા વિનાશે બ્રહ્માત્મભાવઃ પ્રતિબન્ધશૂન્યઃ ॥

શરીરમાં તમોગુણથી અત્યંત મૂઢ થએલી બુદ્ધિએ કદપેલો જે અહંકાર ‘એ હું’ એવી રીતે પ્રતીત થાયછે તેનો નિશ્શેષ વિનાશ થાય ત્યારે બ્રહ્માત્મભાવ પ્રતિબંધ રહિત થાયછે.

બ્રહ્માનન્દનિધિર્મહાબલવતાહંકારઘોરાહિના
 સંવેષ્ટ્યાત્મનિ રક્ષયતે ગુણમયૈશ્ચળૈસ્ત્રિભિર્મસ્તકૈઃ ।
 વિજ્ઞાનાત્મ્યમહાસિના શ્રુતિમતા વિચ્છિદ્ય શીર્ષત્રયં
 નિર્મૂલ્યાહિમિમં નિધિં મુખકરં ધીરોઽનુભોક્તું ક્ષમઃ ॥

સત્ય, રજ અને તમ એ ગુણોરૂપી ત્રણ પ્રચંડ ક્ષણોવાળો, મહાબળવાન અને ઘોર અહંકારરૂપી સર્પ બ્રહ્માનંદરૂપી સંહારને પોતાના શરીરથી વીટી બેઠો છે એટલામાટે શ્રુતિની સહાયતાવાળા વિજ્ઞાનરૂપ મોટા ખર્જૂથી ત્રણ ક્ષણોને કાપી નાખી એ સર્પને નિર્મૂળ કરવામાં આવે ત્યારે ધીર પુરૂષથી એ સુખધામી સંહાર ભોગવી શકાય છે.

યાવદ્વા યત્કિંચિદ્વિષદોષસ્ફૂર્તિરસ્તિ ચેદેહે ।
 કથમારોગ્યાય ભવેત્તદ્વદહન્તાપિ યોગિનો મુત્યૈ ॥

જ્યાંસુધી શરીરમાં થોડોક પણ ઝેરનો વેગ જણાતો હોય ત્યાંસુધી આરોગ્ય થતુંજ નથી તેમ જ્યાંસુધી યોગિને થોડોક પણ અહંકાર હોય ત્યાંસુધી મુક્તિ નથી.

અહમોઽત્યન્તનિવૃત્ત્યા તત્કૃતનાનાવિકલ્પસંહત્યા ।
 પ્રત્યક્ત્વવિવેકાદિદમહમસ્મીત્યેવ વિન્દતે તત્ત્વમ્ ॥

અહંકારની અત્યંત નિવૃત્તિથી, અહંકારે કરેલા અનેક પ્રકારના મેદોનો સંહાર કરવાથી અને આત્મતત્ત્વના વિવેકથી મહા અહમ હું' એ રીતનું તત્ત્વ મળેછે.

અહંકારે કર્તૃયહમિતિ મતિં મુચ્ચ સહસા
 વિકારાત્મન્યાત્મપ્રતિફલજુષિ સ્વસ્થિતિમુષિ ।

યદધ્યાસાત્પ્રાપ્તા જનિમૃતિજરાદુઃખબહુલા
પ્રતીચશ્ચિન્મૂર્તેસ્તવ સુખતનોઃ સંસૃતિરિયમ્ ॥

અહંકાર કે જે કર્તા છે, વિકારોરૂપ છે, આત્માના પ્રતિબિ-
મ્બાળો છે અને આત્મસ્થિતિને ચોરનાર છે તેમાં ‘હું છું’ એવી
બુદ્ધિને તું તુરત છોડીદે. તું કે જે પ્રત્યક્ ચૈતન્ય અને સુખરૂપ
છે તેને અહંકારના અધ્યાસથી જન્મ, મરણ, જરા અને દુઃખોથી
ઘેરાએલો સંસાર પ્રાપ્ત થયો છે.

સદૈકરૂપસ્ય ચિદાત્મનો વિભોરાનન્દમૂર્તેરનવચ્ચકીર્તેઃ ।
નૈવાન્યથા ક્ષાપ્યવિકારિણસ્તે વિનાહમધ્યાસમમુષ્ય સંસૃતિઃ ॥

તું કે જે સર્વદા એકરૂપ, ચૈતન્ય, આપક, આનંદરૂપ, નિર્દોષ
કીર્તિવાળો અને નિર્વિકાર છે તેને અહંકારના અધ્યાસવિના બીજા
કોઈ પણ પ્રકારથી સંસાર નથી.

તસ્માદહંકારમિમં સ્વશત્રું મોક્તુર્ગલે કણ્ટકવત્પ્રતીતમ્ ।
વિચ્છિન્નવિજ્ઞાનમહાસિનાસ્ફુટં બુદ્ધસ્વાત્મસામ્રાજ્યસુખં યથેષ્ટમ્

જેમ ભોજન કરનારને ગળામાં કાંટો હોય તે મહાદુઃખદાયી
છે તેમ તને મહાદુઃખ દેનારા આ અહંકારરૂપી શત્રુને વિજ્ઞાનરૂપ
મોટા ખર્જથી કાપી નાખીને તું આત્મજ્ઞાન રૂપી ચક્રવર્તીપણાના
રૂપે સુખને યથેષ્ટ રીતે ભોગવ.

તતોઽહમાર્દેર્ધિનિવર્ત્ય વૃત્તિં સંત્યક્તરાગઃ પરમાર્થલાભાત્ ।
તૂર્ણીં સમાસ્વાત્મસુખાનુભૂત્યા પૂર્ણાત્મના બ્રહ્મણિ નિર્વિકલ્પઃ ॥

પરમાર્થ મળવાથી વિષયોમાં રાગમાત્રને છોડી દઈ અહં-
કાર આદિની વૃત્તિને બંધ પાડી આત્મસુખના અનુભવથી નિ-
ર્વિકલ્પ થઈ ચુપ થઈને તું બ્રહ્મમાંજ પૂર્ણ રૂપે રહે.

સમૂલકૃત્તોઽપિ મહાનહં પુનર્વ્યુલ્લેખિતઃ સ્યાદ્દિ ચેતસા ક્ષણમ્ ।
સંજીવ્ય વિક્ષેપશતં કરોતિ નભસ્વતા પ્રાટ્ટપિ વારિદો યથા ॥

અહંકાર નિર્મૂળ કપાઈ ગયા છતાં પણ ને ચિત્ત ક્ષણમા-
ત્ર પણ તેને પાછો લાવે તો તે અહંકાર જીવતો થઈને, વર્ષાઋ-
તુમાં વાયુએ પાછા આણેલા મેઘની પેઠે પાછા સંકરો વિદ્યેપોને
ઉત્પન્ન કરેછે.

નિગૃહ્ય શત્રોરહમોઽવકાશઃ કચિન્ન દેયો વિષયાનુચિન્તયા ।
સ એવ સંજીવનહેતુરસ્ય પ્રક્ષીણજમ્બીરતરોરિવામ્બુ ॥

અહંકારરૂપ શત્રુનો નિગ્રહ કર્યા પછી પાછાં વિષયોનાં ચિ-
ત્તનથી તેને લાગ નહીં દેવો નેઈએ. કારણ કે જેમ યુદ્ધાએલા
લિંબૂના ઝાડને પાણી પાછું જીવાડવાના હેતુરૂપ છે તેમ એ લા-
ગ પાછો તે અહંકારને પ્રદુષ્કિત કરવાના કારણરૂપ થાયછે.

દેહાત્મના સંસ્થિત એવ કામી વિલક્ષણઃ કામયિતા કથં સ્યાત્ ।
અતોઽર્થસન્ધાનપરત્વમેવ ભેદપ્રસત્તયા ભવવન્ધહેતુઃ ॥

વિષયોની ઇચ્છાવાળો પુરૂષ દેહરૂપેજ રહે છે. કેમકે ને
તેને દેહથી જુદો છું એવું ભાન હોય તો વિષયોની કામના થવી-
જ સંભવતી નથી. એ પ્રમાણે દેહરૂપ થઈ આત્માથી જુદાઈ
થવાને લીધે વિષયોના અનુસંધાનમાં તત્પર પણ થાયછે એજ
સંસારૂપી બંધનના કારણરૂપ છે.

કાર્યપ્રવર્ધનાદ્વીજપ્રવૃદ્ધિઃ પરિદૃશ્યતે ।

કાર્યનાશાદ્વીજનાશસ્તસ્માત્કાર્યં નિરોધયેત્ ॥

બીજનાં કાર્યો વધવાથી બીજ વધતાં જોવામાં આવેછે અ-

ને કાર્યોનો નાશ થવાથી બીજનો નાશ થતો જોવામાં આવે છે એટલા માટે વાસનાના કાર્યરૂપ વિષયોને રોકવા જોઈએ.

વાસનાવૃદ્ધિતઃ કાર્યં કાર્યવૃદ્ધ્યા ચ વાસના ।

વર્ધતે સર્વથા પુંસઃ સંસારો ન નિવર્તતે ॥

વાસના વધવાથી વિષયો વધે છે અને વિષયો વધવાથી વાસના વધે છે અને એમ થવાથી પુરુષને કોઈ રીતે સંસાર મટતો નથી.

સંસારબન્ધવિચ્છિન્ન્યૈ તદ્વ્યં પ્રદહેઘતિઃ ।

વાસનાવૃદ્ધિરેતાભ્યાં ચિન્તયા ક્રિયયા વહિઃ ॥

તાભ્યાં પ્રવર્ધમાના સા સૂતે સંસૃતિમાત્મનઃ ।

ત્રયાણાં ચ ક્ષયોપાયઃ સર્વાવસ્થાસુ સર્વદા ॥

સંસારરૂપ બંધનને તોડી નાખવાવાસ્તે સંન્યાસીએ વાસના અને વિષયો એ બંનેને બાળી નાખવાં જોઈએ. મનમાં ચિંતન કરવાથી તથા બાહ્યરની ક્રિયા કરવાથી વાસના વધે છે અને વધતી જતી વાસના સંસારને ઉત્પન્ન કરે છે એટલા માટે સઘળા કાળમાં અને સઘળી અવસ્થાઓમાં ચિંતન, ક્રિયા તથા વાસના એ ત્રણેના ક્ષયનો ઉપાય કરવો જોઈએ.

સર્વત્ર સર્વતઃ સર્વં બ્રહ્માત્રાવલોકનૈઃ ।

સન્નાવવાસનાદાર્ઘ્યાત્તત્રયં લયમશ્રુતે ॥

સર્વ સ્થળમાં અને સર્વકાળમાં સર્વને બ્રહ્માત્ર જોવાથી બ્રહ્માવની વાસના દૂર કરવામાં આવે ત્યારે ઉપર કહેલાં ત્રણેનો ક્ષય થાય છે.

ક્રિયાનાશો ભવેચ્ચિન્તાનાશોઽસ્માદ્વાસનાક્ષયઃ ।

વાસનાપ્રક્ષયો મોક્ષઃ સા જીવન્મુક્તિરિષ્યતે ॥

ક્રિયાનો નાશ થવાથી ચિંતનનો નાશ થાયછે અને ચિંતનનો નાશ થવાથી વાસનાનો નાશ થાયછે. વાસનાનો ક્ષય થતાં મોક્ષજ પ્રાપ્ત થાયછે કે જે જીવન્મુક્તિ કેહેવાયછે.

સદ્વાસનાસ્ફૂર્તિવિજૃમ્ભણે સત્યસૌ વિલીનાપ્યહમાદિવાસના ।

અતિપ્રકૃષ્ટાપ્યરુણપ્રભાયાં વિલીયતે સાધુ યથા તમિસ્તા ॥

જેમ રાત ભારે અંધારી છતાં પણ અણ્ણની પ્રભાનો ઊદય થાય ત્યારે અત્યંત લીન થઈ જાયછે તેમ આ અહંકાર આદિની વાસના પ્રબળ છતાં પણ બ્રહ્મભાવની વાસનાનો ભારે ઊદય થાય ત્યારે લય પામી જાયછે.

તમસ્તમઃકાર્યમનર્થજાલં ન દૃશ્યતે સત્યુદિતે દિનેશે ।

તથાઽદ્વયાનન્દરસાનુભૂતૌ નૈવાસ્તિ બન્ધો ન ચ દુઃખગન્ધઃ ॥

સૂર્ય ઊદય પામે ત્યારે અંધારું અને અંધારાનાં કાર્યરૂપ અનેક અનર્થો જોવામાં આવતા નથી તેમ અદ્વૈત આનંદ રસનો અનુભવ થાય ત્યારે અંધન અને અંધનથી થતાં દુઃખો લેશમાત્ર પણ જોવામાં આવતાં નથી.

દૃશ્યં પ્રતીતં પ્રવિલાપયન્સન્સન્માત્રમાનન્દઘનં વિભાવયન્ ।

સમાહિતઃ સન્બહિરન્તરં વા કાલં નયેથાઃ સતિ કર્મબન્ધે ॥

જો તને કર્મબંધ હોય તો, પ્રતીત થતા દૃશ્ય પદાર્થોનો લય કરતાં, આનંદઘન સન્માત્ર બ્રહ્મની ભાવના કરતાં અને અંદરના તથા બહારના વિષયોથી સાવચેત રહેતાં કાલક્ષેપ કર.

પ્રમાદો બ્રહ્મનિષ્ઠાર્યાં ન કર્તવ્યઃ કદાચન ।

પ્રમાદો મૃત્યુરિત્યાંહ ભગવાન્બ્રહ્મણઃ સુતઃ ॥

બ્રહ્મનિષ્ઠામાં કદી પણ પ્રમાદ (ગફલત) કરવો નહીં. કારણ કે પ્રમાદ એજ મૃત્યુ છે એમ મહાત્મા સનતકુમારે કહ્યું છે.

ન પ્રમાદાદનર્થોઽન્યો જ્ઞાનિનઃ સ્વસ્વરૂપતઃ ।

તતો મોહસ્તતોઽહંધીસ્તતો બન્ધસ્તતો વ્યથા ॥

જ્ઞાનિને પોતાના સ્વરૂપમાં પ્રમાદ કરવા કરતાં બીજો કોઈપણ મોટો અનર્થ નથી. કારણ કે પ્રમાદથી મોહ, મોહથી અહંબુદ્ધિ, અહંબુદ્ધિથી અંધ અને અંધથી વ્યથા થાય છે.

વિષયાભિમુખં દૃષ્ટ્વા વિદ્વાંસમપિ વિસ્મૃતિઃ ।

વિક્ષેપયતિ ધીદોષૈર્યોષા જારમિવ પ્રિયમ્ ॥

વિસ્મરણુ વિદ્વાનને પણ વિષયોમાં અભિમુખ થએલો જોઈ, સ્ત્રી જેમ જાર પુરૂષને બુદ્ધિના દોષોથી વિક્ષેપયુક્ત કરે છે તેમ તેને તે દોષોથી વિક્ષેપયુક્ત કરે છે.

યથાપકૃષ્ટં શૈવાલં ક્ષણમાત્રં ન તિષ્ઠતિ ।

આવૃણોતિ તથા માયા પ્રાજ્ઞં વાપિ પરાઙ્મુક્તમ્ ॥

જેમ જળ ઉપરથી ખસેડેલું શૈવાળ ક્ષણમાત્ર પણ તેની સ્થિતિમાં નહીં રહેતાં પાછું જળને ઢાંકી દે છે તેમ માયા મિથ્યા જાણેલી છતાં પણ સ્વરૂપથી બહિર્મુખ થએલા વિદ્વાનને ક્ષણમાત્રમાં આવરણુ કરી દે છે.

લક્ષ્યચ્યુતં ચેદ્યદિ ચિત્તમીષદ્બહિર્મુખં સન્નિપતેત્તતસ્તતઃ ।

પ્રમાદતઃ પ્રચ્યુતકેલિકન્દુકઃ સોપાનપક્કૌ પતિતો યથા તથા ॥

જો ચિત્ત લક્ષ્યમાંથી જરાક ખસી બહિર્મુખ થાય તો પછી, ગદ્ગલતથી છટકી ગએલો રમવાનો દડો જેમ પગથીઆઓમાં અથડાય છે તેમ ચારે કોરે અથડાયા કરેછે.

વિષયેષ્વાવિશ્ચેતઃ સંકલ્પયતિ તદ્ગુણાન્ ।

સમ્યક્સંકલ્પનાત્કામઃ કામાત્પુંસઃ પ્રવર્તનમ્ ॥

વિષયોમાં પ્રવેશ કરતું ચિત્ત વિષયોના ગુણોની કલ્પના કરેછે, ઘણી કલ્પના થયાથી સ્પૃહા ઉત્પન્ન થાયછે અને સ્પૃહાથી પુરૂષની તે વિષયોમાં પ્રવૃત્તિ થાયછે.

અતઃ પ્રમાદાન્ન પરોઽસ્તિ મૃત્યુર્વિવેકિનો બ્રહ્મવિદઃ સમાધૌ ।
સમાહિતઃ સિદ્ધિમુપૈતિ સમ્યક્સમાહિતાત્મા ભવ સાવધાનઃ ॥

એટલા માટે સમાધિમાં તત્ત્વને જાણનારા વિવેકીને પ્રમાદથી વધારે બીજો કોઈ પણ મોટો શત્રુ નથી. તત્ત્વમાં ચિત્તની એકાગ્રતા રાખનારને સારી રીતે સિદ્ધિ થાયછે માટે તું તત્ત્વમાં ચિત્તની એકાગ્રતા રાખ અને વિષયોથી સાવચેત રહે.

તતઃ સ્વરૂપવિભ્રંશો વિભ્રષ્ટસ્તુ પતત્યધઃ ।

પતિતસ્ય વિના નાશં પુનર્નારોહ ઈક્ષ્યતે ॥

પ્રમાદ કરે તો સ્વરૂપમાંથી છટકે છે અને છટકે એટલે નીચે પડેછે. એ પ્રમાણે જે નીચે પડે તે દુઃખીજ થાયછે પણ પાછો તુરંત ચડી શકતો નથી.

સંકલ્પં વર્જયેત્તસ્માત્સર્વાનર્થસ્ય કારણમ્ ।

જીવતો यस્ય કૈવલ્યં વિદેહ ચ સ કેવલઃ ॥

યત્કિંચિત્પશ્યતો ભેદં ભયં બ્રૂતે યજુઃશ્રુતિઃ ॥

એટલા માટે સંકલ્પ કે જે સધળા અનર્થોનું કારણ છે તેને છોડી દેવો જોઈએ. જેને જીવન-મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય તેને વિદેહમુક્તિ પણ પ્રાપ્ત થાયછે. જે પુરૂષ જરા પણ ભેદદષ્ટિ રાખે તેને ભય પ્રાપ્ત થાયછે એમ યજ્ઞુર્વેદની શ્રુતિ કહેછે.

यदा कदा वापि विपश्चिदेष ब्रह्मण्यनन्तेऽप्यणुमात्रभेदम् ।
पश्यत्यथामुष्य भयं तदैव यद्वीक्षितं भिन्नतया प्रमादात् ॥

જે વિદ્વાન કોઈ સમયે પણ બ્રહ્મમાં અણુમાત્ર પણ ભેદને જીવે તો તેને તે સમયેજ ભય પ્રાપ્ત થાયછે. પ્રમાદવિના ભેદ દેખવામાં આવતો નથી.

श्रुतिस्मृतिन्यायशतैर्निषिद्धे दृश्येऽत्र यः स्वात्ममतिं करोति ।
उपैति दुःखोपरि दुःखजातं निषिद्धकर्ता स मलिम्लुचो यथा ॥

સૈકડો શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને ન્યાયોએ અપવાદ કસ્યા છતાં પણ જે પુરૂષ દૃશ્ય પદાર્થમાં અહંબુદ્ધિ કરે તે પુરૂષ ભુંડાં કામ કરનારા મલિન પુરૂષની પેઠે દુઃખો ઉપર દુઃખોનેજ પામ્યા કરેછે.

सत्याभिसन्धानरतो विमुक्तो महत्त्वमात्मीयमुपैति नित्यम् ।
मिथ्याभिसन्धानरतस्तु नश्येदृष्टं तदेतद्यदचौरचोरयोः ॥

જેમ સાહુકાર સાચાનું અભિસંધાન કરવાને લીધે સર્વદા છુટો રહી મોટાઈ મેળવે છે અને ચોર માણસ ખોટી વાતનું અભિસંધાન કરવાને લીધે ખરાબ થાયછે તેમ સમજી માણસ સત્ય બ્રહ્મવસ્તુનું અભિસંધાન કરવાને લીધે મુક્ત રહીને પોતાની અવિચળ મહત્તાને મેળવે છે અને મૂઠ માણસ દેહઆદિ ખોટા પદાર્થોનું અભિસંધાન કરવાને લીધે સંસારમાં દુઃખી થાયછે.

યતિરસદનુસન્ધિ વન્ધહેતું વિહાય
 સ્વયમયમહમસીત્યાત્મદૃષ્ટ્યૈવ તિષ્ઠેત્ ।
 સુખયતિ નનુ નિષ્ઠા બ્રહ્મણિ સ્વાનુભૂત્યા
 હરતિ પરમવિદ્યાકાર્યદુઃખં પ્રતીતમ્ ॥

મુમુક્ષુએ ખોટા દેહાદિકનું અનુસંધાન કે જે બંધનું કારણ છે તેને છોડી દઇ ‘હું બ્રહ્મ છું’ એવી આત્મદ્રષ્ટિ કરતાંજ રહેવું જોઇએ. બ્રહ્મનિષ્ઠા સ્વરૂપના અનુભવથી સુખ આપે છે અને પ્રતીત થએલા અવિદ્યાનાં કાર્યોરૂપ મહાદુઃખને હરે છે.

બાહ્યાનુસન્ધિઃ પરિવર્ધયેત્ફલં દુર્વાસનામેવ તતસ્તતોઽધિકામ્ ।
 જ્ઞાત્વા વિવેકૈઃ પરિહૃત્ય બાહ્યં સ્વાત્માનુસન્ધિં વિદધીત નિત્યમ્ ॥

વિષયાદિક બાહ્ય પદાર્થોનું અનુસંધાન એક એકથી અધિક દુષ્ટવાસના રૂપ ફળનેજ વધારે છે એટલા માટે વિવેકથી સમજી બાહ્ય પદાર્થોનો ત્યાગ કરીને નિત્ય સ્વરૂપનું અનુસંધાન કરવું જોઇએ.

બાહ્યે નિરુદ્ધે મનસઃ પ્રસન્નતા મનઃપ્રસાદે પરમાત્મદર્શનમ્ ।
 તસ્મિન્સુદૃષ્ટે ભવબન્ધનાશો બહિર્નિરોધઃ પદવીવિમુક્તેઃ ॥

બાહ્યપદાર્થો રોકાવાથી મન સ્વચ્છ થાયછે, મન સ્વચ્છ થવાથી પરમાત્માનું જ્ઞાન થાયછે અને પરમાત્માનું જ્ઞાન થવાથી સંસારરૂપ બંધનનો નાશ થાયછે એટલા માટે બાહ્યપદાર્થોને દે-કવા એ મુક્તિનો માર્ગ છે.

કઃ પण्डितઃ સન્સદસદ્વિવેકી શ્રુતિપ્રમાણઃ પરમાર્થદર્શી ।
 જાનન્હિ કુર્યાદસતોઽવલમ્બં સ્વપાતહેતોઃ શિશુવન્મુમુક્ષુઃ ॥

કયો મુમુક્ષુ પુરૂષ પોતે સમજી, સાચા ખોટાના વિવેકવા-
ળો, વેદને પ્રમાણ ગણનાર અને પરમાર્થને જાણનાર છતાં બા-
હકની પેઠે, મિથ્યા પદાર્થ કે જે પોતાના પડવાનાજ કારણરૂપ
છે તેમાં અભિનિવેશ કરે?

દેહાદિસંસક્તિમતો ન મુક્તિર્મુક્તસ્ય દેહાદ્યભિમત્યભાવઃ ।

સુપ્તસ્ય નો જાગરણં ન જાગ્રતઃ સ્વપ્નસ્તયોર્ભિન્નગુણાશ્રયત્વાત્

જેમ સ્વપ્નવાળાને જાગ્રત્ નથી અને જાગ્રતવાળાને સ્વપ્ન
નથી તેમ દેહાદિકમાં આસક્તિવાળાને મુક્તિ હોતી નથી અને
મુક્ત થએલાને દેહાદિકનું અભિમાન હોતું નથી. કારણ કે એ-
ઓના આશ્રયરૂપ ગુણો પરસ્પરથી વિરૂદ્ધ છે.

અન્તર્બહિઃ સ્વં સ્થિરજન્મણેષુ જ્ઞાત્માત્મનાધારતયા વિલોક્ય ।

ત્યક્તાશિલોપાધિરત્વજ્ઞસ્વરૂપઃ પૂર્ણાત્મના યઃ સ્થિત એષ મુક્તઃ

આધારપણાને લીધે સ્થાવરજંગમોમાં અંદર તથા બહાર
પોતાનુંજ વ્યાપકપણું જોઈ સઘળી ઊપાધિઓને છોડી દેતાં જે
પુરૂષ અખંડ અને પૂર્ણરૂપે રહે તેજ મુક્ત છે એમ સમજવું

સર્વાત્મના બન્ધવિમુક્તિહેતુઃ સર્વાત્મભાવાન્ન પરોઽસ્તિ કશ્ચિત્ ।

દૃશ્યાગ્રહે સત્યુપપદ્યતેઽસૌ સર્વાત્મભાવોઽસ્ય સદાત્મનિષ્ઠયા ॥

સઘળી રીતે બંધનોમાંથી છુટવાનો ઉપાય સર્વાત્મકપણા
વિના બીજે કોઈ નથી અને એ સર્વાત્મકપણું દૃશ્યોનું ગ્રહણ છુટી
જઈ પોતાના સ્વરૂપમાં નિષ્ઠા થવાથી પ્રાપ્ત થાયછે.

દૃશ્યસ્યાગ્રહણં કથં તુ ઘટતે દેહાત્મના તિષ્ઠતો

બાહ્યાર્થાનુભવપ્રસક્તમનસસ્તત્તત્ક્રિયાં કુર્વતઃ ।

**સંન્યસ્તાશ્વિલધર્મકર્મવિષયૈર્નિત્યાત્મનિષ્ઠાપરૈ-
સ્તત્ત્વજ્ઞૈઃ કરણીયમાત્મનિ સદાનન્દેચ્છુભિર્યત્નતઃ ॥**

ન્યાંસુધી દેહરૂપે રહ્યો હોય, મન બાહારના પદાર્થોના અનુભવમાં લાગ્યું હોય અને પોતે તે તે ક્રિયાઓ કરતો હોય ત્યાં સુધી દૃશ્યપદાર્થોનું ગ્રહણ કેમજ છુટે? નજ છુટે. એટલા માટે સર્વદા આનંદને ઇચ્છનારા તત્ત્વવેત્તાઓએ પ્રયત્નપૂર્વક સધળાં ધર્મ, કર્મ અને વિષયોને છોડી દઇ નિત્ય આત્મામાં નિષ્ઠા રાખીને તે દૃશ્યોનું ગ્રહણ નજ થાય એમ કરવું જોઇએ.

**સર્વાત્મસિદ્ધયે ભિક્ષોઃ કૃતશ્રવણકર્મણઃ ।
સમાધિં વિદધાત્યેષા શાન્તો દાન્ત ઇતિ શ્રુતિઃ ॥**

જેણે વેદાંતનું શ્રવણ કર્યું હોય એવા સંન્યાસીને સર્વાત્મ-
કપણાની સિદ્ધિને વાસ્તે ‘શાન્તોદાન્તઃ’ એ શ્રુતિ સમાધિ કરવાની
આજ્ઞા કરેછે.

**આરૂઢશક્તેરહમો વિનાશઃ કર્તુ ન શક્યઃ સહસાપિ પण्डितैઃ ।
યેર્નિર્વિકલ્પાશ્ચ સમાધિનિશ્ચલાસ્તાનન્તરાનન્તભવા દિવાસનાઃ**

જેઓ નિર્વિકલ્પ નામની સમાધિમાં નિશ્ચળ થએલા હોય
તે લોકોવિના બીજા પંડિતોથી પણ અનાદિકાળથી જન્મેલા અ-
હંકારનો સહસા નાશ કરી શકાતો નથી. કારણ કે વાસનાઓ
અનેક જન્મોની લાગેલી હોયછે.

**અહંબુદ્ધયૈવ મોહિન્યા યોજયિત્વાવૃત્તેર્બલાત્ ।
વિક્ષેપશક્તિઃ પુરુષં વિક્ષેપયતિ તદ્ગુणैઃ ॥**

આવરણના બળથી મોહ કરનારી અહંબુદ્ધિમાં જોડી દધને
વિક્ષેપશક્તિ તેના ગુણોથી પુરૂષને વિક્ષેપમાં નાખેછે.

વિક્ષેપશક્તિવિજયો વિષમો વિધાતું

નિઃશેષમાવરણશક્તિનિવૃત્ત્યભાવે ।

દૃગ્દશ્યયોઃ સ્ફુટપયોજલવદ્વિભાગે

નશ્યેત્તદાવરણમાત્મનિ ચ સ્વભાવાત્ ॥

ન્યાંસુધી આવરણશક્તિની નિરશેષ નિવૃત્તિ ન થાય ત્યાં-
સુધી વિક્ષેપશક્તિને છતવી પણ કઠણ છે. જ્યારે દુધ અને
જળના વિભાગની પેઠે દ્રષ્ટા અને દશ્યનો સ્ફુટ વિભાગ થાય
ત્યારે આત્મામાં આવરણ પણ પોતાની મેજે નાશ પામેછે.

નિઃસંશયેન ભવતિ પ્રતિબંધશૂન્યો

વિક્ષેપણં નહિ તદા યદિ ચેન્મૃષાર્થઃ ।

સમ્યગ્વિવેકઃ સ્ફુટબોધજન્યો

વિભજ્ય દૃગ્દશ્યપદાર્થતત્ત્વમ્ ।

છિનત્તિ માયાકૃતમોહબંધં

યસ્માદ્વિમુક્તસ્ય પુનર્ન સંસારતઃ ॥

મિથ્યા પદાર્થોના સંબંધમાં વિક્ષેપ ન હોય તો નિઃસંશય
પ્રતિબંધ રહિત બોધ થાયછે. સ્ફુટ બોધથી થએલો ઊત્તમ વિ-
વેક દ્રષ્ટા અને દશ્યરૂપ પદાર્થોના વિભાગ કરીને માયાએ કરે-
લા મોહરૂપ બંધનને કાપી નાખેછે કે જે કપાયાથી મુક્તપુરૂષને
પાછો સંસાર થતો નથી.

પરાવરૈકલવિવેકવદ્ધિર્દહત્યવિદ્યાગહનં હશેષમ્ ।

કિં સ્યાત્પુનઃ સંસરણસ્ય બીજમદ્વૈતભાવં સમુપેયુષોઽસ્ય ॥

હવ અને બ્રહ્મની એકતા જાણવારૂપ અગ્નિ સઘળા અવિ-
દ્યારૂપી વનને બાળી નાખેછે એટલે પછી અદ્વૈતભાવને પામેલા
પુરૂષને ફરીવાર સંસાર પ્રાપ્ત થવાનું બીજ શું રહ્યું ? કાંઈ
પણ ન રહ્યું.

આવરણસ્ય નિવૃત્તિર્ભવતિ ચ સમ્યક્પદાર્થદર્શનતઃ ।

મિથ્યાજ્ઞાનવિનાશસ્તદ્વિક્ષેપજનિતદુઃખનિવૃત્તિઃ ॥

યથાર્થ રીતે પદાર્થનું જ્ઞાન થવાથી આવરણની નિવૃત્તિ,
મિથ્યાજ્ઞાનનો નાશ અને વિક્ષેપથી થએલાં દુઃખોની નિવૃત્તિ
એ ત્રણ વાનાં થાયછે.

एतन्नितयं दृष्टं सम्यग्ब्रह्मस्वरूपविज्ञानात् ।

तस्माद्ब्रह्મस्तु सतत्त्वं ज्ञातव्यं बन्धमुक्तये विदुषा ॥

લોકમાં પણ સાચી રીતે રજજીના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થવાથી
આવરણની નિવૃત્તિ, સર્પરૂપ મિથ્યા જ્ઞાનનો નાશ અને સર્પ જા-
ણવાથી થએલાં દુઃખોની નિવૃત્તિ જેવામાં આવેછે એટલા માટે
બંધથી છુટવાને વાસ્તે વિક્ષાને વસ્તુનું યથાર્થ તત્ત્વ જાણવું જોઈયે.

अयोऽश्रियोगादिव सत्समन्वयान्मात्रादिरूपेण विजृम्भते धीः ।

तत्कार्यमेतद्वિતयं यतो मृषा दृष्टं भ्रમस्वप्नमनोरથेषु ॥

જેમ અગ્નિના યોગથી લોહું દાહકરૂપે પ્રતીત થાયછે તેમ
સત્તા યોગને લીધે બુદ્ધિ પ્રમાતા આદિરૂપે પ્રતીત થાયછે. આ
દ્વૈત એ બુદ્ધિનું કાર્ય છે માટે મિથ્યા છે. દ્વૈતનું મિથ્યાપણું
જ્ઞાતિ, સ્વપ્ન અને મનોરથમાં સ્પષ્ટ જેવામાં આવેછે.

તતો વિકારાઃ પ્રકૃતેરહંમુખા
 દેહાવસાના વિષયાશ્ચ સર્વે ।
 ક્ષણેઽન્યથા ભાવિતયા સમીપા-
 મસત્ત્વમાત્મા તુ કદાપિ નાન્યથા ॥

આવી રીતે અહંકારથી તે દેહસુધીના સઘળા પ્રકૃતિના વિકારો અને વિષયો મિથ્યા છે. એઓ ક્ષણભાગમાં બીજી રીતના થઈ જાય છે એટલા માટે મિથ્યા છે. અને આત્મા તો કદી પણ બદલાતો નથી માટે સત્ય છે.

નિત્યાદ્વયાલ્પલક્ષણો બુદ્ધ્યાદિસાક્ષી સદસદ્વિલક્ષણઃ ।
 અર્હપદમત્યલક્ષિતાર્થઃ પ્રત્યક્સદાનન્દધનઃ પરાત્મા ॥

અહંપદની (હું એવા પદની) પ્રતીતિથી લક્ષિત થતા પદાર્થરૂપ પરમાત્મા નિત્ય છે, અદ્વૈત છે, અખંડ છે, ચૈતન્યરૂપ છે, એક છે, બુદ્ધિ આદિનો સાક્ષી છે, કાર્યોથી તથા કારણોથી વિલક્ષણ છે, પ્રત્યક્ છે અને સર્વદા આનંદધન છે.

ઈત્થં વિપશ્ચિત્સદસદ્વિભજ્ય નિશ્ચિત્ય તત્ત્વં નિજબોધદૃષ્ટ્યા ।
 જ્ઞાત્વા સ્વમાત્માનમલ્પલક્ષણબોધં તેભ્યો વિમુક્તઃ સ્વયમેવ શામ્યતિ ॥

આ પ્રમાણે વિદ્વાન સાચાનો અને ખોટાનો વિભાગ કરી પોતાની બોધ દૃષ્ટિથી તત્ત્વનો નિશ્ચય કરી અને પોતાના આત્માને અખંડ બોધરૂપ જાણી મિથ્યા પદાર્થોથી છુટીને પોતાની મેજેજ શાંત થાય છે.

અજ્ઞાનહૃદયગ્રન્થેર્નિઃશેષવિલયસ્તદા ।
 સમાધિનાવિકલ્પને યદાદ્વૈતાત્મદર્શનમ્ ॥

ન્યારે નિર્વિકલ્પ સમાધિથી અદ્વૈત આત્માનું દર્શન થાય ત્યારે તદ્દયની અજ્ઞાનરૂપ ગાંઠનો નિઃશેષ લય થાયછે.

ત્વમહમિદમિતીયં કલ્પના બુદ્ધિદોષા-
ત્પ્રભવતિ પરમાત્મન્યદ્વયે નિર્વિશેષે ।
પ્રવિલસતિ સમાધાવસ્ય સર્વો વિકલ્પો
વિલયનમુપગચ્છેદ્રસ્તુતત્ત્વાવધૃત્યા ॥

પરમાત્મા કે જે અદ્વય અને નિર્વિશેષ છે તેમાં બુદ્ધિના દોષને લીધે 'તું હું અને આ' એ કલ્પના ઊત્પન્ન થાયછે. ન્યારે સમાધિ થાય ત્યારે વસ્તુનું તત્ત્વ યથાર્થ જાણવામાં આવવાથી સધળો વિકલ્પ લય પામેછે.

શાન્તો દાન્તઃ પરમુપરતઃ ક્ષાન્તિયુક્તઃ સમાધિં
કુર્વન્નિત્યં કલયતિ યતિઃ સ્વસ્ય સર્વાત્મભાવમ્ ।
તેનાવિદ્યાતિમિરજનિતાન્સાધુ દગ્ધ્વા વિકલ્પાન્
બ્રહ્માકૃત્યા નિવસતિ સુખં નિષ્ક્રિયો નિર્વિકલ્પઃ ॥

શાંત, નિર્તેદ્રિય, પરમ ઊપરામ પામેલો, ક્ષમાવાળો અને નિત્ય સમાધિ કરતો સંન્યાસી પોતાના બ્રહ્મભાવનો યથાર્થ અનુભવ કરે છે. એ અનુભવને લીધે, અવિદ્યારૂપી અંધકારથી થએલા વિકલ્પોને અત્યંત બાળી નાખી પોતે કિયારહિત અને વિકલ્પ રહિત થઈ બ્રહ્માકાર બની પરમ સુખે રહેછે.

સમાહિતા યે પ્રવિલાપ્ય બાહ્યં શ્રોત્રાદિચેતઃ સ્વમહં ચિદાત્મનિ ।
ત એવ મુક્તા ભવપાશબન્ધૈર્નાન્યે તુ પારોક્ષ્યકથાભિધાયિનઃ ॥

પોતાનાં શ્રોત્ર આદિ ઇન્દ્રિયો, ચિત્ત અને અહંકાર કે જે દૃશ્ય પદાર્થો છે તેઓનો ચિદાત્મામાં લય કરી જેઓ સ્વરૂપનો અપરોક્ષ અનુભવ કરેછે તેઓનેજ મુક્ત થયેલા સમજવા. પરોક્ષવાતો કરનારા બીજાઓને મુક્ત સમજવા નહીં.

**उपाधिभेदात्स्वयमेव भिद्यते चोपाध्यपोहे स्वयमेव केवलः ।
तस्मादुपाधेर्विलयाय विद्वान्वसेत्सदा कल्पसमाधिनिष्ठया ॥**

ઊપાધિઓના ભેદને લીધે પોતેજ ભિન્ન ભિન્નરૂપે જાણાય છે અને ઊપાધિઓ દૂર થાય ત્યારે પોતે એકલોજ રહેછે એટલા માટે વિદ્વાને ઊપાધિઓનો લય થવાને વાસ્તે સર્વદા નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં નિષ્ઠા રાખી રહેવું.

सति सक्तो नरो याति सद्भावं ह्येकनिष्ठया ।

कीटको भ्रमरं ध्यायन्भ्रमरत्वाय कल्पते ॥

જેમ ભ્રમરીનું ધ્યાન કરતો કીટો ભ્રમરી પાછું પામેછે તેમ એક નિષ્ઠાથી બ્રહ્મનું ચિંતન કરવામાં લાગેલો પુરૂષ બ્રહ્મપાછું પામેછે.

क्रियान्तरां शक्तिमपास्य कीटको

ध्यायन्नलिप्तं ह्यलिभावमृच्छति ।

तथैव योगी परमात्मतत्त्वं

ध्यात्वा समायाति तदेकनिष्ठया ॥

બીજા ક્રિયાઓમાં આસક્તિ નહીં રાખતાં જેમ ભ્રમરીનું ધ્યાન કરતો કીટો ભ્રમરીપાછું પામેછે તેમ એક નિષ્ઠાથી પરમાત્માના તત્ત્વનું ધ્યાન કરતો યોગી પરમાત્માપાછું પામેછે.

અતીવ સૂક્ષ્મં પરમાત્મતત્ત્વં ન સ્થૂલદૃષ્ટ્યા પ્રતિપત્તુર્મહતિ ।
સમાધિનાત્યન્તસુસૂક્ષ્મવૃત્ત્યા જ્ઞાતવ્યમાયૈરતિશુદ્ધબુદ્ધિભિઃ ॥

પરમાત્માનું તત્ત્વ અત્યંત સૂક્ષ્મ હોવાને લીધે સ્થૂલ દૃષ્ટિથી જાણી શકાય એવું નથી એટલા માટે અત્યંત શુદ્ધ બુદ્ધિવાળા સંન્યાસીઓ સમાધિ કરી બહુજ સૂક્ષ્મ વૃત્તિથી તેને જાણવું જોઈએ. યથા સુવર્ણ પટુપાકશોધિતં ત્યક્ત્વા મલં સ્વાત્મગુણં સમૃચ્છતિ । તથા મનઃ સત્ત્વરજસ્તમોમલં ધ્યાનેન સંત્યજ્ય સમેતિ તત્ત્વમ્ ॥

જેમ સારી રીતે તાપીને શુદ્ધ કરેલું સોનું મેલને છોડી દઈ પોતાના ગુણને પ્રાપ્ત થાયછે તેમ ધ્યાનથી શુદ્ધ કરેલું મન સત્ત્વ, રજઃ અને તમસ્થી મેલને છોડી દઈ તત્ત્વને પ્રાપ્ત થાયછે.

નિરન્તરાભ્યાસવશાત્તદિત્યં પક્કં મનો બ્રહ્મણિ લીયતે યદા ।
તદા સમાધિઃ સ વિકલ્પવર્જિતઃ સ્વતોઽદ્વયાનન્દરમાનુભાવકઃ ॥

એ મન નિરંતર અભ્યાસને લીધે પકવ થઈને જ્યારે બ્રહ્મમાં લય પામે ત્યારે પોતાની મેળેજ અદ્વૈત આનંદ રસનો અનુભવ કરાવનારી નિર્વિકલ્પ સમાધિ થાયછે.

સમાધિનાનેન સમસ્તવાસનાગ્રન્થેર્વિનાશોઽશ્વિલકર્મનાશઃ ।
અન્તર્બહિઃ સર્વતઃ એવ સર્વદા સ્વરૂપવિસ્ફૂર્તિરયત્નતઃ સ્યાત્ ॥

આ સમાધિથી સધળી વાસના રૂપ ગ્રંથિનો નાશ થાયછે, સધળાં કર્મોનો નાશ થાયછે અને યત્ન વગરજ અંદર બાહાર, સર્વ સ્થલમાં તથા સર્વ કાલમાં સ્વરૂપનું સ્ફુરણ થાયછે.

શ્રુતેઃ શતગુણં વિદ્યાન્મનનં મનનાદપિ ।
નિદિધ્યાસં લક્ષગુણમનન્તં નિર્વિકલ્પકમ્ ॥

શ્રવણ કરતાં મનન કરવામાં સોગણો લાભ થાયછે, મનન કરતાં નિદિધ્યાસમાં લાખગણો લાભ થાયછે અને નિદિધ્યાસ કરતાં નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં અનંત લાભ થાયછે.

નિર્વિકલ્પકસમાધિના સ્ફુટં બ્રહ્મતત્ત્વમવગમ્યતે ધ્રુવમ્ ।

નાન્યથાચલતયા મનોગતેઃ પ્રત્યયાન્તરવિમિશ્રિતં ભવેત્ ॥

નિર્વિકલ્પ સમાધિથીજ બ્રહ્મતત્ત્વનો અપરોક્ષ અનુભવ થાયછે. મનની ગતિ અંચળ હોવાને લીધે બીજા કોઈ પ્રકારથી થતો નથી. બીજા કોઈ પ્રકારથી થાય તો તે દૃશ્ય પદાર્થની પ્રતીતિથી મિશ્રિત થાયછે.

અતઃ સમાધત્સ્વ યતેન્દ્રિયઃ સન્નિરન્તરં શાન્તમનાઃ પ્રતીચિ ।

વિધ્વંસય ધ્વાન્તમનાદ્યવિદ્યયા કૃતં સદેકત્વવિલોકનેન ॥

એટલામાટે તું છત્તેન્દ્રિય તથા શાંત મનવાળો થઈ બ્રહ્મમાં નિરંતર નિર્વિકલ્પ સમાધિ કર અને અનાદિ અવિદ્યાએ કરેલા અંધકારનો સ્વરૂપની એકતા જોવાથી નાશ કર.

યોગસ્ય પ્રથમદ્વારં વાઙ્નિરોધોઽપરિગ્રહઃ ।

નિરાશા ચ નિરીહા ચ નિત્યમેકાન્તશીલતા ॥

વાણીનો નિરોધ, પરિબ્રહ્મનો ત્યાગ, આશારહિત પાણું ક્રિયારહિત પાણું અને સર્વદા એકાંતમાં રહેવાનો સ્વભાવ એઆ યોગના પેહેલાં દ્વારરૂપ છે.

एकान्तस्थितिरिन्द्रियोपरमणे हेतुर्दमश्चेतसः

संरोधे करणं शमेन विलयं यायादहंवासना ।

**તેનાનન્દરસાનુભૂતિરચલા બ્રાહ્મી સદા યોગિન-
સ્તસ્માચ્ચિત્તનિરોધ એવ સતતં કાર્યઃ પ્રયત્નાનુનેઃ ॥**

એકાંતમાં રહેવાથી ઇન્દ્રિયોનો ઉપરામ થાયછે, ઇન્દ્રિયોના ઉપરામથી ચિત્તનો સંરોધ (શમ) થાયછે, નિરોધથી અહંકારની વાસના મટે છે અને એ મટવાથી યોગિને સર્વદા શ્રદ્ધ સંબંધી અવિચળ આનંદ રસનો અનુભવ થાયછે એટલા માટે યોગીએ પ્રયત્નપૂર્વક સર્વદા ચિત્તનો નિરોધજ કરવો જોઈએ.

**વાચંનિયચ્છાત્મનિ તં નિયચ્છ બુદ્ધૌ ધિયંયચ્છ ચ બુદ્ધિસાક્ષિણિ ।
તં ચાપિ પૂર્ણાત્મનિ નિર્વિકલ્પે વિલાપ્ય શાન્તિં પરમાં ભજસ્વ ॥**

વાણીનો મનમાં, મનનો બુદ્ધિમાં, બુદ્ધિનો બુદ્ધિના સાક્ષીમાં અને તે સાક્ષીનો નિર્વિકલ્પ પૂર્ણાત્માનાં લય કરીને પરમ શાંતિ પામ.

દેહપ્રાણેન્દ્રિયમનોબુદ્ધ્યાદિભિરુપાધિભિઃ ।

યૈર્યૈર્વૃત્તેઃ સમાયોગસ્તત્તદ્ભાવોઽસ્ય યોગિનઃ ॥

દેહ, પ્રાણ, ઇન્દ્રિય, મન અને બુદ્ધિ આદિ ઉપાધિઓમાં જે જે ઉપાધિની સાથે વૃત્તિનો સમાગમ થાય તે તે ઉપાધિરૂપ પણું યોગીને પ્રાપ્ત થાયછે.

તન્નિવૃત્ત્યા મુનેઃ સમ્યક્સર્વોપરમણં સુખમ્ ।

સંદૃશ્યતે સદાનન્દરસાનુભવવિપ્લવઃ ॥

યોગીને સધળી ઉપાધિઓની નિવૃત્તિથી સર્વના ઉપરામ વાળું સ્વરૂપ સુખ અને સાચા આનંદરસના અનુભવમાં નિમગ્ન પણું પ્રાપ્ત થાયછે.

અન્તસ્ત્યાગો બહિસ્ત્યાગો વિરક્તસ્યૈવ યુજ્યતે ।

ત્યજત્યન્તર્વહિઃ સર્જં વિરક્તસ્તુ મુમુક્ષયા ॥

વૈરાગ્યવાળાથીજ અંદરના તથા બાહ્યના વિષયોનો ત્યાગ થઈ શકે છે અને એ ત્યાગ જો મોક્ષની ઇચ્છા હો તોજ થાયછે.

બહિસ્તુ વિષયૈઃ સર્જં તથાન્તરહમાદિભિઃ ।

વિરક્ત એવ શક્નોતિ ત્યક્તું બ્રહ્મણિ નિષ્ઠિતઃ ॥

બ્રહ્મમાં નિષ્ઠા પામેલો વિરક્ત પુરૂષજ બાહ્યના વિષયોના તથા અંદરના અહંકાર આદિના સંગને છોડી શકેછે.

વૈરાગ્યબોધૌ પુરુષસ્ય પક્ષિવત્પક્ષૌ વિજાનીહિ વિચક્ષણ ત્વમ્ ।
વિમુક્તિસૌધાગ્રલતાધિરોહણં તાભ્યાં વિના નાન્યતરેણ સિધ્યતિ

હે વિચક્ષણ! પુરૂષને મુક્તિરૂપી મોટા મહેલની ટાંચ ઉપર ચડવામાં વૈરાગ્ય અને બોધ એ પાંખો છે એમ જાણુ. જેમ પક્ષી બન્ને પાંખો હોય તોજ ઊંચે જઈ શકે છે પણ એક પાંખ હોય તો જઈ શકતો નથી તેમ પુરૂષ વૈરાગ્ય અને બોધ એ બન્ને હોય તોજ મુક્તિને પ્રાપ્ત થઈ શકેછે પણ એકલા બોધથી પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી.

અત્યન્તવૈરાગ્યવતઃ સમાધિઃ સમાહિતસ્યૈવ દૃઢપ્રબોધઃ ।

પ્રબુદ્ધતત્ત્વસ્ય હિ બન્ધમુક્તિર્મુક્તાત્મનો નિત્યસુખાનુભૂતિઃ ॥

અત્યંત વૈરાગ્યવાળાને સમાધિ પ્રાપ્ત થાયછે, સમાધિવાળાનેજ દૃઢ બોધ થાયછે, દૃઢ બોધવાળાનેજ બંધનમાંથી છુટકારો મળેછે અને બંધનમાંથી છુટેલાનેજ નિત્ય સુખનો અનુભવ મળેછે.

વૈરાગ્યાન્ન પરં સુખસ્ય જનકં પશ્યામિ વશ્યાત્મન-
સ્તચ્ચેચ્છુદ્ધતરાત્મવોધસહિતં સ્વારાજ્યસામ્રાજ્યધુક્ ।
एतद्वारमजस्रमुक्तियुवतेर्यस्माच्चमस्मात्परं
सर्वत्रास्पृहया सदात्मनि मदा प्रज्ञां कुरु श्रेयसे ॥

વશ્ય અંતઃકરણવાળાને વૈરાગ્ય કરતાં વધારે સુખ આપનારૂં
ખીનું કાંઈ પણ જોવામાં આવતું નથી પણ એ વૈરાગ્ય જો અ-
ત્યંત શુદ્ધ આત્માના બોધ રહિત હોય તો આત્માનંદરૂપી ચક્ર-
વર્તીપણાના સુખને આપે છે. સર્વદા મુક્તિરૂપ સ્ત્રી મળવાનું દ્વાર
એજ છે એટલામાટે તું હવે પછી પરમ કલ્યાણનેવાસ્તે સધ-
ળાંની સ્પૃહા છોડી દઈને સર્વદા આત્મનિષ્ઠાજ રાખ.

आशां छिन्धि विषोपमेषु विषयेष्वेवैव मृत्योः कृति-
स्त्यक्त्वा जातिकुलाश्रमेष्वभिमतिं मुञ्चातिदूरात्क्रियाः ।
देहादावसति त्यजात्मधिषणां प्रज्ञां कुरुष्वात्मनि
त्वं द्रष्टास्य मनोऽसि निर्द्वय परं ब्रह्मासि यद्वस्तुतः ॥

એર જોવા વિષયોની આશાને કાપી નાખ. કારણ કે એ
આશાજ મૃત્યુની યુક્તિરૂપ છે. જાતિ, કુલ અને આશ્રમોનું અ-
ભિમાન છોડી દઈને ક્રિયાઓને અત્યંત દૂરથીજ છોડી દે. દેહા-
દિક મિથ્યા પદાર્થોમાં આત્મબુદ્ધિને છોડી દે અને આત્મામાંજ
નિષ્ઠા રાખ. કારણ કે તું દ્રષ્ટા છે, મનરહિત છે અને વાસ્ત-
વિક રીતે જો અદ્વૈત પરબ્રહ્મ છે તેજ છે.

लक्ष्ये ब्रह्मणि मानसं दृढतरं संस्थाप्य बाह्येन्द्रियं
स्वस्थाने विनिवेश्य निश्चलतनुश्चोपेक्ष्य देहस्थितिम् ।

**ब्रह्मात्मैक्यमुपेत्य तन्मयतया चाखण्डवृत्त्यानिशं
ब्रह्मानन्दरसं पिबात्मनि मुदा शून्यैः किमन्यैर्भृशम् ॥**

મનને બ્રહ્મરૂપ લક્ષ્યમાં અત્યંત દૃઢ રાખી, આહારની ઇન્દ્રિયોને પોતપોતાનાં ગોલકોમાંજ રાખી, દેહના નિર્વાહની ઉપેક્ષા કરી અને નિશ્ચળપણથી પોતાની તથા બ્રહ્મની એકતા સમજી તન્મયપણથી અખંડ વૃત્તિવડે પ્રેમપૂર્વક ચિત્તમાં બ્રહ્માનંદના રસને પી. બીજા પદાર્થો કે જેઓ અત્યંત શૂન્ય છે તેઓથી શું વળવાનું છે?

**अनात्मचिन्तनं त्यक्त्वा कश्मलं दुःखकारणम् ।
चिन्तयात्मानमानन्दरूपं यन्मुक्तिकारणम् ॥**

અનાત્મ પદાર્થોનું ચિંતન કે જે મોહરૂપ અને દુઃખના કારણરૂપ છે તેને છોડી દઈ આનંદરૂપ આત્માનું ચિંતન કર, કે જેથી મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.

**एष स्वयंज्योतिरशेषसाक्षी विज्ञानकोशो विलसत्यजस्रम् ।
लक्ष्यं विधायैनमसद्विलक्षणमखण्डवृत्त्यात्मतयानुभावय ॥**

સ્વયંપ્રકાશ અને સર્વનો સાક્ષી એ આત્મા બુદ્ધિમાં નિરંતર પ્રકાશે છે તો પરમ સત્યરૂપ એ આત્માને લક્ષ્ય કરી અખંડ વૃત્તિથી 'તે પોતાનુંજ સ્વરૂપ છે' એવી ભાવના કર.

एतमच्छिन्नया वृत्त्या प्रत्ययान्तरशून्यया ।

उल्लेखयन्विजानीयात्स्वस्वरूपतया स्फुटम् ॥

અનાત્મ પદાર્થોની પ્રતીતિ વગરની અવિચ્છન્ન વૃત્તિથી વિ-

તન કરતો પુરૂષ એ આત્માને સ્કુટ રીતે પોતાના સ્વરૂપભૂત
તાબી શકે.

અત્રાત્મત્વં દૃઢીકુર્વન્નહમાદિષુ સંત્યજન્ ।

उदासीनतया तेषु तिष्ठेत्स्फुटघटादिवत् ॥

સ્વરૂપમાં આત્માપણુની દૃઢ ભાવના કરતાં અને અહંકાર
આદિમાં આત્માપણુની ભાવનાને છોડી દેતાં મુનિએ દેખાવામાં
આવતા ઘટઆદિ પદાર્થોમાં ઉદાસી ન રહેવું.

विशुद्धमन्तःकरणं स्वरूपे निवेश्य साक्षिण्यबोधमात्रे ।

शनैःशनैर्निश्चलतामुपानयन्पूर्णं स्वमेवानुविलोकयेत्ततः ॥

શુદ્ધ ચત્ત્વેદા અંતઃકરણને સાક્ષી કે જે જ્ઞાનમાત્ર છે તેમાં
મેસાડી ધીરે ધીરે નિશ્ચય કરતો પુરૂષ અંતે પોતાનંગ પૂર્ણ દેખે.

देहेन्द्रियप्राणमनोऽहमादिभिः स्वाज्ञानकृमैरखिलैरुपाधिभिः ।

विमुक्तमात्मानमखण्डरूपं पूर्णं महाकाशमिवावलोकयेत् ॥

દેહ, ઇન્દ્રિય, પ્રાણ અને અહંકાર આદિ સઘળી ઉપાધિઓ
કે જેઓ પોતાના અજ્ઞાનથી કલ્પાએલી છે તેઓથી છુટેલા આ-
ત્માને મહાકાશની પેઠે અખંડ અને પૂર્ણ જોવો.

घटकलशकुमूलसूचिमुखैर्गगनमुपाधिशतैर्विमुक्तमेकम् ।

भवति न विविधं तथैव शुद्धं परमहमादिविमुक्तमेकमेव ॥

ઘટ, કળસ, કોડી અને સોઇ આદિ સેકડો ઊપાધિઓ
છોડી દેતાં આકાશ એકજ રહેછે; પણ અનેકરૂપે રહેતું નથી
તેમ અહંકાર આદિ ઊપાધિઓને છોડી દેતાં પરમ શુદ્ધ સ્વરૂપ
એકજ રહેછે; પણ અનેકરૂપે રહેતું નથી.

બ્રહ્માદિસ્તમ્બપર્યન્તા મૃષામાત્રા ઉપાધયઃ ।

તતઃ પૂર્ણં સ્વમાત્માનં પश्येदेकात्मना स्थितम् ॥

બ્રહ્માથી તે ચુંબડા સુધીની સઘળી ઊપાધિઓ મિથ્યાજ છે માટે પોતાના આત્માને પૂર્ણ અને એકરૂપે રહેલો જાણવો.

यत्र भ्रान्त्या कल्पितं तद्विवेके तत्तन्मात्रं नैव तस्माद्विभिन्नम् ।
भ्रान्तेर्नाशे भाति दृष्टाहितत्वं रज्जुस्तद्विश्वमात्मस्वरूपम् ॥

જેમ રજ્જુમાં કલ્પાએલો સર્પ બ્રાંતિ મટીને રજ્જુનો વિવેક થતાં રજ્જુરૂપજ થઈ જાય છે પણ રજ્જુથી ભિન્ન રહેતો નથી તેમ આત્મામાં કલ્પાએલું જગત બ્રાંતિ મટીને આત્માનો વિવેક થતાં આત્મારૂપજ થઈ જાય છે પણ આત્માથી ભિન્ન રહેતું નથી. જે જેમા બ્રાંતિથી કલ્પાયું હોય તે તે રૂપજ હોય છે.

स्वयं ब्रह्मा स्वयं विष्णुः स्वयमिन्द्रः स्वयं शिवः ।

स्वयं विश्वमिदं सर्वं स्वस्मादन्यन्न किंचन ॥

બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, ઇંદ્ર, શિવ અને સઘળુંજ જગત પોતેજ છીએ, પોતાથી જુદું કંઈ નથી.

अन्तः स्वयं चापि बहिः स्वयं च स्वयं पुरस्तात्स्वयमेव पश्चात्
स्वयं ह्यवाच्यां स्वयमप्युदीच्यां तथोपरिष्ठात्स्वयमप्यधस्तात् ॥

અંદર, બહાર, આગળ, પાછળ, દક્ષિણમાં, ઉત્તરમાં, ઊંચે અને નીચે પોતે એક આત્માજ છે. બીજું કંઈ નથી.

તરંગફેનભ્રમબુદ્ધુદાદિ સર્વે સ્વરૂપેણ જલં યથા તથા ।
ચિદેવ દેહાદ્યહમન્તમેતત્સર્વં ચિદેવૈકરસં વિશુદ્ધમ્ ॥

જેમ તરંગ, શીળુ, ચકરી અને પરપોટા આદિ સઘળા પદાર્થો સ્વરૂપે જળજ છે તેમ દેહથી તે અહંકાર પર્યંત આ સઘળું એકરસ અને પરમ શુદ્ધ ચૈતન્યજ છે.

સદેવેદં સર્વં જગદવગતં વાઙ્મનસયોઃ
સતોઽન્યન્નાસ્ત્યેવ પ્રકૃતિપરસીમ્નિ સ્થિતયતઃ ।
પૃથક્ કિં મૃત્સ્તાયાઃ કલશઘટકુમ્ભાદ્યવગતં
વદત્યેષ ભ્રાન્તસ્ત્વમહમિતિ માયામદિરયા ॥

વાણી અને મન આદિથી જાણવામાં આવતું આ જગત અહમરૂપજ છે. પ્રકૃતિથી પર સીમાડામાં રહેલાં અલ્પથી નોખું નથી. ઘટ, કળશ અને કુંભ આદિ માટીના પદાર્થો માટીથી જુદા હોય છે? નથીજ હોતા. જે પુરૂષ જગતને અહમથી નોખું કેહેતો હોય તે પુરૂષ ‘તું અને હું’ ઇત્યાદિ આકારવાળી માયારૂપ મદિરાથી ભ્રાંતિ પામેલો છે એમ સમજવું.

ક્રિયાસમભિહારેણ યત્ર નાન્યદિતિ શ્રુતિઃ ।
બ્રવીતિ દ્વૈતરાહિત્યં મિથ્યાધ્યાસનિવૃત્તયે ॥

જોતા અધ્યાસની નિવૃત્તિ કરવાવાસ્તે ‘યત્ર નાન્યત્’ એ શ્રુતિ વારંવાર અહમમાં દ્વૈત રહિત પાણું કેહેછે.

આકાશવન્નિર્મલનિર્વિકલ્પનિઃસીમનિષ્પન્દનનિર્વિકારમ્ ।
અન્તર્બહિઃ શૂન્યમનન્યમદ્વયં સ્વયં પરં બ્રહ્મ કિમસ્તિ बोध्यम् ॥

પરબ્રહ્મ કે જે આકાશની જેમ નિર્મળ છે, વિકલ્પ રહિત છે, સીમાડાવગરનું છે, ક્રિયા રહિત છે, વિકાર રહિત છે, અંદર તથા બહાર બીજા પદાર્થો વગરનું છે અને અદ્વય છે એથી ઉપરાંત બીજું સમજવાનું કંઈ નથી.

વક્તવ્યં કિમુ વિચિતેઽત્ર बहुधा ब्रह्मैव जीवः स्वयं
ब्रह्मैतज्जगदाततं नु सकलं ब्रह्माद्वितीयं श्रुतिः ।
ब्रह्मैवाहमिति प्रबुद्धमतयः संत्यक्तबाह्याः स्फुटं
ब्रह्मीभूय वसन्ति सन्ततचिदानन्दात्मनैतद्ब्रुवम् ॥

આ વિષયમાં વધારે શું કહેવું. જીવ ગોતે બ્રહ્મ છે અને આ સઘળું વિસ્તીર્ણુ જગત્ પણુ બ્રહ્મજ છે. કારણુ કે ‘બ્રહ્મ અદ્વિતીય છે,’ એમ શ્રુતિ કહેછે. ‘હુંજ બ્રહ્મ છું,’ એવી રીતે પાકું સમજેલા અને આજ્ઞા પદાર્થોને છોડી દેનારા પુરૂષો સ્ફુટ રીતે બ્રહ્મ થઈને અવશ્ય ચિદાનંદરૂપે રહેછે.

जहि मलमयकोशेऽहंधियोत्थापिताशां
प्रसभमनिलकल्पे लिङ्गदेहेऽपि पश्चात् ।
निगमगदितकीर्तिं नित्यमानन्दमूर्तिं
स्वयमिति परिचीय ब्रह्मरूपेण तिष्ठ ॥

આ મેલમય સ્થૂળ દેહમાં અહંબુદ્ધિએ ઉત્પન્ન કરેલી આશાને છોડી દે અને પછી વાયુ જેવા લિંગદેહમાં પણુ અહંબુદ્ધિએ ઉત્પન્ન કરેલી આશાને બળાત્કારે છોડી દે. એમ કર્યા પછી પરબ્રહ્મ કે જેની કીર્તિ વેદે ગાયેલી છે અને જે નિત્ય તથા આનંદધન છે તે હું ગોતે છું એમ પાકી રીતે સમજી બ્રહ્મરૂપે રહે.

શવાકારં યાવદ્ભજતિ મનુજસ્તાવદશુચિઃ
 પરેભ્યઃ સ્યાત્કેશો જનનમરણવ્યાધિનિલયઃ ।
 યદાત્માનં શુદ્ધં કલયતિ શિવાકારમચલં
 તદા તેભ્યો મુક્તો ભવતિ હિ તદાહ શ્રુતિરપિ ॥

જ્યાંસુધી માણુસ આ શબ્દજેવા શરીરને ભજે છે ત્યાં-
 સુધી અપવિત્ર રહેછે, બીજાઓથી ક્લેશને પ્રાપ્ત થાયછે અને
 જન્મ, મરણ તથા વ્યાધિના સ્થાનકરૂપ રહેછે પણ જ્યારે પો-
 તાના સ્વરૂપ, અવિચળ અને શુદ્ધ સમજે ત્યારે ઉપર કહેવાં
 દુઃખોથી મુક્ત થાયછે એમ શ્રુતિ પણ કહેછે.

સ્વાત્મન્યારોપિતાશેષાભાસવસ્તુનિરાસતઃ ।
 સ્વયમેવ પરં બ્રહ્મ પૂર્ણમદ્વયમક્રિયમ્ ॥

પોતાના સ્વરૂપમાં આરોપિત કરેલી સઘળી આભાસરૂપ
 વસ્તુઓનું નિરાકરણ કરવામાં આવે ત્યારે પૂર્ણ અદ્વય અને ક્રિયા
 રહિત પોતે પરબ્રહ્મજ રહેછે.

સમાદિતાયાં સતિ ચિત્તવૃત્તૌ પરાત્મનિ બ્રહ્મણિ નિર્વિકલ્પે ।
 ન દૃશ્યતે કશ્ચિદયં વિકલ્પઃ પ્રજલ્પમાત્રઃ પરિશિષ્યતે તતઃ ॥

નિર્વિકલ્પ પરમાત્મા પરબ્રહ્મમાં ચિત્તવૃત્તિ સમાહિત થાય
 ત્યારે આ કાંઈ પણ સંસારરૂપ વિકલ્પ દેખાતો નથી. ફક્ત એ
 હેવા માત્રજ અવશેષ રહેછે.

અસત્કલ્પો વિકલ્પોઽયં વિશ્વમિત્યેકવસ્તુનિ ।
 નિર્વિકારે નિરાકારે નિર્વિશેષે ભિદા કુતઃ ॥

એક પરવસ્તુજ સત્ય છે માટે તેમાં જગતરૂપ આ વિ-
કલ્પ મિથ્યા છે. પરવસ્તુ બ્રહ્મ કે નિર્વિકાર, નિરાકાર અને નિ-
ર્વિશેષ છે તેમાં ભેદ ક્યાંથીજ હોય.

દ્રષ્ટદર્શનદૃશ્યાદિભાવશૂન્યૈકવસ્તુનિ ।

નિર્વિકારે નિરાકારે નિર્વિશેષે મિદા કુતઃ ॥

નિર્વિકાર, નિરાકાર, નિર્વિશેષ અને જેમાં દ્રષ્ટા, દર્શન કે
દૃશ્ય આદિપણું છેજ નહીં એવી એક વસ્તુમાં ભેદ ક્યાંથીજ હોય.

કલ્પાર્ણવ ઇવાત્યન્તપરિપૂર્ણૈકવસ્તુનિ ।

નિર્વિકારે નિરાકારે નિર્વિશેષે મિદા કુતઃ ॥

પ્રલય કાળના સમુદ્રની પેઠે અત્યંત પરિપૂર્ણ, નિર્વિકાર, નિ-
રાકાર અને નિર્વિશેષ એકજ વસ્તુમાં ભેદ કેમજ સંભવે.

તેજસીવ તમો યત્ર પ્રલીનં આન્તિકારણમ્ ।

અદ્વિતીયે પરે તત્ત્વે નિર્વિશેષે મિદા કુતઃ ॥

અદ્વિતીય અને નિર્વિશેષ પરતત્ત્વ કે જેમાં અંધારાની પેઠે
બ્રાંતિનું કારણ લીન થઈ જાયછે તેમાં ભેદ ક્યાંથીજ હોય.

એકાત્મકે પરે તત્ત્વે મેદવાર્તા કથં વસેત્ ।

સુષુપ્તૌ સુખમાત્રાયાં મેદઃ કેનાવલોકિતઃ ॥

પરતત્ત્વ કે જે એકરૂપજ છે તેમાં ભેદની રાત પણ કેમ
રહે. સુખરૂપ સુષુપ્તિ અવસ્થામાં ભેદ કોણે જોયેલો છે ?

નહ્યસ્તિ વિશ્વં પરતત્ત્વબોધાત્સદાત્મનિ બ્રહ્મણિ નિર્વિકલ્પે ।

કાલત્રયે નાપ્યહિરીક્ષિતો ગુણે નદ્યમ્બુબિન્દુર્મગતૃષ્ણિકાયામ્ ॥

યથાર્થ તત્ત્વનો બોધ થાય ત્યારે નિર્વિકલ્પ અને સદ્રુપ પ-
રબ્રહ્મમાં જગત્ છેજ નહીં. રજ્જુમાં સર્પ અને ઝાંઝવાનાં પા-
ણીમાં નદીનાં જળનો છાંટો પાણુ ત્રણે કાળમાં હોય નહીં.

માયામાત્રમિદં દ્વૈતમદ્વૈતં પરમાર્થતઃ ।

इति ब्रूते श्रुतिः साक्षात्सुषुप्तावबुभूयते ॥

‘આ દ્વૈત માયામાત્ર છે અને અદ્વૈત વાસ્તવિક છે’ એમ શ્રુતિ
કહે છે અને તે વાતનો સુષુપ્તિમાં પ્રત્યક્ષ અનુભવ પાળુ થાય છે.

अनन्यत्वमधिष्ठानादारोप्यस्य निरीक्षितम् ।

पण्डितै रज्जुसर्पादौ विकल्पो भ्रान्तिजीवनः ॥

આરોપિત પદાર્થ અધિષ્ઠાનથી ભિન્ન હોતો નથી એમ પં-
ડિતોએ રજ્જુસર્પ આદિ દૃષ્ટાંતોમાં સ્પષ્ટ જોએલું છે એટલામાટે
જે ભેદ દેખાય છે તેનું મૂળ ભ્રાંતિજ છે.

चित्तमूलो विकल्पोऽयं चित्ताभावे न कश्चन ।

अतश्चित्तं समाधेहि प्रत्यग्रूपे परात्मनि ॥

આ સંસારરૂપ વિકલ્પનું ચિત્તજ મૂળ છે. ચિત્ત ન હોય
ત્યારે કાંઈ વિકલ્પ નથી. એટલામાટે પ્રત્યગરૂપ પરમાત્મામાં
ચિત્તનો લય કરી દે.

किमपि सततबोधं केवलानन्दरूपं

निरुपममतिवेलं नित्यमुक्तं निरीहम् ।

निरवधि गगनाभं निष्कलं निर्विकल्पं

हृदि कलयति विद्वान्ब्रह्म पूर्णं समाधौ ॥

નિત્ય ઓધરૂપ, કેવળ આનંદરૂપ, સધળી રીતે ઊપમા ર-
હિત, નિત્યમુક્ત, ક્રિયા રહિત, અવધિ રહિત, આકાશ સરખું,
અંશરહિત, વિકલપ રહિત અને વચનથી કહી શકાતું નથી એવું
જે પૂર્ણ બ્રહ્મ છે તેનો વિદ્વાન પુરૂષ સમાધિમાં અનુભવ કરેછે.

પ્રકૃતિવિકૃતિશૂન્યં ભાવનાતીતભાવં
સમરસમસમાનં માનસં બન્ધદૂરમ્ ।
નિગમવચનસિદ્ધં નિત્યમસ્મત્પ્રસિદ્ધં
હૃદિ કલયતિ વિદ્વાન્બ્રહ્મ પૂર્ણં સમાધૌ ॥

પ્રકૃતિ તથા વિકૃતિપણાથી રહિત, ભાવનામાં ન આવે
એવા સ્વરૂપવાળું, અખંડરસરૂપ, કોઈની તુલ્યતા વગરનું, અ-
ભિમાનતા સંબંધથી દૂર, વેદનાં વચનોથી સિદ્ધ, નિત્ય અને ‘હું’
શબ્દથી પ્રસિદ્ધ થતું જે પૂર્ણ બ્રહ્મ છે તેનો વિદ્વાન પુરૂષ સ-
માધિમાં અનુભવ કરેછે.

અજરમરમસ્તાભાવવસ્તુસ્વરૂપં
સ્તિમિતસલિલરાશિપ્રખ્યમાખ્યાવિહીનમ્ ।
શમિતગુણવિકારં શાશ્વતં શાન્તમેકં
હૃદિ કલયતિ વિદ્વાન્બ્રહ્મ પૂર્ણં સમાધૌ ॥

જરારહિત, મરણરહિત, સર્વદાભાવ વસ્તુરૂપ, નિશ્ચળ અ-
એકા સમુદ્ર જેવું, નામ રહિત, જેમાં ગુણોના વિકાર શાંત થા-
યછે એવું, અવિચળ, શાંત અને એક જે પરબ્રહ્મ છે તેનો વિ-
દ્વાન પુરૂષ સમાધિમાં અનુભવ કરેછે.

સમાહિતાન્તઃકરણઃ સ્વરૂપે વિલોકયાત્માનમવળ્ડવૈભવમ્ ।
વિચ્છિન્ધિ બન્ધં ભવગન્ધગન્ધિતં યત્રેન પુંસ્તં સફલીકુરુષ્વ ॥

તું અંતઃકરણને સ્વરૂપમાં એકાગ્ર કરીને અખંડ વૈભવવાળા આત્માને જો, બંધને કાપી નાખ અને સંસારના ગંધથી દુર્ગંધી થએલા પુરૂષપણને યત્નથી સફળ કર.

સર્વોપાધિવિનિર્મુક્તં સચ્ચિદાનન્દમદ્વયમ્ ।

ભાવયાત્માનમાત્મસ્થં ન ભૂયઃ કલ્પસેઽધ્વને ॥

સઘળી ઉપાધિઓથી રહિત, સચ્ચિદાનંદરૂપ, અને અદ્વય આત્માને પોતારૂપ ધાર. એમ ધારવાથી તને પાછો સંસારનો ફેરો રહેશે નહીં.

છાયેવ પુંસઃ પરિદૃશ્યમાનમાભાસરૂપેણ ફલાનુભૂત્યા ।
શરીરભારાચ્છવવન્નિરસ્તં પુનર્ન સન્ધત્ત ઇદં મહાત્મા ॥

આભાસરૂપે ફળ ભોગવવાને લીધે પુરૂષની છાયાની પેઠે દેખાતા અને વિચારથી શયની પેઠે દૂર ફેંકી દીધેલા આ શરીરતું મહાત્મા પુરૂષ પાછું અનુસંધાન કરતો નથી.

સતતવિમલબોધાનન્દરૂપં સમેત્ય

ત્યજ જડમલરૂપોપાધિમેતં સુદૂરે ।

અથ પુનરપિ નૈષ સ્મર્યતાં વાન્તવસ્તુ

સ્મરણવિષયભૂતં કલ્પતે કુત્સનાય ॥

વિસ્તીર્ણુ તથા નિર્મળ બોધરૂપ અને આનંદરૂપ આત્માને મળી આ જડ અને મેલરૂપ ઉપાધિ (દેહ) ને દૂર છોડી દે.

દૂર છોડી દીધા પછી એનું પાછું સ્મરણ કરવું નહીં કારણ કે વમન કરેલી વસ્તુના સ્મરણથી ગ્લાનિ અને તિરસ્કારજ ઉત્પન્ન થાયછે.

સમૂલમેતત્પરિદહ્ય વહ્નૌ સદાત્મનિ બ્રહ્મણિ નિર્વિકલ્પે ।
તતઃ સ્વયં નિત્યવિશુદ્ધબોધાનન્દાત્મના તિષ્ઠતિ વિદ્વરિષ્ઠઃ ॥

નિર્વિકલ્પ અને પરમ સત્ય બ્રહ્મરૂપ અગ્નિમાં આ ઉપાધિને મૂળસહિત આળી નાખીને પછી ઉત્તમ વિદ્વાન પોતે નિત્ય, શુદ્ધ, બોધ અને આનંદધન આત્મારૂપ રહેછે.

પ્રારબ્ધસૂત્રગ્રથિતં શરીરં પ્રયાતુ વા તિષ્ઠતુ ગોરિવાસક્ર્ ।
ન તત્પુનઃ પश्यતિ તત્ત્વવેત્તાનન્દાત્મનિ બ્રહ્મણિ લીનવૃત્તિઃ ॥

પ્રારબ્ધરૂપી દોરાથી ગુંથાયેલું આ શરીર જાઓ કે રહો; પરંતુ બ્રહ્મમાં જેની વૃત્તિ લીન થઈ હોય એવો તત્ત્વવેત્તા પુરૂષ ગાયના રૂધિરની પેઠે પાછું તે શરીર સામું જોતો નથી.

અશ્વઘ્નાનન્દમાત્માનં વિજ્ઞાય સ્વસ્વરૂપતઃ ।

કિમિચ્છન્કસ્ય વા હેતોર્દેહં પુષ્ણાતિ તત્ત્વવિત્ ॥

અખંડ આનંદરૂપ આત્માને પોતાનું સ્વરૂપ જાણ્યા પછી તત્ત્વવેત્તા પુરૂષ કોની ઇચ્છાથી અને કયા પ્રયોજનથી દેહનું પોપણ કરે.

સંસિદ્ધસ્ય ફલં લેતજ્જીવન્મુક્તસ્ય યોગિનઃ ।

બહિરન્તઃ સદાનન્દરસસ્વાદનમાત્મનિ ॥

સારી રીતે સિદ્ધ થએલા જીવન્મુક્ત યોગિને પોતાના ચિ-

તમાં બાહાર અને અંદર બ્રહ્માનંદનો રસ પીવાયા કરે એ મોટું ફળ છે.

વૈરાગ્યસ્ય ફલં બોધો બોધસ્યોપરતિઃ ફલમ્ ।

સ્વાનન્દાનુભવાચ્છાન્તિરૈવોપરતેઃ ફલમ્ ॥

વૈરાગ્યનું ફળ બોધ છે, બોધનું ફળ ઉપરામ છે અને ઉપરામનું પોતાના સ્વરૂપાનંદના અનુભવથી થતી પરમશાંતિ ફળ છે.

યદુત્તરોત્તરાભવઃ પૂર્વપૂર્વં તુ નિષ્કલમ્ ।

નિવૃત્તિઃ પરમા તૃપ્તિરાનન્દોઽનુપમઃ સ્વતઃ ॥

દૃષ્ટદુઃસ્વેષ્વનુદ્વેગો વિદ્યાયાઃ પ્રસ્તુતં ફલમ્ ।

યત્કૃતં ભ્રાન્તિવેલાયાં નાનાકર્મ જુગુપ્સિતમ્ ।

પશ્ચાન્નરો વિવેકેન તત્કથં કર્તુમર્હતિ ॥

જે શાંતિ ન થાય તો ઉપરામ અર્થ છે, ઉપરામ ન થાય તો બોધ વૈરાગ્ય નિષ્ફળ છે. નિવૃત્તિ, પરમ તૃપ્તિ, સ્વતાસિદ્ધ અને અનુપમ આનંદ અને સંસારનાં દુઃખોથી ઉદ્વેગ રહિતપણું એ બ્રહ્મવિદ્યાના ફળરૂપ છે. ભ્રાન્તિના સમયમાં જે કાંઈ અનેક પ્રકારનાં ભ્રુડાં કામો થયાં હોય તેવાં કામો વિવેક ઉત્પન્ન થયા પછી નજ થાય.

વિદ્યાફલં સ્યાદસતો નિવૃત્તિઃ પ્રવૃત્તિરજ્ઞાનફલં તદીક્ષિતમ્ ।

તજ્ઞાજ્ઞયોર્યન્મૃગવૃષ્ણિકાદૌ નોચેદ્વિદાં દૃષ્ટફલં કિમસ્માત્ ॥

સમગ્ર માણસ ઝાંઝવાનાં જળ આદિમાં પ્રવૃત્તિ કરતો નથી અને અજ્ઞાની માણસ તેમાં પ્રવૃત્તિ કરેછે તો એ દૃષ્ટાંત ઉપરથી

સમજવું કે ખોટા પદાર્થથી નિવૃત્તિ થાય એ વિધાનું કળ છે અને ખોટા પદાર્થમાં પ્રવૃત્તિ થાય એ અવિધાનું કળ છે. જે એમ ન હોય તો વિદ્વાનોને જ્ઞાનથી દેખીતું શું કળ છે.

અજ્ઞાનહૃદયગ્રન્થેર્વિનાશો યદ્યશેષતઃ ।

અનિચ્છોર્વિષયઃ કિંનુ પ્રવૃત્તેઃ કારણં સ્વતઃ ॥

જે સઘળી રીતે અજ્ઞાનરૂપ હૃદયની ગ્રંથીનો વિનાશ થાય તો પછી ઇચ્છા વગરના તત્ત્વવેત્તાને વિષય ખોટાથી પ્રવૃત્તિનું કારણ થાય કે? નજ થાય.

વાસનાનુદયો ભોગ્યે વૈરાગ્યસ્ય તદાવધિઃ ।

અહંભાવોદયાભાવો બોધસ્ય પરમાવધિઃ ।

લીનવૃત્તેરનુત્પત્તિર્મર્યાદોપરતેસ્તુ સા ॥

ભોગ્ય પદાર્થોમાં વાસના ઉત્પન્ન ન થાય એ વૈરાગ્યની પરાકાષ્ઠા છે, અહંતાને ઉદય ન થાય એ બોધની પરાકાષ્ઠા છે અને લીન થએલી વૃત્તિની પાછી ઉત્પત્તિ ન થાય એ ઉપરામની પરાકાષ્ઠા છે.

બ્રહ્માકારતયા સદા સ્થિતતયા નિર્મુક્તવાહ્યાર્થધી-

રન્યાવેદિતભોગ્યભોગકલનો નિદ્રાલુવદ્બાલવત્ ।

સ્વમાલોકિતલોકવજ્જગદિદં પશ્યન્કચિલ્લબ્ધધી-

રાસ્તે કશ્ચિદનન્તપુણ્યફલભુગ્ધન્યઃ સ માન્યો ભુવિ ॥

સર્વદા બ્રહ્માકારપણે રહેવાને લીધે જેનું વિષયોનું અનુસંધાન ઊધેલા માણસ પેઠે છુટી ગયું હોય એવા, બીજાઓએ

નિવેદન કરેલા ભોગ્ય પદાર્થોને આળકની પેઠે ભોગવનાર અને આ જગતને સ્વપ્નમાં દેખવામાં આવતા લોકો જેવું દેખતો સ્થિતપ્રજ્ઞયોગી કોઈ સ્થળમાં બેસી રહેછે. એવા યોગીનેજ અનંત પુણ્યોનાં ફળોને ભોગવનાર અને પૃથ્વીમાં માનપાત્ર સમજાવો.

સ્થિતપ્રજ્ઞો યતિરયં યઃ સદાનન્દમશ્રુતે ।

બ્રહ્મણ્યેવ વિલીનાત્મા નિર્વિકારો વિનિષ્ક્રિયઃ ॥

નિર્વિકાર, ક્રિયારહિત અને બ્રહ્મમાંજ લીન વૃત્તિવાળો જે યોગી સર્વદા આનંદમાં રહેતો હોય તેને સ્થિતપ્રજ્ઞ (નિશ્ચલ બુદ્ધિવાળો) સમજાવો.

બ્રહ્માત્મનોઃ શોધિતયોરેકભાવાવગાહિની ।

નિર્વિકલ્પા ચ ચિન્માત્રા વૃત્તિઃ પ્રજ્ઞેતિ કથ્યતે ॥

બ્રહ્માત્મિયોને દૂર કરી બ્રહ્મ તથા આત્માની એકતામાં પોતાને લીધેલી, વિકલ્પ રહિત અને બ્રહ્માકાર જે વૃત્તિ હોય તે પ્રજ્ઞા કહેવાય.

સુસ્થિતાસૌ ભવેદ્યસ્ય સ્થિતપ્રજ્ઞઃ સ ઉચ્યતે ।

યસ્ય સ્થિતા ભવેત્પ્રજ્ઞા યસ્યાનન્દો નિરન્તરઃ ।

પ્રપન્નો વિસ્મૃતપ્રાયઃ સ જીવન્મુક્ત ઇષ્યતે ॥

એ પ્રજ્ઞા જેની સારી રીતે સ્થિરતા પામેલી હોય તે સ્થિતપ્રજ્ઞ કહેવાયછે. જેની પ્રજ્ઞા સ્થિરતા પામેલી હોય, જેને આનંદ નિરંતર વર્તેતો હોય અને પ્રપંચને ધણું કરી ભુલીજ ગયો હોય તે જીવન્મુક્ત કહેવાયછે.

લીનધીરપિ જાગર્તિ યો જાગ્રદ્દર્મર્વાજિતઃ ।

બોધો નિર્વાસનો યસ્ય સ જીવન્મુક્ત ઇષ્યતે ॥

બુદ્ધિ લીન થયા છતાં પણ જે જાગૃતો હોય, જાગૃતાં છતાં જાગૃતના ધર્મોથી રહિત હોય અને જેનો બોધ વાસના રહિત હોય તે જીવન્મુક્ત કહેવાયછે.

શાન્તસંસારકલનઃ કલાવાનપિ નિષ્કલઃ ।

યસ્ય ચિત્તં વિનિશ્ચિન્તં સ જીવન્મુક્ત ઇષ્યતે ॥

જેને સંસારની રચનાનું અનુસંધાન શાંત થયું હોય, જે પોતે કલાવાન છતાં પણ કલા રહિતની પેઠે વર્તતો હોય અને જેનું ચિત્ત ચિંતાથી રહિત હોય તે જીવન્મુક્ત કહેવાયછે.

વર્તમાનેઽપિ દેહેઽસ્મિન્જ્ઞાયાવદનુવર્તિનિ ।

અહન્તામમતાભાવો જીવન્મુક્તસ્ય લક્ષણમ્ ॥

જાયાની પેઠે અનુસરનારો આ દેહ વિદ્યમાન છતાં પણ જેને તેમાં અહંતા કે મમતા ન હોય તેને જીવન્મુક્ત સમજવો.

અતીતાનનુસન્ધાનં ભવિષ્યદવિચારણમ્ ।

ઔદાસીન્યમપિ પ્રાપ્તં જીવન્મુક્તસ્ય લક્ષણમ્ ॥

જે પુરૂષ ગએલી વાતનું સ્મરણ કરતો ન હોય, ભવિષ્ય-વાતનો વિચાર કરતો ન હોય અને સધળામાં ઉદાસીન રહેતો હોય તેને જીવન્મુક્ત સમજવો.

ગુણદોષવિશિષ્ટેઽસ્મિન્સ્વભાવેન વિલક્ષણે ।

સર્વત્ર સમદર્શિત્વં જીવન્મુક્તસ્ય લક્ષણમ્ ॥

ગુણદોષથી ભરેલા અને સ્વભાવથીજ વિલક્ષણતાવાળા આ પ્રપંચમાં જેની દૃષ્ટિ સર્વ સ્થલે સમાન હોય તેને જીવન્મુક્ત સમજવો.

ઇષ્ટાનિષ્ટાર્થસંપ્રાપ્તૌ સમદર્શિતયાત્મનિ ।

ઉભયત્રાવિકારિત્વં જીવન્મુક્તસ્ય લક્ષણમ્ ॥

ઈષ્ટ કે અનિષ્ટ પદાર્થની પ્રાપ્તિ થતાં સમદૃષ્ટિપાત્રને લીધે જેને બેનું મન સર્વદા નિર્વિકારજ રહે તેને જીવન્મુક્ત સમજવો.

બ્રહ્માનન્દરસસ્વાદાસક્તચિત્તતયા યતેઃ ।

અન્તર્બહિરવિજ્ઞાનં જીવન્મુક્તસ્ય લક્ષણમ્ ॥

બ્રહ્માનંદનો રસ પીવામાં ચિત્ત આસક્ત થવાને લીધે જેને અંદરના તથા બહારના વિષયોનું અનુસંધાન ન રહે તેને જીવન્મુક્ત સમજવો.

દેહેન્દ્રિયાદૌ કર્તવ્યે મમાહંભાવવર્જિતઃ ।

ઔદાસીન્યેન યસ્તિષ્ઠેત્સ જીવન્મુક્તલક્ષણઃ ॥

હેહ તથા ઇન્દ્રિય આદિમાં તથા બીજા કામકાજમાં અહંતા મમતાથી રહિત થઈને જે સર્વદા ત્રાહેતપણાથી રહેતો હોય તેને જીવન્મુક્ત સમજવો.

વિજ્ઞાત આત્મનો યસ્ય બ્રહ્મભાવઃ શ્રુતેર્વલાત્ ।

ભવબન્ધવિનિર્મુક્તઃ સ જીવન્મુક્તલક્ષણઃ ॥

જેણે શુતિના બળથી પોતાનું અલ્પપણું જાણેલું હોય અને
જે સંસારના બંધનથી છુટેલો હોય તેને જીવન્મુક્ત સમજવો.

દેહેન્દ્રિયેષ્વહંભાવ ઇદંભાવસ્તદન્યકે ।

યસ્ય નો ભવતઃ ક્વાપિ સ જીવન્મુક્ત ઇષ્યતે ॥

જેને કદી પણ દેહ કે ઇન્દ્રિયોમાં આહંપણું અને બીજા પ-
દાર્યોમાં ઇદંભાવ (આ સત્ય છે એવી બુદ્ધિ) ન થતાં હોય
તેને જીવન્મુક્ત સમજવો.

ન પ્રત્યગ્બ્રહ્મણો ભેદં કદાપિ બ્રહ્મસર્ગયોઃ ।

પ્રજ્ઞયા યો વિજાનાતિ સ જીવન્મુક્તલક્ષણઃ ॥

જે પુરૂષ પોતાની બુદ્ધિથી કદીપણુ જીવ તથા બ્રહ્મના
ભેદને કે બ્રહ્મ તથા જગતના ભેદને લેખતો ન હોય તેને જીવ-
ન્મુક્ત સમજવો.

સાધુભિઃ પૂજ્યમાનેઽસ્મિન્પીડ્યમાનેઽપિ દુર્જનૈઃ ।

સમભાવો ભવેદ્યસ્ય સ જીવન્મુક્તલક્ષણઃ ॥

સારાં માણુસો આ શરીરની પૂજા કરે કે નીચ માણુસો
આ શરીરને પીડા કરે તોપણુ બંનેમાં જેને સમભાવ હોય તેને
જીવન્મુક્ત સમજવો.

યત્ર પ્રવિષ્ટા વિષયાઃ પરેરિતા નદીપ્રવાહા इव वारिराशौ ।

લીયન્તિ સન્માત્રતયા ન વિક્રિયામુત્પાદયન્ત્યેષ યતિર્વિમુક્તઃ ॥

બીજાઓએ પ્રેરેલા વિષયો, સમુદ્રમાં નદીઓના પ્રવાહોની

પેઠે જેમાં પેસીને અહ્મરૂપપણે લીન થઈ જાય પણ કોઈ જાતની વિક્રિયાને ઉત્પન્ન ન કરે તે સંન્યાસીને જીવન્મુક્ત જાણવો.

વિજ્ઞાતબ્રહ્મતત્ત્વસ્ય યથાપૂર્વં ન સંસૃતિઃ ।

અસ્તિ ચેન્ન સ વિજ્ઞાતબ્રહ્મભાવો બહિર્મુખઃ ॥

જેણે અહ્મનું તત્ત્વ જાણેલું હોય તેને સંસાર આગળના જેવો રહેજ નહીં અને જે આગળના જેવો રહે તો તેને અહ્મ-તત્ત્વથી અજાણુ અને બહિર્મુખ સમજવો.

પ્રાચીનવાસનાવેગાદસૌ સંસરતીતિ ચેત્ ।

ન સદેકલ્પવિજ્ઞાનાન્મન્દીભવતિ વાસના ॥

‘આગલી વાસનાના વેગથી જીવન્મુક્ત પણ જન્મ-મરણ પામે’ એવી શંકા રાખવી નહીં. કારણ કે અહ્મની એકતા જાણ્યાનેલીધે વાસના મંદ થઈ જાયછે.

અત્યન્તકામુકસ્યાપિ વૃત્તિઃ કુણ્ઠતિ માતરિ ।

તથૈવ બ્રહ્મણિ જ્ઞાતે પૂર્ણાનન્દે મનીષિણઃ ॥

નિદિધ્યાસનશીલસ્ય બાહ્યપ્રત્યય ઈક્ષ્યતે ।

બ્રવીતિ શ્રુતિરેતસ્ય પ્રારબ્ધં ફલદર્શનાત્ ॥

જેમ અત્યંત કામી પુરૂષની વૃત્તિ પણ પોતાની મા ઉપર કુંઠિત થઈ જાયછે તેમ પૂર્ણાનંદ અહ્મને જાણીને નિદિધ્યાસમાં લાગનારા વિદ્વાનની વૃત્તિ પણ વિષયો ઉપર કુંઠિત થઈ જાયછે. જીવન્મુક્તને કાંઈક પ્રતીતિ થાયછે તો એટલું તેનું પ્રારબ્ધ છે એમ શ્રુતિ કહેછે.

સુલાઘનુભવો યાવત્તાવત્પ્રારબ્ધમિષ્યતે ।

ફલોદયઃ ક્રિયાપૂર્વો નિષ્ક્રિયો ન હિ કુત્રચિત્ ॥

જ્યાંસુધી સુખાદિકનો અનુભવ થતો હોય ત્યાંસુધી પ્રારબ્ધ છે એમ માનવામાં આવેછે. કારણ કે ક્ષણનો ઉદય ક્રિયાથીજ આવેછે. ક્રિયા વગર કદી થતો નથી.

અહં બ્રહ્મેતિ વિજ્ઞાનાત્કલ્પકોટિશતાર્જિતમ્ ।

સંચિતં વિલયં યાતિ પ્રબોધાત્સ્વપ્નકર્મવત્ ॥

જેમ જાગૃત અવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં સ્વપ્નનાં કર્મોનો લય આવે છે તેમ ‘અહંબ્રહ્મ એટલે હું બ્રહ્મ છું’ એવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં સૈકરો અને કરોરો કદંબોમાં થએલાં સંચિત કર્મોનો લય આવેછે.

યત્કૃતં સ્વપ્નવેલાયાં પુણ્યં વા પાપમુલ્બળમ્ ।

સુપ્તોત્થિતસ્ય કિં તત્સ્યાત્સ્વર્ગાય નરકાય વા ॥

સ્વપ્નના સમયમાં જે ભારે પુણ્ય કે પાપ કરવામાં આવ્યું હોય તે પુણ્ય કે તે પાપ સ્વપ્નમાંથી જાગેલાને સ્વર્ગ કે નરક આપી શકે છે? નથીજ આપી શકતું.

સ્વપ્નસમુદાસીનં પરિજ્ઞાય નમો યથા ।

ન શ્રિણ્યતિ ચ યત્કિંચિત્કદાચિદ્ભાવિકર્મભિઃ ॥

આકાશની પેઠે પોતાના સ્વરૂપને અસંગ અને ઉદાસીન જાણ્યા પછી પુરૂષને ભવિષ્ય કાળનાં કર્મો કદી કાંઈ પણ સ્પર્શ કરી શકતાં નથી.

ન નભો ઘટયોગેન સુરાગન્ધેન લિપ્યતે ।

તથાત્મોપાધિયોગેન તદ્દર્મૈર્નૈવ લિપ્યતે ॥

આકાશને ઘટનો યોગ છતાં ઘટમાં રહેલી મદિરાનો ગંધ લાગતો નથી તેમ આત્માને ઉપાધિનો યોગ છતાં ઉપાધીના ધર્મોથી લેપ થતો નથી.

જ્ઞાનોદયાત્પુરારબ્ધં કર્મ જ્ઞાનાન્ન નશ્યતિ ।

અદત્તા સ્વફલં લક્ષ્યમુદ્દિશ્યોત્તૃષ્ટવાણવત્ ॥

જ્ઞાન થયા પેહેલાં જેનાં ફળ થવાનો આરંભ થઈ ચુકો છે એવું કર્મ (પ્રારબ્ધ) નીશાન પાડવાના ઉદ્દેશથી જુદી ચુકેલા આણુની પેઠે પોતાનું ફળ આપ્યાવિના નાશ પામતું નથી.

વ્યાગ્રવુદ્ધ્યા વિનિર્મુક્તો વાણઃ પશ્ચાત્તુ ગોમતૌ ।

ન તિષ્ઠતિ છિન્નચ્ચેવ લક્ષ્યં વેગેન નિર્ધરમ્ ॥

ગાયને વાઘ સમજીને મુકવામાં આવેલું બાણ પાછલથી ગાય બાણવામાં આવે તેપણ બિલું રહેતું નથી પણ વેગથી ભરપૂર હોવાનેલીધે નીશાનને કાપીજ નાખેછે.

પ્રારબ્ધં બલવત્તરં સ્વલુ વિદાં ભોગેન તસ્ય ક્ષયઃ

સમ્યગ્જ્ઞાનહુતાશનેન વિલયઃ પ્રાક્સંચિતાગામિનામ્ ।

બ્રહ્માત્મૈક્યમવેક્ષ્ય તન્મયતયા યે સર્વદા સંસ્થિતા-

સ્તેષાં તત્રિતયં નહિ કચિદપિ બ્રહ્મૈવ તે નિર્ગુણમ્ ॥

જ્ઞાનીઓનું પણ પ્રારબ્ધ બલવત્તર હોય છે તેથી તે પ્રારબ્ધનો ભોગથીજ ક્ષય થાયછે અને સંસ્થિત તથા ભવિષ્ય કર્મોનો

તો પ્રથમજ યથાર્થ જ્ઞાનરૂપ અગ્નિથી લય થઈ જાય છે પરંતુ જેઓ અહમસ્વરૂપની એકતા જોઈ સર્વદા અહમમયજ થઈને રહેલા હોય છે તેઓને પ્રારબ્ધ, સંચિત કે ભવિષ્યમાનું એકે કર્મ નથી. કારણ કે એ લોકો નિર્ગુણ અહમરૂપ છે.

**उपाधितादात्म्यविहीनकेवलब्रह्मात्मनैवात्मनि तिष्ठतो मुनेः ।
प्रारब्धसद्भावकथा न युक्ता स्वमार्थसम्बन्धकथेव जाग्रतः ॥**

ઉપાધિઓના અધ્યાસથી રહિત કેવળ બ્રહ્મરૂપેજ પોતામાં રહેનારા મુનિનું પ્રારબ્ધ અવશેષ રહે છે એમ કહેવું યોગ્ય નથી. ‘જાગેલા માણુસને સ્વપ્નસંબંધી પદાર્થોનો સંબંધ રહે છે’ એમ કહેવું સંભવેજ નહીં.

**नहि प्रबुद्धः प्रतिभासदेहे देहोपयोगिन्यपि च प्रपञ्चे ।
करोत्यहन्तां ममतामिदन्तां किन्तु स्वयं तिष्ठति जागरेण ॥**

જાગેલો માણુસ સ્વપ્નના દેહમાં તથા તે દેહના ઉપયોગમાં આવેલા પ્રપંચમાં અહંતાને, મમતાને કે ઇદંતા (આપણા) ને કરતો નથી પણ જાગૃતથીજ બચહાર કરે છે.

**न तस्य मिथ्यार्थसमर्थनेच्छा न संग्रहस्तज्जगतोऽपि दृष्टः ।
तत्रानुवृत्तिर्यदि चेन्मृषार्थे न निद्रया मुक्त इतीष्यते ध्रुवम् ॥**

જાગેલા માણુસને સ્વપ્નના મિથ્યા પદાર્થોનું સમર્થન કરવાની ઇચ્છા હોતી નથી અને સ્વપ્નસંબંધી જગતનો સંગ્રહ પણ હોતો નથી. જો જાગૃતમાં પણ સ્વપ્ન સંબંધી મિથ્યા પદાર્થોની અનુવૃત્તિ હોય તો તે માણુસને નિદ્રાએ છાડયોજ નથી એમ સમજવું.

તદ્વત્પરે બ્રહ્મણિ વર્તમાનઃ સદાત્મના તિષ્ઠતિ નાન્યદીક્ષતે ।
સ્મૃતિર્યથા સ્વપ્નવિલોકિતાર્થે તથાવિદઃ પ્રાશનમોચનાદૌ ॥

પરબ્રહ્મમાં રહેનારો પુરૂષ સદ્ગુણેજ રહેછે પણ બ્રહ્મવિના બીજું કંઈ દેખતો નથી. જેમ જાગેલા માણસને સ્વપ્નમાં જે-એલા પદાર્થોનું સ્મરણ રહેછે તેમ સદ્ગુણે રહેનારાને પણ ભોજન અને મલોત્સર્ગ આદિ કાર્યમાં બંધાયેલાનું સ્મરણ રહેછે.

કર્મણા નિર્મિતો દેહઃ પ્રારબ્ધં તસ્ય કલ્પ્યતામ્ ।
નાનાદેરાત્મનો યુક્તં નૈવાત્મા કર્મનિર્મિતઃ ॥

દેહને કર્મોએ રચેલો છે તેથી પ્રારબ્ધ દેહનું છે એમ કલ્પના ભલે કરવામાં આવે પણ આત્મા કે જે અનાદિ હોવાથી કર્મોએ બનાવેલો નથી તેનું પ્રારબ્ધ છે એવી કલ્પના કરવી યોગ્ય નથી.

અજો નિત્યઃ શાશ્વત ઇતિ વ્રૂતે શ્રુતિરમોઘવાક્ ।
તદાત્મના તિષ્ઠતોઽસ્ય કુતઃ પ્રારબ્ધકલ્પના ॥

‘આત્મા અજન્મા, નિત્ય અને શાશ્વત છે’ એમ સત્ય વચનવાળી શ્રુતિ કેહેછે માટે આત્માએ રહેનારા મુનિને પ્રારબ્ધની સ્થિતિ કેમજ સંભવે.

પ્રારબ્ધં સિદ્ધ્યતિ તદા યદા દેહાત્મના સ્થિતિઃ ।
દેહાત્મભાનો નૈવેષ્ઠઃ પ્રારબ્ધં ત્યજ્યતામતઃ ॥

દેહરૂપે સ્થિતિ હોય તો પ્રારબ્ધ સિદ્ધ થાય પણ મુનિની દેહરૂપે સ્થિતિ સ્વીકારવામાં આવતીજ નથી માટે પ્રારબ્ધને છોડીજ દેવું.

શરીરસ્યાપિ પ્રારબ્ધકલ્પના શ્રાંતિરેવ હિ ।
 અધ્યસ્તસ્ય કુતઃ સત્ત્વમસત્યસ્ય કુતો જનિઃ ॥
 અજાતસ્ય કુતો નાશઃ પ્રારબ્ધમસતઃ કુતઃ ।
 જ્ઞાનેનાજ્ઞાનકાર્યસ્ય સમૂલસ્ય લયો યદિ ॥
 તિષ્ઠત્યયં કથં દેહ ઇતિ શઙ્કાવતો જડાન્ ।
 સમાધાતું બાહ્યદૃષ્ટ્યા પ્રારબ્ધં વદતિ શ્રુતિઃ ।
 ન તુ દેહાદિ સત્યત્વબોધનાય વિપશ્ચિતામ્ ॥

શરીરનું પ્રારબ્ધ છે એ કલ્પના પણ વાસ્તવિક રીતે શ્રાંતિરૂપ છે. કારણ કે અધ્યસ્ત પદાર્થ સાચો હોતો નથી, જોડાનો જન્મ થવો સંભવતો નથી, નહીં જન્મવાને મરણ હોતું નથી અને નહીં મરવાને પ્રારબ્ધ હોતું નથી. ‘જ્ઞાનથી અજ્ઞાનના કાર્યનો મૂલ સહિત નાશ થતો હોય તો પછી આ દેહનું રહેવું કેમ સંભવે’ એવી શંકાવાળા જડ પુરુષોનું સમાધાન કરવા સારૂ શ્રુતિએ ‘પ્રારબ્ધ રહે છે’ એમ બાહ્યદૃષ્ટિથી કહ્યું છે પણ વિદ્વાનોને ‘દેહાદિક સત્ય છે’ એમ સમજાવવાને વાસ્તે કહ્યું નથી.

પરિપૂર્ણમનાઅન્તમપ્રમેયમવિક્રિયમ્ ।

एकमेवाद्वयं ब्रह्म नेह नानास्ति किंचन ॥

પરિપૂર્ણ, આદિ તથા અંતથી રહિત પ્રમાણથી અજન્મ અને વિક્રિયા રહિત બ્રહ્મ એક જ અને અદ્વિતીય છે. અહીં નોખ-નોખું કાંઈ છે જ નહીં.

સદ્ધનં ચિદ્ધનં નિત્યમાનન્દધનમક્રિયમ્ ।

एकमेवाद्वयं ब्रह्म नेह नानास्ति किंचन ॥

સદ્ધન, ચિદ્ધન આનન્દધન, નિત્ય અને ક્રિયાઓથી રહિત
બ્રહ્મ એકજ અને અદ્વિતીય છે. અહીં નોખ નોખું કાંઈ છેજ નહીં.

प्रत्यगेकरसं पूर्णमनन्तं सर्वतोमुखम् ।

एकमेवाद्वयं ब्रह्म नेह नानास्ति किंचन ॥

પ્રત્યક, એકરસ, પૂર્ણ, અનંત અને પરિચ્છેદ રહિત બ્રહ્મ
એકજ છે અને અદ્વિતીય છે. અહીં નોખ નોખું કાંઈ છેજ નહીં.

अहेयमनुपादेयमनादेयमनाश्रयम् ।

एकमेवाद्वयं ब्रह्म नेह नानास्ति किंचन ॥

છોડી શકાય નહીં એવું, લઈ લેવાય નહીં એવું, વિષયો ર-
હિત, અને આશ્રય રહિત બ્રહ્મ એકજ છે અને અદ્વિતીય છે.
અહીં નોખ નોખું કાંઈ છેજ નહીં.

निर्गुणं निष्कलं सूक्ष्मं निर्विकल्पं निरञ्जनम् ।

एकमेवाद्वयं ब्रह्म नेह नानास्ति किंचन ॥

નિર્ગુણ, અંશ રહિત, સૂક્ષ્મ, નિર્વિકલ્પ અને નિરંજન બ્રહ્મ
એકજ છે અને અદ્વિતીય છે. અહીં નોખ નોખું કાંઈ છેજ નહીં.

अनिरूप्यस्वरूपं यन्मनोवाचामगोचरम् ।

एकमेवाद्वयं ब्रह्म नेह नानास्ति किंचन ॥

મન કે વાણી નહીં પોહોચવાનેલીધે જેના સ્વરૂપનું નિરૂ-
પણ થઈ શકતું એવું બ્રહ્મ એકજ છે અને અદ્વિતીય છે. અહીં
નોખ નોખું કાંઈ છેજ નહીં.

સત્સમૃદ્ધં સ્વતઃ સિદ્ધં શુદ્ધં બુદ્ધમનીદશમ્ ।
 એકમેવાદ્યં બ્રહ્મ નેહ નાનાસ્તિ કિંચન ॥

સત્ય, પરિપૂર્ણ, સ્વતઃસિદ્ધ, શુદ્ધ, જ્ઞાનરૂપ અને જેને કોઈની ઉપમા લાગુ પડતી નથી એવું બ્રહ્મ એકજ છે અને અદ્વિતીય છે. અહીં નોખ નોખું કાંઈ છેજ નહીં.

નિરસ્તરાગા વિનિરસ્તભોગાઃ શાન્તાઃ સુદાન્તા યતયો મહાન્તાઃ ।
 વિજ્ઞાય તત્ત્વં પરમેતદન્તે પ્રાપ્તાઃ પરાં નિર્વૃત્તિમાત્મયોગાત્ ॥

રાગ તથા ભોગને છોડી દેનારા, શાંત અને નિર્વૃત્તિરૂપ મહાત્મા સન્યાસીઓ તત્ત્વ જાણીને તેના ઉત્તમ પરિણામમાં આત્માના યોગથી પરમ સુખ પામેલા છે.

ભવાનપીદં પરતત્ત્વમાત્મનઃ સ્વરૂપમાનન્દધનં વિચાર્ય ।
 વિધૂય મોહં સ્વમનઃપ્રકલ્પિતં મુક્તઃ કૃતાર્થો ભવતુ પ્રબુદ્ધઃ ॥

તું પણ આ પરતત્ત્વરૂપ અને આનંદધન આત્માનું સ્વરૂપ વિચારી અને પોતાના મને કલ્પેલા મોહને ટાળી નાખી મુક્ત, કૃતાર્થ અને પ્રબુદ્ધ થા.

સમાધિના સાધુવિનિશ્ચલાત્મના પશ્યાત્મતત્ત્વં સ્ફુટબોધચક્ષુષા ।
 નિઃસંશયં સમ્યગ્વેક્ષિતશ્ચેચ્છ્રુતઃ પદાર્થો ન પુનર્વિકલ્પતે ॥

સમાધિથી સારી પેઠે નિશ્ચલ થએલી બુદ્ધિપેઠે સ્ફુટ બોધ-રૂપ ચક્ષુથી તું આત્માના તત્ત્વનું અવલોકન કર્ય. જે સાંભળેલો પદાર્થ સારી પેઠે નિઃસંશય રીતે જોવામાં આવે તો પછી તેમાં કોઈ જાતનો વિકલ્પ રહેતોજ નથી.

સ્વસ્યાવિદ્યાબન્ધસમ્બધમોક્ષાત્સત્યજ્ઞાનાનન્દરૂપાત્મલબ્ધૌ ।

શાસ્ત્રંયુક્તિર્દેશિકોક્તિઃ પ્રમાણં ચાન્તઃસિદ્ધા સ્વાનુભૂતિઃ પ્રમાણમ્

પોતાના અવિદ્યારૂપ બંધના સંબંધથી છુટકારો થતાં સત્ય જ્ઞાન અને આનંદરૂપ આત્માની પ્રાપ્તિ થવામાં શાસ્ત્ર, યુક્તિ, આ-
ચાર્યનાં વચન અને અંદર સિદ્ધ થએલો પોતાનો અનુભવ પુ-
રાવારૂપ છે.

બન્ધો મોક્ષશ્ચ તૃપ્તિશ્ચ ચિન્તારોગ્યક્ષુધાદયઃ ।

સ્વેનૈવ વેદ્યા યજ્ઞજ્ઞાનં પરેષામાનુમાનિકમ્ ॥

બંધ, મોક્ષ, તૃપ્તિ, ચિંતા, આરોગ્ય અને ક્ષુધા આદિ પ-
દાર્થો પોતાનાજ અનુભવમાં આવેછે. બીજાઓને તેઓનું જે
જ્ઞાન થાયછે તે તો અનુમાનથી કલ્પવામાં આવેછે.

તદાસ્થિતા બોધયન્તિ ગુરવઃ શ્રુતયો યથા ।

પ્રજ્ઞયૈવ તરોદ્વિદ્વાનીશ્વરાનુગૃહીતયા ॥

શ્રુતિઓની પેઠે ગુરુઓ પણ ત્રાહેત રહીને સમજાવે છે
માટે વિદ્વાન્ પુરૂષે ઈશ્વરના અનુગ્રહવાળી પોતાની બુદ્ધિથીજ
તરવું ભેઘએ.

સ્વાનુભૂત્યા સ્વયં જ્ઞાત્વા સ્વમાત્માનમખण्डितम् ।

સંસિદ્ધઃ સન્મુખં તિષ્ઠેન્નિર્વિકલ્પાત્મનાત્મનિ ॥

પોતાના અનુભવથીજ પોતેજ પોતાના આત્માને અખં-
ડિત બળથી સિદ્ધ થઇને પોતામાંજ નિર્વિકલ્પરૂપે મોજથી રહેવું.

વેદાન્તસિદ્ધાન્તનિરુક્તિરેવા બ્રહ્મૈવ જીવઃ સકલં જગચ્ચ ।

અચ્ચન્દ્રરૂપસ્થિતિરેવ મોક્ષો બ્રહ્માદિતીયે શ્રુતયઃ પ્રમાણમ્ ॥

‘જીવ અને સઘળું જગત્ બ્રહ્મ છે અને અચ્ચન્દ્રરૂપે રહેતું એજ મોક્ષ છે’ એટલુંજ વેદાંતના સિદ્ધાંતોનું આખ્યાન છે. બ્રહ્મના અદ્વિતીયપણામાં શ્રુતિઓ પ્રમાણ છે.

इति गुरुवचनाच्छ्रुतिप्रमणात्परमवगम्य सतत्त्वमात्मयुक्त्या ।

प्रशमितकरणः समाहितात्मा कचिदचलाकृतिरात्मनिष्ठितोऽभूत्

આ પ્રમાણે ગુરૂનાં વચનથી અને શ્રુતિરૂપ પ્રમાણથી વિચાર કરી પોતાના પરમ તત્ત્વને જાણી જેને ઇંદ્રિયો શાંત થઈ અને મન સમાહિત થયું એવો શિષ્ય કોઈ સ્થાનમાં નિર્વિકલ્પ સમાધિ ધરીને રહ્યો.

कश्चित्कालं समाधाय परं ब्रह्मणि मानसम् ।

उत्थाय परमानन्दादिदं वचनमब्रवीत् ॥

કેટલાક કાળસુધી પરબ્રહ્મમાં એ રીતે મનનું સ્થાપન કરી પછી તે સમાધિમાંથી ઉઠીને તે શિષ્યે પરમ આનંદનેલીધે નીચેપ્રમાણે વચનો કહ્યાં.

बुद्धिर्विनष्टा गलिता प्रवृत्तिर्ब्रह्मात्मनोरेकतयाधिगत्या ।

इदं न जानेऽप्यनिदं न जाने किंवा कियद्वा सुखमस्त्यપारम् ॥

જીવ અને બ્રહ્મની એકતાનો અનુભવ થવાને લીધે મારી બુદ્ધિ ગળી ગઈ હતી, પ્રવૃત્તિ નાશ પામી હતી, હું દૃશ્ય પદા-

થંને જાણતો ન હતો, અદૃશ્ય પદાર્થને જાણતો ન હતો અને એ સુખ અપાર હોવાને લીધે કેવી રીતનું તથા કેટલું હતું એ પણ કહી શકાતું નથી.

વાચા વક્તુમશ્કયમેવ મનસા મન્તું ન વા શક્યતે
સ્વાનન્દામૃતપૂરપૂરિતપરબ્રહ્મામ્બુધેર્વૈભવમ્ ।
અમ્બોરાશિવિશીર્ણવાર્ષિકશિલાભાવં મજન્મે મનો
યસ્યાંશાંશલવે વિલીનમધુનાનન્દાત્મના નિર્વૃતમ્ ॥

સ્વરૂપાનંદરૂપી અમૃતના પૂરથી ભરેલા પરબ્રહ્મરૂપ અમુદ્રનો મહિમા વચનથી કહી શકાતો નથી અને મનથી ધારી શકાતો નથી કે જે મહિમાના અંશના અંશ અને તેના પણ અંશમાં, સમુદ્રમાં પરેલા વૃષ્ટિના કરાની પેઠે લીન થઈ ગયેલું માંડે મન હમણાં આનંદરૂપે નિર્વીણ પામેલું છે.

ક ગતં કેન વા નીતં કુત્ર લીનમિદં જગત્ ।

અધુનૈવ મયા દૃષ્ટં નાસ્તિ કિં મહદ્દ્યુતમ્ ॥

આ જગત્ ક્યાં ગયું હતું, ક્યાં લીન થયું હતું અને તેને કોણુ લઈ ગયું હતું. આ તો હમણાંજ મારા જીવામાં આજુ આ મોડું અદ્ભુત નહીં કે?

કિં હેયં કિમુપાદેયં કિમન્યત્કિં વિલક્ષણમ્ ।

અચ્છન્દાનન્દપીયૂષપૂર્ણે બ્રહ્મમહાર્ણવે ॥

અખંડ આનંદરૂપી અમૃતથી ભરેલા બ્રહ્મરૂપી મહાસાગરમાં શું લેવું, શું છોડી દેવું, શું ભિન્ન છે અને શું વિલક્ષણ છે? કંઈ પણ નહીં.

ન કિંચિદત્ર પશ્યામિ ન શૃણોમિ ન વેદ્યહમ્ ।
સ્વાત્મનૈવ સદાનન્દરૂપેનાસ્મિ વિલક્ષણઃ ॥

આ સ્થિતિમાં હું કંઈ દેખતો નથી, સાંભળતો નથી અને
જાણતો પણ નથી. હું તો સદાનંદમય પોતાના સ્વરૂપને લીધે
સહુથી ન્યારો છું.

નમો નમસ્તે ગુરવે મહાત્મને વિમુક્તસજ્ઞાય સદુત્તમાય ।
નિત્યાદ્યાનન્દરસસ્વરૂપિણે ભૂમ્ને તદાપારદયામ્બુયાન્ને ॥

આપ ગુરુ કે જે મહાત્મા, સંગથી રહિત, સત્પુરુષોમાં ઉ-
ત્તમ, નિત્ય તથા અદ્વિતીય આનંદ રસ સ્વરૂપ, આપક અને
સર્વદા અપાર દયાના સમુદ્રરૂપ છો તેમને પ્રણામ કરું.

યત્કટાક્ષશશિસાન્દ્રચન્દ્રિકાપાતધૂતભવતાપજશ્રમઃ ।
પ્રાપ્તવાનહમર્ચ્યવૈભવાનન્દમાત્મપદમક્ષયં ક્ષણાત્ ॥

જેમના કટાક્ષરૂપી ચંદ્રમાની ધારી કિરણો પડવાથી હું સં-
સારરૂપી તાપથી થએલા પરિશ્રમથી મુક્ત થઈ આનંદરૂપ અને
અખંડ વૈભવવાળા આત્મપદને પામ્યો છું તે આપને પ્રણામ
કરું.

ધન્યોઽહં કૃતકૃત્યોઽહં વિમુક્તોઽહં ભવગ્રહાત્ ।
નિત્યાનન્દસ્વરૂપોઽહં પૂર્ણોઽહં તદનુગ્રહાત્ ॥

હું આપના અનુગ્રહથી ભાગ્યશાળી થયો છું, કૃતાર્થ થયો
છું, સંસારરૂપી ક્રુડથી મુક્ત થયો છું, નિત્ય આનંદરૂપ થયો છું
અને પૂર્ણ થયો છું.

અસજ્ઞોઽહમનજ્ઞોઽહમલિજ્ઞોઽહમભક્તુરઃ ।

પ્રશાન્તોઽહમનન્તોઽહમમલોઽહં ચિરંતનઃ ॥

હું અસંગ છું, અંગ રહિત છું, લિંગશરીરથી રહિત છું, શાંત છું, અનંત છું, નિર્ભંગ છું અને સનાતન છું.

અકર્તાહમભોક્તાહમવિકારોઽહમક્રિયઃ ।

શુદ્ધબોધસ્વરૂપોઽહં કેવલોઽહં સદાશિવઃ ॥

હું અકર્તા છું, અભોક્તા છું નિર્વિકાર છું, ક્રિયા રહિત છું, શુદ્ધબોધરૂપ છું, કેવળ છું અને સદા મંગળરૂપ છું.

દ્રષ્ટુઃ શ્રોતુર્વક્તુઃ કર્તુર્ભોક્તુર્વિભિન્ન એવાહમ્ ।

નિત્યનિરન્તરનિષ્ક્રિયનિઃસીમાસન્નપૂર્ણબોધાત્મા ॥

હું જ્ઞેનારથી, સાંભળનારથી, કરનારથી અને ભોગવનારથી નોખોળ છું. હું તો નિત્ય, નિરંતર, ક્રિયા રહિત, અવધિ રહિત અને સંગ રહિત પૂર્ણ બોધરૂપ છું.

નાહમિદં નાહમદોઽપ્યુભયોરવભાસકં પરં શુદ્ધમ્ ।

બાહ્યાભ્યંતરશૂન્યં પૂર્ણબ્રહ્માદિત્રીયમેવાહમ્ ॥

હું દ્રષ્ટા નથી અને દેશ્ય પણ નથી. હું તો એ અન્તેને પ્રકાશ આપનાર, પર, શુદ્ધ, બહાર તથા અંદરના ભેદથી રહિત પૂર્ણ અને અદ્વિતીય બ્રહ્મ છું.

નિરુપમમનાદિતત્ત્વં ત્વમહમિદમદ્ ઇતિ કલ્પનાદૂરમ્ ।

નિત્યાનન્દૈકરસં સત્યં બ્રહ્માદિત્રીયમેવાહમ્ ॥

અંશ વગરનો નિર્ધિક્ષ્ય છું તેમાં લોકોએ સ્થૂળ શરીર પદાર્થો આદિ ભ્રાંતિથી આરોપેલા છે કે જેઓ સ્પૃશ્ય કરેછે.

આરોપિતં નાશ્રયદૂષકં ભવેત્કદાપિ મૂઢૈરતિદોષદૂષિતૈઃ ।

નાર્દ્રીકરોત્યૂષરભૂમિભાગં મરીચિકાવારિમહાપ્રવાહઃ ॥

અત્યંત દોષથી દૂષિત થએલા મૂઢ લોકોએ આરોપેલો પદાર્થ પોતાના અધિગ્રાહને દૂષિત કરનાર હોતો નથી. અંજવાનાં પાણીનો મોટો પ્રવાહ આરી ધરતીના ભાગને ભીંજાવેજ નહીં.

આકાશવલ્લેપવિદૂરગોઽહમાદિત્યવદ્ભાસ્યવિલક્ષણોઽહમ્ ।

અહાર્યવન્નિત્યવિનિશ્ચલોઽહમમ્મોધિવત્પારવિવર્જિતોઽહમ્ ॥

હું આકાશની પેઠે સઘળા લેપોથી રહિત છું, સૂર્યની પેઠે ભાસ્ય (પ્રકાશ્ય) પદાર્થોથી ન્યારો છું, પહાડની પેઠે સર્વદા નિશ્ચળ છું અને સમુદ્રની પેઠે અપાર છું.

ન મે દેહેન સમ્બન્ધો મેધેનેવ વિહાયસઃ ।

અતઃ કુતો મે મદ્ધર્મા જાગ્રત્સ્વપ્નગુણ્ણયઃ ॥

જેમ આકાશને વાદળોની સાથે સંબંધ નથી તેમ મને દેહની સાથે સંબંધ નથી ત્યારે જ્યત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિકા પેના ધર્મોથી સંબંધ તો ક્યાંથીજ હોય.

ઉપાધિરાયાતિ સ એવ ગચ્છતિ સ એવ કર્માણિ કરોતિ મુક્તે ।

સ એવ જીર્યન્નિષ્રયતે સદાહં કુલાદિવન્નિશ્ચલ એવ સંસ્થિતઃ ॥

જે ઉપાધિ છે તેજ આવેછે, જાયછે, કર્મો કરેછે. કર્મોને ભોગવેછે અને છૂછું થઇને મરી જાયછે. હું તો સર્વદા કુલાચલની પેઠે નિશ્ચળજ રહુંછું.

ન મે પ્રવૃત્તિર્ન ચ મે નિવૃત્તિઃ સદૈકરૂપસ્ય નિરંશકસ્ય ।

एकात्मको यो निबिडो निरंतरो व्योमेव पूर्णः स कथं नु चेष्टते ॥

હું કે જે અંશ રહિત અને સર્વદા એકરૂપ હું તેને પ્રવૃત્તિ નથી અને નિવૃત્તિ પણ નથી. જે એકરૂપ, ઘાટો, અંતર રહિત અને આકાશની પેઠે પૂર્ણ છે તેને ક્રિયા કરવી કેમજ થટે.

पुण्यानि पापानि निरिन्द्रियस्य निश्चेतसो निर्विकृतेनिराकृतेः ।

कुतो ममाखण्डसुखानुभूतेर्ब्रूते ह्यनन्वागतमित्यपि श्रुतिः ॥

હું કે જે ઇન્દ્રિયો રહિત, ચિત્ત રહિત, નિર્વિકાર અને અખંડ સુખના અનુભવરૂપ હું તેને પુણ્ય અને પાપનો સંબંધ કેમજ થટે? નજ થટે ‘અનન્વાગત’ એ શ્રુતિ પણ એમજ કહેછે.

छायाया स्पृष्टमुष्णं वा शीतं वा सुष्टु दुष्टु वा ।

न स्पृशत्येव यत्किंचित्પુરુષं તદ્વિલક્ષણમ્ ॥

છાયાએ સ્પર્શ કરેલી ઉની, ટાટી, સારી અથવા ખરાબ વસ્તુ પુરુષ કે જે છાયાથી વિલક્ષણ છે તેનો જરા પણ સ્પર્શ કરતી નથી.

न साक्षिणं साक्ष्यधर्माः संस्पृशन्ति विलक्षणम् ॥

अविकारमुदासीनं गृहधर्माः प्रदीपवत् ॥

જેમ ઘરના ધર્મો દિવાને સ્પર્શ કરતા નથી તેમ સાક્ષી કે જે નોખો, નિર્વિકાર અને ઉદાસીન છે તેને સાક્ષ્ય પદાર્થો ને ધર્મો સ્પર્શ કરતા નથી.

रवेर्यथा कर्मणि साक्षिभावो वह्नेर्यथा दाहनियामकत्वम् ।

रज्जोर्यथारोपितवस्तुसङ्गस्तथैव कूटस्थचिदात्मनो मे ॥

હું કે જે કૂટસ્થ ચૈતન્યરૂપ છું તેનું સાક્ષીપણું જેવું કર્મમાં સૂર્યનું સાક્ષીપણું છે તેવું છે, નિયામકપણું જેવું અગ્નિનું દાહમાં નિયામકપણું છે તેવું છે, આરોપિત વસ્તુઓનો સંગ જેવો રજ્જીને સર્પઆદિ આરોપિલી વસ્તુઓનો સંગ છે તેવો છે.

कर्तापि वा कारयितापि नाहं भोक्तापि वा भोजयितापि नाहम् ।
द्रष्टापि वा दर्शयितापि नाहं सोऽहं स्वयंज्योतिरनीदृगात्मा ॥

હું કરનાર કે કરાવનાર, ભોગવનાર કે ભોગવાવનાર, અને જોનાર કે જોવરાવનાર નથી. હું તો સ્વયંપ્રકાશ છું અને મન વચનથી નિરૂપણ કરવાને અશક્ય છું.

चलत्युपाधौ प्रतिबिम्बलौल्यमौपाधिकं मूढधियो नयन्ति ।
स्वबिम्बभूतं रविवद्विनिष्क्रियं कर्तास्मि भोक्तास्मि हतोऽस्मि हेति

ઉપાધિનું ચલન થતાં તે ઉપાધિના સંબંધથી જાણુતી પ્રતિબિંબની ચપળતાને મૂઢ બુદ્ધિવાળા પુરૂષો ‘હું કર્તા છું, ભોક્તા છું અને હાય હાય ભાસ્યો ગયો છું’ એવી રીતે, બિંબભૂત આત્મસ્વરૂપ કે જે સૂર્યની પેઠે છે અને કિયારહિત છે તેમાં માની લે છે.

जले वापि स्थले वापि लुठत्वेण जडात्मकः ।

नाहं विलिप्ये तद्धर्मैर्घटधर्मैर्नभो यथा ॥

આ જડ પદાર્થમય દેહ સ્થળમાં કે જળમાં ભલે લોટે પણ જેમ ઘટના ધર્મોથી આકાશ લેખાતું નથી તેમ તે દેહના ધર્મોથી હું લેખાતો નથી.

कर्तृत्वभोक्तृत्वखलत्वमत्तताजडत्वबद्धत्वविमुक्ततादयः ।

बुद्धेर्विकल्पा न तु सन्ति वस्तुतः स्वस्मिन्परे ब्रह्मणि केवलेऽद्वये ॥

કર્તાપણું, ભોક્તાપણું, ખલપણું, મત્તપણું, બદ્ધપણું, અને મુક્તપણું ઇત્યાદિ વિકલ્પો બુદ્ધિનાજ છે એટલે તેઓ આત્મસ્વરૂપ કે જે કેવળ, અદ્વિતીય પરબ્રહ્મ છે તેમાં વાસ્તવિક રીતે નથી.

સન્તુ વિકારાઃ પ્રકૃતેર્દશધા શતધા સહસ્રધાવાપિ ।

કિં મેઽસંગ્ગચિતસ્તૈર્ન ઘનઃ ક્વચિદંબરં સ્પૃશતિ ॥

પ્રકૃતિના, દશ સૈકરો અથવા હજારો વિકાર ભલે હોય પણ તેઓથી, હું કે જે અસંગ ચૈતન્યરૂપ છું તેને શો સંબંધ છે? કશો નથી. વાદળો આકાશનો કદીપણ સ્પર્શ કરેજ નહીં.

અવ્યક્તાદિ સ્થૂલપર્યન્તમેતદ્વિશ્વં યત્રાભાસમાત્રં પ્રતીતમ્ ।

વ્યોમપ્રભ્રુયં સૂક્ષ્મમાદ્યન્તહીનં બ્રહ્માદ્વૈતં યત્તદેવાહમસ્મિ ॥

આકાશસમાન, સૂક્ષ્મ, આદિ તથા અંતથી રહિત અને અદ્વિતીય બ્રહ્મ કે જેમાં અવ્યક્તથી સ્થૂલ પર્યંત આ સઘળું જગત્ આભાસ માત્ર પ્રતીત થાયછે તે બ્રહ્મ હુંજ છું.

સર્વાધારં સર્વવસ્તુપ્રકાશં સર્વાકારં સર્વગં સર્વશૂન્યમ્ ।

નિત્યં શુદ્ધં નિશ્ચલં નિર્વિકલ્પં બ્રહ્માદ્વૈતં યત્તદેવાહમસ્મિ ॥

સર્વના આધારરૂપ, સઘળી વસ્તુઓનો પ્રકાશ કરનાર, સઘળારૂપ, સર્વમાં વ્યાપક, સર્વથી રહિત, નિત્ય, શુદ્ધ, નિશ્ચળ, નિર્વિકલ્પ અને અદ્વિતીય જે બ્રહ્મ છે તેજ હું છું.

યત્પ્રત્યસ્તાશેષમાયાવિશેષં પ્રત્યગ્રૂપં પ્રત્યયાગમ્યમાનમ્ ।

સત્યજ્ઞાનાનન્તમાનન્દરૂપં બ્રહ્માદ્વૈતં યત્તદેવાહમસ્મિ ॥

પ્રત્યેકરૂપ, ઇન્દ્રિયોથી જળાય નહીં એવું સમિચ્છાનંદરૂપ, અ-

નંત, અદ્વિતીય અને જેમાં માયા સંબંધી કોઈ પણ ભેદ નથી એવું જે પરબ્રહ્મ છે તેજ હું છું.

નિષ્ક્રિયોઽસ્મ્યવિકારોઽસ્મિ નિષ્કલોઽસ્મિ નિરાકૃતિઃ।

નિર્વિકલ્પોઽસ્મિ નિત્યોઽસ્મિ નિરાલમ્બોઽસ્મિ નિર્દ્વયઃ ॥

હું ક્રિયારહિત, વિકારરહિત, અંશરહિત, આકારરહિત, વિકલ્પરહિત, નિત્ય, આલંબનરહિત અને દ્વૈતરહિત છું.

સર્વાત્મકોઽહં સર્વોઽહં સર્વાતીતોઽહમદ્વયઃ ।

કેવલાશ્વળ્લબોધોઽહમાનન્દોઽહં નિરન્તરમ્ ॥

હું સર્વાત્મક છું, સર્વરૂપ છું, સર્વથી અલગો છું, અદ્વિતીય છું, કેવળ અખંડ બોધરૂપ છું, અને નિરંતર આનંદરૂપ છું.

સ્વારાજ્યસામ્રાજ્યવિભૂતિરેષા ભવત્કૃપા શ્રીમહિમપ્રસાદાત્ ।

પ્રાપ્તા મયા શ્રીગુરવે મહાત્મને નમો નમસ્તેઽસ્તુ પુનર્નમોઽસ્તુ ॥

આપ મહાત્મા ગુરુ કે જેમની કૃપાના ઉત્તમ મહિમાના પ્રસાદથી હું આ બ્રહ્માનંદરૂપી ચક્રવર્તિપણીની વિભૂતિને પ્રાપ્ત થયો છું તે આપને વારંવાર પ્રણામ કરું છું.

મહાસ્વપ્ને માયાકૃતજનિજરામૃત્યુગહને

અમન્તં ક્લિશ્યન્તં બહુલતરતાપૈરનુદિનમ્ ।

અહંકારવ્યાઘ્રવ્યથિતમિમમત્યન્તકૃપયા

પ્રબોધ્ય પ્રસ્વાપાત્પરમવિતવાન્મામાસિ ગુરો ॥

હે ગુરુ! હું કે જે મોટા સ્વપ્નમાં માયાએ કરેલાં જન્મ જરા અને મૃત્યુરૂપ વનમાં ભ્રમતો હતો, દિવસે દિવસે ધણા ધણા તા-

પાથી કલેશ પામતો હતો અને અહંકારથી વાધથી પીડાતો હતો તેને અત્યંત કૃપાથી અસ્વપ્નમાંથી જગાડીને આપે અચાન્યે છે.

નમસ્તસ્મૈ સદૈકસ્મૈ કસ્મૈચિન્મહત્સે નમઃ ।

યદેતદ્વિશ્વરૂપેણ રાજતે રુગુ રાજતે ॥

હે ગુરુરાજ! મન કે વચન આદિથી જાણી શકાય નહીં એવા અને એક રૂપે રહેલા આપના જ્યોતિઃસ્વરૂપને પ્રણામ કરું છું કે જે જ્યોતિઃસ્વરૂપ આ જગતરૂપે ભાસે છે.

**इति नतमवलोक्य शिष्यवर्यं समधिगतात्मसुखं प्रबुद्धतत्त्वम् ।
प्रमुदितहृदयः स देशिकेन्द्रः पुनरिदमाह वचः परं महात्मा ॥**

એ પ્રમાણે જેને આત્મસુખ પ્રાપ્ત થયું હતું અને તત્ત્વ જેના જાણવામાં આવ્યું હતું એવા તે ઉત્તમ શિષ્યને પ્રણામ કરતો જોઈ હૃદયમાં રાજી થયેલા એ મહાત્મા સદ્ગુરુએ તેને ફરીવાર નીચે પ્રમાણે ઉત્તમ વચન કહ્યું.

ब्रह्मप्रत्ययसन्ततिर्जगदतो ब्रह्मैव सत्सर्वतः

पश्याध्यात्मदृशा प्रशान्तमनसा सर्वास्ववस्थास्वपि ।

रूपादन्यदवेक्षितं किमभितश्चक्षुष्मतां दृश्यते

तद्ब्रह्मविदः सतः किमपरं बुद्धेर्विहारस्पदम् ॥

આ જે જગત છે તે બ્રહ્મની પ્રતીતિનો જ પ્રવાહ છે એટલામાટે મનને શાંત રાખી જ્ઞાન દૃષ્ટિથી સર્વ સ્થળમાં અને સઘળી અવસ્થાઓમાં બ્રહ્મજ છે, બ્રહ્મવિના બીજું કંઈ નથી એમ અવલોકન કર્યા કરજે. જેમ નેત્રવાળા પુરૂષોને ચારેકોર જે દેખવામાં આવે છે તે રૂપવિના બીજું કશું નથી. તેમ બ્રહ્મવેત્તાને બુદ્ધિના વિહારનું સ્થાનક બ્રહ્મવિના બીજું કશું નથી.

કસ્તાં પરાનન્દરસાનુભૂતિમુત્સજ્ય શૂન્યેષુ રમેત વિદ્વાન્ ।
ચન્દ્રે મહાહાદિનિ દીપ્યમાને ચિત્રેન્દુમાલોકયિતું ક ઇચ્છેત્ ॥

કથો વિદ્વાન્ એ પરમ આનંદ રસના અનુભવને છોડીને
શૂન્ય પદાર્થોમાં રમણુ કરે. અત્યંત સુખ આપનારો ચંદ્ર પ્રકા-
શમાન છતાં ચિત્રમાં ચિત્રેલ ચંદ્રને જોવાની કોને ઇચ્છા થાય.

અસત્પદાર્થાનુભવેન કિંચિન્ન હ્યસ્તિ તૃપ્તિર્ન ચ દુઃસ્વહાનિઃ ।
તદદ્વયાનન્દરસાનુભૂત્યા તૃપ્તઃ સુખં તિષ્ઠ સદાત્મનિષ્ઠયા ॥

મિથ્યા પદાર્થોના અનુભવથી કાંઈ તૃપ્તિ મળતી નથી કે
દુઃખની હાનિ પણ થતી નથી. એટલામાટે તું અદ્વિતીય આ-
નંદરસના અનુભવથી તૃપ્ત થઈને સર્વદા આત્મનિષ્ઠામાંજ રહે.

સ્વમેવ સર્વથા પश्यन्મન્યમાનઃ સ્વમદ્વયમ્ ।

સ્વાનન્દમનુબુજ્ઞાનઃ કાલં નય મહામતે ॥

હે મોટી બુદ્ધિવાળા! તું સર્વસ્થળમાં પોતાનેજ જોતાં, પો-
તાને ભોગવતાં અદ્વિતીય માનતાં અને સ્વરૂપના આનંદમાં કા-
ળક્ષેપ કર.

અસ્વપ્નબોધાત્મનિ નિર્વિકલ્પે વિકલ્પનં વ્યોમ્નિ પુરમકલ્પનમ્ ।
તદદ્વયાનન્દમયાત્મના સદા શાન્તિં પરમેત્ય ભજસ્વ મૌનમ્ ॥

આખંડ બોધરૂપ અને નિર્વિકલ્પ આત્મામાં ભેદ કલ્પવા એ
આકાશમાં નગરની કલ્પના કર્યા જેવું છે એટલામાટે તું સર્વદા
આનંદમયરૂપે પરમશાંતિ પામીને મૌન ધર.

તૂષ્ણીમવસ્થાપરમોપશાન્તિર્બુદ્ધેરસત્કલ્પવિકલ્પહેતોઃ ।

બ્રહ્માત્મના બ્રહ્મવિદો મહાત્મનો યત્નાદ્વયાનન્દસુખં નિરન્તરમ્ ॥

મિથ્યા પદાર્થોના સંકલ્પ વિકલ્પ થવાના કારણરૂપ બુદ્ધિની જે પરમ ઉપશાંતિ થાય તે મૌન કેહેવાય છે કે જે મૌન પ્રાપ્ત થતાં બ્રહ્મરૂપે બ્રહ્મને જાણનારા મહાત્માને નિરંતર આનંદ ભરેલું સુખ રહે છે.

નાસ્તિ નિર્વાસનાન્મૌનાત્પરં સુલ્લઘ્નદુત્તમમ્ ।

વિજ્ઞાતાત્મસ્વરૂપસ્ય સ્વાનન્દરસપાયિનઃ ॥

આત્મસ્વરૂપને જાણનારા અને સર્વદા આનંદરસને પીનારા પુરૂષને વાસના વગરના મૌન કરતાં વધારે સુખ આપે એવો ખીજો કોઈ ઉત્તમ પદાર્થ નથી.

ગચ્છંસ્તિષ્ઠન્નુપવિશઞ્ચયાનો વાન્યથાપિવા ।

યથેચ્છયા વસેદ્વિદ્વાનાત્મારામઃ સદા મુનિઃ ॥

આત્મારામ અને સદા મૌન રાખનારો વિદ્વાન પોતાની ઇન્દ્રિયાપ્રમાણે રહે છે, ચાલે છે, ઉભો રહે છે, બેસે છે, સુવે છે અને ખીજી કીયાઓ કરે છે.

ન દેશકાલાસનદિગ્યમાદિલક્ષ્યાદ્યપેક્ષાઽપ્રતિબદ્ધવૃત્તેઃ ।

સંસિદ્ધતત્ત્વસ્ય મહાત્મનોઽસ્તિ સ્વવેદને કા નિયમાદ્યવસ્થા ॥

પ્રતિબંધ વગરની વૃત્તિવાળા અને જેને તત્ત્વ પ્રાપ્ત થયું છે એવા મહાત્માને દેશ, કાળ, આસન, દિશા અને યમ નિયમ આદિ સાધનોની અપેક્ષા નથી, પોતાના સ્વરૂપને જાણવામાં નિયમ આદિની શી જરૂર હોય.

ઘટોઽયમિતિ વિજ્ઞાતું નિયમઃ કોન્વવેક્ષ્યતે ।

વિનાપ્રમાણસુષ્ટુત્તં યસિન્સતિ પદાર્થધીઃ ॥

અયમાત્મા નિત્યસિદ્ધઃ પ્રમાણે સતિ ભાસતે ।

ન દેશં નાપિ વા કાલં ન શુદ્ધિં વાપ્યપેક્ષતે ॥ .

જેમ ‘આ ઘડો છે’ એમ જાણવામાં રૂપ જાણનારી ચ-
ક્ષુની ચોખાઈ વિના ખીજ કોઈ નિયમની જરૂર નથી તેમ આ-
ત્માને જાણવામાં શુદ્ધિની શુદ્ધતા વિના દેશ, કાળ કે શરીર
શુદ્ધિ આદિની કશી જરૂર નથી. શુદ્ધિ શુદ્ધ હોય તો આ નિત્ય-
શુદ્ધ આત્મા પોતાની મેળેજ ભાસે છે.

દેવદત્તોઽહમિત્યેતદ્વિજ્ઞાનં નિરપેક્ષકમ્ ।

તદ્વદ્વદ્વિદોઽપ્યસ્ય બ્રહ્માહમિતિ વેદનમ્ ॥

જેમ ‘હું દેવદત્ત છું’ એમ જાણવામાં ખીજ કોઈની અ-
પેક્ષા નથી તેમ ‘હું બ્રહ્મ છું’ એમ જાણવામાં બ્રહ્મવેદાને પણ
ખીજ કોઈની અપેક્ષા નથી.

માનુનેવ જગત્સર્વં ભાસતે યસ્ય તેજસા ।

અનાત્મકમસત્તુચ્છં કિં નુ તસ્યાવભાસકમ્ ॥

સૂર્ય જેવા જેના તેજથી સઘળું જગત્ પ્રકાશે છે તેનો પ્ર-
કાશ જડ, મિથ્યા અને તુચ્છ પદાર્થોથી થાય કે? નજ થાય.

વેદશાસ્ત્રપુરાણાનિ ભૂતાનિ સકલાન્યપિ ।

યેનાર્થવન્તિ તં કિં નુ વિજ્ઞાતારં પ્રકાશયેત્ ॥

વેદ, શાસ્ત્ર, પુરાણો અને સઘળા પદાર્થો પણ જેના પ્રકાશથી
પ્રકાશે છે તે જ્ઞાતા પદાર્થનો પ્રકાશ ખીજ કયા પદાર્થથી થાય.

एष स्वयंज्योतिरनन्तशक्तिरात्माप्रमेयः सकलानुभूतिः ।

यमेव विज्ञाय विमुक्तबन्धो जयत्ययं ब्रह्मविदुत्तमोत्तमः ॥

એ આત્મા સ્વયંપ્રકાશ છે, અનંત શક્તિવાળો છે, પ્રમા-
ણથી અગમ્ય છે અને સર્વનો અનુભવ કરનાર છે કે જેને જા-
ણીને બંધમાંથી છુટેલો સર્વોત્તમ બ્રહ્મવેત્તા ભારે જય મેળવે છે.

न खिद्यते नो विषयैः प्रमोदते न सज्जते नापि विरज्यते च।
स्वस्मिन्सदा क्रीडति नन्दति स्वयं निरन्तरानन्दरसेन तप्तः ॥

અખંડ આનંદરસથી તૃપ્ત થએલો બ્રહ્મવેત્તા ખેદ પામતો
નથી, વિષયોથી રાજી થતો નથી, વિષયોથી કંટાળતો નથી અને
પોતે પોતાના સ્વરૂપમાંજ સર્વદા ક્રીડા કરે છે.

क्षुधां देहव्यथां त्यक्त्वा बालः क्रीडति वस्तुनि ।

तथैव विद्वान् रमते निर्ममो निरहं सुखी ॥

જેમ બાલક ભૂખને અને દેહની પીડાને છુટી જઈને ર-
મકડાંથી રમે છે તેમ અહંતા મમતા રહિત સુખ પામેલો વિ-
દ્વાન પણ સંધર્મ છુટી જઈને આત્માથી રમે છે.

चिन्ताशून्यमदैर्न्यभैक्षमशनं पानं सरिद्वारिषु

स्वातंत्र्येण निरंकुशा स्थितिरभीर्निद्रा श्मशानે वने ।

वस्त्रं क्षालनशोषणादिरहितं दिग्वास्तु शय्या મહી

संचारो निगमान्तवीथिषु विदां क्रीडा परे ब्रह्मणि ॥

બ્રહ્મવેત્તાઓ ચિંતા તથા દીનતા વગર મળેલા ભિક્ષાના
અન્નને જમે છે, નદીઓનાં પાણી પીએ છે, સ્વતંત્રપણાને લીધે
નિરંકુશ રહે છે, શ્મશાનમાં કે વનમાં નિર્ભયપણે સુવે છે, જે-
ઓમાં ધોવાણી કે સુકવવા વગેરેની પીડા નથી એવાં દિશાશ્પ
વસ્ત્રો પહેરે છે, ધરતી પેઠે ધરતીપર સુવે છે, વેદાંતના માર્ગોમાં
ફરે છે અને પરબ્રહ્મમાં ક્રીડા કરે છે.

વિમાનમાલમ્બ્ય શરીરમેતદ્જનત્તયશેષાન્વિષયાનુપસ્થિતાન્ ।
પરેચ્છયા બાલવદાત્મવેત્તા યોઽવ્યક્તલિંગોઽનનુષક્તવાહ્યઃ ॥

જેનાં વર્ણુ આશ્રમ આદિ ચિન્હો જણાતાં નથી એવો આ-
લપદાર્થોની લાગણી વગરનો બ્રહ્મવેત્તા આ શરીરરૂપ વિમાનમાં
રહીને પારકી ઇચ્છાથી આવેલા સઘળા વિષયોને આલકની પેઠે
ભોગવે છે.

દિગમ્બરો વાપિ ચ સામ્બરો વા લગંબરો વાપિ ચિદમ્બરસ્થઃ ।
ઉન્મત્તવદ્વાપિ ચ બાલવદ્વા પિશાચવદ્વાપિ ચરત્યવન્યામ્ ॥

ચૈતન્યરૂપી આકાશમાં રહેલો બ્રહ્મવેત્તા પૃથ્વીમાં નાગો ફરે,
વજ્ર પેહેરીને ફરે, વલકલ પેહેરીને ફરે અને ઉન્મત્તની પેઠે,
આલકની પેઠે, કે પિશાચની પેઠે પણ ફરે.

કામાન્નિષ્કામરૂપી સંશ્વરત્યેકચરો મુનિઃ ।

સ્વાત્મનૈવ સદા તુષ્ટઃ સ્વયં સર્વાત્મના સ્થિતઃ ॥

એકલો ફરનાર, સર્વદા પોતાના સ્વરૂપથીજ તૃપ્ત રહેતો
અને પોતેજ સર્વરૂપે રહેલો બ્રહ્મવેત્તા નિષ્કામપણાથી વિષયોને
ભોગવે છે.

કચિન્મૂઢો વિદ્વાન્કચિદપિ મહારાજવિભવઃ

કચિદ્ધ્રાન્તઃ સૌમ્યઃ કચિદજગરાચારકલિતઃ ।

કચિત્પાત્રીભૂતઃ કચિદવમતઃ કાપ્યવિદિત-

શ્વરત્યેવં પ્રાજ્ઞઃ સતતપરમાનન્દસુસ્થિતઃ ॥

નિરંતર પરમ આનંદથી સુખ પામેલો બ્રહ્મવેત્તા કોઈ ઠે-
કાણે વિદ્વાન્ થઈને, કોઈ ઠેકાણે મૂઢ થઈને, કોઈ ઠેકાણે મોટા

રાજના વૈભવવાળો થઇને, કોઈ ઠેકાણે ભટકતો થઇને, કોઈ ઠેકાણે સારો માણસ થઇને, કોઈ ઠેકાણે અજગર જેવી રીત રાખીને, કોઈ ઠેકાણે પાત્રરૂપ થઇને, કોઈ ઠેકાણે અપમાન પામીને અને કોઈ ઠેકાણે જાણવામાંજ ન આવે એવી રીતે વિચરે છે.

નિર્ધનોઽપિ સદા તુષ્ટોઽપ્યસહાયો મહાબલઃ ।

નિત્યતૃપ્તોઽપ્યશુજ્ઞાનોઽપ્યસમઃ સમદર્શનઃ ॥

અપિ કુર્વન્નકુર્વાણશ્ચાભોક્તા ફલભોગ્યપિ ।

શરીર્યપ્યશરીર્યેષ પરિચ્છિન્નોઽપિ સર્વગઃ ॥

બ્રહ્મવેત્તા નિર્ધન છતાં પણ સર્વદા સંતુષ્ટ રહેછે, સહાય વગર પણ મોટા બળવાળો હોયછે, ભોગ ભોગવ્યા વગર પણ નિરંતર તૃપ્ત રહેછે, વિલક્ષણ છતાં પણ સમદષ્ટિવાળો હોય છે, કરતાં છતાં પણ કરતો નથી, જ્ઞાને ભોગવતાં છતાં પણ ભોગવતો નથી, દેહધારી છતાં પણ દેહવગરનો છે અને પરિચ્છિન્ન છતાં પણ વ્યાપક છે.

અશરીરં સદા સન્તમિમં બ્રહ્મવિદં ક્વચિત્ ।

પ્રિયાપ્રિયે ન સ્પૃશતસ્તથૈવ ચ શુભાશુભે ॥

સર્વદા શરીરના અભિમાન વગર રહેતારા બ્રહ્મવેત્તાને કદી પણ પ્રિય, અપ્રિય, સુખ કે દુઃખ સ્પર્શ કરતાં નથી.

સ્થૂલાદિસમ્બન્ધવતોઽભિમાનિનઃ સુખં ચ દુઃખં ચ શુભાશુભે ચ ।

વિધ્વસ્તબન્ધસ્ય સદાત્મનો મુનેઃ કુતઃ શુભં વાપ્યશુભં ફલં વા ॥

અભિમાનનેહીધે સ્થૂળ શરીર આદિના સંબંધવાળા પુરુષનેજ સુખ, દુઃખ, શુભ અને અશુભ પ્રાપ્ત થાય પણ જેણે અભિમાનનેજ તોડી નાખ્યું હોય છે એવા બ્રહ્મરૂપ મુનિને શુભ કે અશુભ ક્ષણ થવું કેમજ સંભવે.

તમસા ગ્રસ્તવદ્ધાનાદગ્રસ્તોઽપિ રવિર્જનૈઃ ।

ગ્રસ્ત ઇત્યુચ્યતે भ्रान्त્યા હ્યજ્ઞાત્તા વસ્તુલક્ષણમ્ ॥

તદ્વદેહાદિબન્ધેભ્યો વિમુક્તં બ્રહ્મવિત્તમમ્ ।

પશ્યન્તિ દેહવન્મૂઢાઃ શરીરાભાસદર્શનાત્ ॥

સૂર્ય રાહુએ નહીં ગળેલો છતાં પણ જેઓને સૂર્યની સ્થિતિની ખબર નથી એવા લોકો ભ્રાંતિથી રાહુએ ગળેલા જેવો જણાવાને-
લીધે તેને મેવાએલો કેહેછે તેમજ ઉત્તમ બ્રહ્મવેત્તા પુરૂષ દેહાદિક
બંધનોથી મુક્ત છતાં પણ જેઓને તેની સ્થિતિની ખબર નથી એવા
લોકો શરીરનો આભાસ દેખાવાનેલીધે તેને શરીરવાળો દેખેછે.

અહિર્નિર્લવ્યનીં વાયં મુક્તા દેહં તુ તિષ્ઠતિ ।

ઇતસ્તતશ્ચાલ્યમાનો યત્કિંચિત્પ્રાણવાયુના ॥

જેમ સર્પ કાંચળીને છોડીને રહેછે તેમ બ્રહ્મવેત્તા દેહના
અભિમાનને છોડીને રહેછે. એ બ્રહ્મવેત્તાના દેહને પ્રાણવાયુજ
થોડો ઘણો આમતેમ ચલાવેછે.

સ્રોતસા નીયતે દાન યથા મિત્રોન્નતસ્થલમ્ ।

દૈવેન નીયતે દેહો યથા કાલોપશુક્તિષુ ॥

જેમ લાકડાંને પ્રવાહ ઊંચા નીચા સ્થળમાં લઈ જાય છે
તેમ બ્રહ્મવેત્તાના દેહને પ્રારબ્ધ તે તે કાળથી પ્રાપ્ત થવાનાં ફળો
ભોગવાવવા લઈ જાયછે.

પ્રારબ્ધકર્મપરિકલ્પિતવાસનાભિઃ

સંસારિવચ્ચરતિ શુક્તિષુ મુક્તદેહઃ ।

સિદ્ધઃ સ્વયં વસતિ સાક્ષિવદત્ર તૂર્ણી
ચક્રસ્ય મૂલમિવ કલ્પવિકલ્પશૂન્યઃ ॥

મુક્ત પુરૂષનો દેહ પ્રારબ્ધ કર્મો કલ્પેલી વાસનાઓથી ભો-
ગોમાં સંસારીની પેઠે વિચરે છે પણ તે દેહમાં મુક્તપુરૂષ પૈડાના
મૂળની પેઠે સંકલ્પવિકલ્પોથી રહિતપણે સાક્ષીની પેઠે પોતે ચૂપ
રહે છે.

નૈવેન્દ્રિયાણિ વિષયેષુ નિયુક્ત एष
નૈવાપયુક્ત ઉપદર્શનલક્ષણસ્થઃ ।
નૈવ ક્રિયાફલમપીષદવેક્ષતે સ
સાનન્દસાન્દ્રસપાનસુમત્તચિત્તઃ ॥

સાક્ષીની પેઠે રહેલો અને સ્વરૂપાનંદનો ધારો રસ પીવાથી
મસ્ત ચિત્તવાળો બ્રહ્મવેત્તા પોતાની ઇન્દ્રિયોને વિષયોમાં જોડતો નથી,
વિષયોથી ખસેડતો નથી અને કર્મનાં ફલને જરા પણ જોતો નથી.

લક્ષ્યાલક્ષ્યગતિં ત્યક્ત્વા યસ્તિષ્ઠેત્કેવલાત્મના ।
શિવ एव સ્વયં સાક્ષાદયં બ્રહ્મવિદુત્તમઃ ॥

સ્થૂળ સૂક્ષ્મ શરીરના અભિમાનને છોડી દઈ જે પુરૂષ કે-
વળરૂપે રહે તે પુરૂષ પોતેજ સાક્ષાત્ શિવરૂપ છે અને બ્રહ્મવે-
ત્તાઓમાં ઉત્તમ છે એમ સમજવું.

જીવન્નેવ સદા મુક્તઃ કૃતાર્થો બ્રહ્મવિત્તમઃ ।
ઉપાધિનાશાદ્ બ્રહ્મૈવ સન્બ્રહ્માપ્યેતિ નિર્દ્વયમ્ ॥

ઉત્તમ બ્રહ્મવેત્તા જીવતા છતાંજ સર્વદા મુક્ત છે અને કૃ-
તાર્થ છે. એ પુરૂષ ઉપાધિનો નાશ થાય ત્યારે બ્રહ્મરૂપેજ અ-
દ્વૈત બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે.

શૈલૂષો વેષસદ્ભાવાભાવયોશ્ચ યથા પુમાન્ ।

તથૈવ બ્રહ્મવિચ્છેષ્ટઃ સદા બ્રહ્મૈવ નાપરઃ ॥

જેમ નટ, વેષ પેહેલ્યો હોય ત્યારે અને ન પહેલ્યો હોય ત્યારે પણ પુરૂષજ છે તેમ બ્રહ્મવેત્તા દેહ હોય ત્યારે અને ન હોય ત્યારે પણ સર્વદા બ્રહ્મરૂપ છે. દેહરૂપ નથીજ.

યત્ર કાપિ વિશીર્ણં સત્પર્ણમિવ તરોર્વપુઃ પતતાત્ ।

બ્રહ્મીભૂતસ્ય યતેઃ પ્રાગેવ હિ તચ્ચિદભિના દગ્ધમ્ ॥

બ્રહ્મરૂપ થએલાનું શરીર જાડના પાનડાંની પેઠે વીખાઈ જઈને ગમે ત્યાં પડે તેની કાંઈ તેને ચિંતા હોતી નથી. કારણ કે તે શરીર પ્રથમથી ચૈતન્યરૂપ અગ્નિવડે આળી નાખેલું હોયછે.

સદાત્મનિ બ્રહ્મણિ તિષ્ઠતો મુનેઃ પૂર્ણોદ્ધયાનન્દમયાત્મના સદા ।
ન દેશકાલાદ્યુચિતપ્રતીક્ષા ત્વજ્ઞાંસવિદ્પિન્ડવિસર્જનાય ॥

સર્વદા પૂર્ણ, અદ્વય અને આનંદમય સ્વરૂપે સદૃપબ્રહ્મમાં રહેનારા મુનિને ત્વચ્છા, માંસ અને વિષ્ણના સમૂહરૂપ દેહ છોડવાનેવાસ્તે દેશકાળ આદિ ઉચિત પદાર્થોની અપેક્ષા રહેલી નથી.

દેહસ્ય મોક્ષો નો મોક્ષો ન દળ્ડસ્ય કમળલોઃ ।

અવિદ્યાહૃદયગ્રન્થિમોક્ષો મોક્ષો યતસ્તતઃ ॥

દેહ છુટી જવો, દંડ છોડી દેવો કે કમંડલ છોડી દેવું એ મોક્ષ નથી; પણ અવિદ્યારૂપ ત્વદયની ગાંઠ છુટવી એજ મોક્ષ છે.

કુલ્યાયામથ નદ્યાં વા શિવક્ષેત્રેઽપિ ચત્તરે ।

પર્ણં પતતિ ચેત્તેન તરોઃ કિં નુ શુભાશુભમ્ ॥

વોકળામાં, નદીમાં, શિવાલયમાં કે ચોવટામાં પાનડું પડી જાય તેથી ઝાડને કાંઈ શુભ કે અશુભ છે? કાંઈ નથી.

**પત્રસ્ય પુष्પસ્ય ફલસ્ય નાશવદ્દેહેન્દ્રિયપ્રાણધિયાં વિનાશઃ ।
નૈવાત્મનઃ સ્વસ્ય સદાત્મકસ્યાનન્દાકૃતેર્વૃક્ષવદસ્તિ ચૈષઃ ॥**

દેહ, ઇન્દ્રિય પ્રાણ અને બુદ્ધિનો, પાનડાં ફુલ અને ફળની પેઠે નાશ થાયછે. એઓની સાથે સમ્યક્દાનંદરૂપ આત્માનો નાશ થતો નથી. આત્મા તો વૃક્ષની પેઠે અવિનશ્ય રહેછે.

પ્રજ્ઞાનઘન ઇત્યાત્મલક્ષણં સત્યસૂચકમ્ ।

અનૂઘૌપાધિકસ્યૈવ કથયન્તિ વિનાશનમ્ ॥

‘આત્મા પ્રજ્ઞાનઘન છે’ એવી રીતે શ્રુતિઓ આત્માના સત્યપણુને સૂચવનારા લક્ષણુને અનુવાદ કરીને ‘ઉપાધિથી પ્રાપ્ત થએલા દેહાદિકના વિનાશનુંજ’ નિરૂપણ કરેછે.

અવિનાશી વા અરેડ્યમાત્મેતિ શ્રુતિરાત્મનઃ ।

પ્રબ્રવીત્યવિનાશિત્વં વિનશ્યત્સુ વિકારિષુ ॥

‘અવિનાશી વા અરે યમાત્મા’ એ શ્રુતિ વિકારી પદાર્થોનો નાશ થતાં આત્માના અવિનાશીપણુને ઉપદેશ કરેછે.

પાષાણવૃક્ષતૃણધાન્યકંડંકરાદ્યા

દગ્ધા ભવન્તિ હિ મૃદેવ યથા તથૈવ ।

દેહેન્દ્રિયાસુમનઆદિસમસ્તદૃશ્યં

જ્ઞાનાગ્નિદગ્ધમુપયાતિ પરાત્મભાવમ્ ॥

જેમ પથરા, વૃક્ષ, ખડ, ધાન્ય અને ફેાતરાં આદિ પદાર્થો

બળી જાય ત્યારે માટીરૂપજ થાયછે તેમ દેહ, ઇન્દ્રિય, પ્રાણ અને મન આદિ સઘળા દૃશ્ય પદાર્થો જ્ઞાનરૂપી અગ્નિથી બળે ત્યારે પરમાત્મારૂપજ થઈ જાયછે.

વિલક્ષણં યથા ધ્વાન્તં લીયતે બાનુતેજસિ ।

તથૈવ સકલં દૃશ્યં બ્રહ્મણિ પ્રવિલીયતે ॥

જેમ અંધારૂં તેજથી વિલક્ષણુ છતાં પણ સૂર્યતા તેજમાં લય પામેછે તેમ સઘળું દૃશ્ય બ્રહ્મથી વિલક્ષણુ છતાં પણ બ્રહ્મમાં લય પામેછે.

ઘટે નષ્ટે યથા વ્યોમ વ્યોમૈવ ભવતિ સ્ફુટમ્ ।

તથૈવોપાધિવિલયે બ્રહ્મૈવ બ્રહ્મવિત્સ્વયમ્ ॥

જેમ ઘડો કુટી જતાં આકાશ સ્ફુટ રીતે આકાશરૂપજ થાયછે તેમ ઉપાધિને લય થતાં બ્રહ્મવેત્તા પોતે બ્રહ્મરૂપજ થઈ જાયછે.

ક્ષીરં ક્ષીરે યથા ક્ષિપ્તં તૈલં તૈલે જલં જલે ।

સંયુક્તમેકતાં યાતિ તથાત્મન્યાત્મવિન્મુનિઃ ॥

દુધમાં દુધ, તેલમાં તેલ અને પાણીમાં પાણી નેડાવાથી એકરૂપજ થઈ જાયછે તેમ આત્મવેત્તા મુનિ આત્મામાં નેડાતાં એકરૂપજ થઈ જાયછે.

एवं विदेहकैवल्यं सन्मात्रत्तमखण्डितम् ।

ब्रह्मभावं प्रपद्यैष यतिर्नावर्तते पुनः ॥

એ પ્રમાણે અખંડિત સદ્રૂપપણું એજ વિદેહ કૈવલ્ય છે તો એવા બ્રહ્મભાવને પામીને સંન્યાસી પાછો જન્મ-મરણના પ્રેરામાં આવતો નથી.

સદાત્મૈકત્વવિજ્ઞાનદગ્ધાવિદ્યાદિવર્ષ્મણઃ ।

અમુષ્ય બ્રહ્મભૂતત્વાદ્બ્રહ્મણઃ કુત ઉદ્ભવઃ ॥

જીવ અને બ્રહ્મના એકપણાના અનુભવને લીધે એ સંન્યાસીના અવિદ્યા આદિ દેહો બળી ગયેલા હોવાથી તેને બ્રહ્મપણું જ પ્રાપ્ત થયું હોય છે માટે બ્રહ્મનો પાછો જન્મ થવો કેમ સંભવે.

માયાકૃત્તૌ બન્ધમોક્ષૌ ન સ્તઃ સ્વાત્મનિ વસ્તુતઃ ।

યથા રજ્જૌ નિષ્ક્રિયાયાં સર્પાભાસવિનિર્ગમૌ ॥

જેમ ક્રિયા વગરની રજ્જુમાં સર્પનું આવડું અને નીકળી જવું એ બંને નથી તેમ માયાએ કલ્પેલા બંધ અને મોક્ષ એ બંને વાસ્તવિક રીતે આત્મામાં છેજ નહીં.

આવૃત્તેઃ સદસત્ત્વાભ્યાં વક્તવ્યે બન્ધમોક્ષણે ।

નાવૃત્તિર્બ્રહ્મણઃ કાચિદન્યાભાવાદનાવૃત્તમ્ ।

યદ્યસ્ત્યદ્વૈતહાનિઃ સ્યાદ્વૈતં નો સહતે શ્રુતિઃ ॥

આવરણ હોવાથી બંધ અને આવરણ નષ્ટ હોવાથી મોક્ષ કેહેવો જોઈએ પણ બ્રહ્મને કોઈ પ્રકારનું આવરણ જ નથી. બ્રહ્મવિના બીજે કોઈ પદાર્થ જ નહીં હોવાથી બ્રહ્મ આવરણ રહિત જ છે. જો આવરણ હોય તો અદ્વૈતની હાનિ થાય છે અને શ્રુતિ કોઈ પ્રકારના દ્વૈતને સહન કરતી જ નથી.

બન્ધં ચ મોક્ષં ચ મૃષૈવ મૂઢા બુદ્ધેર્ગુણં વસ્તુનિ કલ્પયન્તિ ।

દગ્ધાવૃત્તિં મેઘકૃતાં યથા રવૌ યતોડ્વયાસજ્જ્વલિદેતદક્ષરમ્ ॥

જેમ વાદળાંઆએ કરેલા દષ્ટિના આવરણને મૂઢ લોકો સૂર્યમાં કલ્પે છે. તેમ બુદ્ધિના બંધ અને મોક્ષરૂપ મિથ્યાગુણોને

મૂઠલોકો બ્રહ્મમાં કહ્યે છે. બ્રહ્મ તો અદ્વૈત, અસંગ, ચૈતન્ય અને અક્ષર છે તેથી તેમાં બંધ કે મોક્ષ છેજ નહીં.

અસ્તીતિ પ્રત્યયો યશ્ચ યશ્ચ નાસ્તીતિ વસ્તુનિ ।

બુદ્ધેરેવ ગુણાવેતૌ ન તુ નિત્યસ્ય વસ્તુનઃ ॥

બ્રહ્મમાં બંધ છે અને બંધ મટ્યો એ બંને પ્રતીતિઓ બુદ્ધિનાજ ગુણો છે પણ બ્રહ્મ કે જે નિત્ય વસ્તુરૂપ છે તેના નથી.

અતસ્તૌ માયયા કૃત્તૌ બન્ધમોક્ષૌ નચાત્મનિ ।

નિષ્કલે નિષ્ક્રિયે શાન્તે નિરવદ્યે નિરજને ॥

અદ્વિતીયે પરે તત્ત્વે વ્યોમવત્કલ્પના કુતઃ ॥

એટલામાટે બંધ અને મોક્ષ માયાએ કહ્યેલા છે. આત્મામાં નથી. આત્મા કે જે અદ્વિતીય, પરમ તત્ત્વરૂપ અને આકાશની પેઠે અંશરહિત, ક્રિયારહિત, શાંત, નિર્દ્વેષિ તથા નિરંજન છે તેમાં બંધ કે મોક્ષ કેમજ સંભવે.

ન નિરોધો ન ચોત્પત્તિર્ન બન્ધો ન ચ સાધકઃ ।

મુમુક્ષુર્ન ચ વૈ મુક્ત ઇત્યેષા પરમાર્થતા ॥

વાસ્તવિક તો એ છે કે પ્રલય નથી, ઉત્પત્તિ નથી, બંધ નથી, સાધક નથી, મુમુક્ષુ નથી અને મુક્ત પણ નથી.

સકલનિગમચૂડાસ્વાન્તસિદ્ધાન્તરૂપં

પરમિદમતિગુહ્યં દર્શિતં તે મયાગ્ર ।

અપગતકલિદોષં કામનિર્મુક્તબુદ્ધિં

સ્વમુતવદસકૃત્ત્વાં ભાવયિતા મુમુક્ષુમ્ ॥

હે શિષ્ય! તું કે જે કળિયુગના દોષ વગરનો, કામના વગરની બુદ્ધિવાળો અને મુમુક્ષુ છે તેને એવા શુભોનેલીધે વારંવાર પોતાના પુત્ર જેવો ગણી હાથમાં મેં આ અત્યંત શુભ પરમતત્ત્વ અતાવ્યું કે જે તત્ત્વ સધળાં ઉપનિષદોના અંદરના સિદ્ધાંતરૂપ છે.

इति श्रुत्वा गुरोर्वाक्यं प्रश्रयेण कृतानतिः ।

स तेन समनुज्ञातो ययौ निर्मुक्तबन्धनः ॥

એ પ્રમાણે ગુરુનાં વચન સાંભળી સધળાં બંધનોમાંથી મુક્ત થએલો શિષ્ય પ્રેમપૂર્વક તેમને પ્રણામ કરી તેમની આજ્ઞા લઇને ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો.

गुरुरेव सदानन्दसिन्धौ निर्मग्नमानसः ।

पावयन्वसुधां सर्वां विचचार निरन्तरः ॥

સર્વદા આનંદરૂપ સમુદ્રમાં ડૂબેલા મનવાળા અખંડ બ્રહ્મરૂપ ગુરુ પાણુ સધળી પૃથ્વીને પવિત્ર કરવાસાથે વિચરવા લાગ્યા.

इत्याचार्यस्य शिष्यस्य संवादेनात्मलक्षणम् ।

निरूपितं मुमुक्षूणां सुखबोधोपपत्तये ॥

મુમુક્ષુઓને અનાયાસે બોધ પ્રાપ્ત કરવાસાથે આ પ્રમાણે ગુરુ અને શિષ્યના સંવાદરૂપે આત્માના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.

हितमिदमुपदेशमाद्रियन्तां विहितनिरस्तसमस्तचित्तदोषाः ।

भवसुखविरताः प्रशान्तचित्ताः श्रुतिरसिका यतयोमुमुक्षवो ये ॥

જેઓએ શાસ્ત્રોક્ત કર્મોથી ચિત્તના સઘળા દોષોને દાબ્યા
હોય એવા, સંસારનાં સુખોમાં વૈરાગ્યવાળા, શ્રુતિઓપર પ્રેમ-
વાળા અને મોક્ષની ઇચ્છાવાળા જે સંન્યાસીઓ હોય તેઓ આ
હિતકારી ઉપદેશપર પ્રેમ ધરે.

સંસારાધ્વનિ તાપમાનુકિરણમોદ્ભૂતદાહવ્યથા-
સ્વિન્નાનાં જલકાંક્ષયા મરુભુવિ શ્રાન્ત્યા પરિભ્રામ્યતામ્ ।
અત્યાસન્નસુધામ્બુધિં સુસ્વકરં બ્રહ્માદ્રયં દર્શય-
ત્યેષાં શક્કરભારતી વિજયતે નિર્વાણસન્દાયિની ॥

સંસારરૂપ માર્ગમાં તાપરૂપી સૂર્યની કિરણોથી ઉત્પન્ન થ-
એલી દાહરૂપી વ્યથાથી ખેદ પામેલા અને તેને લીધે જાણે નિ-
ર્જળ ભૂમિમાં થાકીને જલની ઇચ્છાથી ભટકતા હોય એવા સં-
સારી લોકોને બહુજ સમીપમાં સુખદાયી અમૃતના સમુદ્ર જેવા
અદ્વિતીય પરમાત્માને દેખાડી પરમ શાંતિ આપનારી આ શં-
કરાચાર્યની વાણી સર્વોપરિ છે.

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभ-
गवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छङ्करभगवत्कृतो
विवेकचूडामणिः समाप्तः ।

ॐ

तत् सत् परमात्मने नमः
श्रीमच्छंकराचार्यविरचित
अपरोक्षानुभूतिः

ॐ श्रीहरिं परमानंदमुपदेष्टारमीश्वरम् ॥

व्यापकं सर्वलोकानां कारणं तं नमाम्यहम् ॥ १ ॥

અવિદ્યાના હરનાર, ઉત્કૃષ્ટ આનંદસ્વરૂપ, શુદ્ધસ્વરૂપે શિ-
ષ્યોને ઉપદેશ આપનાર, સર્વવ્યાપક, સર્વનિયંતા તથા સંપૂર્ણ વિ-
શ્વના કારણરૂપ ઈશ્વરને હું પ્રણામ કરું.

વિવેચન.—(આત્મા તથા અનાત્મા એમ પદાર્થના બે પ્રકાર છે, તેમાં જીવ અને ઈશ્વર એવી રીતે આત્મા પણ બે પ્રકારનો છે. શુદ્ધ જીવ તથા અશુદ્ધ જીવ, શુદ્ધ ઈશ્વર તથા અશુદ્ધ ઈશ્વર એમ જીવના તથા ઈશ્વરના પણ બે બેદ છે. અવિદ્યા ઉપાધિ સહિત ચૈતન્યની અશુદ્ધ જીવ એવી સંજ્ઞા છે તથા નિરૂપાધિ કૃતસ્થ ચૈતન્યને શુદ્ધ જીવ કહે છે; તેમજ માયોપાધિક ચૈતન્ય અશુદ્ધ ઈશ્વર છે તથા શુદ્ધ વ્યાપક ચૈતન્ય શુદ્ધ ઈશ્વર બ્રહ્મરૂપ છે. અવિદ્યા તથા માયા ઉપાધિ, જીવ ઈશ્વરના બેદ વ્યવહારમાં કારણ છે. શુદ્ધ જીવ તથા શુદ્ધ ઈશ્વર, પર-

સ્પર અભેદ વ્યવહારમાં હેતુ છે. કારણશરીર, સૂક્ષ્મશરીર તથા સૂક્ષ્મશરીર એવી રીતે અનાત્મપદાર્થના પણ ત્રણ ભેદ છે.

ઉપર બતાવેલા આત્મા અનાત્માના ભેદમાં આત્મા ચૈતન્યસ્વરૂપ છે તથા અનાત્મા જડ છે. એ પ્રમાણે આત્મા તથા અનાત્મા પરસ્પર વિલક્ષણ સ્વભાવવાળા હોવાથી અજવાળા અંધારાની પેઠે અત્યંત ભિન્ન છે છતાં તેમનો અવિવેક એ સંસારમાં બંધનનું કારણ છે તથા તેમનો વિવેક મોક્ષનો હેતુ છે આ પ્રક્રિયા આ સ્થળે લક્ષમાં રાખવી જરૂરી છે.

પ્રથમ શ્લોકમાં કહ્યું કે હું ઈશ્વરને નમસ્કાર કરું છું ત્યાં અહં (હું) એવા શબ્દવડે ત્રણ દેહરૂપ ઉપાધિસહિત જીવનું ગ્રહણ કરવું.

તે સોપાધિક જીવ અથવા બીજી રીતીએ બોલતાં અશુદ્ધ જીવ, ઈશ્વરથી કનિષ્ઠ છે, કારણ કે તે પરતંત્ર અલ્પજ્ઞ તથા દુઃખી છે અને ઈશ્વર તો સ્વતંત્ર સર્વજ્ઞ તથા સુખી છે તથા માયા તથા તેનાં કાર્યોનો નાશ કરનાર છતાં પણ તેમનો આશ્રય હોવાથી કારણ છે. શ્રુતિપણુ તેને સત્સ્વરૂપ જ્ઞાનસ્વરૂપ તથા અનંતસ્વરૂપ કહેછે, માટે ઈશ્વર જીવ કરતાં ઉત્કૃષ્ટ છે. કનિષ્ઠે પોતાથી શ્રેષ્ઠને નમસ્કાર કરવો યોગ્ય છે માટેજ શ્રી આચાર્ય ભગવાન કહેછે કે ‘અહં ઈશ્વરં નમામિ’ હું ઈશ્વરને પ્રણામ કરું છું આર્થીત મારા આત્માથી અભિનરૂપે ચિંતન કરું છું. ઈશ્વરને મૂળ શ્લોકમાં ‘શ્રીહરિ’ એવું વિશેષણ આપ્યું છે તેનો એક અર્થ લક્ષ્મીને ધારણ કરનાર એવો છે, અથવા પ્રલય કાળમાં તથા સુષુપ્તિ અવસ્થામાં સર્વ પ્રાણીઓ પોતાના આશ્રયરૂપે જેનો સ્વીકાર કરેછે તેનું નામ શ્રી એટલે જીવની અવિધારૂપ ઉપાધિ તેને હરનાર એટલે અવિધાનો નાશ કરનાર તે શ્રીહરિ અથવા ઈશ્વર સર્વનું અધિષ્ઠાન હોવાથી શ્રી (શોભા) રૂપ પણ પોતેજ છે માટે શ્રી એજ હરિ તે શ્રીહરિ એમ ત્રણ અર્થ થાયછે.

શંકા.—તમે ઈશ્વરને ‘શ્રીહરિ’ એવું વિશેષણ લગાડી તેને અ-

વિદ્યા તથા તેનાં કાર્યોનો નાશ કરનાર કહેાછો; પરંતુ તેમનો નાશ થવાથી શું ફળ પ્રાપ્ત થાયછે?

સમાધાન.—કાર્ય સહિત અવિદ્યાનો નાશ થવાથી મોક્ષરૂપ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિરૂપ ફળ થાયછે. એજ ફળ દેખાડવા માટે ‘પરમાનંદ’ એવું વિશેષણ આપ્યું છે તેનો અર્થ સર્વથી શ્રેષ્ઠ આનંદ એવો થાયછે.

ઈશ્વરને સુખરૂપ કહેવાથી વિષયસુખની પેઠે તે પણ જડ દરશે? એવી શંકાના નિવારણ માટે ઉપદેષ્ટારં (એટલે ગુરૂદ્વારા શિષ્યને સુખસ્વરૂપ આત્માનો ઉપદેશ કરનાર) એમ કહેછે. જડ હોય તો તેનાથી ઉપદેશ થઈ શકે નહિ માટે તે ચૈતન્યસ્વરૂપ છે, જડ નથી. કેવળ આનંદસ્વરૂપ આત્મા ઉપદેશ આપવા સમર્થ કેમ થઈ શકે? આના સમાધાનમાં કહેછે કે ઈશ્વર—ઈશ્વરની અનેક પ્રકારની શક્તિ છે માટે તે ઉપદેશ પણ આપી શકે. ત્યારે તો તે પરિચિન્ન (અમુક પ્રમાણુવાળો) થશે? એવી શંકાનું ઉત્તર વ્યાપક તે તો વ્યાપક છે પોતાની સત્તા તથા પ્રકાશવડે સર્વ નામરૂપમાં વ્યાપ્ત છે માટે તે પરિચિન્ન નથી. જગત્ વ્યાપ્ત અને ઈશ્વર વ્યાપક એ પ્રમાણે વ્યાપ્ય વ્યાપક ભાવનેલીધે ઈશ્વરનું અનંતપણું કેમ સિદ્ધ થશે? તેના સમાધાનમાં કહેછે કે ‘સર્વ લોકાનાં કારણ’ સર્વ લોકનું નિમિત્ત કારણ તથા ઉપાદાન કારણ પણ એ ઈશ્વરજ છે. શ્રુતિપણુ કહેછે કે આત્માએ પોતાનેજ પ્રપંચ આકારે રચી તેમાં પ્રવેશ કર્યો. આવા ઈશ્વરને હું નમસ્કાર કરુંછું અર્થાત્ માફ વાસ્તવિક સ્વરૂપ ઈશ્વર છે એવું વારંવાર ચિંતન કરુંછું?)

અપરોક્ષાનુભૂતિર્વૈ પ્રોચ્યતે મોક્ષસિદ્ધયે ॥

સદ્ધિરેવ પ્રયત્નેન વીક્ષણીયા મુદુર્મુદુઃ ॥ ૨ ॥

આ અપરોક્ષાનુભૂતિ નામનો ગ્રંથ મોક્ષની પ્રાપ્તિ માટે અમે કહીએ છઈએ. વિવેક આદિ સાધન ચતુષ્ઠય સંપન્ન અધિકારી પુરુષોએજ તેનો પ્રયત્નવડે વારંવાર વિચાર કરવો.

વિવેચન.—(કોઈ પણ ગ્રંથમાં તેના અનુબંધોનું જ્ઞાન થયાવિના બુદ્ધિમાન પુરૂષની પ્રવૃત્તિ થતી નથી. તે અનુબંધ ચાર છે તેમનાં નામો. અધિકારી, સંબંધ, વિષય અને પ્રયોજન. એ ચાર અનુબંધોને આ શ્લોકમાં બતાવ્યા છે ‘અપરોક્ષાનુભૂતિ.’ શબ્દના એ પ્રકારે અર્થ થાય છે. એક અપરોક્ષ જે સદા પ્રત્યક્ષ સ્વયંપ્રકાશ આત્મવસ્તુ, તેની અનુભૂતિ એટલે તેના ‘અખંડસ્વરૂપનું વૃત્તિમાં આરૂઢ થવું, એવો અર્થ થાય છે તથા બીજો અપરોક્ષ એવી અનુભૂતિ એટલે (આત્માનો) અપરોક્ષ એવો અનુભવ, અર્થાત્ બ્રહ્મવિદ્યા પણ અપરોક્ષાનુભૂતિ કહેવાય છે. બ્રહ્મસાક્ષાતકારના સાધનરૂપ ગ્રંથ જેમ ઉપનિષદ્ કહેવાય છે, તેમજ આત્માના અપરોક્ષજ્ઞાનના સાધનરૂપ આ ગ્રંથ પણ ‘અપરોક્ષાનુભૂતિ.’ કહેવાય છે. આ ગ્રંથના અવલોકનવડે મુમુક્ષુજનોને બ્રહ્મ સાક્ષાતકાર થાય છે તેનો વિષય નિત્ય અપરોક્ષ આત્મા છે. એ અપરોક્ષાનુભૂતિ કહીએ છીએ, એટલે વાદીઓની શંકાઓનું નિરાકરણ કરી સિદ્ધાંતનું રહસ્ય અમો (આચાર્ય) દેખાડીએ છઈએ.

મંદ બુદ્ધિવાળો પુરૂષ પણ પ્રયોજનવિના કોઈ પણ ગ્રંથમાં પ્રવૃત્તિ કરતો નથી માટે પ્રયોજનવિના આ ગ્રંથનો આરંભ કરવો ઉચિત નથી એવી શંકા ન થતાં કહે છે—મોક્ષસિદ્ધયે—સ્વરૂપનાં અજ્ઞાનવડે કલ્પિત દેહાદિ અનાત્મ પદાર્થોમાં આત્માપણાના અભિમાનરૂપ બંધ અનિવૃત્તિપૂર્વક સ્વસ્વરૂપમાં સ્થિતિ થતી તેને મોક્ષ કહે છે. એ મોક્ષની પ્રાપ્તિને માટે આ ગ્રંથ રચ્યો છે. આ ઉપરથી સર્વ અનર્થની નિવૃત્તિદ્વારા પરમાનંદની પ્રાપ્તિએ આ ગ્રંથનું પ્રયોજન છે એમ બતાવ્યું. શંકા—આ ગ્રંથનો અધિકારી કોણ છે? સમાધાન—સાધન ચતુષ્ઠયસંપન્ન મુમુક્ષુ પુરૂષજ આ ગ્રંથનો અધિકારી છે. જે કર્મનો અથવા ઉપાસનાનો અધિકારી છે તે આ ગ્રંથનો અધિકારી નથી; માટે મુમુક્ષુ અધિકારીએ અવશ્ય કર્તવ્ય સ્નાન બિક્ષાદિનો પણ અનાદર કરી નિરંતર ચિરકાળપર્યંત આ ગ્રંથ ગુરુમુખથી શ્રવણ કરી વિચારવ

યોગ્ય છે. આ ઉપરથી સાધનચતુષ્ટયસંપન્ન મુમુક્ષુ પુરુષ આ ગ્રંથનો અધિકારી છે એ વાત સિદ્ધ થઈ, હવે સંબંધ બતાવે છે. આ ઉપરથી પૂર્વકાંડ (કર્મકાંડ) નો તથા ઉત્તરકાંડ (જ્ઞાનકાંડ) સાધ્ય સાધન બાવ સંબંધ છે એમ પણ સમજી લેવું અર્થાત્ કર્મ સાધન છે તથા જ્ઞાન તેવું સાધ્ય એટલે કૃણ છે એમ જાણવું.)

પ્રશ્ન.—કાર્ય માત્ર કારણને આધીન છે એવો નિયમ છે માટે પૂર્વે કહેલાં ચાર સાધનોનું શું કારણ છે?

સ્વવર્ણાશ્રમધર્મેણ તપસા હરિતોષणात् ॥

સાધનં પ્રભવેત્ પુંસાં વૈરાગ્યાદિચતુષ્ટયમ્ ॥ ૩ ॥

ઉત્તર.—શરીરનો જે વર્ણ અથવા આશ્રમ હોય તેના ધર્મવડે, કૃત્ષ્ણ ચાંદ્રાયણુ આદિ તપવડે, તથા પરમેશ્વરની પ્રીતિ મેળવી આપનાર સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર દયાવડે, વૈરાગ્ય આદિ ચાર સાધનો પુરૂષોને સિદ્ધ થાય છે.

વિવેચન.—(ગૌણાત્મા, મુખ્યાત્મા તથા મિથ્યાત્મા એમ ત્રણ પ્રકારનો આત્મા છે. પુત્રાદિને ગૌણાત્મા કહેછે, સાક્ષીને મુખ્યાત્મા કહેછે તથા દેહાદિને મિથ્યાત્મા કહેછે માટે આ શ્લોકમાં ‘સ્વ’ શબ્દવડે દેહાદિનું ગ્રહણ કરવું, કારણ કે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય તથા શૂદ્ર એ ચાર વર્ણો તથા બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થાશ્રમ, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસાશ્રમ એ ચાર આશ્રમો શરીરનાજ છે એમ પ્રતીત થાય છે માટે શરીરના વર્ણાશ્રમ ધર્મો કે જોને પુર્વગામીમાંસા શાસ્ત્રમાં અપૂર્વ અથવા પુણ્ય કહેછે તેવડે, તપ એટલે કૃત્ષ્ણ ચાંદ્રાયણુદિ પ્રાયશ્ચિત્તોવડે તથા ભગવાનની કૃપા સંપાદન કરાવી આપનાર સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર દયારૂપ કર્મવડે, વૈરાગ્ય આદિ ચાર સાધનો, જે મોક્ષનો સાધક એક પ્રકારનો ધર્મ છે તે પુરૂષોને પ્રાપ્ત થાય છે. અથવા આ શ્લોકનો બીજી રીતે પણ અર્થ થઈ શકે છે તે નીચેપ્રમાણે—‘શરીરના વર્ણાશ્રમ ધર્મવડે તથા

તપવડે ધધિરનો અનુગ્રહ પ્રાપ્ત થાય છે અને એ અનુગ્રહવડે વૈરાગ્ય આદિ ચારે સાધનો અનાયાસે સિદ્ધ થાયછે.’ જો કે વિવેકથી વૈરાગ્ય પ્રગટ થાયછે તેથી શમાદિ ૫૨ સંપત્તિ મળેછે તે મળ્યાથી મુમુક્ષુતા પ્રાપ્ત થાયછે એ પ્રકારે ઉત્તરોત્તર સાધનોમાં કાર્ય. કારણ બાવ છે માટે વાસ્તવિક રીતે શ્લોકમાં ‘વૈરાગ્યાદિ’ ને બદલે વિવેચદિ ઉચિત હતું તથાપિ જ્ઞાન થવામાં વૈરાગ્ય અસાધારણ કારણ છે એમ બતાવવા માટે વૈરાગ્યને પ્રથમ ગણ્યો છે.)

એ વૈરાગ્ય આદિ સાધનોનાં શાં લક્ષણો છે ! એવી રાંકા યતાં છ શ્લોકવડે એ ચારે સાધનોનાં સ્વરૂપો બતાવે છે. તેમાં પ્રથમ ચોથા શ્લોક- વડે વૈરાગ્યનું સ્વરૂપ કહેછે.

બ્રહ્માદિસ્થાવરાંતેષુ વૈરાગ્યં વિષયેષ્વનુ ॥

યથૈવ કાકાવિષ્ઠાયાં વૈરાગ્યં તદ્દિ નિર્મલમ્ ॥ ૪ ॥

જેમ કોઈને ^૧કાગડાની વિષ્ઠાને ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છા થતી નથી તેમજ સત્ય લોકથી તે મનુષ્ય લોક સુધીનાં સંપૂર્ણ વિષય-લોગનાં સાધનોને વિષે, ‘તેઓ કર્મજન્ય હોવાથી તેઓ અનિત્ય છે’ એમ જાણીને જે ઇચ્છા ન થવી તેને ^૨નિર્મળ વૈરાગ્ય કહેછે.

હવે વૈરાગ્યનું કારણ વિવેક બતાવે છે.

નિત્યમાત્મસ્વરૂપં હિ દૃશ્યં તદ્વિપરીતંગમ્ ॥

एवं यो निश्चयः सम्यग्विवेको वस्तुनः स वै ॥ ૫ ॥

^૧ ગધેડા વગેરેની વિષ્ઠાનું નામ ન હેતાં કાગડાની વિષ્ઠાનું કહેવાનું કારણ એટલુંજ કે જ્યારે આદિ મટાડવા માટે ગધેડા આદિ પ્રાણીઓની વિષ્ઠાની ઇચ્છા કોઈક પણ રાખે છે પરંતુ કાગડાની વિષ્ઠાની ઇચ્છા તો કોઈને પણ થતી નથી. ^૨ રાગઆદિ મેલ રહિત.

આત્માનું સ્વરૂપ અવિનાશી છે તથા દૃશ્ય અનાત્મવસ્તુ એથી વિપરીત સ્વભાવવાળું છે અર્થાત્ નાશવાન છે. આવો સંશયાદિ રહિત જે નિશ્ચય તેને નિત્યા નિત્ય વસ્તુવિવેક કહે છે.

વિવેચન.—(નિત્ય વસ્તુ તથા અનિત્ય વસ્તુ સંબંધી યથાર્થ વિચારને વિવેક કહે છે. એ વિવેકનો પ્રકાર—આત્મા અવિનાશી સત્ય-સ્વરૂપ છે. અવિનાશી વા અરે અયમાત્મા (હું મૈત્રેયી, આ આત્મા અવિનાશી છે) એમ શ્રુતિ પણ કહે છે. અનાત્મા દૃશ્ય માત્ર અસત્ય એટલે નાશવંત છે. આ પ્રકારે નિત્ય અનિત્યનો વિચાર કરીને સિદ્ધ કરેલા દૃઢ નિશ્ચયને વિવેક કહે છે. આ ઉપરથી આત્મા સત્ય છે અને જગત્ અસત્ય છે એ સંબંધમાં એ અનુમાન નીકળી શકે છે તે આ પ્રમાણે:—

આત્મા નિત્ય છે કારણ કે તે દ્રષ્ટા છે જે નિત્ય નથી તે દ્રષ્ટા પણ નથી; જેમ ઘડો નિત્ય નથી તો તે દ્રષ્ટા પણ નથી. આ અનુમાને આત્માનું નિત્યપણું સાધ્યું. હવે દૃશ્યની અનિત્યતા સાધનારૂં બીજું અનુમાન—આત્માથી ભિન્ન સર્વ વસ્તુ અનિત્ય છે, કારણ કે તે દૃશ્ય છે. જે અનિત્ય નથી તે દૃશ્ય પણ નથી જેમ આત્મા અનિત્ય નથી તો તે દૃશ્ય પણ નથી, આ એ અનુમાનવડે આત્માનું નિત્યપણું તથા અનાત્મા દેહાદિનું અનિત્યપણું સિદ્ધ થયું, આ પ્રકારે નિત્ય અનિત્યના વિચારને વિવેક કહે છે.)

હવે વૈરાગ્યનું કાર્ય શમ આદિ ષટ્ સંપત્તિ ત્રણ શ્લોકવડે બતાવે છે.

સદૈવ વાસનાત્યાગઃ શમોયમિતિ શબ્દિતઃ ॥

નિગ્રહો બાહ્યવૃત્તીનાં દમ્મ इत्यभिधीયते ॥ ૬ ॥

નિરંતર વાસનાના ત્યાગને શમ કહે છે તથા બાહ્યદ્રિયોના નિગ્રહને દમ્મ કહે છે.

વિવેચન.—(સર્વ કાળે વાસનાનો ત્યાગ અર્થાત્ અંતઃકરણની વૃત્તિઓનો જે નિગ્રહ તેને શમ એમ કહે છે તથા શ્રોત્ર, ત્વચા, ચક્ષુ,

જીવ્હા અને ધ્રાણ એ પાંચ જ્ઞાન ઇન્દ્રિયો તથા વાણી, પગ, હાથ, ગુદા તથા ઉપરથ એ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો; એ દશે ઇન્દ્રિયોને શાસ્ત્રે નિષેધ કરેલા વિષયોથી રોકવી અર્થાત્ તેમાં ન પ્રવર્તીવવી તેને દમ કહેછે.)

વિષયેભ્યઃ પરા વૃત્તિઃ પરમોપરતિર્હિ સા ॥

સહનં સર્વદુઃખાનાં તિતિક્ષા સા શુભા મતા ॥ ૭ ॥

શબ્દ આદિ વિષયોથી ઇન્દ્રિયોની નિવૃત્તિને શ્રેષ્ઠ ઉપરતિ કહેછે. સર્વ દુઃખોને સહેવું તેને તિતિક્ષા માનેલી છે.

વિવેચન.—(પ્રસિદ્ધ શબ્દ આદિ વિષયો બંધન કરનારા છે માટે “તેઓ અનિત્ય છે, દુઃખરૂપ છે” એમ દોષ દૃષ્ટી કરી તેમને ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છા ન કરવી તેને ઉપરતિ કહેછે તે ઉપરતિ પરમ એટલે શ્રેષ્ઠ આત્મજ્ઞાનનું સાધન છે. સર્વ કર્મોનો સંન્યાસ પણ ઉપરતિ શબ્દવડે સમજી લેવો તાદ તડકો ઈત્યાદી સર્વ દુઃખનાં સાધનોને સહેવાં અર્થાત્ તેમને નિવારવા માટે ઇચ્છા પણ ન થવી તેને તિતિક્ષા નામની ઉત્તમ સંપત્તિ વિક્ષાનોએ માની છે.)

નિગમાચાર્યવાક્યેષુ ભક્તિઃ શ્રદ્ધેતિ વિશ્રુતા ॥

ચિત્તૈકાગ્ર્યં તુ સલ્લક્ષ્યે સમાધાનમિતિ સ્મૃતમ્ ॥ ૮ ॥

વેદનાં તથા શ્રી સદ્ગુરૂનાં વચનોમાં જે વિશ્વાસ તેને શ્રદ્ધા કહેછે તથા શ્રુતિવાક્યના લક્ષ્યાર્થરૂપ, સાક્ષી ચૈતન્યથી અભિન્ન અક્ષને વિષે ચિત્તની એકાગ્રતાને સમાધાન જાણવું.

વિવેચન.—(વેદનાં તથા ગુરૂનાં વચનોમાં અથવા ઉપનિષદોનું વ્યાખ્યાન કરનારા શ્રી આચાર્ય ભગવાન આદિના ઉપદેશોમાં જે ભક્તિ એટલે વિશ્વાસ તે શ્રદ્ધા એમ વેદાંતશાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે અને ‘સદેવ સૌમ્યેદમગ્ર આસીત્’ ઈત્યાદિ શ્રુતિ વચનોના લક્ષ્ય અર્થરૂપ જે પ્રત્યક

આત્માથી અભિન્ન બ્રહ્મને વિષે ચિત્તની એકાગ્રતા અર્થાત્ તેનેજ (અદ્વિતીય બ્રહ્મનેજ) જાણવાની ઇચ્છા તેને સમાધાન કહેછે.)

આપ્રમાણે શમાદી ૫૬ સંપત્તિ કહી. હવે તેમનું કાર્ય મુમુક્ષુતા બતાવેછે.

સંસારબંધનિર્મુક્તિઃ કથં મે સ્યાત્ કદા વિધે ॥

इति या सुदृढा बुद्धिर्वक्तव्या सा मुमुक्षुता ॥ ૯ ॥

હે વિધાતા! આ સંસારરૂપ બંધનથી હું ક્યારે મુક્ત થ-
ઈશ? આ પ્રકારની દૃઢ બુદ્ધિને મુમુક્ષુતા કહેવી.

વિવેચન.—(હે વિધાતા! નાના પ્રકારની યોનીઓના સંબંધવડે
મને આ સંસારનું બંધન પ્રાપ્ત થયું છે, તે કયે સમયે તથા કયે પ્રકારે
છુટશે? એવી સુદૃઢ બુદ્ધિ થવી તેને મુમુક્ષુતા કહેછે.)

સાધન ચતુષ્ટય કહ્યાં. હવે એ સાધન ચતુષ્ટય યુક્ત પુરૂષે શું કરવું?
તે કહેછે.

उक्तसाधनयुक्तेन विचारः पुरुषेण हि ॥

कर्तव्यो ज्ञानसिद्ध्यर्थमात्मनः शुभमिच्छता ॥ ૧૦ ॥

ઉપર વર્ણવેલાં ચાર સાધનોવડે યુક્ત તથા મોક્ષ મુખની
ઇચ્છા રાખનાર અધિકારી પુરૂષે, જીવ બ્રહ્મની એકતાના જ્ઞાનની
પ્રાપ્તિને અર્થે માત્ર વિચારજ કરવો જોઈએ.

વિવેચન.—(પુર્વોક્ત વૈરાગ્ય આદિ સાધનોવડે યુક્ત, જે જ્ઞા-
નનો અધિકારી ઉત્તમ પુરૂષ છે, તેણે આત્મા અનાત્માના વિવેકરૂપ વિ-
ચારજ વારંવાર કર્યા કરવો, અન્ય કંઈ પણ કરવું નહીં કારણ કે વિચા-
રના આવર્તનવડે જીવ બ્રહ્મની એકતારૂપ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાયછે.

શંકા.—આત્મજ્ઞાનવડે શું ફળ મળેછે? **સમાધાન.**—આત્મ-
જ્ઞાનવડે પરમ આનંદસ્વરૂપ મોક્ષરૂપ પરમપુરૂષાર્થનો લાભ થાયછે,

માટે મોક્ષ સુખની ઇચ્છાવાળાએ આત્મજ્ઞાનને માટે પુરુષાર્થ અવશ્ય કરવો જોઈએ.)

પ્રશ્ન.—બીજાં જ્ઞાનનાં સાધનો ધણું છે છતાં મોક્ષને અર્થે માત્ર વિચારજ કરવો એવો નિયમ શામાટે કરો છો ?

નોત્પદ્યતે વિનાજ્ઞાનં વિચારેણાન્યસાધનૈઃ ॥

યથા પદાર્થમાનં હિ પ્રકાશેન વિના કચિત્ ॥ ૧૧ ॥

ઉત્તર.—જેમ કોઈ પણ દેશમાં સૂર્ય આદિના પ્રકાશવિના પદાર્થનું જ્ઞાન થતું નથી તેમજ વિચારવિના કર્મ ઉપાસનાદિ અન્ય સાધનોવડે જ્ઞાન થતું નથી.

વિવેચન.—(કોઈ પણ દેશમાં સૂર્ય આદિના પ્રકાશવિના પદાર્થનું યથાર્થ જ્ઞાન થતું નથી સૂર્ય આદિનો પ્રકાશ હોય તોજ અંધકારમાં રહેલા પદાર્થ સ્પષ્ટ ઓળખાય છે તેમજ કર્મ ઉપાસના આદિ સાધનો તો ઘણાં છે પરંતુ આત્માનું યથાર્થ અપરોક્ષજ્ઞાન તો કેવળ વિચારવડેજ થાયછે, અન્યસાધનોવડે થતો નથી.)

હવે પાંચ શ્લોકવડે વિચારનું સ્વરૂપ કહેછે.

કોહં કથમિદં જાતં કો વૈ કર્તાઽસ્ય વિદ્યતે ॥

ઉપાદાનં કિમસ્તીહ વિચારઃ સોયમીદ્રશઃ ॥ ૧૨ ॥

હું કોણ છું? આ જગત્ કેમ ઉત્પન્ન થયું? આનો કર્તા કોણ છે? આ જગતનું ઉપાદાન કારણ શું છે? આ પ્રકારનો વિચાર જ્ઞાનનું સાધન છે.

વિવેચન.—(હું કે જે પોતાને કર્તા, સુખી દુઃખી ઈલાદી માનુંછું તે હું કોણ છું અર્થાત્ માફે શું સ્વરૂપ છે? આ સ્થાવર જંગમ

જગત કેમ થયું? એટલે તેનું અધિકારનું શું છે? પ્રલક્ષ આદિ પ્રમાણો-
વડે સિદ્ધ આ જગતનો કર્તા કોણ છે?—શું જીવોના અદૃષ્ટ જગતને ક-
રનાર છે? શું ઈશ્વર જગત કર્તા છે? અથવા કોઈ અન્ય છે? તથા
જેમ ધડાનું ઉપાદાન કારણ માટી છે તેમ આ જગતનું ઉપાદાન કારણ
શું છે? આ પ્રકારે આત્માવિષે તથા જગત કારણ સંબંધે જે વિચાર
તેજ જ્ઞાનનું સાધન છે.)

પ્રશ્ન.—ચેતવ્યવિશિષ્ટઃ કાયઃ પુરુષઃ (ચૈતન્ય સહિત શરીરજ
આત્મા છે) એવું બૃહસ્પતિનું મુત્ત છે માટે પાંચ ભુતોનાં કાર્ય
શરીરજ આત્મા છે એમ ચાર્વાક મતના અનુયાયીઓ કહે છે
તથા “હું સુખી છું, દુઃખી છું” ઇત્યાદિ સર્વ વ્યવહારનું મૂળ
શરીરજ છે એ વાત આખા વિશ્વમાં વિદિત છે માટે આત્મ-
વિચાર કરવાની શું જરૂર છે?

નાહં ભૂતગણો દેહો નાહં ચાક્ષગણસ્તથા ॥

एतद्विलक्षणः कश्चिद्विचारः सोयमीदृशः ॥ १३ ॥

ઉત્તર.—આ સ્થૂળશરીર જે પાંચ ભુતોના સમુદાયનું બનેલું
છે તે હું નથી તથા ઇન્દ્રિયોનો સંઘાત—અર્થાત્ સૂક્ષ્મશરીર પણ હું
નથી. હું સ્થૂળ તથા સૂક્ષ્મ બંને શરીરોની વિલક્ષણ કોઈક છું
આ પ્રકારનો વિચાર જ્ઞાનનું સાધન છે.

વિવેચન.—(“હું” એવો શબ્દ તથા “હું” એવી પ્રતિતિનો
વિષય જે આત્મા, તે પાંચ ભુતોના સમુદાય પેદા નથી કારણ કે
શરીર દૃશ્ય છે, આત્મા તો દ્રષ્ટા છે. આથી સ્થૂળશરીરને આત્મા
માનનારા ચાર્વાકોના મતનું નિરાકરણ થયું. હવે ચાર્વાકના એકદેશીઓ
ઇન્દ્રિયોને આત્મા માનેછે તેના મતના ખંડનને માટે કહે છે કે હું ઇન્દ્રિય
પણ નથી. કારણ કે સ્થૂળદેહની પેટે ઇન્દ્રિયો પણ પંચભૂતોનુંજ કાર્ય

છે, અને આત્મા કોઇનું કાર્ય નથી. ‘‘સ વા એષ પુરુષોઽન્નરસમયઃ’’
 “અન્નમયં હિ સૌમ્ય મનઃ આપોમયઃ પ્રાણઃ તેજોમયી વાક્” ઇત્યાદિ શ્રુતિ-
 ઓ અને શરીરો પાંચ ભૂતોનાંજ કાર્ય છે એ વિષયમાં પ્રમાણભૂત છે.
 શંકા.—“ન્યારે તું બન્ને શરીર નથી ત્યારે તું શૂન્ય હોઈશ?”
 સમાધાન.—હું બન્ને શરીરથી વિલક્ષણ કોઈક અર્થાત્ નામ ગુણ ભૂતી
 આદિ રહિત હોવાથી વિલક્ષણ છું. આવો વિચાર જ્ઞાનનું સાધન છે.)

બારમા શ્લોકમાં પૂછેલા ‘કોહં’—હું કોણ છું? એ પ્રશ્નનો નિર્ણય થયો.
 હવે “આ જગત્ શી રીતે થયું? તથા આનો કર્તા કોણ છે?” એ વાતનો
 નિશ્ચય કરેછે.

અજ્ઞાનમભવં સર્વં જ્ઞાનેન પ્રવિલીયતે ॥

સંકલ્પો વિવિધઃ કર્તા વિચારઃ સોયમીદ્રશઃ ॥ ૧૪ ॥

અજ્ઞાનથી સર્વ થયું છે અને જ્ઞાનવડે તે નાશ પામે છે
 તથા વિવિધ પ્રકારનો સંકલ્પ કર્તા છે. આવો વિચાર જ્ઞાનનું
 સાધન છે.

વિવેચન.—(પૃથ્વી આદિ ભૂતો પરમાણુવડે ઉત્પન્ન છે એમ
 તાર્કિક આદિ માનેછે, કર્મવડે થાયછે, એમ મીમાંસકો માનેછે તથા
 પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થાયછે એમ સાંખ્ય મતવાળા માનેછે. એ સર્વના
 મતોનું નિરાકરણ કરવા માટે કહેછે કે “આ જગત્ આત્મસ્વરૂપના
 અજ્ઞાનથીજ ઉત્પન્ન થયું છે, માટે અજ્ઞાનનું વિરોધી જ્ઞાન અર્થાત્ સ્વ-
 સ્વરૂપના સ્ફુરણવડે, જેમ સૂર્યોદયથી અંધકાર નાશ પામે છે તેમ તે
 (અજ્ઞાન) નાશ પામેછે.” આ જગત્નો કર્તા કોણ છે? એ પ્રશ્નનો

૧ આ શરીર અન્નરસનું બનેલું છે. હે સરળ પ્રકૃતિવાળા! મન અન્નનો
 વિકાર છે, પ્રાણ જળનું કાર્ય છે તથા વાણી તેજનું કાર્ય છે. આ જગાએ કેવળ
 વાણીનું ગ્રહણ કરેલું છે પરંતુ તે જપરથી દશે ઇન્દ્રિયો સમજ લેવી.

નિર્ણય કહે છે. ‘આ કામ કરીશ, આ કામ કરીશ’ એ પ્રકારના વિવિધ સંકલ્પો કરતાં છે, આનું વિચાર જ્ઞાનનું કારણ છે.)

હવે આ જગતનું ઉપાદાન કારણ શું છે? એ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરે છે.

एतयोर्यदुपादानमेकं सूक्ष्मं सदव्ययम् ॥

यथैव मृद्वटादीनां विचारः सोयमीदृशः ॥ ૧૫ ॥

જેમ ઘડા આદી માટીનાં વાસણોનું ઉપાદાન કારણ માટી છે તેમજ અજ્ઞાન તથા સંકલ્પનું જે ઉપાદાન કારણ, તે એક, સૂક્ષ્મ, સત્ય તથા ક્ષયરહિત બ્રહ્મ છે. એ પ્રકારનો વિચાર આત્મજ્ઞાનનું કારણ છે.

વિવેચન.—(જેમ મૃત્તિકા ઘટ આદિનું ઉપાદાન કારણ છે તેમ અજ્ઞાન તથા સંકલ્પનું ઉપાદાન કારણ અર્થાત્ તેમની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ તથા નાશનું કારણ ત્રણ કાળે જેનો આધાર થતો નથી તે બ્રહ્મજ છે, તેવિના ખીજું કંઈ પણ નથી. મારેજ આ જગત્ અજ્ઞાનનું કાર્ય હોવાથી મિથ્યા છે તો પણ જેમ રજ્જુનો સર્પ રજ્જુને ન જાણ્યાસુધી ભયનો હેતુ છે તેમજ તે (જગત્) જન્મ મરણ આદિ ભય આપવાને સમર્થ છે. બ્રહ્મનું જ્ઞાન થયા પછી ભવની નિવૃત્તિ થાય છે. તે બ્રહ્મ સત્ય છે અર્થાત્ ત્રણે કાળમાં તેનો અભાવ થતો નથી, તે ક્ષય પામતું નથી, તે સંજાતીય વિજાતીય તથા સ્વગત ભેદરહિત છે, તે બ્રહ્મને મન વાણી આદિ ઈન્દ્રિયો પહોંચતી નથી, કારણ કે તે જાતી, ક્રિયા, નામ રૂપાદિ રહિત છે. જેમ મૃત્તિકા, ઘડા આદિ કાર્યોનું ઉપાદાન છે તેમ સર્વનું ઉપાદાન બ્રહ્મ છે. તાત્પર્ય જે કાર્ય કારણનો ભેદ કથન માત્ર છે, વાસ્તવિક નથી. આ પ્રકારનો વિચાર જ્ઞાનનું કારણ છે.)

પ્રશ્ન.—કાર્ય કારણનો ભેદ ભલે કથન માત્ર હોય, પરંતુ જીવ બ્રહ્મનો ભેદ તો વાસ્તવ છે?

અહમેકોઽપિ સૂક્ષ્મથ જ્ઞાતા સાક્ષી સદવ્યયઃ ॥

તદહં નાત્ર સંદેહો વિચારઃ સોયમીદૃશઃ ॥ ૧૬ ॥

ઉત્તર.—“હું” એવી વૃત્તિવડે જે જણાય છે તે એક છે, સૂક્ષ્મ છે, અહંકાર આદિનો પ્રકાશ હોવાથી ચૈતન્યરૂપ છે, સાક્ષી છે તથા ક્ષય નાશ આદિ સર્વ વિકાર રહિત છે; અને બ્રહ્મ પણ તેવું છે માટે બ્રહ્મ હું છું એમાં સંદેહ નથી. આવો વિચાર જ્ઞાનનું સાધન છે.

વિવેચન.—(હું એટલે હું એવી વૃત્તિવડે જેનું જ્ઞાન થાય છે તે પ્રત્યેક આત્મા, એક છે અર્થાત્ સમ્બંધીય વિજ્ઞાતીય તથા સ્વગત મહરહિત છે; કારણ કે મનુષ્ય માત્રમાં હું બુદ્ધિ એક સરખીજ જણાય છે; તે સૂક્ષ્મ એટલે ઇન્દ્રિયોનો વિષય નથી, તે ઇન્દ્રિયદ્વારા વિષયો માથે સમંધ થયાવિના પણ સર્વ પદાર્થને પ્રકાશ કરે છે તથા તે નાશ ક્ષય આદિ સર્વ વિકારોરહિત છે. બ્રહ્મ પણ તેવુંજ છે માટે હું એટલે પ્રત્યગાત્મા. બ્રહ્મજ છે. આવો વિચાર તત્ત્વજ્ઞાનનું સાધન છે.

અજ્ઞાનનું સ્વરૂપ બતાવી, જીવ બ્રહ્મની એકતા દઢ કરે છે.

આત્મા વિનિષ્કલો હોકો દેહો બહુભિરાવૃત્તઃ ॥

તયોરૈક્યં પ્રપશ્યન્તિ કિમજ્ઞાનમતઃ પરમ્ ॥ ૧૭ ॥

આત્મા નિરવયવ છે, તથા એક છે; અને લિંગદેહ સત્તર તત્ત્વોવડે આવૃત્ત છે. એ પ્રમાણે બન્ને પરસ્પર વિલક્ષણ છતાં તાર્કિકઆદિ તેમને એકરૂપે જુએ છે અર્થાત્ લિંગદેહ, જે આત્મા નથી તેનેજ આત્મા જણાય છે. આ વિપરીત દર્શનવિના બીજું અજ્ઞાન કયું? એજ અજ્ઞાન છે.

વિવેચન.—(આત્મા જાગૃત આદિ ત્રણે અવસ્થામાં વર્તનારો

હોવાથી ત્રણે અવસ્થાઓના ભાવનો તથા તેમના અભાવનો સાક્ષી છે, તે તત્ત્વ પદ તથા ત્વં પદ બંનેનો લક્ષ્ય અર્થ છે, તે નિરવયવ છે. જે સાવયવ હોય તો ઘડા આદિની પેઠે તેનો નાશ પણ થવો સંભવે. “બ્રહ્મ એક તથા અદ્વિતીય છે” એમ શ્રુતિ કહેછે. માટે તે એક છે. લિંગ-દેહ કે જેને સૂક્ષ્મ શરીર કહેછે તે તેવું નથી. એ તો સત્તર તત્ત્વના સમૂહરૂપ છે, લિંગ શરીરનું કારણ અજ્ઞાન નાશ થવાથી તે નાશ થાય છે. જે લિંગશરીર નિરવયવ હોય તો તેની જ્ઞાનવડે નિષ્પત્તિ ન થવાથી કોઈ દિવસ મોક્ષજ થઈ શકે નહિ, માટે આત્મા તથા લિંગશરીર તેજ તમની પેઠે અત્યંત વિલક્ષણ છે છતાં તાર્કિક આદિ બંનેને એકજ માને છે, એ તેમનાં વિપરીત દર્શથી બીજું અજ્ઞાન કયું? એજ અજ્ઞાન છે. વિપરીત જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ અજ્ઞાન વિના થતી નથી માટે તેનું મૂળ કારણ અજ્ઞાન છે.)

ફરી દેહનું અને આત્માનું વિલક્ષણપણું બતાવે છે.

આત્મા નિયામકશ્ચાન્તર્દેહો બાહ્યો નિયમ્યકઃ ॥

તયોરૈક્યં પ્રપશ્યન્તિ કિમજ્ઞાનમતઃ પરમ્ ॥ ૧૮ ॥

આત્મા નિયંતા છે તથા પાંચ કોષની અંદર છે તથા દેહ નિયમમાં રહેતારો તથા (આત્માથી) બહાર છે, માટે દેહથી આત્માની વિલક્ષણતા છે છતાં બંનેને એકરૂપે જોવાં એ કરતાં બીજું અજ્ઞાન કયું? એજ અજ્ઞાન છે.

પુનઃ આત્માનું સ્થૂળ દેહથી વિલક્ષણપણું બતાવે છે.

આત્મા જ્ઞાનમયઃ પુણ્યો દેહો માંસમયોઽશુચિઃ ॥

તયોરૈક્યં પ્રપશ્યન્તિ કિમજ્ઞાનમતઃ પરમ્ ॥ ૧૯ ॥

આત્મા પ્રકાશ સ્વરૂપ છે માટેજ તે શુદ્ધ છે અને આ

સ્થૂળદેહ તો માંસ આદિ વિકારવાળો છે તથા અપવિત્ર છે. એ પ્રમાણે સ્થૂળદેહમાં તથા આત્મામાં પરસ્પર વિલક્ષણતા છે છતાં તે બંનેને એકજ જાણવાં એથી બીજું અજ્ઞાન કયું? એજ અજ્ઞાન છે.

દેહમાં તથા આત્મામાં અન્ય વિલક્ષણતા બતાવે છે.

આત્મા પ્રકાશકઃ સ્વચ્છો દેહસ્તામસ ઉચ્યતે ॥

તયોરૈક્યં પ્રપશ્યન્તિ કિમજ્ઞાનમતઃ પરમ્ ॥ ૨૦ ॥

આત્મા સ્વયંપ્રકાશ છે તથા સૂર્ય આદિની પેઠે અન્ય સર્વને પ્રકાશ કરેછે, માટેજ તે સ્વચ્છ છે અર્થાત્ જેમને તે પ્રકાશ કરેછે તેમના ગુણુવડે લેવાતો નથી. શ્રુતિપણુ આત્માને અસંગ કહેછે, અને શરીર તો તમોગુણુનું કાર્ય હોવાથી જડ છે તથા ઘડા આદિની પેઠે અન્યના પ્રકાશવડે પ્રકાશ પામેછે એમ શરીરમાં તથા આત્મામાં મોહોટો અંતરાય છે છતાં બંનેને એક સમજવાં એ કરતાં બીજું અજ્ઞાન કયું?

એકને એક બાબતવિષે વારંવાર કહેવામાં આવેછે તે ઉપરથી આ સ્થળે પુનરજિત દોષની શંકા કરવી નહિ. કારણ કે આત્મા એ અલૌકિક વસ્તુ હોવાથી તેનું જ્ઞાન સહજમાં થઈ શકતું નથી માટે પરમ કૃપાળુ આચાર્ય ભગવાન અધિકારી જનો ઉપર કૃપા કરી અનેક પ્રકારે જગત્ કરતાં આત્મામાં વિલક્ષણતા દેખાડે છે.

આત્મા નિત્યો હિ સદ્વૃક્ષ્ણો દેહોઽનિત્યો હ્રાસન્મયઃ ॥

તયોરૈક્યં પ્રપશ્યન્તિ કિમજ્ઞાનમતઃ પરમ્ ॥ ૨૧ ॥

આત્માનો ત્રણે કાળમાં બાધ થતો નથી માટે તે નિત્ય છે, દેહતો અસત્ તથા અનિત્ય છે. એ પ્રમાણે દેહનો તથા

આત્માનો અત્યંત વિલક્ષણુ સ્વભાવ છે તથાપિ તે એને એકજ વસ્તુ જાણુવી, એવિના બીજું અજ્ઞાન કયું ? એજ અજ્ઞાન છે.

પ્રશ્ન.—આત્માનો પ્રકાશ શું સૂર્ય આદિના પ્રકાશ જેવો છે ?

આત્મનસ્તત્પ્રકાશત્વં યત્પદાર્થાવભાસનમ્ ॥

નામ્યાદિદીપ્તિવદ્દીપ્તિર્ભવત્યાન્ધ્યં યતો નિશિ ॥ ૨૨ ॥

ઉત્તર.—આ ઘટ છે, આ વસ્ત્ર છે, એવી રીતે પદાર્થનું જ્ઞાન થવું એજ આત્માનો પ્રકાશ છે. અગ્નિ આદિના પ્રકાશ જેવો આત્માનો પ્રકાશ નથી. જો અગ્નિ આદિના જેવો આત્માનો પ્રકાશ હોય તો રાત્રીએ જેમ અગ્નિના પ્રકાશથી અંધકાર નાશ પામેછે તેમ આત્મજ્યોતિવડે પણ અંધારૂં નાશ થવું જોઈએ પણ તેમ નથી કારણ કે આત્મજ્યોતિ છતાં પણ રાત્રીએ અંધારૂં રહેછે.

વિવેચન.—(“આ ઘટો છે, આ વસ્ત્ર છે ” એ પ્રકારે પદાર્થને પ્રકાશ કરવો એ આત્માનો પ્રકાશ છે. સારે તો અગ્નિ આદિના પ્રકાશની પેઠે આત્માનો પ્રકાશ વિકારી થશે ? આવી શંકાના ઉત્તરમાં કહેછે કે, આત્માનો પ્રકાશ અગ્નિ આદિના પ્રકાશની પેઠે ઉત્પત્તિ, નાશ આદિ વિકારવાળો નથી. જેમ અગ્નિનો પ્રકાશ રાત્રીએ એક જગોએ હોય તો પણ અન્ય સ્થળે અંધારૂં રહેછે. તેમ આત્માનો પ્રકાશ એક જગોએ હોયછે અને બીજી જગે નથી હોતો એમ નથી. તે તો સર્વ કાળે તથા સર્વ સ્થળે વિદ્યમાન છે; માટે દીવા આદિના પ્રકાશ હોય છે સારે તેને પ્રકાશ કરેછે અને દીવા આદિ ન હોય સારે અંધકારને પ્રકાશ કરેછે. “નામ્યાદિદીપ્તિવદ્દીપ્તિર્ભવત્યાન્ધ્યં યતો નિશિ ” એ અર્થા શ્લોકનો આ રીતે પણ અર્થ થાય છે—આ આત્માનો પ્રકાશ અગ્નિ આદિના પ્રકાશ જેવો નથી, કારણ કે રાત્રીએ અંધકાર હોય છે. જો આત્માનો પ્રકાશ અગ્નિ આદિના પ્રકાશ જેવો હોય તો તે પ્રકાશવડે

અંધકાર મટવો જોઈએ. પરંતુ આત્માની સત્તા તથા પ્રકાશ સદ-
સર્વત્ર છતાં પણ અંધારું જતું નથી. માટે આત્માનો પ્રકાશ, “અગ્નિનો
પ્રકાશ બાસે છે, આ અંધકાર જાણાય છે.” એવી રીતે આત્મ પ્રકાશ
અગ્નિ આદિના પ્રકાશને અંધકારને તથા અન્ય પદાર્થોને એકસરખી રીતે
પ્રકાશે છે; માટે આત્માના પ્રકાશને જ્ઞાની પુરૂષોએ સ્વયંપ્રકાશ માનવો
જોઈએ.)

આત્મા પ્રકાશ છે તથા દેહ આત્માવડે પ્રકાશ પામનારો છે એમ
દેહમાં તથા આત્મામાં મોહોટા અંતર છતાં તે બંનેને જ એક રૂપ જાણે છે।
તેને ફરી આત્માનો તથા દેહનો ભેદ સ્પષ્ટ કરી બતાવે છે.—

દેહોહમિત્યયં મૂઢો ધૃત્વા તિષ્ઠત્યહો જનઃ ॥

મમાયમિત્યપિ જ્ઞાત્વા ઘટદ્રષ્ટેવ સર્વદા ॥ ૨૩ ॥

ધડાને જોનાર પુરૂષ ઘડો મારો છે એમ સદા જાણે છે,
પણ હું ઘડો છું એમ કોઈ કાળે જાણતો નથી, અને આ મૂઢ
જન તો આ દેહને મારો છે એમ જાણ્યા છતાં પણ દેહ હું છું
એવી ભુદ્ધિ ધારીને પોતાને કૃતકૃત્ય માને છે એ મોહોટું આશ્ચર્ય છે.

શરીર જે આત્મા નથી તેનેવિષે આત્મભુદ્ધિ બ્રમરૂપ છે એ બ્રમ અ-
જ્ઞાનનું કાર્ય છે જેને નિવૃત્ત કરવા તમે કહો છો; પરંતુ અજ્ઞાનને મટાડનાર
શું છે? એવી શંકા થતાં અજ્ઞાનનું વિરોધી જ્ઞાન છે એમ જાણાવવા માટે
જ્ઞાનનું સ્વરૂપ કહે છે.

બ્રહ્મૈવાહં સમઃ શાંતઃ સચ્ચિદાનન્દલક્ષણઃ ॥

નાહં દેહો હ્રસદ્વપો જ્ઞાનમિત્યુચ્યતે બુધૈઃ ॥ ૨૪ ॥

હું સર્વત્ર સમ, શાંત તથા સચ્ચિદાનન્દસ્વરૂપ બ્રહ્મ જ છું;
આ મિથ્યાદેહ હું નથી, એ પ્રકારે મહાવાક્યવડે થએલી અ-
ખંડબ્રહ્માકાર વૃત્તિને જ્ઞાન કહે છે.

વિવેચન.—(હું-હું એવો શબ્દ તથા હું એવી પ્રતીતિનો વિષય પ્રત્યક્ આત્મા, બ્રહ્મજ છું, મારી સત્તા તથા પ્રકાશવડે સર્વ વસ્તુઓને વિષે સ્થિત છું; સર્વ ઉપાધિયોથી મુક્ત હોવાથી વિક્ષેપ આદિ સર્વ વિકાર રહિત છું તથા અસત્, જડ તથા દુઃખ એ વિરોધી અંશોનો ભાગ કરી ભાગભાગલક્ષણાવડે માફે સ્વરૂપ જાણી શકાય છે.

વિધિદ્વારા તથા નિષેધદ્વારા આત્માનું સ્વરૂપ જાણી શકાય છે. “આત્મા સત્ય છે, ચૈતન્ય સ્વરૂપ છે” ઈત્યાદિ વિધિ છે. હવે નિષેધ-રૂપદ્વાર શ્લોકના તૃતીય પાદવડે કહે છે. નાહં इत्यादि० હું-અહં શબ્દ તથા અહં એવી પ્રતીતિનો આશ્રય સ્થૂલદેહ નથી, તેમ પ્રાણ ઇન્દ્રિયાદિ પણ હું નથી. કારણ કે તેઓ મિથ્યા છે. હું તો બ્રહ્મ છું, ઈત્યાદિ મહાવાક્યથી થએલી અખંડબ્રહ્માકાર વૃત્તિને વિવેકી પુરૂષો જ્ઞાન કહે છે. એથી અન્ય સર્વ વિચારને જ્ઞાનાભાસ કહે છે.)

શંકા.—“હું સુખી છું, હું દુઃખી છું, હું જન્મું છું, હું મરું છું” એવી રીતે અનેક સુખ, દુઃખ, જન્મ મરણ આદિ ધર્મ-ર્મવાળો આત્મા પ્રતીત થાય છે તેને તમે બ્રહ્મ કેમ કહો છો ?

નિર્વિકારો નિરાકારો નિરવચોઽહમવ્યયઃ ।

નાહં દેહો હસદ્રૂપો જ્ઞાનમિત્યુચ્યતે બુધૈઃ ॥ ૨૫ ॥

હું જન્મ આદિ વિકાર રહિત છું તેમજ શરીર આદિ આકાર રહિત છું, હું વાત પિતાદિ દોષ રહિત છું તથા અધ્યાત્મ અધિભૂત અને અધિદેવ એ ત્રિવિધ તાપ રહિત છું મારેજ મારો ક્ષય થતો નથી, તથા હું આ મિથ્યા દેહરૂપ નથી, આવી અખંડ બ્રહ્માકારવૃત્તિને જ્ઞાન કહે છે.

વિવેચન.—(હું-પ્રત્યક્ આત્મા, જન્મ આદિ વિકારો રહિત છું, કારણ કે જન્મ આદિ વિકાર શરીરના ધર્મ છે; હું શરીર આદિ આ

કાર રહિત હું માટેજ વાત પિત્તાદી દોષથી થએલા અધ્યાત્મ અધિ-
ભૂત તથા આધિદેવ એ ત્રિવિધતાપ રહિત હું તથા ક્ષય રહિત હું.

શંકા.—હું મનુષ્ય હું એવી પ્રતીતિ થાયછે માટે આત્મા નિરાકાર
કેમ ?

સમાધાન.—છીપમાં રૂપાનું જ્ઞાન જેમ બ્રાંતિરૂપ છે તેમ “હું
મનુષ્ય હું” એપણુ કેવળ બ્રાંતિજ્ઞાન છે. કારણ કે ‘હું બ્રહ્મ હું’
એવા જ્ઞાનવડે ‘હું મનુષ્ય હું’ એ જ્ઞાન ખોડું પડેછે, માટે હું આ
મિથ્યા દેહરૂપ નથી એ પ્રકારના નિશ્ચયને વિદ્વાનો જ્ઞાન કરેછે.)

ફરી જ્ઞાનનું સ્વરૂપ કહેછે.

નિરામયો નિરાભાસો નિર્વિકલ્પોઽહમાનતઃ ।

નાહં દેહો હ્રસદ્રૂપો જ્ઞાનમિત્યુચ્યતે બુધૈઃ ॥ ૨૬ ॥

હું સર્વ રોગ રહિત હું, માંડે સ્વરૂપ જાણુવામાં વૃત્તિની
અપેક્ષા છે, ચિદાભાસની અપેક્ષા નથી; હું સર્વ કલ્પના રહિત
હું તથા હું વ્યાપક હું; આ શરીર કે જે કેવળ મિથ્યા છે તે
હું નથી. આપ્રકારના નિશ્ચયને વિદ્વાનો જ્ઞાન કહેછે.

નિર્ગુણો નિષ્ક્રિયો નિત્યો નિત્યમુક્તોઽહમચ્યુતઃ ।

નાહં દેહો હ્રસદ્રૂપો જ્ઞાનમિત્યુચ્યતે બુધૈઃ ॥ ૨૭ ॥

ગુણો માયિક છે માટે હું ગુણુ રહિત હું, એજ કારણથી
ક્રિયારહિત પણ હું. હું નિત્ય હું—નાશરહિત હું, માટેજ નિત્ય
મુક્ત હું અર્થાત્ ત્રણે કાળમાં બંધ રહિત હું તથા સદા સન્નિચ-
દાનંદ સ્વરૂપ હું આ મિથ્યા શરીર હું નથી. આ પ્રકારના નિ-
શ્ચયને વિદ્વાનો જ્ઞાન કહેછે.

નિર્મલો નિશ્ચલોઽનંતઃ શુદ્ધોઽહમજરોઽમરઃ ।

નાહં દેહો હ્યસદ્દૂષો જ્ઞાનમિત્યુચ્યતે બુધૈઃ ॥ ૨૮ ॥

હું, અવિધા તથા અવિધાનાં કાર્યરૂપ મેલ રહિત છું, હું આકાશનીપેઠે વ્યાપક હોવાથી અચળ છું, દેશ, કાળ તથા વસ્તુ-વડે મારો અંત નથી, હું શુદ્ધ છું જરામરણ રહિત છું. જરામરણ આદિ સર્વ ધર્મો ત્રણ દેહના છે. હું મિથ્યા દેહ નથી આવી અખંડાકાર બુદ્ધિની વૃત્તિને વિવેકી પુરૂષો જ્ઞાન કહે છે.

શંકા.—જે શરીર આત્મા ન હોય તો શરીર વિના અન્ય વસ્તુ પ્રતીત થતી નથી માટે આત્મા શુન્ય સ્વરૂપ થશે.

સ્વદેહે શોભનં સંતં પુરુષારૂપં ચ સંમતમ્ ।

કિં મૂર્ખ શૂન્યમાત્માનં દેહાતીતં કરોષિ ભોઃ ॥ ૨૯ ॥

ઉત્તર.—હે મૂર્ખ શુન્યવાદી ! જે આત્મા તારા શરીરમાંજ મંગળ સ્વરૂપે વિરાજે છે, પ્રત્યેક મનુષ્ય શરીરમાં અહં રૂપે વાસ કરીને રહેલો હોવાથી જેની પુરૂષ એવી સંજ્ઞા છે “અયમાત્મા બ્રહ્મ” (આત્મા બ્રહ્મ છે) ઇત્યાદિ શ્રુતિ સ્મૃતિયોવડે જેના સ્વરૂપનો નિર્ણય થયો છે, જે ભાવરૂપ અને સર્વતું અધિષ્ઠાન છે તથા જેમ ધડાનો જેનાર ધડાથી જુદો હોય છે તેમ જે દેહનો દ્રષ્ટા હોવાથી દેહથી ભિન્ન છે તેને શુન્ય અર્થાત્ આકાશના પુષ્પનીપેઠે અત્યંત અભાવ-રૂપ તું કેમ માને છે ?

પ્રશ્ન.—આત્માને શૂન્ય માનવાથી શૂન્ય વાદીનો પોતાનો અભાવ પ્રાપ્ત થાય છે માટે આત્મા શૂન્ય ન હોય તોપણ તે દેહાદિથી જુદો છે એમાં શું પ્રમાણ છે ?

સ્વાત્માનં શૃણુ મૂર્ખ તં શ્રુત્યા યુક્ત્યા ચ પૂરુષમ્ ।

દેહાતીતં સદાકારં સુદુર્દર્શં ભવાદૃશૈઃ ॥ ૩૦ ॥

ઉત્તર.—હે મૂર્ખ દેહાત્મવાદી ચાર્વાક! શ્રુતિવડે તથા યુક્તિવડે તું તારા પુરૂષરૂપ આત્માને દેહથી જુદો તથા સત્તારૂપ છે એમ જાણ. તારા જેવા પુરૂષને આત્માનું દર્શન થવું અયોગ્ય છે.

વિવેચન.—(હે મૂર્ખ, દેહને આત્મા માનનારા ચાર્વાક? તસ્માદ્વા એતસ્માદન્નગતમયાદન્યોતર આત્મા (અન્નરસના વિકારરૂપ દેહથી આત્મ । અન્ય છે) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓવડે તથા એકને વિષે કર્તાપણાના તથા કર્મ-પણાના વિરોધરૂપ યુક્તિવડે તારો આત્મા દેહથી જુદો છે એમ તું જાણ.

શંકા.—જ્યારે આત્મા દેહથી જુદો છે ત્યારે તેનો આકાર કેવો છે ?

સમાધાન.—સત્તા એજ તેનો આકાર છે અર્થાત્ “ઘટ-હું, પટ છે,” ઇત્યાદિ પ્રકારે સર્વત્ર પ્રતીત થતી સત્તા તે આત્મસત્તાજ છે.

શંકા.—જ્યારે એવો આત્મા હોય ત્યારે સર્વના જેવા જાણવામાં તે કેમ નથી આવતો ?

સમાધાન.—શ્રુતિ આચાર્યને વિષે શ્રદ્ધારહિત તારા જેવા પુરૂષને આત્માનું દર્શન થવું અત્યંત અયોગ્ય છે.

હવે દેહાત્મવાદીનું સમાધાન સાત શ્લોકવડે કરેછે.

અહંઘ્નન્દેન વિખ્યાત એક એવ સ્થિતઃ પરઃ ।

સ્થૂલસ્ત્રનેકતાં પ્રાપ્તઃ કથં સ્યાદેહકઃ પુમાન્ ॥ ૩૧ ॥

“હું” એવા શબ્દવડે તથા “હું” એવી પ્રતીતિવડે આત્મા પ્રસિદ્ધ છે અને તે સ્થૂલદેહથી ભિન્ન છે તથા એકજ છે તથા સ્થૂલશરીરે તો અનેક છે માટે સ્થૂલશરીર આત્મા કેમ થઈ શકે? અર્થાત્ નજ થઈ શકે.

અહં દ્રષ્ટૃતયા સિદ્ધો દેહો દૃશ્યતયા સ્થિતઃ ।

મમાયમિતિ નિર્દેશાત્કથં સ્યાદેહકઃ પુમાન્ ॥ ૩૨ ॥

આત્મા, દૃષ્ટા૩પે અર્થાત્ શબ્દ આદિ વિષયોના પ્રકાશક૩પે સિદ્ધ છે તથા શરીર શબ્દ આદિ વિષયોની પેઠે દૃશ્ય૩પે સ્થિત છે. કારણ કે જેમ “આ મારો ઘડો છે” એમ કહેવાય છે તેમજ “આ મારો દેહ છે” એમ પણ કહેવામાં આવે છે એ પ્રકારે દેહમાં અને આત્મામાં અત્યંત વિલક્ષણપણું છે માટે દેહ આત્મા કેમ હોય ?

અહં વિકારહીનસ્તુ દેહો નિત્યં વિકારવાન્ ।

ઇતિ પ્રતીયતે સાક્ષાત્કથં સ્યાદેહકઃ પુમાન્ ॥ ૩૩ ॥

હું અર્થાત્ આત્મા જન્મ આદિ છ વિકાર રહિત છે અને દેહ સદા વિકારવાન્ છે એમ સદા પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુવડે અનુભવ થાયછે માટે દેહ આત્મા કેમ થઈ શકે ?

ઉપર પ્રમાણે આત્માનું તથા દેહનું વિલક્ષણપણું યુક્તિવડે બતાવ્યું. હવે શ્રુતિવડે બંનેમાં વિલક્ષણતા બતાવે છે.

યસ્માત્પરમિતિ શ્રુત્યા તયા પુરુષલક્ષણમ્ ।

વિનિર્ણીતં વિમૂઢેન કથં સ્યાદેહકઃ પુમાન્ ॥ ૩૪ ॥

“આત્માથી કોઈ પર અપર નથી, આત્માથી કોઈ સ્થૂલ સૂક્ષ્મ કે મોહોદું નથી તથા સંપૂર્ણ જગત્ આત્માવડે પૂર્ણ છે.” આ પ્રમાણે તૈત્તિરીય ઉપનિષદની શ્રુતિયે આત્માનું સ્વરૂપ વર્ણુવેલું છે તેનો હે મૂર્ખના સરદાર વાદી ! તું કેમ આદર કરતો નથી ? આ પ્રકારનો આત્મા છે અને દેહ અસત્ જડ તથા દૃશ્ય છે; તે આત્મા કેમ થઈ શકે ?

सर्वं पुरुष एवेति सूक्ते पुरुषसंज्ञिते ।

अप्युच्यते यतः श्रुत्या कथं स्याद्देहकः पुमान् ॥ ३५ ॥

પુરુષસૂક્તમાં “પુરુષએવેદં સર્વ” (આ બધું આત્મારૂપ છે,) એ શ્રુતિએ આત્માને સર્વ સ્વરૂપ કહ્યો છે અને દેહ તો અસત્ તથા જડ છે માટે તે આત્મા કેમ સંભવે ?

असंगः पुरुषः प्रोक्तो बृहदारण्यकेऽपि च ।

अनंतमलसंश्लिष्टः कथं स्याद्देहकः पुमान् ॥ ३६ ॥

બૃહદારણ્ય ઉપનિષદ્માં “અસંગો હ્યયં પુરુષઃ” (આ આત્મા અસંગ છે.) એ શ્રુતિએ આત્માને અસંગ કહ્યો છે અને દેહ તો અનંત મળોના સંગવાળો છે તે આત્મા કેમ થઈ શકે ?

तत्रैव च समाख्यातः स्वयंज्योतिर्हि पुरुषः ।

जडः परप्रकाश्योऽसौ कथं स्याद्देहकः पुमान् ॥ ३७ ॥

બૃહદારણ્ય ઉપનિષદ્માં આત્માને સ્વયંપ્રકાશ કહ્યો છે તથા તેનું સ્વયંપ્રકાશપણું વિદ્વાનોના અનુભવવડે પણ સિદ્ધ છે. અને શરીર તો જડ છે તથા ઘડાનીપેઠે અન્યવડે પ્રકાશ પામેછે માટે શરીર આત્મા કેમ સંભવે ? ન સંભવે.

કેવળ જ્ઞાનકાંડમાં આત્માનો તથા દેહનો ભેદ પ્રતિપાદન કરેલ છે એમ નથી કિંતુ કર્મકાંડમાં પણ દેહનો તથા આત્માનો ભેદ સિદ્ધ કરેલ છે તે વાત કહેછે.

प्रोक्तोऽपि कर्मकांडेन ह्यात्मा देहाद्विलक्षणः ।

नित्यश्च तत्फलं भुंक्ते देहपातादनंतरम् ॥ ३८ ॥

“યાવજીવં અમિહોત્રં જુહુયાત્” (જીવિત પર્યંત અમિહોત્ર હોમનું) ઇત્યાદિ કર્મને પ્રતિપાદન કરનાર વેદનો ભાગ જે કર્મકાંડ એવા નામથી ઓળખાય છે તેણે પણ આત્માને દેહાદિથી વિલક્ષણ તથા નિત્ય કહ્યો છે. કારણ શરીર પડ્યા પછી પણ અનિત્ય કર્મ ફળને ભોગવે છે. ન્યાયશાસ્ત્ર તથા સાંખ્ય આદિ શાસ્ત્રોમાં પણ દેહનો તથા આત્માનો ભેદ વર્ણવેલો છે.

પ્રશ્ન.—જે તમે આત્માને કર્તા તથા ભોક્તા કહેશો તો તમારા જ સિદ્ધાંતની હાની થશે, કારણ કે તમારા મતમાં તો આત્મા કર્તા તથા ભોક્તા નથી.

લિંગં ચાનેકસંયુક્તં ચલં દૃશ્યં વિકારિ ચ ।

અવ્યાપકમસદ્ગુણં તત્કથં સ્યાત્પુમાનયમ્ ॥ ૩૯ ॥

ઉત્તર.—લિંગશરીર દેવ મનુષ્ય આદિ અનેક સ્થૂલશરીરો સાથે સંબંધવાળું છે અથવા અનેક અવયવયુક્ત છે, ચળ છે, દૃશ્ય છે, વિકારી છે, આપક નથી અર્થાત્ પરિચ્છિન્ન છે તથા મિથ્યા છે માટે તે આત્મા કેમ હોઈ શકે?

વિવેચન.—(લિંગશરીર અથવા સૂક્ષ્મશરીર, દેવ મનુષ્ય આદિ અનેક શરીરો સાથે સંબંધયુક્ત છે અથવા સત્તર તત્ત્વરૂપ અવયવયુક્ત છે. એ લિંગશરીરમાં મનની પ્રધાનતા હોવાથી તે ચચળ છે; આ મારી ઓત્રંદ્રિય છે, આ માંડ મન છે એવી રીતે ભાસે છે માટે તે આત્મા-વડે દૃશ્ય છે; વિકારયુક્ત છે, પરિચ્છિન્ન છે, મિથ્યા છે તથા જ્ઞાનવડે આધ પામે છે. જેમ લિંગશરીર આત્મા નથી તેમ કારણશરીર પણ આત્મા નથી. આત્માને વિષે કર્તાપણું, ભોક્તાપણું આદિ કેવળ લિંગશરીરના અધ્યાસવડે ભાસે છે. આત્માનો સાક્ષાત્કાર થયાથી અધ્યાસ નિવૃત્ત થાય છે ત્યારે કર્તૃત્વાદિ કંઈ પણ તેને વિષે ભાસતું નથી માટે કર્તૃત્વ

(કર્તાપણું) આદિ ધર્મવાળો લિંગદેહ છે, આત્મા નથી; એથી કરીને વેદાન્ત સિદ્ધાંતમાં કશી હાનિ નથી.)

હવે પૂર્વે કહેલા આત્માના તથા દેહના ભેદનો ઉપસંહાર કરેછે.

एवं देहद्वयादन्य आत्मा पुरुष ईश्वरः ।

सर्वात्मा सर्वरूपश्च सर्वातीतोऽहमव्ययः ॥ ૪૦ ॥

એ પ્રકારે આત્મા સ્થૂળ તથા સૂક્ષ્મ બંને શરીરથી અન્ય છે, પુરૂષરૂપ છે, ઇશ્વરરૂપ છે, સર્વાત્મા, સર્વથી અળગો, અહં શબ્દનો આશ્રય તથા અવિનાશી છે.

વિવેચન.—(પૂર્વે કહેલી રીતે, આત્મા સ્થૂળ તથા સૂક્ષ્મ બંને શરીરથી ભિન્ન છે, તે પુરૂષ છે અર્થાત્ શરીરનો અધિષ્ઠાતા છે, ઇશ્વર છે.

શંકા.—ન્યારે સર્વ પદાર્થો છે અને આત્મ પણ છે ત્યારે તો દ્વિતાપત્તિ થશે ?

સમાધાન.—સર્વ સ્વરૂપ એકજ આત્મા છે.

શંકા.—જો સર્વરૂપ આત્મા હોય તો સર્વ વસ્તુઓનો આકાર ધારણ કરવાથી તે વિકારી થશે ?

સમાધાન.—તે સર્વથી અળગો છે.

શંકા.—જો એવો આત્મા હોય તો તેસર્વને પ્રાપ્ત કેમ થતો નથી ?

સમાધાન.—અહં (હું) શબ્દનો આશ્રય હોવાથી તે સદા પ્રાપ્તજ છે.

શંકા.—અહં શબ્દનો આશ્રય તો અહંકાર પણ છે ?

સમાધાન.—આત્મા ક્ષય આદિ વિકાર રહિત છે તથા અહંકારનો પણ સાક્ષી છે.

પ્રશ્ન.—“આત્મા સ્થૂળ તથા સૂક્ષ્મ શરીરથી ભિન્ન છે” એમ પ્રતિપાદન કરવાનું શું પ્રયોજન છે ?

इत्यात्मदेहभागेन प्रपंचस्यैव सत्यता ।

यथोक्ता तर्कशास्त्रेण ततः किं पुरुषार्थता ॥ ४१ ॥

ઉત્તર.—તમે દેહનું તથા આત્માનું વિલક્ષણપણું પ્રતિપાદન કરીને, જેમ તર્કશાસ્ત્ર જગતને સત્ય કહેછે તેમ, જગતનું સત્યપણું પ્રતિપાદન કર્યું, એથી શો પુરૂષાર્થ સિદ્ધ થયો? તુચ્છ પુરૂષાર્થથી ભયની નિવૃત્તિ થતી નથી. શ્રુતિપણુ કહેછે કે “જ્યાં-સુધી જગત્માંથી સત્યત્વબુદ્ધિ ગઇ નથી ત્યાંસુધી ભયની નિવૃત્તિ થતી નથી. માટે દ્વૈતનું પ્રતિપાદન કરી તમે શું ફળ પ્રાપ્ત કર્યું? કંઈજ નહિ.

સિદ્ધાંતિ કહેછે કે ભેદ જ્ઞાનનું પ્રતિપાદન પણ અભેદ જ્ઞાનની સિદ્ધિને અર્થે છે માટે આત્માના તથા દેહના ભેદ જ્ઞાનનું કયન વ્યર્થ નથી એમ કહેછે.

इत्यात्मदेहभेदेन देहात्मत्वं निवारितम् ।

इदानीं देहभेदस्य ह्यसत्त्वं स्फुटमुच्यते ॥ ४२ ॥

ઉપર પ્રમાણે આત્માને દેહથી પૃથક્કરી ને આર્વાકના મતને અનુસારે પ્રાપ્ત થએલું દેહને વિષે આત્માપણું વારણુ કર્યું; હવે દેહની સત્તા આત્માની સત્તાથી ભિન્ન નથી એ વાર્તા સ્પષ્ટ સમજાય તેમ કહેછે.

चैतन्यस्यैकरूपत्वान्नेदो युक्तो न कर्हिचित् ।

जीवत्वं च मृषा ज्ञेयं रज्जौ सर्पग्रहो यथा ॥ ४३ ॥

“ઘટઃ પ્રકાશતે, પટઃ પ્રકાશતે” (ઘડો પ્રકાશે છે, વસ્ત્ર પ્રકાશે છે, ભાસેછે) એ રીતે અધિષ્ઠાન ચૈતન્યરૂપ પ્રકાશ, સર્વત્ર એક સ્વરૂપે પ્રતીત થાયછે માટે, કોઈ પણ કાળે ભેદ વાસ્તવિક

નથી; તેમજ જીવપાણું પણ મિથ્યા છે, કારણ કે જીવની ઉપાધિ અંતઃકરણ માયાનું કાર્ય છે; માટે રજ્જુના અજ્ઞાનવડે થોડા અંધારામાં પડેલી રજ્જુમાં, વાંકાપાણું આદિ સરખાપણાને લીધે જેમ રજ્જુને નહિ ઓળખનારાને સર્પ જાંતિ થાયછે, તેમજ આત્માના અજ્ઞાનવડે, પ્રકાશરૂપ સરખાપણાને લીધે, સામાન્ય ચૈતન્ય પ્રકાશનેવિષે અવિવેકી પુરુષને ચિદાભાસરૂપ જીવની જાંતિ થાયછે.

ઉપર આપેલા રજ્જુ સર્પના દૃષ્ટાંતના સ્પષ્ટીકરણ સાથે સંપૂર્ણ જગત્ બ્રહ્મરૂપ છે એમ બતાવે છે.

રજ્જ્વજ્ઞાનાત્ક્ષણેનૈવ યદ્વદ્રજ્જુર્હિં સર્પિણિ ।

ભાતિ તદ્વચ્ચિતિઃ સાક્ષાદ્વિશ્વાકારેણ કેવલા ॥ ૪૪ ॥

જેમ રજ્જુના અજ્ઞાનથી તેજ ક્ષણે રજ્જુ સર્પાકારે ભાસેછે, તેમજ બ્રહ્મના અજ્ઞાનથી બ્રહ્મ જગત્ને આકારે સાક્ષાત્ સ્પૃશેછે. બ્રહ્મથી ભિન્ન જગત્ છેજ નહિ, માટે સંપૂર્ણ જગત્ બ્રહ્મનું વિવર્તન^૧ છે, પરિણામ નથી.

હવે જગત્નું ઉપાદાન બ્રહ્મ છે એમ વાત કહેછે.

ઉપાદાનં પ્રપંચસ્ય બ્રહ્મણોઽન્યથા વિદ્યતે ।

તસ્માત્સર્વપ્રપંચોઽયં બ્રહ્મૈવાસ્તિ ન ચેતરત્ ॥ ૪૫ ॥

જગત્નું ઉપાદાન કારણ બ્રહ્મથી અન્ય નથી માટે સંપૂર્ણ જગત્ બ્રહ્મજ છે બ્રહ્મથી અન્ય નથી.

વિવેચન.—(આકાશથી શરીર પર્યંત સંપૂર્ણ જગત્નું કારણ સ્વલબ્ધ (માયાવિશિષ્ટ ચૈતન્ય) જ છે, તે વિના અન્ય કોઈ પણ

૧ પ્રથમ અવસ્થાને તત્ત્વાવિના અવસ્થાંતરની પ્રાપ્તિ તે વિવર્તન.

કારણ નથી. સાંખ્યમતમાં પ્રકૃતિને કારણ માનેછે તથા ન્યાયમતમાં પરમાણુઓને કારણ માનેછે પરંતુ તે વાત યોગ્ય નથી. કારણ કે, એતસ્માદાત્મનઃ સકાશાદાકાશઃ સંભૂતઃ (આત્માથી આકાશ ઉત્પન્ન થયું) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ પણ અક્ષનેજ જગત્તનું કારણ કહેછે; માટે પાંચ ભૂતો તથા તેમનાં કાર્યરૂપ સંપૂર્ણ જગત્ અક્ષજ છે, અન્ય વસ્તુ નથી.

પ્રશ્ન.—“જગત્ વ્યાપ્ય છે તથા અક્ષ વ્યાપક છે” એવો ભેદ સ્પષ્ટ બાસતાં છતાં તમે અક્ષને ભેદ રહિત એકરસ છે એમ કેમ કહો છો?

વ્યાપ્યવ્યાપકતા મિથ્યા સર્વે બ્રહ્મેતિ શાસનાત્ ।

इति ज्ञाते परे तत्त्वे भेदस्यावसरः कुतः ॥ ૪૬ ॥

ઉત્તર.—“સઘળું અક્ષ છે” એવી શ્રુતિરૂપ ઈશ્વરની આજ્ઞાના સામર્થ્યવડે વ્યાપ્ય વ્યાપકપણું અથવા અંતર તથા બાહર-પણું મિથ્યા છે—અર્થાત્ “ઘડાની માહે આકાશ અને આકાશની બહાર ઘડો” એ બ્યવહાર જેમ કલ્પિત છે તેમ અક્ષ વ્યાપક છે અને જગત્ તેમાં વ્યાપ્ય છે એવો બ્યવહાર પણ કલ્પિતજ છે. આવી રીતે પરમતત્ત્વ આત્મસ્વરૂપ જાણ્યા પછી ભેદનો અવસર ક્યાં રહેછે? અર્થાત્ નથી રહેતો.

પ્રશ્ન.—“બહાર અને અંતર” એવો ભેદ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે તે મિથ્યા શી રીતે?

શ્રુત્યા નિવારિતં નૂનં નાનાલં સ્વમુખેન હિ ।

कथं भासो भवेदन्यः स्थिते चाद्वयकारणे ॥ ૪૭ ॥

ઉત્તર.—નેહનાનાડસ્તિ કિંચન (અક્ષને વિષે લેશ પણ ભેદ નથી) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓએ સાક્ષાત્ ભેદતું વારણ કર્યું છે એ વાત નિ-

અથવડે પ્રસિદ્ધ છે; એથી કરીને જગતનું નિમિત્ત કારણ તથા ઉપાદાન કારણ કેવળ બ્રહ્મજ સર્વ વિશ્વનો આદ્ય થતાં શેષ રહેછે, માટે બ્રહ્મનું કાર્ય વ્યાપ્ય વ્યાપકપણું જે ફક્ત દેખાવા-માત્રજ છે, તે પોતાના કારણ બ્રહ્મથી ભિન્ન કેમ સંભવે? નજ સંભવે.

વળી ભેદ દૃષ્ટિને શ્રુતિએ દોષરૂપ કહી છે માટે પણ કાર્ય, કારણથી ભિન્ન નથી એ વાત કહેછે.

दोषोऽपि विहितः श्रुत्या मृत्योर्मुक्त्युं स गच्छति ।

इह पश्यति नानात्वं मायया वंचितो नरः ॥ ૪૮ ॥

“માયાવડે ઠગાએલો પુરૂષ, જે બ્રહ્મને વિષે ભેદ જાણે છે, તે વારંવાર જન્મમરણ પામેછે.” એવા અર્થવાળી શ્રુતિએ ભેદ દૃષ્ટિને દોષરૂપ વર્ણવી છે, માટે સર્વનું અધિષ્ઠાન બ્રહ્મ એકજ છે; તેને વિષે લેશપણુ ભેદ નથી.

પ્રશ્ન.—જ્યારે બ્રહ્મનેવિષે નાનાપણું અથવા ભેદ નથી ત્યારે શું કરવું?

ब्रह्मणः सर्वभूतानि जायंते परमात्मनः ।

तस्मादेतानि ब्रह्मैव भवंतीत्यवधारयेत् ॥ ૪૯ ॥

ઉત્તર.—બ્રહ્મ અર્થાત્ સર્વત્ર પૂર્ણપરમાત્માથી સર્વ પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાયછે. પરમાત્માજ સ્થિતિ પામેછે તથા પરમાત્માને વિષેજ જ્ઞય પામેછે. શ્રુતિપણુ એમજ કહેછે માટે સર્વપ્રાણીઓ બ્રહ્મરૂપજ છે એમ નિશ્ચયવડે જાણવું.

પ્રશ્ન.—નાનાપ્રકારનાં નામરૂપ તથા કર્મના ભેદવડે પ્રાણીઓ વિચિત્ર પ્રકારનાં છે તે બ્રહ્મરૂપ કેમ સંભવે?

બ્રહ્મૈવ સર્વનામાનિ રૂપાણિ વિવિધાનિ ચ ।

કર્માણ્યપિ સમગ્રાણિ વિભર્તીતિ શ્રુતિર્જગૌ ॥ ૫૦ ॥

ઉત્તર.—આકાશથી શરીરપર્યંત સર્વ સંસારોને, અવકાશ-થી મનુષ્યપર્યંત સર્વ રૂપોને તેમજ ગંધસ્પર્શાદિ ઇતર ગુણોને તથા સર્વને અવકાશ આપવો એ આકાશની ક્રિયાથી તે જ્ઞાનશૌ-ચાદિ મનુષ્યની ક્રિયાપર્યંત સર્વ ક્રિયાઓને બ્રહ્મજ ધારણ કરેછે. બૃહદારણ્યક ઉપનિષદની શ્રુતિપણુ કહેછે કે નામરૂપ તથા કર્મોને બ્રહ્મજ ધારણ કરેછે. તાત્પર્ય જે, જેમ રજ્જીને ન બાણનારને રજ્જી સર્પનો આભાસ આપેછે તેમજ અધિષ્ઠાનના જ્ઞાનરહિત પુરૂષોને બ્રહ્મજ નામ-રૂપ તથા કર્મ સ્વરૂપે ભાસેછે.

આ વિષયમાં લોક પ્રસિદ્ધ દૃષ્ટાંત આપેછે.

સુવર્ણાજાયમાનસ્ય સુવર્ણત્વં ચ શાશ્વતમ્ ।

બ્રહ્મણો જાયમાનસ્ય બ્રહ્મત્વં ચ તથા ભવેત્ ॥ ૫૧ ॥

જેમ સુવર્ણમાંથી ઉત્પન્ન થએલાં કડાં કુંડળ આદિ ભૂષણો સુ-વર્ણજ છે તેમજ બ્રહ્મથી ઉત્પન્ન થએલું સંપૂર્ણ જગત્ બ્રહ્મજ છે એમ નિશ્ચયવડે બાણવું.

એ પ્રકારે કર્તી-કર્મ આદિ જી કારકોનું અધિષ્ઠાન એકજ છે એ વાત સિદ્ધ છે તથાપિ ભેદદર્શિ પુરૂષને ભય રહેછે એ વાત કહેછે.

સ્વલ્પમપ્યંતરં કૃત્વા જીવાત્મપરમાત્મનોઃ ।

યઃ સંતિષ્ઠતિ મૂઢાત્મા ભયં તસ્યાઽભિભાષિતમ્ ॥ ૫૨ ॥

જે પુરૂષ જીવાત્મા તથા પરમાત્માને વિષે, “હું ઉપાસક છું અને બ્રહ્મ માફે ઉપાસ્ય છે તથા મારાથી ભિન્ન છે” એવે પ્રકારે થોડો પણ ભેદ કદેપે છે તે મૂઢપુરૂષને “યદાલ્લેવૈષ ઇતસ્મિન્નુદરમંતરં

કુરુતે અથ તસ્ય મયં મવતિ (જે બ્રહ્મને વિષે રંજ પણ ભેદને કલ્પે છે તેને જન્મમરણરૂપ ભય ઉત્પન્ન થાયછે) એ શ્રુતિએ જન્મ-મરણરૂપ ભય કહેલો છે.

પ્રશ્ન.—દ્વૈત અને અદ્વૈત, તેજ તથા અંધકારનીપેઠે પરસ્પર વિરુદ્ધ સ્વભાવવાળાં છે. કારણ કે જ્યાં દ્વૈત છે ત્યાં અદ્વૈત નથી અને જ્યાં અદ્વૈત છે ત્યાં દ્વૈત નથી. મારે દ્વૈત તથા અદ્વૈતનું એક અધિષ્ઠાન કેમ સંભવે ?

યત્રાજ્ઞાનાન્નવેદ્વૈતમિતરસ્તત્ર પश्यति ।

આત્મત્વેન યદા સર્વં નેતરસ્તત્ર ચાણ્વપિ ॥ ૫૨ ॥

ઉત્તર.—જ્ઞાની જનને પોતાની અજ્ઞાન અવસ્થામાં દ્વૈત સરખું ભાસેછે ત્યારે તેમાં તે પુરૂષ, હું જીદોહું, અને બીજા મા-રાથી ભિન્ન છે એમ અનુભવે છે અને જ્યારે તે પુરૂષને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાયછે ત્યારે તે પોતાથી અણુમાત્રપણુ ભેદને જોતો નથી. કારણ કે કાર્યસહિત અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થઈ જવાથી તેને દ્વૈત પ્રતીત થતું નથી.

પ્રશ્ન.—અદ્વૈત દૃષ્ટિ કરવાથી શું ફળ છે ?

यस्मिन् सर्वाणि भूतानि ह्यात्मत्वेन विजानतः ।

नैव तस्य भवेन्मोहो न च शोको द्वितीयतः ॥ ૫૪ ॥

ઉત્તર.—જે અવસ્થામાં અધિકારી પુરૂષ પ્રાણીમાત્રને પો-તાના આત્મારૂપે સાક્ષાત્ અનુભવે છે તે અવસ્થામાં તે તે બ્રાંતિ ઉત્પન્ન થતી નથી તથા શોક અર્થાત્ ચિત્તની વ્યાકુલતાપણુ થતી નથી. કારણ કે શોક મોહાદિનું કારણ ભેદબુદ્ધિ તેને જતી રહી છે. શ્રુતિપણુ કહેછે કે “ યસ્મિન્ સર્વાણિ ભૂતાનિ હ્યાત્મૈવામૂદ્ધિજાનતઃ ॥

તત્ર કો મોહકઃ શોક એકંત્વ મનુષ્યતઃ ॥ અર્થ—જે સમયે અપરોક્ષ અનુભવ કરનાર પુરૂષને સર્વ પોતાના આત્મારૂપે પ્રતીત થાયછે ત્યારે તે અભેદદૃષ્ટિવાળાને શોક તથા મોહનો અવસર ક્યાંછે?

શોકનું કારણ જે દ્વેત, તેનો સદા અભાવજ છે એ વિષયમાં શ્રુતિનું પ્રમાણ આપેછે.

અયમાત્મા હિ બ્રહ્મૈવ સર્વાત્મકતયા સ્થિતઃ ।

इति निर्धारितं श्रुत्या बृहदारण्यसंस्थया ॥ ૫૫ ॥

“આ આત્મા કે જે બ્રહ્મ છે તેજ સર્વરૂપે સ્થિત છે ” એવો બૃહદારણ્ય ઉપનિષદની “અયમાત્મા બ્રહ્મ” એ શ્રુતિએ નિર્ણય કર્યો છે.

પ્રશ્ન.—આ લોકજ શોક મોહાદિકનું કારણ છે છતાં તમે જ્ઞાનવાનને શોક મોહની નિવૃત્તિ કેમ કહો છો?

अनुभुक्तोप्ययं लोको व्यवहारक्षमोऽपि सन् ।

असद्रूपो यथा स्वप्न उत्तरक्षणबाधतઃ ॥ ૫૬ ॥

ઉત્તર.—સ્વપ્ન અવસ્થામાં આ લોકોનો અનુભવ થાય છે તથા તેવડે સ્વપ્નકાળનો વ્યવહાર પણ સિદ્ધ થાયછે પરંતુ જાગૃત અવસ્થામાં તેનો બાધ થવાથી જેમ સ્વપ્નાવસ્થામાં સ્થિત લોક તથા તેમનો વ્યવહાર મિથ્યા છે તેમજ જાગૃત અવસ્થાના જાગૃતવડે વ્યવહાર સિદ્ધ થાયછે તથાપિ તેનો ઉત્તરક્ષણે અર્થાત્ જ્ઞાનકાળે બાધ પામેછે માટે તેપણ મિથ્યા છે.

स्वप्नो जागरणेऽलीकः स्वप्नेऽपि जागरो नहि ।

द्वयमेव लये नास्ति लयोऽपि ह्युभयोर्न च ॥ ૫૭ ॥

સ્વપ્ન અવસ્થા જાગૃત અવસ્થામાં મિથ્યા છે, તેમ સ્વપ્નમાં

જાગૃત અવસ્થા નથી, સુષુપ્તિમાં સ્વપ્ન તથા જાગૃત અવસ્થા બન્ને અવસ્થા નથી તથા સુષુપ્તિ સ્વપ્નાવસ્થા તથા જાગૃત અવસ્થા બન્નેમાં નથી.

ત્રયમેવં ભવેન્મિથ્યા ગુણત્રયવિનિર્મિતમ્ ।

અસ્ય દ્રષ્ટા ગુણાતીતો નિત્યો હ્યેકશ્ચિદાત્મકઃ ॥ ૫૮ ॥

એ પ્રમાણે ત્રણે અવસ્થા મિથ્યા છે; કારણ કે તેઓ ત્રણ ગુણોનાં કાર્યરૂપ છે. આ ત્રણે અવસ્થાનો સાક્ષી આત્મા, નિત્ય છે, કારણ કે તે ત્રણે ગુણરહિત છે. એ આત્મા અદ્વિતીય તથા ચૈતન્યસ્વરૂપ છે.

પ્રશ્ન.—ત્રણ અવસ્થા ભલે મિથ્યા હોય પરંતુ જીવ તો સત્ય છે.

યદ્વન્મૃદિ ઘટત્રાંતિ શુક્તૌ વા રજતસ્થિતિમ્ ।

તદ્વદ્ભ્રમણિ જીવત્ત્વં વીક્ષ્યમાણો ન પश्यતિ ॥ ૫૯ ॥

ઉત્તર.—જેમ માટીને જાણ્યા પછી ઘટની ભ્રાંતિ મટી જાય છે તથા જેમ છીપને ઝાળખ્યા પછી તેને વિષે રૂપાની સ્થિતિ રહેતી નથી, તેમજ બ્રહ્મનો આત્મારૂપે સાક્ષાત્કાર કર્યો પછી જ્ઞાની પુરુષ, જીવપણું પોતાને વિષે જાણે નથી.

અજ્ઞાન અવસ્થામાં જે જીવનો તથા બ્રહ્મનો ભેદ પ્રતીત થાય છે તે નામમાત્ર છે. એ વાત ધણાં દૃષ્ટાંતોવડે સિદ્ધ કરી આપે છે.

યથા મૃદિ ઘટો નામ કનકે કુંડાલાઽભિધા ।

શુક્તૌ હિ રજતરૂપાતિર્જીવશબ્દસ્તથા પરે ॥ ૬૦ ॥

જેમ માટીને વિષે ઘટો એવી સંજ્ઞા છે, જેમ સુવર્ણુ વિષે કુંડળ એવી સંજ્ઞા છે તથા જેમ છીપને વિષે રજત એવું નામ છે તેમજ પરમાત્માને વિષે જીવ એવો શબ્દ છે. અર્થાત્ પર-

માત્રમાને વિષે જીવશબ્દ કથન માત્ર છે વસ્તુતઃ જીવ, બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી.

આ નામમાત્ર સંસારનું મિથ્યાપણું તદ્દયમાં આરંભ થવામાટે ઉપરના શ્લોકમાં કહેલી વાતનેજ અનેક દૃષ્ટાંતોવડે કહેછે.

યથૈવ વ્યોમ્નિ નીલત્વં યથા નીરં મરુસ્થલે ।

પુરુષત્વં યથા સ્થાણૌ તદ્વિશ્વં ચિદાત્મનિ ॥ ૬૧ ॥

જેમ આકાશને વિષે કાળાશ મિથ્યા છે, જેમ મરૂ ભૂમિમાં જળ મિથ્યા છે તથા જેમ વૃક્ષના ઠુંકામાં પુરુષની પ્રતીતિ બ્રાંતિથી થએલી છે તેમજ ચૈતન્યરૂપ આત્માને વિષે જગત્ બ્રાંતિકલ્પિત અર્થાત્ મિથ્યા છે.

યથૈવ શૂન્યે વૈતાલો ગંધર્વાણાં પુરં યથા ।

યથાઽકાશે દ્વિચંદ્રત્વં તદ્વત્સત્યે જગત્સ્થિતિઃ ॥ ૬૨ ॥

જેમ નિર્જન સ્થાનમાં અકસ્માત્ વૈતાળનો—ભૂતનો આભાસ જણાયછે, જેમ આકાશને વિષે ગંધર્વનગર ભાસેછે તથા જેમ આકાશમાં બે ચંદ્રની બ્રાંતિ થાયછે તેજ પ્રમાણે સત્ય પરમાત્માને વિષે જગત્ની સ્થિતિ છે.

યથા તરંગકલ્પોલૈર્જલમેવ સ્ફુરત્યલમ્ ।

પાત્રરૂપેણ તામ્રં હિ બ્રહ્માંડૌઘૈસ્તથાત્મતા ॥ ૬૩ ॥

જેમ પાણીમાં તરંગ, ખુદ્ધુદ (પરપોટા) ભાસે છે તે જળ-જ ભાસે છે તથા જેમ ત્રાંબુ પાત્રને આકારે ભાસે છે તેમ અનેક બ્રહ્માંડરૂપે આત્માજ ભાસે છે.

૧ ગંધર્વ નગર એટલે આકાશમાં નગરને આકારે દેખાતી વાદળાંની રચના.

ઘટનામ્ના યથા પૃથ્વી પટનામ્ના હિ તંતવઃ ।

જગન્નામ્ના ચિદામાંતિ જ્ઞેયં યત્તદમાવતઃ ॥ ૬૪ ॥

જેમ ઘટને નામે પૃથ્વી ભાસેછે તથા જેમ વસ્ત્રને નામે તંતુઓ (દોરાઓ) ભાસે છે તેમજ જગતને નામે બ્રહ્મજ ભાસેછે.

સંકા.—જગત્ મિથ્યા છે એવી વાસના દઢ કરવાથી શું ફળછે ?

સમાધાન.—નામમાત્ર જગત્ મિથ્યા છે માટે એક બ્રહ્મજ જાણવા યોગ્ય છે એવો દઢ નિશ્ચય કરવો. એ ફળ શ્રુતિપણુ કહેછે કે વાચારમ્ભણં વિકારો નામધેયં મૃત્તિકેત્યેવ સત્યમ્ (ઘટનાં નામરૂપ મિથ્યા છે કેવળ મૃત્તિકાજ સત્ય છે.)

પ્રશ્ન.—યત્ર હિ દ્વૈતમિવ ભવતિ તદિતરં રૂપં પર્યતિ (અજ્ઞાન અવસ્થામાં દ્વૈત સરખું ભાસે છે જ્યારે એક પુરૂષ, અન્યને પાતાથી ભિન્ન છે એમ જાણે છે) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓનો અર્થ દેખાડીને ત્રણ અવસ્થાથી રહિત થવારૂપ વિદેહમુક્તિ તમે કહી, પણ જીવન્મુક્તિ કહી નથી તે કહો.

સર્વોપિ વ્યવહારસ્તુ બ્રહ્મણા ક્રિયતે જનૈઃ ।

અજ્ઞાનાન્ન વિજાનંતિ મૃદેવ હિ ઘટાદિકમ્ ॥ ૬૫ ॥

ઉત્તર.—શાસ્ત્રીય તથા લૌકિક બંને વ્યવહારને માણસો બ્રહ્મવડેજ સિદ્ધ કરેછે પરંતુ જેમ ઘટ આદિ કાર્યો મૃત્તિકાજ છે તેમ સર્વ બ્રહ્મજ છે એમ અજ્ઞાનવડે લોકો જાણી શકતા નથી; અર્થાત અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ એજ જીવન્મુક્તિ છે, દ્વૈતનો નાશ થવો એ કંઈ મુક્તિનું સ્વરૂપ નથી. દ્વૈતની પ્રતીતી ભલે થાય પરંતુ તેમાંથી સત્યત્વશુદ્ધિ ત્યાગવી એજ જીવન્મુક્તિનું લક્ષણ છે.

તેમાં દૃષ્ટાંતસહિત હેતુ આપેછે.

कार्यकारणता नित्यमास्ते घटमृदोर्यथा ।

तथैव श्रुतियुक्तिभ्यां प्रपंचब्रह्मणोरिह ॥ ૬૬ ॥

જેમ ઘટરૂપ કાર્યમાં મૃત્તિકાની સત્તા સદા વિદ્યમાન છે તે-
મજ જગતરૂપ કાર્યમાં કારણભૂત બ્રહ્મની સત્તા નિરંતર વિદ્ય-
માન છે. જગતની સત્તા બ્રહ્મથી જુદી નથી. એ વિષયમાં
“યથા સોમ્યૈકેન મૃત્પિંદેન સર્વે મૃન્મયં વિજ્ઞાત સ્યાદ્વાચાગ્મ્મણં વિકારો નામધેયં
મૃત્તિકૈત્યેવ સત્યમ્” (જેમ માટીના પિંડતું જ્ઞાન થવાથી તેનાં કાર્ય
માત્રતું જ્ઞાન થાયછે. કારણ કે ઘટાદિ પદાર્થ કેવળ નામમાત્ર છે,
મૃત્તિકાજ સત્ય છે.) એ શ્રુતિ પ્રમાણ છે તથા જે કાર્ય તથા
કારણમાં ભેદ હોય તો કારણના જ્ઞાનથી સર્વ કાર્યતું જ્ઞાન થવું
ન જોઈયે અને થાયછે ખરું, માટે કાર્યકારણમાં ભેદ નથી કારણ-
રૂપજ કાર્ય છે, એ યુક્તિ પ્રમાણ છે.

કાર્ય તથા કારણનો અભેદ દૃષ્ટાંત આપીને સ્પષ્ટ કરેછે.

गृह्यमाणे घटे यद्वन्मृत्तिका याति वै बलात् ।

वीक्ष्यमाणे प्रपंचेऽपि ब्रह्मैवाभातिभासुरम् ॥ ૬૭ ॥

જેમ ઘડાને નેત્રવડે ગ્રહણ કરતાં મૃત્તિકા એની મેળેજ
ભાસેછે; મૃત્તિકાવિના કેવળ ઘડોજ કોઈ કાળે ભાસતો નથી
તેમજ જગતને જોતાં પણ બ્રહ્મજ ભાસેછે; પ્રકાશસ્વરૂપ બ્રહ્મ-
વિના કેવળ જગતનુંજ ભાસવું સંભવતું નથી. માટે કાર્ય-કારણ
એકરૂપજ છે.

પ્રશ્ન.—બ્રહ્મના ભાસવાથી સંસાર નહિ ભાસે ?

सदैवात्मा विशुद्धोऽस्ति ह्यशुद्धो भाति वै सदा ।

यथैव द्विविधा रज्जुर्ज्ञानिनोऽज्ञानिनोऽनिशम् ॥ ૬૮ ॥

ઉત્તર.—જેમ રજ્જુ, તેને જાણનારને તથા ન જાણનારને બે પ્રકારની ભાસેછે અર્થાત્ જાણનારને સર્પને આકારે ભાસે છે તથા નહિ જાણનારને રજ્જુ સ્વરૂપે જ ભાસે છે, તેમજ જ્ઞાનીની દૃષ્ટિએ આત્મા સદા શુદ્ધ છે તથા અજ્ઞાનીને આત્મા અશુદ્ધ ભાસેછે.

વિવેચન.—(જે માણસને રજ્જુનું જ્ઞાન છે તેને, તથા કાળમાં રજ્જુને વિષે સર્પ નથી તેથી એ જેમ ભય આપતી નથી અને રજ્જુને નહીં જાણનારને તે સર્પરૂપે ભાસવાથી ભયનું કારણ થાય છે તેમજ જ્ઞાની પુરુષને આત્મા સદા શુદ્ધ અર્થાત્ અજ્ઞાન તથા તેનું કાર્ય જગતરૂપ મળરહિત છે તથા અજ્ઞાનીને ભ્રાંતિનેલીધે સદા અશુદ્ધ ભાસે છે. અર્થાત્ તે તો જગત્તેજ જુએ છે પરમાત્માને દેખતોજ નથી. તાત્પર્ય જે સૂર્યનારાયણ દિવસે પ્રકાશમાન છતાં પણ આંધળાને કંઈ તે ઉપયોગી નથી, નેત્રવાળા પુરુષોજ સૂર્યના પ્રકાશવડે પોતાનો સર્વ અવહાર સિદ્ધ કરી શકે છે તેજ પ્રમાણે આત્મા સદા સર્વત્ર ભાસમાન છે તથાપિ જેને તેનું સ્વરૂપ વૃત્તિમાં આરદ્ધ થાયછે તેને તે મોક્ષનો હેતુ છે, જેમને એ પ્રમાણે થતું નથી તેમને તે મોક્ષનો હેતુ નથી.)

પ્રશ્ન.—જ્યારે આત્મા નિરંતર પ્રપંચ રહિત છે ત્યારે તમે દેહનો તથા આત્માનો ભેદ શામાટે બતાવ્યો?

ઉત્તર.—જેમને દેહનો તથા આત્માનો વિવેક નથી તેવા અવિવેકી પુરુષને દેહથી આત્માને જુદો બતાવવા માટે દેહનો તથા આત્માનો ભેદ દર્શાવ્યો છે. વિવેકી પુરુષનો તો એ ભેદ અર્થ છે. એ વાત નીચેના શ્લોકવડે કહેછે.

યથૈવ મૃન્યયઃ કુંભસ્તદ્દેહોઽપિ ચિન્યયઃ ।

આત્માનાત્મવિભાગોર્યં મુષૈવ ક્રિયતેજ્જુષૈઃ ॥ ૬૯ ॥

જેમ માટીનો ઘડો તે માટીજ છે તેમજ શરીર પણ ચૈત-

ન્યરૂપ બ્રહ્મજ છે; માટે જ્ઞાની પુરુષો આત્માનો તથા અનાત્માનો વિભાગ અર્થ કરે છે. અજ્ઞાનીને તો દેહથી આત્માનું સ્વરૂપ ભિન્ન સમજવાસાથે ઉપર કહેલો વિભાગ કરવા યોગ્ય છેજ.

અવિવેકી પુરૂષને, કલ્પિત શરીરજ આત્મારૂપે ભાસે છે એ વાત દૃષ્ટાન્તરસહિત કહેછે.

સર્પત્વેન યથા રજ્જૂ રજતત્વેન શુક્તિકા ।

વિનિર્ણીતા વિમૂઢેન દેહત્વેન તથાત્મતા ॥ ૭૦ ॥

ઘટત્વેન યથા પૃથ્વી પટત્વેનૈવ તંતવઃ ।

વિનિર્ણીતા વિમૂઢેન દેહત્વેન તથાત્મતા ॥ ૭૧ ॥

કનકં કુંડલત્વેન તરંગત્વેન વૈ જલમ્ ।

વિનિર્ણીતા વિમૂઢેન દેહત્વેન તથાત્મતા ॥ ૭૨ ॥

પુરુષત્વે યથા સ્થાણુર્જલત્વેન મરીચિકા ।

વિનિર્ણીતા વિમૂઢેન દેહત્વેન તથાત્મતા ॥ ૭૩ ॥

ગૃહત્વેનૈવ કાષ્ઠાનિ સ્વક્ષત્વેનૈવ લોહતા ।

વિનિર્ણીતા વિમૂઢેન દેહત્વેન તથાત્મતા ॥ ૭૪ ॥

જેમ અજ્ઞાની જન રજ્જુને સર્પ છે એમ નિશ્ચય કરે છે તથા છીપને રૂપું છે એમ અનુભવે છે તેમ, મૂર્ખ મનુષ્યે દેહને આત્મા છે એમ ભણ્યું છે.

જેમ પૃથ્વીને (મૃત્તિકાને) ઘટ કહેછે, તથા તંતુઓને વસ્ત્ર કહેછે તેમ મૂર્ખજન દેહને આત્મા ભણેછે.

જેમ કનકને કુંડળ કહેછે, તથા જળને તરંગ કહેછે તેમ મૂર્ખજન દેહને આત્મા ભણેછે.

જેમ સ્તંભને અંધકારમાં પુરુષરૂપે જાણે છે તથા મૃગજ-
ળને જળ ગણે છે તેમ મૂર્ખ માણસે દેહને વિષે આત્માપણુનો
નિશ્ચય કર્યો છે.

જેમ આડાંચવળાં ગોઠવેલાં લાકડાંને “આ ધર છે” એમ
નિશ્ચય કરે છે, તથા લોઢાંને તરવાર કરીને માને છે તેમ મૂર્ખ
મનુષ્ય દેહને આત્મા સમજે છે.

પ્રશ્ન.—આત્માનું દેહરૂપે જ્ઞાન થવામાં કારણ શું છે ?

ઉત્તર.—તેનું કારણ અજ્ઞાનજ છે એ એ વાત બાર
સ્થોકવડે કહે છે.

यथा वृक्षविपर्यासो जलाद्भवति कस्यचित् ।

तद्वदात्मनि देहत्वं पश्यत्यज्ञानयोगतः ॥ ૭૫ ॥

જેમ તળાવને કાંઠે ઉભેલા પુરુષને જળના સંબંધથી
કાંઠાના વૃક્ષની છાયા પાણીમાં ઉલટી ભાસે છે અર્થાત્ થડ ઉપર
તથા પત્ર શાખા આદિ નીચે ભાસે છે, તેમજ અજ્ઞાનને અ-
જ્ઞાનને લીધે પોતાના આત્માને વિષે દેહપાણું ભાસે છે, પરંતુ
આત્મા શરીર નથી.

पोतेन गच्छतः पुंसः सर्वं भातीव चंचलम् ।

तद्वदात्मनि देहत्वं पश्यत्यज्ञानयोगतः ॥ ૭૬ ॥

જેમ વહાણમાં બેસીને જનારા પુરુષને કાંઠે રહેલા વૃક્ષ
આદિ પદાર્થો ચાલતા જણાય છે તેમજ અજ્ઞાનને યોગે આ-
ત્માને વિષે દેહ ભાસે છે.

पीतलं हि यथा शुभ्रे दोषाद्भवति कस्यचित् ।

तद्वदात्मनि देहत्वं पश्यत्यज्ञानयोगतः ॥ ૭૭ ॥

જેમ કોઈ પુરુષને નેત્રને વિષે રહેલા કમળા આદિ દોષને લીધે ઘોળી વસ્તુ પીળી ભાસે છે તેમજ અજ્ઞાનને યોગે આત્માને વિષે દેહપાણું ભાસે છે.

ચક્ષુર્ભ્યાં ભ્રમશીલાભ્યાં સર્વં ભાતિ ભ્રમાત્મકમ્ ।

તદ્વદાત્મનિ દેહત્વં પश्यत्यજ્ઞાનયોગતઃ ॥ ૭૮ ॥

જે પુરુષની દૃષ્ટિ ભમે છે તેને જેમ બધા પદાર્થો ભમતા હોય એવું ભાસે છે તેમજ અજ્ઞાનને લીધે આત્માને વિષે દેહ-પાણું ભાસે છે.

અલાતં ભ્રમણેનૈવ વર્તુલં ભાતિ સૂર્યવત્ ।

તદ્વદાત્મનિ દેહત્વં પश्यत्यજ્ઞાનયોગતઃ ॥ ૭૯ ॥

જેમ ઉમાડીઆને દરેકવાથી તે સૂર્યની જેઠે ગોળ આકાર ભાસે છે તેમજ અજ્ઞાનવડે આત્માને વિષે દેહ ભાસે છે.

મહત્તે સર્વવસ્તુનામણુલં શતિદૂરતઃ ।

તદ્વદાત્મનિ દેહત્વં પश्यत्यજ્ઞાનયોગતઃ ॥ ૮૦ ॥

મોહોટી વસ્તુઓ પણ દૂરથી જોતાં જેમ અત્યંત સૂક્ષ્મ જણાયછે, તેમજ અજ્ઞાનવડે આત્માને વિષે શરીરની પ્રતીતિ થાયછે.

સૂક્ષ્મત્તે સર્વભાવાનાં મહત્ત્વં ચોપનેત્રતઃ ।

તદ્વદાત્મનિ દેહત્વં પश्यत्यજ્ઞાનયોગતઃ ॥ ૮૧ ॥

જે અત્યંત સૂક્ષ્મ વસ્તુઓ હોયછે તે પણ અશ્ભાવડે જોતાં મોહોટી કળાય છે તેમજ અજ્ઞાનને યોગે આત્માને વિષે દેહપણું ભાન થાયછે.

કાચભૂમૌ જલત્વં વા જલભૂમૌ હિ કાચતા ।

તદ્વદાત્મનિ દેહત્વં પश्यत्यજ્ઞાનયોગતઃ ॥ ૮૨ ॥

જેમ કાચની ભૂમીને વિષે જળનું ભાન થાયછે તથા જળ-
મય ભૂમીને વિષે કાચનું ભાન થાયછે તેમજ અજ્ઞાનવડે આત્માને
વિષે દેહપણું ભાસે છે.

યદ્વદમૌ મણિત્વં હિ મણૌ વા વહ્નિતા પુમાન્ ।

તદ્વદાત્મનિ દેહત્વં પश्यत्यજ્ઞાનયોગતઃ ॥ ૮૩ ॥

જેમ અગ્નિમાં મણિની બુદ્ધિ થાયછે તથા મણિમાં આગ્નિની
બુદ્ધિ થાયછે તેમજ અજ્ઞાનને લીધે આત્માને વિષે શરી-
રપણું જણાયછે.

અન્ત્રેષુ સત્સુ ધાવત્સુ સોમો ધાવતિ ભાતિ વૈ ।

તદ્વદાત્મનિ દેહત્વં પश्यत्यજ્ઞાનયોગતઃ ॥ ૮૪ ॥

જેમ આકાશમાં વાદળાં હોડે છે પણ ચંદ્ર હોડતો હોય
તેમ ભાસેછે, તેમજ અજ્ઞાનને લીધે આત્માને વિષે દેહપણું ભાસે છે.

યયૈવ દિગ્વિપર્યાસો મોહાન્નવતિ કસ્યચિત્ ।

તદ્વદાત્મનિ દેહત્વં પश्यत्यજ્ઞાનયોગતઃ ॥ ૮૫ ॥

જેમ કોઈ પુરૂષને મોહનેલીધે દિશાનો ભ્રમ થઈ જાય છે
તેમજ અજ્ઞાનનેલીધે આત્મામાં દેહપણું ભાસેછે.

યથા શશી જલે ભતિ ચંચલત્વેન કસ્યચિત્ ।

તદ્વદાત્મનિ દેહત્વં પश्यत्यજ્ઞાનયોગતઃ ॥ ૮૬ ॥

જેમ જળના પાત્રમાં, જળ હાલવાથી, તેમાં પ્રતિબિંબરૂપે

સ્થિત સૂર્યચંદ્રઆદિ, કોઈને હાલતા હોય એમ જણાવે છે તેમજ અજ્ઞાનવડે અજ્ઞાની જનને આત્માનેવિષે દેહનું ભાન થાયછે.

હવે આર શ્લોકવડે કહેલા વિષયનો ઉપસંહાર કરેછે.

एवमात्मन्यविद्यातो देहाध्यासो हि जायते ।

स एवात्मपरिज्ञानास्त्रीयते च परात्मनि ॥ ८७ ॥

એ પ્રકારે આત્માના અજ્ઞાનથી દેહાધ્યાસ અર્થાત્ હું મનુષ્ય છું એવી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાયછે. તથા તે દેહાધ્યાસ “હું બ્રહ્મ છું” એવી રીતે પોતાથી અભિન્ન બ્રહ્મના સાક્ષાત્કારથી પરમાત્મામાં લય પામેછે.

વિવેચન.—(ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે આત્માના અજ્ઞાનથી દેહાધ્યાસ અર્થાત્ હું મનુષ્ય છું એવી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાયછે. રાંકા.—એ દેહાધ્યાસ શા ઉપાયથી મટેછે ? સમાધાન—તે દેહાધ્યાસ, “હું બ્રહ્મ છું” એવી રીતે પોતાના આત્માને બ્રહ્મરૂપે સાક્ષાત્ અનુભવવાથી અજ્ઞાન તથા તેના કાર્ય-રહિત પોતાના આત્માથી અભિન્ન બ્રહ્મના સ્વરૂપમાં લય પામેછે અર્થાત્ બ્રહ્મરૂપે રહેછે. કારણ કે અધિજ્ઞાનથી ભિન્ન આરોપિત પદાર્થનું સ્વરૂપ જ નથી. “લીયતે ચ પરમાત્મનિ” એ શ્લોકના ચોથાપદમાં “ચ” નું અહણ કર્યું છે તે ઉપરથી એમ પણ સમજાય છે કે જેમ દેહાધ્યાસ બ્રહ્મનેવિષે લય પામેછે તેમ અધ્યાસનું કારણ અજ્ઞાનપણુ લય પામેછે. કારણ કે બ્યાંસુધી કારણુની સ્થિતિ હોય ત્યાંસુધી કાર્યનો અભાવ થવો સંભવતો નથી; માટે આત્માના સાક્ષાત્કારથીજ કાર્યસહિત અવિદ્યા નાશ પામેછે.)

सर्वमात्मतया ज्ञातं जगत्स्थावरजंगमम् ।

अभावात्सर्वभावानां देहस्य चात्मता कुतः ॥ ८८ ॥

જન્યારે સ્થાવર જંગમ સંપૂર્ણ જગત્ આત્મારૂપે જણાયા પછી કોઈ પણ પદાર્થ આત્માથી જુદા રહ્યા નહિ ત્યારે દેહનું આત્મા-

પણું ક્યાં રહ્યું? અર્થાત્ કાંઈ પણ આત્માથી ભિન્ન પદાર્થ આત્મ-સાક્ષાત્કાર થયા પછી રહેતો નથી.

પ્રશ્ન.—જ્ઞાની સંસાર રહિત થયો એથી કરીને મને શું લાભ થયો? જેમ એક માણસ ભોજન કરે તેથી અન્યને તૃપ્તિ થતી નથી તેમ જ્ઞાની સંસાર રહિત થયો તેથી મને કંઈ પણ લાભ થયો નથી.

આત્માનં સતતં જાનન્ કાલં નય મહાદ્યુતે ।

પ્રારબ્ધમશ્વિલં મુંજન્નોદ્વેગં કર્તુમર્હસિ ॥ ૮૯ ॥

ઉત્તર.—હે મહા તેજસ્વી પુરૂષ! તું કામાદિ દોષોનો નાશ કરીને પોતાના હિતને અર્થે પવૃત્ત થએલો છે માટે નિદ્રાનો સમય આવતાં સુધી તથા મરણપર્યંત વેદાંતના વાક્યોવડે આત્માનો વિચાર કરતાં સમય વીતાવ, અને જ્ઞાન પ્રાપ્તિ થયા પછી આ છેલ્લા શરીરના પ્રારબ્ધને અનુસારે જે સુખ-દુઃખાદિ ભોગ પ્રાપ્તિ થાય તેમને આભાસ માત્ર સમજી ભોગવી છુટજે; પરંતુ તું ઉદ્વેગ પામવાને યોગ્ય નથી.

મુજે પ્રારબ્ધજ નથી ત્યારે તેનો ભોગ પણ કેમ હોય? અને ભોગ નથી તો તેથી થતો ઉદ્વેગ પણ કેમ સંભવે? અને ઉદ્વેગ નથી તો ઉદ્વેગ ન કરવાનો ઉપદેશ આવવો પણ સંભવતો નથી એવું વેદાંતના સિદ્ધાંતનું સ્હરૂપ છે. એ જણાવવામાટે નીચેના શ્લોકવડે આચાર્ય ભગવાન્ પ્રતિજ્ઞા કરેછે.

ઉત્પન્નેપ્યાત્મવિજ્ઞાને પ્રારબ્ધં નૈવ મુંચતિ ।

इति यच्छ्रूयते शास्त्रे तन्निराक्रियतेऽधुना ॥ ૯૦ ॥

આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય તોપણ પ્રારબ્ધ કોઈને છોડતું નથી એમ જે શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે તેનું હવે નિરાકરણ કરીએ છીએ.

વિવેચન.—(આ સ્થળે નીચેની પ્રક્રિયા લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે. પારમાર્થિક, વ્યાવહારિક તથા પ્રાતિભાસિક (દેખાવામાત્ર) એમ ત્રણ પ્રકારે જગતની પ્રતીતિ થાયછે, તેમાં પારમાર્થિક અર્થાત્ જગત્ સત્ય છે એવી પ્રતીતિ શ્રવણ મનન અને નિદધ્યાસનવડે દૂર થાયછે, વ્યાવહારિક પ્રતીતિ આત્માનો સાક્ષાત્કાર થયે શાંત પામેછે તથા પ્રાતિભાસિક પ્રતીતિ તો પ્રારબ્ધનો ક્ષય થયે નાશ પામેછે. અન્યપ્રકારે જગત્ની પ્રતીતિની નિવૃત્તિ નથી એવી આ જગોએ આચાર્ય ભગવાન્ પ્રતિજ્ઞા કરેછે.)

તત્ત્વજ્ઞાનોદયાદૂર્ઘ્વં પ્રારબ્ધં નૈવ વિદ્યતે ।

દેહાદીનામસત્ત્વાત્તુ યથા સ્વપ્નો વિબોધતઃ ॥ ૯૧ ॥

તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉદય થયા પછી પ્રારબ્ધ રહેતું નથી. કારણ કે જ્ઞાનવડે અજ્ઞાન તથા તેનું કાર્ય જે જગત્ તેની નિવૃત્તિ થઈ જાયછે તો પ્રારબ્ધ શી રીતે રહે ? જેમ જગ્યા પછી સ્વપ્ન રહેતું નથી તેમ જ્ઞાન થયા પછી એક આત્મા વિના કોઈ પણ વસ્તુ રહેતી નથી.

પ્રારબ્ધ શબ્દનો અર્થ બતાવી ચાલતા પ્રસંગનો ઉપસંહાર કરેછે.

કર્મ જન્માંતરીયં યત્પ્રારબ્ધમિતિ કીર્તિતમ્ ।

તત્ત્વ જન્માંતરાભાવાત્પુંસો નૈવાસ્તિ કદિંચિત્ ॥ ૯૨ ॥

જન્માંતરના કર્મને પ્રારબ્ધ કહેછે. પરંતુ જ્ઞાન થયા પછી જન્માંતરજ નથી માટે જ્ઞાનવાન પુરૂષને કોઈ કાળે પ્રારબ્ધ છેજ નહિ.

વિવેચન.—(સંચિત, ક્રીયમાણ તથા પ્રારબ્ધ એમ ત્રણ પ્રકારનાં કર્મો છે. અનેક જન્મનાં કરેલાં કર્મ તે સંચિત, વર્તમાન શરીરવડે થતાં કર્મો તે ક્રિયમાણ તથા જેવડે આ શરીર રચાયું તે કર્મો પ્રારબ્ધ

કહેવાયછે. પરંતુ આત્મા પોતે અકર્તા છે માટે આત્માને જન્મ નથી. અને જ્યારે તેને જન્મ નથી ત્યારે જન્માંતરનું કર્મ જે વર્તમાન શરીરને રચનાર હોવાથી પ્રારબ્ધ સંગ્રા પામેછે તેપણુ તેને કેમ હોય? નજ હોય.)

સ્વપ્નદેહો યથા ધ્વસ્તસ્તથૈવાયં હિ દેહકઃ ।

અધ્યસ્તસ્ય કુતો જન્મ જન્માભાવે હિ તત્કુતઃ ॥ ૯૩ ॥

સ્વપ્નમાં અન્ય શરીર પ્રાપ્ત થાયછે તે જેમ મિથ્યા છે તેમ આ જગત અવસ્થામાં રહેલું શરીર પણ કલ્પિત છે. માટે કલ્પિતનો જન્મ કેમ સંભવે? અને જન્મ નથી ત્યારે તેની સ્થિતિ પણ કેમ સંભવે? ન સંભવે. માટે કર્મ મિથ્યા છે.

પ્રશ્ન.—શ્રુતિએ બ્રહ્મથી સર્વ જગતની ઉત્પત્તિ, બ્રહ્મને વિષેજ સ્થિતિ તથા બ્રહ્મને વિષેજ તેનો લય કહ્યો છે, માટે બ્રહ્મ સત્ય હોવાથી તેનું કાર્ય જગત્ પણ સત્ય હોવું સંભવે છે તેને તમે પ્રાતિભાસિક (પ્રતીતિ માત્ર) કેમ કહોછો?

ઉપાદાનં પ્રપંચસ્ય મૃદ્ધાંડસ્યેવ કથ્યતે ।

અજ્ઞાનં ચૈવ વેદાંતૈસ્તસ્મિન્નષ્ટે ક વિશ્વતા ॥ ૯૪ ॥

ઉત્તર.—જેમ ઘડાનું ઉપાદાન કારણુ મૃત્તિકા છે તેમ સંસારનું ઉપાદાન અજ્ઞાન છે એમ વેદાંત શાસ્ત્રો કહેછે, માટે અજ્ઞાનનો નાશ થયા પછી જગત્ પણ ક્યાં રહ્યું? અર્થાત્ ન રહ્યું.

વિવેચન.—(નિમિત્ત કારણુ ને ઉપાદાન કારણુ એમ એ પ્રકારનાં કારણુ છે, તેમાં કેવળ ઉત્પત્તિનાજ કારણુને નિમિત્ત કારણુ કહેછે તથા જે ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લય એ ત્રણેનું કારણુ હોય છે તેને ઉપાદાન કારણુ કહેછે. “માયાં તુ પ્રકૃતિં વિચિન્માયિનં તુ મહેશ્વરમ્” (અર્થ માયાને પ્રકૃતિ જાણુવી તથા માયાના નિયંતાને ઈશ્વર સમજવા) ઈત્યાદિ શ્રુતિઓ જગતનું ઉપાદાન કારણુ અજ્ઞાન છે એમ કહેછે; પરંતુ આ શ્લોકમાં

અજ્ઞાનં ચૈક એમ “ચ” નું ગ્રહણ કર્યું છે માટે અજ્ઞાન અને બ્રહ્મ બંને આ જગતનું ઉપાધાન કારણ છે એમ સમજવું. બંનેને ઉપાધાન માનવાનો ભાવ આવોછે—બ્રહ્મ નિર્વિકાર છે માટે તે કારણ સંભવતું નથી તથા અજ્ઞાન જડ છે તે પણ કારણ સંભવે નહિ. માટે જેમ માટી ઘડાનું ઉપાધાન છે તેા પણ એકલી માટીથી ઘડો બનતો નથી તેમ કેવળ પાણીથી પણ ઘડો બનતો નથી. બંનેના યોગથી બંધાએલા માટીના પિંડથી ઘડો બને છે તેમજ (અજ્ઞાન જગતનું ઉપાધાન કારણ છે; પરંતુ બ્રહ્મની સમીપ સત્તાને લીધે પોતાનું કાર્ય કરવા સમર્થ થાયછે. સત્યાનૃતે મિથુનીકરોતિ (સત્ય-બ્રહ્મ તથા અનૃત-અજ્ઞાન, બંને મળીને સૃષ્ટિ કરેછે) ઈત્યાદિ શ્રુતિ પણ બંનેને જગતનું કારણ કહેછે, માટે અવિનાશી આત્માના સાક્ષાત્કારવડે અજ્ઞાન (જે જગતનું ઉપાધાન કારણ છે) નાશ પામ્યા પછી જીવ, જગત્, ઈશ્વર એવા ભેદવાળું જગત્ ક્યાં રહ્યું ? અર્થાત્ ન રહ્યું.)

જડ અને ચેતન જગતનું કારણ છે એ વાત ફરી દૃષ્ટાંત આપીને કહેછે.

यथा रज्जुं परित्यज्य सर्पं गृह्णाति वै भ्रमात् ।

तद्वत् सत्यमविज्ञाय जगत् पश्यति मूढधीः ॥ ૧૫ ॥

જે પુરુષને રજ્જુમાં સર્પનો ભ્રમ થાયછે તે પુરુષ રજ્જુ-ને ન જાણવાથી રજ્જુને વિષે સર્પને ગ્રહણ કરેછે અર્થાત્ જાણેછે તેમજ મૂર્ખ માણસ સત્યબ્રહ્મને ન જાણવાથી તેનેવિષે બ્રાંતિથી ઉત્પન્ન થએલા જગતને સત્યવત્ દેખેછે.

પૂર્વે કહ્યું કે અજ્ઞાન નાશ થયા પછી જગત્ રહેતું નથી તે ફરી દૃષ્ટાંત સહિત કહે છે.

रज्जुरूपे परिज्ञाते सर्पखंडं न तिष्ठति ।

अधिष्ठाने तथा ज्ञाते प्रपंचः शून्यतां गतः ॥ ૧૬ ॥

જેમ રજ્જુનું સ્વરૂપ જાણ્યા પછી સર્પનો કડકો પણ રહેતો નથી તેમ અધિષ્ઠાન બ્રહ્મનો બોધ થવા પછી સધળું ક્યાં ગયું તે માણુમ પણ પડતું નથી.

દેહસ્યાઽપિ પ્રપંચત્વાત્ પ્રારબ્ધાવસ્થિતિઃ કુતઃ ।

અજ્ઞાનિંજનબોધાર્થં પ્રારબ્ધં વક્તિ વૈ શ્રુતિઃ ॥ ૧૭ ॥

શરીર પણ જગત્ માહેલોજ પદાર્થ છે માટે આત્મજ્ઞાન-વડે જગત્નો લય થયાથી શરીરનો પણ અભાવ થઈ જાય છે તો પછી પ્રારબ્ધની સ્થિતિ ક્યાં રહી? ત્યારે શ્રુતિ પ્રારબ્ધને કેમ કહે છે? એવી શંકા કરવી નહિ. કારણ કે અજ્ઞાની જનને સમજાવવાને શ્રુતિ પ્રારબ્ધ કહે છે અર્થાત્ અજ્ઞાની જન શંકા કરે છે કે, બ્યવહારનું કારણ અજ્ઞાન નાશ થયા પછી જ્ઞાનિઓને બ્યવહાર કેમ સિદ્ધ થાય છે? એવી શંકાના સમાધાનને અર્થે શ્રુતિ કહે છે કે તેમનો સધળો બ્યવહાર પ્રારબ્ધ ચલાવે છે; પરંતુ ખરું જોતાં પ્રારબ્ધ એ કાંઈ વસ્તુજ નથી.

પ્રશ્ન.—અજ્ઞાનીને સમજાવવામાટે તમે પ્રારબ્ધ કહો છો ત્યારે જ્ઞાનીને સમજાવવામાટે તમે કહી શ્રુતિ કહો છો?

ક્ષીયંતે चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ।

बहुलं तन्निवेद्यार्थं श्रुत्या गीतं च यत्स्फुटम् ॥ ૧૮ ॥

“મિલતે હૃદયમંથિરિચ્છંતે સર્વસંશયઃ । ક્ષીયંતે चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ।” હિરણ્યગર્ભે પણ જેથી નીચી કોટિમાં છે એવા પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કર્યાથી ત્દહ્યમંથી (અહંકાર) છુટી જાય છે સર્વ સંશયો કપાઈ જાય છે તથા કર્મોનો ક્ષય થાય છે) એ શ્રુતિમાં “કર્માણિ” એવું ‘કર્મનું’ શબ્દનું બહુ વચન આપ્યું છે તે પ્રારબ્ધના

નિષેધનેમાટે આપ્યું છે. જે સંચિત તથા ક્રિયમાણ એ એ કર્મોનોજ જ્ઞાનવડે નાશ થતો હોય તો “કર્મણી” એવું દ્વિવચન લખત.

ઉચ્યતેઽઘ્નૈર્બલાઘ્નૈતત્તદાઽનર્થદ્વયાગમઃ ।

વેદાંતમતહાનં ચ યતો જ્ઞાનમિતિ શ્રુતિઃ ॥ ૯૯ ॥

શ્રુતિના તાત્પર્યને ન જાણનારા પુરુષો જે પોતાના અજ્ઞાનના ખજાનવડે પ્રારબ્ધને સત્યરૂપ માને તો તેથી કરીને મોક્ષની અપ્રાપ્તિ તથા મોક્ષ ન મળવાથી જ્ઞાન સંપ્રદાયનો ઉચ્છેદ, એમ બે દોષની પ્રાપ્તિ થશે. તથા પ્રારબ્ધને યથાર્થ માનવાથી વેદાંતના અદ્વૈત સિદ્ધાંતની હાનિ થશે. માટે પ્રારબ્ધને પ્રતિપાદન કરનારી શ્રુતિનું ગ્રહણ ન કરતાં જેવડે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તેવી શ્રુતિ ગ્રહણ કરવી. એ શ્રુતિ આ છે. તમેવ ધીરો વિજ્ઞાય પ્રજ્ઞાંકુર્વાતિ બ્રાહ્મણઃ । નાનુધ્યાદ્દહન્ શદ્ધાન્ વાચો વિગ્લાપમં હિ તત્ । આ શ્રુતિનો અભિપ્રાય નીચે પ્રમાણે:—જેને બ્રહ્મરૂપ થવાની ઇચ્છા હોય તેણે પ્રથમ ગુરૂના ઉપદેશવડે તથા શાસ્ત્રવડે વેદાંત શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ એવા આત્માને જાણીને બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થાય ત્યાંમુધી વિચાર કરવો. કર્મ તથા ઉપાસનાના પ્રતિપાદન કરનારા ઘણા શબ્દોનું ચિંતન ન કરવું. કારણ કે દ્વૈત શાસ્ત્રનું અધ્યયન કેવળ વાણીને વિશેષ પરિશ્રમ આપનારજ છે.

વૈરાગ્યાદિ સાધન સંપન્ન મુખ્ય અધિકારીને, વેદાંત વાક્યોનો વિચારજ બ્રહ્મના સાક્ષાત્કાર દ્વારા મોક્ષનું કારણ છે એ વાત્તી ૯૯ શ્લોકવડે પ્રતિપાદન કરી. હવે મંદબુદ્ધિ, તથા વિષયમાં આસક્તિ આદિ પ્રતિબંધોને ક્ષીણે વારંવાર વેદાંતનો વિચાર કરતાં છતાં પણ જેમને જ્ઞાન થવું નથી તે મંદ અધિકારીઓને નિર્મુળ બ્રહ્મનું ઉપાસનજ મુખ્ય સાધન છે એવા અભિપ્રાયથી આચાર્ય ભગવાન હવે ધ્યાનયોગની પ્રતિજ્ઞા કરેછે.

એ વાત બાર શ્લોકવડે કહેછે.

ત્રિપંચાંગાન્યથો વક્ષ્યે પૂર્વોક્તસ્ય હિ લબ્ધયે ।

તૈશ્ચ સર્વૈઃ સદા કાર્યં નિદિધ્યાસનમેવ તુ ॥ ૧૦૦ ॥

પૂર્વે કહેલા મોક્ષના લાભને માટે હવે પરમાત્માના નિદ્ધ્યાસનનાં (ઇતર વૃત્તિના અંતરાય રહિત સ્વરૂપાકાર વૃત્તિનો પ્રવાહ) પંદર અંગો કહીશું એ અંગોવડે સદા નિદ્ધ્યાસનજ કરવું.

વિવેચન.—(મુળ શ્લોકમાં “અથો” શબ્દ અધિકારીનો ભેદ બતાવવા માટે છે. અર્થાત્ મંદાધિકારી યથાર્થ વિચાર કરી શકતો નથી માટે તેનેસાર, જેમ યજ્ઞનાં સાધન પ્રયાજ આદિ છે તેમ નિદ્ધ્યાસનનાં પંદર સાધનો, પૂર્વે કહેલા સ્વરૂપને વિષે સ્થિતિરૂપ મોક્ષની સિદ્ધિનેમાટે કહીશું. એ સાધનોવડે સાધકે નિદ્ધ્યાસનજ કરવું મુંગા બેસી રહેવું નહિ. યોગનાં અષ્ટાંગ કરતાં આ અંગો વિલક્ષણ છે એમ બતાવવા-માટે મૂળશ્લોકમાં “તુ” શબ્દ મુકેલો છે.)

નિત્યાભ્યાસાદતે પ્રાપ્તિર્ન ભવેત્સચ્ચિદાત્મનઃ ।

તસ્માદ્બ્રહ્મ નિદિધ્યાસેજ્જિજ્ઞાસુઃ શ્રયેસે ચિરમ્ ॥ ૧૦૧ ॥

નિરંતર અભ્યાસ કર્યા વિના સન્નિવેદાનંદ સ્વરૂપ આત્માની પ્રાપ્તિ થતી નથી માટે જ્ઞાસુ અધિકારીએ આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિનેમાટે ચિરકાલસુધી નિદ્ધ્યાસન કરવું.

પ્રશ્ન.—તમે જે પંદર અંગો કહ્યાં તે કયાં ?

યમો હિ નિયમસ્ત્યાગો મૌનં દેશશ્ચ કાલતા ॥

આસનં મૂલબંધશ્ચ દેહસામ્યં ચ દૃક્સ્થિતિઃ ॥ ૧૦૨ ॥

ઉત્તર.—યમ, નિયમ, ત્યાગ, મૌન, દેશ, કાળ, આસન, મૂળબંધ, દેહની સમતા, દૃષ્ટિની સ્થિરતા,

પ્રાણસંયમનં ચૈવ પ્રત્યાહારશ્ચ ધારણા ॥

આત્મધ્યાનં સમાધિશ્ચ પ્રોક્તાન્યંગાનિ વૈ ક્રમાત્ ॥ ૧૦૩ ॥

પ્રાણસંયમ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, આત્મધ્યાન તથા સમાધિ એ પંદર અંગોનાં નામો ક્રમવડે કહ્યાં.

હપરનાં અંગોનાં જે ક્રમે નામો ગણાવ્યાં છે તેજ ક્રમે વેદાંત સિદ્ધાંતને અનુસારે તેમનાં લક્ષણો પણ આવેછે.

सर्वं ब्रह्मेति विज्ञानादिन्द्रियग्रामसंयमः ॥

यमोऽयमिति संप्रोक्तोऽभ्यसनीयो मुहुर्मुहुः ॥ ૧૦૪ ॥

સર્વ બ્રહ્મ છે એવા જ્ઞાનવડે ઇન્દ્રિયગણનો સંયમ કરવો તેને યમ કહેછે. એ યમનો વારંવાર અભ્યાસ કરવો.

વિવેચન.—(જ્યારે કોઈને સ્થાણુ (હુંહું) ને વિષે પુરુષની બ્રાંતિ થાયછે, ત્યારે જેમ તે સમીપ જઈ પુરુષયુક્તિને નિવારી સ્થાણુનો નિશ્ચય કરેછે તેમ આકાશથી શરીર પર્યંત સર્વ જગતના આધપૂર્વક “ સર્વ બ્રહ્મ છે તેથી અન્ય વસ્તુ છેજ નહિ ” એવો નિશ્ચય કરીને, “ શબ્દ-આદિ વિષયો નાશવંત છે, દુઃખ આપનારા છે ” ઇત્યાદિ પ્રકારે વિષયોમાં દોષયુક્તિ કરી તેમનાથી ઇન્દ્રિયોને રોકવી તેને યમ કહેછે. યોગ-શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ અહિંસા આદિજ યમ નથી.

હવે નિયમનું લક્ષણ આવેછે.

सजातीयप्रवाहश्च विजातीयतिरस्कृतिः ॥

नियमो हि परानंदो नियमात्क्रियते बुधैः ॥ ૧૦૫ ॥

સજાતીય પ્રવાહ અને વિજાતીય પ્રવાહ એમ બે પ્રકારના અંતઃકરણના પ્રવાહ છે, તેમાં “ હું અસંગ છું, વિકારરહિત છું ” ઇત્યાદિ પ્રકારે પોતાના આત્માથી અભિન્ન બ્રહ્માકાર વૃત્તિના પ્રવાહને સજાતીય પ્રવાહ કહેછે અને બ્રહ્મથી વિલક્ષણ જગત્ વિજાતીય છે માટે પૂર્વના સંસ્કારોના બળથી જે જગત્ આકારે વારંવાર વૃત્તિનો પરિણામ થવો તેને વિજાતીય પ્રવાહ કહેછે. એ બે પ્રવાહમાંથી સજાતીય પ્રવાહ ચાલુ રાખવો તથા વિજાતીય વૃત્તિના પ્રવાહમાં દોષદૃષ્ટિ કરી તેનો અનાદર કરવો તેને યમ કહેછે. કેવળ શૌચ આદિજ યમ નથી. આ યમ નિયમને આચરવાથી

પરમ આનંદની પ્રાપ્તિ થાયછે, માટે વિવેકી પુરુષો આ યમ નિયમોને નિયમવડે આચરે છે.

ત્યાગનું લક્ષણ કહેછે.

ત્યાગઃ પ્રપંચરૂપસ્ય ચિદાત્મત્વાય લોકનાત્ ॥

ત્યાગો હિ મહતાં પૂજ્યઃ સઘો મોક્ષમયો યતઃ ॥૧૦૬॥

આ ધટ છે, આ પટ છે, એવી રીતે નામરૂપાત્મક સંપૂર્ણ જગત જેવડે પ્રકાશ પામેછે તે પ્રપંચના અધિષ્ઠાનરૂપ સ્કુરણ, સ્વયંપ્રકાશ બ્રહ્મરૂપ છે એમ વારંવાર વિચાર કરીને જે નામરૂપનો ત્યાગ કરવો અર્થાત્ તેમની ઉપેક્ષા કરવી તેજ ત્યાગ કહેવાય છે. એ ત્યાગજ મહાત્મા જનોને માન્ય છે તથા વિદ્વાનોના અનુભવવડે સિદ્ધ થએલો પણ એજ ત્યાગ છે; માટે મુમુક્ષુપુરૂષે એ ત્યાગનો અભ્યાસ કરવો. કારણ કે તે ત્યાગવડે તત્કાળ પર-માનંદસ્વરૂપ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાયછે.

યસ્માદ્વાચો નિવર્તેતે અપ્રાપ્ય મનસા સહ ॥

યન્મૌનં યોગિભિર્ગમ્યં તદ્ભવેત્સર્વદા બુધઃ ॥ ૧૦૭ ॥

શબ્દની પ્રવૃત્તિનાં કારણો જાતિ ક્રિયા આદિ રહિત હોવાથી બ્રહ્મ, કે જે મન તથા વાણીનો અવિષય હોવા છતાં પણ યોગિ-ઓને પ્રાપ્ત થાયછે, તેજ મૌન છે. એ બ્રહ્મરૂપ મૌનનું યોગી પુરૂષે નિરંતર અનુસંધાન કરવું.

પ્રશ્ન.—હું બ્રહ્મ છું એવી રીતે અનુસંધાન, એ તો ધ્યાન નામનું ચૌદમું અંગ છે તેને તમે મૌન કેમ કહોછો ?

વાચો યસ્માન્નિવર્તેતે તદ્વક્તું કેન શક્યતે ॥

પ્રપંચો યદિ વક્તવ્યઃ સોઽપિ શબ્દવિવર્જિતઃ ॥૧૦૮॥

ઉત્તર.—શબ્દની પ્રવૃત્તિનું કારણ નામ જાતિ આદિ રહિત

હોવાથી બ્રહ્મવાણીનો વિષય નથી, તેમ આ સંસાર પણ સાચો તેમ ખોટો પણ કહ્યો જાય એમ નથી અર્થાત્ અનિર્વચનીય છે.

इति वा तद्भवेन्मौनं सतां सहजसंज्ञितं ॥

ગિરા મૌનં તુ બાલાનાં પ્રયુક્તં બ્રહ્મવાદિભિઃ ॥૧૦૯॥

એમ સમજી બ્રહ્મને વિષે તથા જગત્ને વિષે વિવાદને તજીને રહેવારૂપ જે મૌન, તે સત્પુરૂષોની સ્વાભાવિક સ્થિતિ છે. વાણીવડે મૌન રહેવું એ તો અજ્ઞાની જનનું મૌન છે એમ બ્રહ્મવાદી પુરૂષો કહે છે. હવે વિજન દેશ કહે છે.

आदावंते च मध्ये च जनो यस्मिन्न विद्यते ॥

येनेदं सततं व्याप्तं स देशो विजनः स्मृतः ॥ ૧૧૦ ॥

આત્માને વિષે આદિમાં, મધ્યમાં તથા અંતમાં જગત્ છેજ નહિ તથા આત્માવડે સંપૂર્ણ જગત્ ભરેલ છે એ વાર્તા અનુભવવડે સિદ્ધ છે. આમ સમજીને કેવળ આત્માને વિષેજ સ્થિતિ રાખવી તે જનરહિત દેશ છે કેવળ ઉજડ જંગલ વિજન દેશ નથી. હવે કાળનું લક્ષણ કહે છે.

कलनात् सर्वभूतानां ब्रह्मादीनां निमेषतः ॥

કાલશબ્દેન નિર્દિષ્ટો હ્રસ્વંદાનંદ અદ્વયઃ ॥ ૧૧૧ ॥

નિમેષથી આરંભીને બ્રહ્મા આદિ સર્વ ભૂતોનાં આયુષ્યનો નાશ ઉત્પત્તિ તથા સ્થિતીનો આધાર હોવાથી, અખંડ આનંદ-સ્વરૂપ તથા અદ્વિતીય બ્રહ્મજ કાળશબ્દવડે કહેવાય છે.

હવે આસનનું લક્ષણ કહે છે.

सुखेनैव भवेद्यस्मिन्नजस्रं ब्रह्मचिंतनं ॥

આસનં તદ્વિજાનીયાન્નેતરત્સુખનાશનં ॥ ૧૧૨ ॥

જે સુખસ્વરૂપ બ્રહ્મને વિષે સ્થિતિ કરવાથી “આ મારે

કર્તવ્ય છે, આ કર્તવ્ય નથી ” એ પ્રકારની ચિંતા થતી નથી તે અખંડ બ્રહ્મનેજ આસન સમજવું, કંબળઆદિ ઉપર બેસવું એ આસન નથી. એ તો સુખને નાશ કરનાર આસન છે.

સિદ્ધાસનનું લક્ષણ આપે છે.

સિદ્ધં યત્ સર્વભૂતાદિ વિશ્વાધિષ્ઠાનમદ્વયં ॥

યસ્મિન્ સિદ્ધાઃ સમાવિષ્ટાસ્તદ્દૈ સિદ્ધાસનં વિદુઃ ૧૧૩

જે સર્વ જગતના આદિ કારણરૂપે સિદ્ધ છે, જે અદ્વય તથા વિશ્વનું અધિષ્ઠાન છે તથા જેને વિષે સિદ્ધ પુરુષો સ્થિતિ કરીને રહ્યા છે તે બ્રહ્મનેજ સિદ્ધાસન જ્ઞાની પુરુષો જાણે છે.

મુલબંધનું લક્ષણ કહે છે.

યન્મૂલં સર્વભૂતાનાં યન્મૂલં ચિત્તબંધનં ॥

મૂલબંધઃ સદા સેવ્યો યોગ્યોઽસૌ રાજયોગિનાં ॥૧૧૪॥

જે આકાશ આદિ સર્વ ભૂતોનું કારણ છે તથા ચિત્તને બંધનું કારણ જે મુળ અજ્ઞાન, તે પણ જેને આશ્રયે રહ્યું છે અથવા જેની પ્રાપ્તિ નિમિત્ત ચિત્તનો એક લક્ષને વિષે નિગ્રહ કરવામાં આવે છે તે બ્રહ્મરૂપ મૂળબંધન સદા સેવવા યોગ્ય છે. ૧રાજયોગીઓને માટે આ મૂળબંધન લાયક છે.

હવે દેહસામ્યનું લક્ષણ કહે છે.

અંગાનાં સમતાં વિદ્યાત્સમે બ્રહ્મણિ લીયતે ॥

નોચેન્નૈવ સમાનત્વમૃજુલં શુષ્કકાષ્ઠવત્ ॥ ૧૧૫ ॥

સ્વભાવડે વિષમ એવાં અંગો, જે બ્રહ્મને વિષે અધ્યસ્ત (આરોપિત) છે તેમને અધિષ્ઠાન, સર્વત્ર સમ બ્રહ્મરૂપ છે એમ

૧ અવહારમાં પણ જેમનું ચિત્ત વિદ્યેય પામવું નથી અર્થાત્ જે પરિપક્વજ્ઞાનયુક્ત પુરુષો છે, તેમને રાજયોગી જાણવા.

જે સમજે તો તે અંગની વિષમતા સર્વત્ર સમાન બ્રહ્મને વિષે લય પામે છે. કારણ કે અધિષ્ઠાનના જ્ઞાનવડે અધ્યસ્ત વસ્તુનો અધિષ્ઠાનમાં લય થાયછે. આ પ્રકારે બ્રહ્મને વિષે કલ્પિત અંગોનો, બ્રહ્મને વિષે લય થવો એજ દેહસામ્યા નામનું સાધન છે, કંઈ સુકાકાષ્ટની પેઠે સીધાપણું એ દેહસામ્યા નથી.

દૃષ્ટિં જ્ઞાનમયીં કૃત્વા પश्येद् ब्रह्ममयं जगत् ॥

સા દૃષ્ટિઃ પરમોદારા ન નાસાગ્રાવલોકિની ॥ ૧૧૬ ॥

અંતઃકરણની વૃત્તિને અખંડ બ્રહ્માકાર કરીને, સંપૂર્ણ જગતને બ્રહ્મમય જોવું, તેને સ્થિર દૃષ્ટિ કહેછે. કેવળ નાસિકાના અગ્રને વિષે દૃષ્ટિને સ્થિર કરવી તે સ્થિર દૃષ્ટિ ન બાળુવી.

પ્રશ્ન.—જાતિ, ગુણ, ક્રિયા આદિ વૃત્તિની પ્રવૃત્તિનાં કારણોનો બ્રહ્મને વિષે અભાવ છે અને જગત્ તો ઇન્દ્રિયોવડે પ્રત્યક્ષ છે; માટે પ્રત્યક્ષ જગતનું અપ્રત્યક્ષી બ્રહ્મરૂપે દર્શન કેમ થઈ શકે?

દૃષ્ટિર્દર્શનદૃશ્યાનાં વિરામો યત્ર વા ભવેત્ ॥

દૃષ્ટિસ્તત્રૈવ કર્તવ્યા ન નાસાગ્રાવલોકિની ॥ ૧૧૭ ॥

ઉત્તર.—દૃષ્ટિ, દર્શન અને દૃશ્ય અર્થાત્ શુદ્ધિની વૃત્તિ, ઇન્દ્રિય અને દૃશ્ય એ ત્રિપુટીનો જેને વિષે લય થાયછે તે બ્રહ્મને વિષે દૃષ્ટિવૃત્તિને સ્થિર કરવી એજ સ્થિર દૃષ્ટિ કહેવાયછે. નાસિકાનેવિષે દૃષ્ટિને સ્થિર કરવી એ કંઈ સ્થિર દૃષ્ટિ નથી.

પ્રાણાયામનું લક્ષણ કહેછે.

चित्तादिसर्वभावेषु ब्रह्मत्वेनैव भावनात् ॥

નિરોધઃ સર્વવૃત્તીનાં પ્રાણાયામઃ સ ઓચ્યતે ॥ ૧૧૮ ॥

ચિત્ત આદિ સર્વ વસ્તુઓને વિષે બ્રહ્મની ભાવના કરીને વૃત્તિભાગનો નિરોધ કરવો તેને પ્રાણાયામ કહેછે. કારણ કે પ્રાણ

મનને આધીન હોવાથી મનના જયવડે પ્રાણનો જય થાયછે. પ્રાણના જયવડેજ મનનો જય જે પતંજલી માનેછે તે યથાર્થ નથી. કારણ મન પ્રાણને આધીન નથી.

હવે રેચકઆદિ ત્રણ પ્રાણાયામને પોતાના અભિપ્રાય પ્રમાણે કહેછે.

નિષેધનં પ્રપંચસ્ય રેચકાભ્યઃ સમીરણઃ ॥

ब्रह्मैवास्मीति या वृत्तिः पूरको वायुरीरितः ॥ ११९ ॥

અનાત્મ પદાર્થને મિથ્યા સમજી તેની ઉપેક્ષા કરવી એ રેચક પ્રાણાયામ સમજવો તથા હું બ્રહ્મરૂપ છું એવી વૃત્તિ કરવી તેને પુરક પ્રાણાયામ જાણવો.

કુંભક પ્રાણાયામનું લક્ષણ કહેછે.

ततस्तद्वृत्तिनैश्चल्यं कुंभकः प्राणसंयमः ॥

अयं चापि प्रबुद्धानामज्ञानां घ्राणपीडनं ॥ १२० ॥

“ પછી હું બ્રહ્મ છું—(અહંબ્રહ્માસ્મિ) ” એ પ્રકારની અખંડાકાર વૃત્તિને નિશ્ચળ કરવી તેને કુંભક પ્રાણાયામ કહેછે. આવો પ્રાણાયામ તો ક્યાંઈ પણ સાંભળ્યો નથી? એવી શંકા થતાં તેનો અધિકારી કહેછે કે, જેમને અસંભાવના વિપરીત ભાવનાની નિવૃત્તિપૂર્વક આત્મસાક્ષાત્કાર થયોછે તે પુરૂષોજ આ ત્રિવિધ પ્રાણાયામના અધિકારી છે. અજ્ઞાનીનેમાટે તો નાસિકાને દાબી પ્રાણ રોકવો એજ પ્રાણાયામ છે.

હવે પ્રત્યાહારનું લક્ષણ આપેછે.

विषयेष्वात्मतां दृष्ट्वा मनसश्चिति मज्जनं ॥

प्रत्याहारः स विज्ञेयोऽभ्यसनीयो मुमुक्षुभिः ॥ १२१ ॥

શબ્દ આદિ વિષયોને વિષે અથવા ઘટ આદિ પદાર્થોને વિષે સત્તા, સ્ફુર્તિ તથા પ્રિયતારૂપે આત્માજ છે એમ જાણી,

નામરૂપના ત્યાગ પૂર્વક આત્મસ્વરૂપની ભાવનાવડે મનને આત્મા-
માંજ સ્થિર કરવું તેને પ્રત્યાહાર કહેછે. મુમુક્ષુ જનોએ આ
પ્રત્યાહારનો અભ્યાસ કરવો.

ધારણાનું લક્ષણ કહેછે.

યત્ર યત્ર મનો યાતિ બ્રહ્મણસ્તત્ર દર્શનાત્ ॥

મનસો ધારણં ચૈવ ધારણા સા પરા મતા ॥ ૧૨૨ ॥

જે જે પદાર્થને વિષે મન જાય, તે તે પદાર્થમાં સત્તા, સ્ફૂર્તિ તથા
પ્રિયતારૂપે બ્રહ્મજ છે અને નામરૂપ મિથ્યા છે એવી રીતે મિથ્યા
નામરૂપની ઉપેક્ષા પૂર્વક સત્ય આત્માના અનુસંધાનને ધારણા કહેછે.
પતંજલીએ સ્વીકારેલી પર્યક્ષોને વિષે ધારણા તો અજ્ઞાનીજનોને
માટે છે, માટે શ્રેષ્ઠ ધારણા તો સર્વત્ર બ્રહ્મનું સંધાનજ છે.

બ્રહ્મૈવાસ્મીતિ સદૃત્ત્યા નિરાલંબતયા સ્થિતિઃ ॥

ધ્યાનશબ્દેન વિખ્યાતા પરમાનંદદાયિની ॥ ૧૨૩ ॥

“હું બ્રહ્મ છું” એવી કોઈ પણ પ્રમાણવડે આધરહિત
અખંડાકાર વૃત્તિવડે હેહાદિના ભાન વગર સ્થિતિ કરવી તેને
ધ્યાન કહેછે. એ ધ્યાન પરમ આનંદ આપનાર છે.

સમાધિનું લક્ષણ કહેછે.

નિર્વિકારતયા વૃત્ત્યા બ્રહ્માકારતયા પુનઃ ॥

વૃત્તિવિસ્મરણં સમ્યક્સમાધિર્જ્ઞાનસંજ્ઞકઃ ॥ ૧૨૪ ॥

પ્રથમ વૃત્તિમાં વિષયોનું વિસ્મરણ થયા પછી ધ્યાતા ધ્યાન
તથા ધ્યેય એ ત્રિપુટીના સંસ્કાર રહિત જે વૃત્તિની બ્રહ્માકાર
સ્થિતી તેને જ્ઞાનસમાધિ નામનું પંદરમું અંગ કહેછે.

પ્રશ્ન.—વૃત્તિનું વિસ્મરણ તો અજ્ઞાનરૂપ છે તેને તમે સ-
માધિ કેમ કહો છો ?

ઉત્તર.—કેવળ વૃત્તિનું વિસ્મરણુ અજ્ઞાનરૂપ છે પરંતુ બ્રહ્મ-જ્ઞાન સહિત વૃત્તિનું વિસ્મરણુ તો સમાધિજ છે. એટલામાટેજ જ્ઞાનસમાધિ એવું નામ આપ્યું છે.

હવે અંગ સહિત નિદેધ્યાસનનું કૃણ કહેછે.

ઇમં ચાકૃત્રિમાનંદં તાવત્ સાધુ સમભ્યસેત્ ॥

વચ્ચો યાવત્ ક્ષણાત્ પુંસઃ પ્રયુક્તઃ સન્ ભવેત્ સ્વયં ૧૨૫

જ્યાંસુધી અજ્ઞાન સમાધિ પોતાને વશ ન થાય, અર્થાત્ જ્યારે ધારે ત્યારે અનાયાસે તેમાં પ્રવેશ ન કરી શકાય ત્યાંસુધી આ સ્વરૂપાનંદનો આવિર્ભાવ કરનાર પંદર અંગ સહિત નિદેધ્યાસન જ્ઞાનવાને નિરંતર કરવું તથા યથાભતિ વેદાંત વિચારપણુ કર્યા કરવો.

ઉપર કહેલાં સાધનોનું કૃણ કહેછે.

તતઃ સાધનનિર્મુક્તઃ સિદ્ધો ભવતિ યોગિરાટ્ ॥

તત્સ્વરૂપં ન ચૈતસ્ય મનસો વિષયો ગિરાં ॥ ૧૨૬ ॥

પૂર્વે કહેલાં સાધનોને સાધનારો પુરુષ, જ્ઞાન સિદ્ધ થયા પછી સાધનોનો ત્યાગ કરીને સિદ્ધ યોગિરાજ થાયછે તથા વેદાંતશાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ મન વાણીવડે અગમ્ય જે બ્રહ્મનું સ્વરૂપ છે તેજ યોગિનું સ્વરૂપ છે.

સમાધૌ ક્રિયમાણે તુ વિઘ્નાન્યાયાંતિ વૈ બલાત્ ॥

અનુસંધાનરાહિત્યમાલસ્યં ભોગલાલસં ॥ ૧૨૭ ॥

અર્ખંડ એક રસ બ્રહ્મને વિષે સ્થિતિરૂપ, મોક્ષકૃણને આપનાર આ સમાધિ પર્યંત યોગ, ગુરૂનો અનુગ્રહ સંપાદન કરનારા સાધકોને યદ્યપિ સુલભ છે, પરંતુ સુલભ જાણી ગાફલ રહેવું નહિ. કારણ કે સમાધિ પર્યંત પહેંચતાં પહેલાં મધ્યે ઘણાં વિઘ્નો આવવાનો સંભવ છે:—તે વિઘ્નો ગણાવે છે:—બ્રહ્મનું અનુસંધાન છુટી જવું, આળસ, ભોગમાં ઇચ્છા, એ વિઘ્નો છે.

અન્ય વિદ્ધોને પણ બતાવેછે.

લયસ્તમશ્ચ વિક્ષેપો રસાસ્વાદશ્ચ શૂન્યતા ॥

एवं यद्विघ्नबाहुल्यं त्याज्यं योगविदा शनैः ॥ ૧૨૮ ॥

લય એટલે નિદ્રા, તમ એટલે કાર્ય અકાર્યનો અવિવેક, વિક્ષેપ એટલે વિષયનું સ્ફુરણ, રસાસ્વાદ એટલે હું ધન્ય હું એ પ્રકારની આનંદયુક્ત વૃત્તિ તથા શૂન્યતા એટલે રાગ દ્વેષાદિ તીવ્ર દોષવડે થએલી ચિત્તની જડતા, એવાં અનેક વિદ્ધો છે તેને યોગવિત્ પુરૂષે ધીરે ધીરે તજવાના ઉપાયો કરવા.

વૃત્તિ એજ અંધમોક્ષનું કારણ છે એમ બતાવેછે.

भाववृत्त्या हि भावलं शून्यवृत्त्या हि शून्यता ॥

ब्रह्मवृत्त्या हि पूर्णत्वं तथा पूर्णत्वमभ्यसेत् ॥ ૧૨૯ ॥

ઘટ આદિ વિષયોના ચિંતનતરે વૃત્તિ, વિષયાકાર થાયછે તથા પદાર્થાકાર વૃત્તિ નથી થતી ત્યારે તે શૂન્યરૂપ અર્થાત્ જડતાને પામેછે અને જો તે બ્રહ્માકાર થાયછે તો પૂર્ણપણાને પામેછે, માટે વૃત્તિને નિરંતર બ્રહ્માકાર રાખવા અભ્યાસ કરવો.

બ્રહ્માકાર વૃત્તિની પ્રશંસા કરવામાટે એ વૃત્તિનો ત્યાગ કરનારાને નિદેશે.

ये हि वृत्तिं जहत्येनां ब्रह्माख्यां पावनीं परां ॥

ते तु वृथैव जीवन्ति पशुभिश्च समानदाः ॥ ૧૩૦ ॥

પરમ પાવન બ્રહ્માકાર વૃત્તિનો ત્યાગ કરીને જો પુરૂષો જીવે છે તેમનું જીવિત નિષ્ફળ છે તથા તે પુરૂષોને પશુસમાન જાણવા.

બ્રહ્માકાર વૃત્તિને રતવેછે.

ये हि वृत्तिं विजानन्ति ज्ञात्वाऽपि वर्द्धयन्ति ये ॥

ते वै सत्पुरुषा धन्या वंद्यास्ते भुवनत्रये ॥ ૧૩૧ ॥

જેઓ, શુરૂએ બતાવેલાં સાધનોવડે બ્રહ્માકાર વૃત્તિ કરી

જાણે છે તથા જાણીને પ્રતિદિન વધારે છે તે સત્પુરૂષોને ધન્ય છે તથા તે ત્રિલોકીમાં વંદવા યોગ્ય છે.

येषां वृत्तिः समा वृद्धा परिपक्वा च सा पुनः ॥

ते वै सद्ब्रह्मतां प्राप्ता नेतरे शब्दवादिनः ॥ ૧૩૨ ॥

જેઓની અજ્ઞાકાર વૃત્તિ વૃદ્ધિ પામીને અત્યંત પરિપક્વ થઈ છે તે પુરૂષ અક્ષરપ થયા છે; જે શબ્દવાદી છે અર્થાત્ મુખેથીજ કેવળ અજ્ઞની વાત કરે છે તેમને કોઈ કાળે અજ્ઞની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

શબ્દવાદીઓની નિંદા નીચેના શ્લોકવડે કરે છે.

कुशला ब्रह्मवार्तायां वृत्तिहीनाः सुरागिणः ॥

तेऽप्यज्ञानितया नूनं पुनरायांति यांति च ॥ ૧૩૩ ॥

જે પુરૂષો કેવળ અજ્ઞની વાત કરવામાંજ કુશળ છે, જેઓની વૃત્તિ ક્ષણમાત્ર અજ્ઞાકાર થતી નથી તથા જેઓ વિષયમાં પ્રીતિવાળા છે તે પુરૂષો મોહોટા અજ્ઞાની છે તથા આ સંસારમાં તેઓ વારંવાર જન્મે છે તથા મરે છે. તાત્પર્ય જે અજ્ઞાકાર વૃત્તિ કર્યાવિના કેવળ અજ્ઞની વાતો કરવાથી કેંઈ પણ ફળ થતું નથી.

વિવેકી તો ક્ષણમાત્ર પણ અજ્ઞાકાર વૃત્તિવિના રહેતા નથી એ વાત કહે છે.

निमेषार्थं न तिष्ठन्ति वृत्तिं ब्रह्ममयीं विना ॥

यथा तिष्ठन्ति ब्रह्माद्याः सनकाद्याः शुकादयः ॥ ૧૩૪ ॥

જેમ અજ્ઞા આદિ દેવો અર્ધ નિમેષમાત્ર પણ અજ્ઞાકાર વૃત્તિ વિના રહેતા નથી તેમ સનકાદિ, તેમજ શુકદેવાદિ ઋષિઓ પણ અજ્ઞાકાર વૃત્તિવિના રહેતા નથી. આ ઉપરથી એમ સૂચવ્યું કે આ રાજયોગ કપોલ કલ્પિત નથી; છેક અજ્ઞાથી માંડી આ રાજયોગનો સંપ્રદાય ચાલુ છે તથા અજ્ઞાદિ દેવોએ પણ તેનું સેવન કર્યું છે માટે સમાધિપર્યંત આ રાજયોગ મુમુક્ષુએ અવશ્ય સેવવા યોગ્ય છે.

એ પ્રમાણે વેદાંત મતમાં સ્વીકારેલ પંદર અંગસહિત રાજ્યોગ કહીને હવે પૂર્વે વર્ણવેલો વેદાંત વિચાર, જેનું બીજું નામ સાંખ્ય છે તેનો ઉપસંહાર કરેછે.

કાર્યે કારણતા યાતા કારણે નહિ કાર્યતા ॥

કારણત્વં તતો ગચ્છેત્ કાર્યાભાવે વિચારતઃ ॥ ૧૩૫ ॥

કાર્યને વિષે કારણપણું અનુગત છે, પણ કારણને વિષે કાર્ય-પણું નથી માટે વિચારવડે જે કાર્યપણું નથી તો કારણપણું પણ જતું રહેછે, અર્થાત્ કાર્યને લઇને કારણપણું છે માટે જે કાર્ય નથી તો કારણપણું પણ નથી.

વિવેચન.—(આકાશ આદિ કાર્યોમાં બ્રહ્મરૂપ કારણ અનુસ્યૂત છે. કારણ કે “બ્રહ્મ છે, બ્રહ્મ ભાસે છે” એવા વ્યવહારનું કારણ સત્ય તથા જ્ઞાન-સ્વરૂપ બ્રહ્મજ છે; અને કારણરૂપ બ્રહ્મ જે વિષેનો કાર્ય—આકાશ આદિ જગત્ છેજ નહિ, ને જ્યારે કાર્ય નથી તો બ્રહ્મને વિષે કારણપણું પણ નથી.)

પ્રશ્ન.—બ્રહ્મનો તથા જગત્નો વિચારવડે કાર્ય કારણભાવ નિવૃત્ત થવાથી શું ફળ છે?

અથ શુદ્ધં ભવેદ્વસ્તુ યદ્વૈ વાચામગોચરં ॥

દ્રષ્ટવ્યં મૃદ્ધટેનૈવ દૃષ્ટાંતેન પુનઃ પુનઃ ॥ ૧૩૬ ॥

ઉત્તર.—વિચારવડે કાર્ય કારણભાવ નિવૃત્ત થવાની શુદ્ધ તથા મન વાણીને અગોચર શુદ્ધ બ્રહ્મરૂપજ વિચાર કરનાર પુરુષ થાયછે.

પ્રશ્ન.—બુદ્ધિનો ક્ષણે ક્ષણે બદલાવાનો સ્વભાવ છે. માટે એકવાર વિચાર કર્યા છતાં પણ ફરી કાર્યકારણભાવ દેખાશે?

ઉત્તર.—માટી તથા ધડાના દૃષ્ટાંતનો વારંવાર વિચાર કરવો તે આપ્રમાણે—ધડાને વિષે તેનું કારણ માટી અનુસ્યૂત છે; પરંતુ માટીમાં ધડો નથી; અને જ્યારે ધડો નથી ત્યારે તેનું કારણપણું પણ માટીમાં નથી. કેવળ શુદ્ધ મૃત્તિકાજ છે તેમજ

આકાશ આદિ કાર્યોમાં, સત્તા સ્ફૂર્તિરૂપે બ્રહ્મ અનુગત છે, પણ બ્રહ્મને વિષે આકાશ આદિ કાર્ય છેજ નહિ. જ્યારે આકાશ આદિ જગતરૂપ કાર્ય નથી ત્યારે બ્રહ્મને વિષે કારણપણું પણુ નથી કેવળ શુદ્ધ બ્રહ્મજ છે અને તે હું છું. આપ્રમાણે વારંવાર અધિ-
ધાન દૃષ્ટિ સ્થાપવાથી ફરી અન્યથા બુદ્ધિ ઉદય પામશે નહિ.

આ વિચાર કેવળ જ્ઞાનનુંજ સાધન નથી પણુધ્યાનનું એ સાધન છે તે કહેછે.

अनेनैव प्रकारेण वृत्तिर्ब्रह्मात्मिका भवेत् ॥

उदेति शुद्धचित्तानां वृत्तिज्ञानं ततः परं ॥ ૧૩૭ ॥

શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા પુરુષોને આપ્રમાણે વિચાર કર્યાથી બ્રહ્મા-
કારવૃત્તિ ઉદય પામેછે અને તે ઉદય પામ્યા પછી તે વૃત્તિ સ્થિર થાયછે.
વિચારનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરીને દેખાડે છે.

कारणं व्यतिरेकेण पुमानादौ विलोकयेत् ॥

अन्वयेन पुनस्तद्धि कार्ये नित्यं प्रपश्यति ॥ ૧૩૮ ॥

પ્રથમ કાર્યને તથા દઇ કેવળ કારણનોજ વિચાર કરવો,
પછી તે કારણને સર્વ કાર્યોમાં સદા અનુગત (વ્યાપ્ત) જોવું.

कार्ये हि कारणं पश्येत् पश्चात् कार्यं विसर्जयेत् ॥

कारणत्वं ततो गच्छेदवशिष्टं भवेन्मुनिः ॥ ૧૩૯ ॥

પ્રથમ સંપૂર્ણ કાર્યોમાં કારણુ દૃષ્ટિ કરવી પછી કાર્યનું અનુ-
સંધાન તથા દેવું અર્થાત્ કાર્યનો ભાવ, વૃત્તિમાંથી કાઢી નાંખવો.
આ પ્રકારે કાર્યનો ત્યાગ થતાં કારણપણું એમની મેળે જતું
રહેછે. કાર્ય-કારણભાવ ગયાથી મનન કરનાર પુરુષ, શેષભૂત
સમિચ્છદાનંદ બ્રહ્મરૂપ થાયછે.

પ્રશ્ન.—મનન કરનાર પુરુષને, વિચારવડે થએલા અપરોક્ષ
જ્ઞાનવડે બ્રહ્મપણું કદી પ્રાપ્ત થાયો, પરંતુ જેમને પરોક્ષ જ્ઞાન
છે તેમને બ્રહ્મપણું કેમ પ્રાપ્ત થાય?

ભાવિતં તીવ્રવેગેન યદ્વસ્તુ નિશ્ચયાત્મના ॥

પુમાંસ્તદ્દિ ભવેચ્છીઘ્નં જ્ઞેયં ભ્રમરકીટવત્ ॥ ૧૪૦ ॥

ઉત્તર.—જો કે પરોક્ષ જ્ઞાનવડે પ્રમાતાને વિષે રહેલું અજ્ઞાનરૂપ આવરણ જતું રહેછે પરંતુ પ્રમેય (બ્રહ્મ) ને વિષે સ્થિત આવરણ દૂર થતું નથી તથાપિ જો દૃઢ નિશ્ચયવાળા પુરૂષે, સન્નિવૃદ્ધાનંદ બ્રહ્મની નિરંતર વૃત્તિના તીવ્ર વેગવડે ભાવના (ચિંતન) કરી હોય તો તે થોડા સમયમાં ભૂંગકીટ^૧ ન્યાયે સાક્ષાત કરવા યોગ્ય બ્રહ્મરૂપ થાયછે.

ન્યારે ધ્યાનના બળથી અન્ય વસ્તુ અન્ય થઈ જાય છે ત્યારે આ જગત્ જો કેવળ બ્રહ્મને વિષે કલ્પિત છે તેને બ્રહ્મરૂપે અહર્નિશ ચિંતન કરવાથી બ્રહ્મરૂપ થાય તેમાં શી નવાઈ! આવા આશયથી સર્વાત્મભાવના કહેછે.

અદૃશ્યં ભાવરૂપં ચ સર્વમેવ ચિદાત્મકં ॥

સાવધાનતયા નિત્યમાત્માનં ભાવયેદ્બુધઃ ॥ ૧૪૧ ॥

દ્રષ્ટા તથા દૃશ્ય તેમજ ત્રિપુટીરૂપ સર્વ જગત્, જો કેવળ બ્રાંતિવડે આત્માથી ભિન્ન ભાસેછે તે નિર્વિશેષ ચૈતન્ય સ્વરૂપ મારા આત્મારૂપજ છે; એમ જ્ઞાનનિષ્ઠે નિરંતર સ્થિતવૃત્તિવડે ચિંતન કરવું.

દૃશ્યં હૃદયતાં નીલા બ્રહ્માકારેણ ચિત્તયેત્ ॥

વિદ્વાન્નિત્યસુખે તિષ્ઠેદ્ધિયા ચિદ્રસપૂર્ણયા ॥ ૧૪૨ ॥

આ દૃશ્ય જગત્ને અદૃશ્ય અર્થાત્ અધિષ્ઠાન બ્રહ્મપણાને પમાડીને પછી નામરૂપનો ત્યાગ કરી કેવળ બ્રહ્મરૂપનું ચિંતન કરવું. એથી કરીને જ્ઞાનવાન પુરૂષ, ચૈતન્યરસવડે પૂર્ણ એવી બુદ્ધિવડે અવિનાશી સુખને વિષે સદા સ્થિતિ કરીને રહેછે.

૧ ન્યારે ભમરો કોઈ કીડાને પકડી પોતાના દરમાં લેઈ જઈ ચટકા મારેછે ત્યારે તે કીડો ભયથી અત્યંત ભ્રમરનું સ્મરણ કરેછે જેથી તે કીડો એજ જન્મમાં ભમરો થઈ જાય છે. આ દૃષ્ટાંતને ભૂંગકીટન્યાય કહેછે.

હવે વેદાંત મતને અનુસારે વર્ણવેલા રાજયોગનો ઉપસંહાર કરેછે.

અમિરંગૈઃ સમાયુક્તો રાજયોગ ઉદાહૃતઃ ॥

કિંચિત્ પક્કષાયાણાં હૃથયોગેન સંયુતઃ ॥ ૧૪૩ ॥

આ પંદર અંગ સહિત રાજયોગ કહ્યો તેનો શુદ્ધ અંતઃક-
ણુવાળો પુરૂષ અધિકારી છે. પરંતુ જેના રાગ આદિ દોષ ન્યૂન
અંશે ક્ષીણ પામ્યા છે તે પુરૂષનો પતંજલિએ સ્વીકારેલા અષ્ટાંગ
યોગસહિત આ રાજયોગમાં અધિકાર છે.

પરિપક્વ મનો યેષાં કેવલોયં ચ સિદ્ધિદઃ ॥

ગુરુદૈવતભક્તાનાં સર્વેષાં સુલભો જવાત્ ॥ ૧૪૪ ॥

જેમના રાગાદિ દોષો સંપૂર્ણ અંશે ક્ષીણ થઈ ગયા છે તેવા
પુરૂષોને તો અષ્ટાંગ યોગવિના કેવળ આ ઉપર વર્ણવેલો રાજયોગ
સિદ્ધિ આપનાર છે અર્થાત્ પોતાના સ્વરૂપથી અભિન્ન બ્રહ્મના
સાક્ષાત્કારદ્વારા સ્વસ્વરૂપને વિષે સ્થિતિરૂપ મુક્તિ આપનાર છે
મલિન અંતઃકરણુવાળાને મોક્ષરૂપ સિદ્ધિ આપનાર નથી.

પ્રશ્ન.—સર્વ મળો દૂર થવા એ તો અત્યંત કઠિન કામ છે ?

ઉત્તર.—જેઓ શ્રીસદ્ગુરૂના તથા ઇષ્ટદેવના ભક્ત છે તેમને

થોડા સમયમાં સર્વ દોષ ક્ષય પામી મોક્ષરૂપ ફળ પ્રાપ્ત થાયછે.

જેમનું મન શુદ્ધ થયું હોય તેમને પણ જે સાધનો કઠિન
છે તે સાધનો શ્રીસદ્ગુરૂના તથા ઇષ્ટદેવના ભક્તોને સહજ છે.
શ્રુતિ સ્મૃતિ પણ તેમજ કહેછે, માટે ગુરૂનું તથા ઇષ્ટદેવનું ભજન
સર્વ સાધનોમાં અંતરંગ સાધન છે.

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभग-

वत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छङ्करभगवत्कृता

अपरोक्षानुभूतिः समाप्ता ॥

ॐ

तत् सत् परमात्मने नमः
अथ श्रीमच्छंकराचार्यकृत
स्वात्मनिरूपण.

श्रीगुरुचरणद्वन्द्वं वन्देहं, मथितदुःसहद्वन्द्वम् ।
भ्रान्तिग्रहोपशान्तिं, पांसुमयं यस्य भसितमातनुते ॥
दैशिकवरं दयालुं वन्देहं निहतसकलसन्देहम् ।
यच्चरणद्वयमद्वय, मनुभवमुपदिशति तत्परस्यार्थम् ॥

શ્રીસદ્ગુરનાં જે ચરણારવિંદ, કે જે મુમુક્ષુ જનોથી ન
એહેવાતી ભેદબુદ્ધિનો નાશ કરેછે તથા જેમની રંગરૂપી ભરમ
ભ્રાંતિરૂપ ભૂતોનો ક્ષય કરેછે તેમને હું વંદન કરું છું.

૧ વિષ્ણુ આદિ દેવાને નમસ્કાર ન કરતાં, શ્રીસદ્ગુરને નમસ્કાર કરી
શ્રી આચાર્ય ભગવાન સૂચવે છે કે, ગુરનું ઈશ્વરબુદ્ધિથી ચિંતન કરતું એ જ્ઞાન
પ્રાપ્તિનું મુખ્ય સાધન છે. શ્રુતિ પણ કહેછે કે ‘યસ્ય દેવે પરા ભક્તિર્યથા
દેવે તથા ગુરૌ । તસ્યૈતે કથિતા હ્યર્થાઃ પ્રકાશંતે મહાત્મનઃ ॥’ અર્થ—જેને ઈશ્વરવિષે
અત્યંત ભક્તિ છે તથા જેવી ઈશ્વર વિષે છે તેવીજ ભક્તિ ગુરને વિષે પણ
છે તે મહાત્માના તદ્દયમાર્ગ આ કહેલા અર્થો પ્રકાશ પામેછે.

જેમણે તદ્દયમાં શલ્યની પેઠે અથા આપતા સર્વ સંશયોનો વિનાશ કર્યો છે તથા જેમનાં ચરણારવિંદ તત્પદના લક્ષ્યાર્થરૂપ બ્રહ્માનુભવનો ઉપદેશ કરેછે તે દયાળુ, આચાર્યોમાં શ્રેષ્ઠ શ્રીસદ્-ગુરુને હું પ્રણામ કરું છું.

અધિકારી, સંબંધ, વિષય અને પ્રયોજન એ ચાર અનુબંધ કહેવાય છે તેમને અનુબંધ ચતુષ્ટય એમ પણ કહેછે. કોઈ પણ ગ્રંથના અનુબંધ ચતુષ્ટયનું જ્ઞાન થયાવિના તેમાં બુદ્ધિમાન પુરૂષ પ્રવૃત્તિ કરતો નથી માટે શ્રી આચાર્ય ભગવાન એ ચાર અનુબંધોમાં પ્રથમ વેદાંતશાસ્ત્રના અધિકારીનું સ્વરૂપ બતાવે છે.

સંસારદાવપાવકસંતપ્તઃ સકલસાધનોપેતઃ ।

સ્વાત્મનિરૂપણનિપુર્ણૌર્વાક્યૈઃ શિષ્યઃ પ્રબોધ્યતે ગુરુણા ॥

સંસારરૂપી દાવાનળવડે તપેલા અર્થાત્ સંસારથી અત્યંત ઉદાસીન તથા સર્વ સાધનો^૧સહિત એવા અધિકારી શિષ્યને બ્રહ્મનિષ્ઠ શ્રીસદ્ગુરુ, જીવની તથા બ્રહ્મની એકતાને પ્રતિપાદન કરનારાં ઉપનિષદ વચનોવડે ઉપદેશ^૨ કરેછે.

હવે શ્રી આચાર્ય ભગવાન, ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન ત્રણે કાળમાં આત્માની સત્તા છે એમ બતાવવામાટે, વિદ્વાનને તેમજ અવિદ્વાનને બંનેને

૧ સાધન ચાર છે નિત્યાનિત્ય વસ્તુ વિવેક, આ લોકના તથા પરલોકના વિષય સુખોમાં અપ્રીતિ, શમ, દમ શ્રદ્ધા, સમાધાન, તથા ઉપરતિ એ છ મળી શમાદિ ષડસંપત્તિ નામનું એક સાધન તથા સુમુક્ષુતા.

૨ તદ્વિજ્ઞાનાર્થે સ ગુરુમેવાભિગચ્છેત્ સમિત્પાણિઃ શ્રોત્રિયંબ્રહ્મનિષ્ઠમ્ તસ્મૈ સ વિદ્વાનુપસન્નાય સમ્યક્ પ્રશાન્તચિત્તાય૦ અર્થ-આત્મસાક્ષાત્કારને અર્થે અધિકારીએ, હાથમાં ગુરુને અર્પણ કરવાયોગ્ય વસ્તુ લઈ શ્રોત્રિય તથા બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુની શરણે જવું. તેમ કર્યાપછી તે દયાળુ ગુરુ, યોગાદિ સાધનોવડે બેજો મનનો ચથાર્થ નિઝહ કરેલો છે એવા અધિકારી શિષ્યને બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરેછે.

એકસરખીરીતે અનુભવમાં આવતી આત્માની સત્તાને કરવાસઃધે ગ્રંથનો વિષય પણ દેખાડે છે.

અસ્તિ સ્વયમિત્યસ્મિન્નંશે કસ્યાઽસ્તિ સંશયઃ પુંસઃ ।

તત્રાપિ સંશયશ્ચેત્સંશયિતા યઃ સ એવ ભવસિ ત્વમ્ ॥

હું છું કે નહીં? એવો પોતાની હયાતીમાં કોને સંશય હોય છે? કોઈને પણ હોતો નથી. કારણ કે મનુષ્યમાત્રને મારો આત્મા^૧ છે એવો અનુભવ હોય છે, તેમ છતાં પણ કદી તને તારા આત્માની સત્તામાં એટલે તારી પોતાની સત્તામાં સંશય હોય તો જે સંદેહ કરનાર છે તેજ તું આત્મા છે.

પ્રશ્ન.—‘હું નથી’ એવો અનુભવ પણ કોઈ અજ્ઞાનીને થાય છે માટે ‘હું છું’ એવોજ સર્વને અનુભવ થાય છે એમ તમે કેમ કહો છો?

નાહમિતિ વેત્તિ યોઽસૌ, સત્યં બ્રહ્મૈવ વેત્તિ નાસ્તીતિ ।

અહમસ્મીતિ વિજાનન્, બ્રહ્મૈવાસૌ સ્વયં વિજાનાતિ ॥

ઉત્તર.—જે હું નથી એમ જાણે છે તે અભાવના સાક્ષીરૂપ તથા ત્રણે કાળમાં જેનો વ્યાપ થતો નથી એવા બ્રહ્મનેજ જાણે છે, અને જે હું છું એમ જાણે છે અર્થાત્ હું એવી પ્રતીતિનો વિષય આત્મા સદા છે એમ જાણે છે તે પુરૂષ પ્રયાસવિના બ્રહ્મનોજ અનુભવ કરે છે.

૧ ‘અસન્નેવ સ ભવતિ અસદ્બ્રહ્મેતિ વેદ ચેત્ । અસ્તિ બ્રહ્મેતિ ચેદ્વેદ સંતમેનં તતો વિદુઃ॥’ જે એમ જાણે છે કે બ્રહ્મ નથી, તો પોતે પણ નથી અને જે એમ જાણે છે કે બ્રહ્મ છે તો પોતે પણ છે. કારણ કે બ્રહ્મ છે તેજ આત્મા છે માટે બ્રહ્મ ન હોય તો પોતાનો આત્મા પણ કેમ હોય?

પ્રશ્ન.—હું છું અને હું નથી એ બંને પ્રકારની પ્રતીતિવડે
બ્રહ્મનોજ અનુભવ થતો હોય તો સર્વને તેવો અનુભવ કેમ
થતો નથી?

બ્રહ્મ તમેવ તસ્માન્નાહં બ્રહ્મેતિ મોહમાત્રમિદમ્ ।
મોહેન ભવતિ ભેદઃ ક્લેશાઃ સર્વે ભવંતિ તન્મૂલાઃ ॥

ઉત્તર.—હું બ્રહ્મ છું એ બ્રહ્મનું અસ્તિત્વ અને હું બ્રહ્મ નથી
તે બ્રહ્મનો અભાવ એ બંને પ્રકારની વૃત્તિનો સાક્ષી હોવાથી તું
બ્રહ્મ છે, હું બ્રહ્મ નથી એવું જ્ઞાન તો કેવળ બ્રાંતિજ્ઞાનજ છે.
હું બ્રહ્મ નથી એવાં બ્રાંતિજ્ઞાનવડેજ પાંચ? ક્લેશોએ કરીને એવા
જીવનો બ્રહ્મથી ભેદ પ્રતીત થાયછે, અને તે ભેદજ સર્વ ક્લે-
શોનું મુળ છે માટે હે શિષ્ય! હું બ્રહ્મ નથી હું તો જીવ છું એવી
બ્રાંતિથી ઉદય પામેલી ભેદબુદ્ધિ તજવી યોગ્ય છે.

અત્રમયાદિ પાંચ કોષ, કે જેને આશ્રયે ભેદબુદ્ધિથી ઉપજેલા સર્વ
ક્લેશો રહ્યા છે તે પાંચ કોષનો વિવેક કરવા શ્રીઆચાર્ય ભગવાન્ આજ્ઞા કરેછે.

ન ક્લેશપञ्चકમિદં, ભજતે કૃતકોષપञ्ચકવિવેકઃ ।
અતएव पञ्चकोषान्, कुशलधियः संततं विचिन्वन्ति ॥

૧ અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ, અને અભિનિવેશ એ પાંચ ક્લેશોછે.
તેમનાં લક્ષણો અનિત્યમાં નિત્ય બુદ્ધિ, અપવિત્રમાં પવિત્ર બુદ્ધિ, દુઃખમાં
સુખ બુદ્ધિ અને અનાત્મ વસ્તુમાં આત્મબુદ્ધિ કરનારા મિથ્યા જ્ઞાનને અ-
વિદ્યા કહેછે. પુરૂષ અને બુદ્ધિની એકરૂપતા અર્થાત્ અવિવેકને આરંભતા
કહેછે. સુખ કિંવા તેનાં સાધનોની તૃપ્તિને રાગ કહેછે; દુઃખ અથવા તેનાં
સાધનો પ્રતિ ક્રોધને દ્વેષ કહેછે. વિદ્વાન અને મૂર્ખ સર્વને મરણ થકી જે
ભય થાયછે તે અભિનિવેશ.

જે પુરૂષે પાંચ કોષનું યથાર્થ વિવેચન કર્યું હોયછે તે પુરૂષ પૂર્વોક્ત અવિદ્યા આદિ પાંચ કલેશોનો ભોક્તા થતો નથી, માટેજ વિવેકી જનો નિરંતર પાંચ કોષોનો યથાર્થ વિચાર કરી તે કોષના ધર્મ તે કોઈ કાળે પણ આત્માના ધર્મ નથીજ એવો નિશ્ચય કરેછે.

પાંચ કોષના વિવેકનું ફળ કહેછે.

અન્નપ્રાણમનોમયવિજ્ઞાનાનન્દપञ्चकोषाणाम् ।

एकैकान्तरभाजां भजति विवेकात्प्रकाशतामात्मन् ॥

એક એકની અંતર રહેલા અન્નમયની માંહે પ્રાણુમય તેની અંદર મનોમય એ પ્રમાણે રહેલા અન્નમય, પ્રાણુમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય તથા આનંદમય એ પાંચ કોષોનો વિવેક કરવાથી (વિચારવડે એક બીજાથી છુટા પાડવાથી) આત્માનું યથાર્થ અપરોક્ષ જ્ઞાન થાયછે.

પાંચ કોષોનું સ્વરૂપ બતાવી તેઓ આત્મા નથી એ વાર્તાને સિદ્ધ કરી આપતાં પ્રથમ અન્નમય કોષનું સ્વરૂપ કહેછે.

वपुरिदमन्नमयाख्यः कोषो नात्मा जडो घटप्रायः ।

प्रागुत्पत्तेः पश्चात्तदलाभस्यापि दृश्यमानत्वात् ॥

આ સ્થૂળ શરીરને અન્નમય કોષ કહેછે. આ કોષ આત્મા નથી. કારણ કે તે ઘડાનીપેઠે જડ તથા કાર્ય છે. વળી આ સ્થૂળ શરીરનો, તેની ઉત્પત્તિ પેહેલાં તથા નાશ થયા પછી અનુભવમાં આવેછે માટે તે આત્મા નથી પણ આત્મા તેથી વિલક્ષણુ તેનો દ્રષ્ટા છે.

પ્રાણુમય કોષનું સ્વરૂપ બતાવી તેનું અનાત્મપણું સાધે છે.

કોષઃ પ્રાણમયોઽયં વાયુવિશેષો વપુષ્યવચ્ચિન્નઃ ।

અસ્ય કથમાત્મતા સ્યાત્ ક્ષુતૃષ્ણાભ્યામુપેયુષઃ પીડામ્ ॥

શરીર એટલે અન્નમય કોષમાં રહેલાં એક પ્રકારનો વાયુ એ પ્રાણમય કોષ છે. એ પ્રાણ ક્ષુધા અને તૃષ્ણાવટે પીડા પામે છે અને આત્મા તો ક્ષુધા તૃષ્ણા રહિત છે માટે પ્રાણવાયુ (પ્રાણમય કોષ) કેમ આત્મા સંભવે? નજ સંભવે.

મનોમય કોષનું અનાત્મપણું સાધે છે.

કુરુતે વપુષ્યહન્તાં ગેહાદૌ યઃ કરોતિ મમતાં ચ ।

રાગદ્વેષવિધેયો નાસાવાત્મા મનોમયઃ કોષઃ ॥

‘આ શરીર હું છું અને ધર, સ્ત્રી, પુત્ર આદિ સર્વે મારાં છે’ એ પ્રકારે જે શરીરમાં અહંતા તથા ધર સ્ત્રી પુત્ર આદિમાં મમતા કરે છે તે મનોમય કોષ (મન) રાગ દ્વેષાદિ ધર્મવાળો હોવાથી આત્મા નથી.

વિજ્ઞાનમય કોષની અનિત્યતા સાધે છે.

સુप्तૌ સ્વયં વિલીના બોધે વ્યાપ્તા કલેવરં સકલમ્ ।

વિજ્ઞાનશબ્દવાચ્યા ચિત્પ્રતિબિम्બા ન બુદ્ધિરપ્યાત્મા ॥

જે સુષુપ્તિ અવસ્થાને વિષે અજ્ઞાનમાં લય પામે છે તથા જે જાગ્રત અવસ્થામાં શરીરને વિષે નખથી શિખાપર્યંત વ્યાપીને રહે છે અને જેનું બીજું નામ વિજ્ઞાન છે તે ચિદાભાસ સહિત બુદ્ધિ (વિજ્ઞાનમય કોષ) ઉત્પત્તિ અને નાશવાળી હોવાથી આત્મા નથી.

આનંદમય કોષનું અનાત્મપણું સ્ફુટ કરે છે.

સુપ્તિગતૈઃ સુખલેશૈરભિમનુતે યઃ સુખી ભવામીતિ ।

આનન્દકોષનામા સોહૃદ્ધારઃ કથં ભવેદાત્મા ॥

સુષુપ્તિમાં અનુભવેલા સુખના લેશવડે જે ‘હું સુખે સુતો’ એમ અભિમાન કરેછે અર્થાત્ જાણેછે તે અહંકારને આનંદમય કોષ કહેછે. એ અહંકાર પણ આત્મા કેમ સંભવે? કારણ કે આત્મા તો અહંકારનો પણ સાક્ષી* છે.

* ઉપર પ્રતિપાદન કરેલા પાંચ કોષોમાં એકે આત્મા નથી એ વાત સિદ્ધ થવાથી શ્રુત્યાભાસ તથા ચુક્યાભાસવડે પ્રતિપાદન કરેલા બૌદ્ધાદિના મતાનું એમનીમેળે ખંડન થઈ ગયું એમ સમજવું. અત્રમય આદિ કોષોને આત્મા માનનારા પુરૂષો પોતાનું મત સપ્રમાણ છે એમ બતાવવામાટે જે જે શ્રુતિઓનાં પ્રમાણ આપેછે તે શ્રુતિઓ નીચેપ્રમાણે.

‘યતો વા ઇમાનિ ભૂતાનિ જાયંતે યેન જાતાનિ જીવંતિ યત્પર્યંત્યભિસંવિ-
શંતિ’ જેથી આ સર્વ પ્રાણિયો ઉત્પન્ન થાયછે, ઉત્પન્ન થઈ જેવડે જીવેછે તથા
અંતે જેનેવિષે લય પામે છે તે બ્રહ્મ. એ બ્રહ્મનું શ્રુતિસિદ્ધ લક્ષણ છે. એ
લક્ષણ કોષને આત્મા માનનારાના પક્ષમાં પણ સંભવી શકેછે. કારણ કે
“અન્નં બ્રહ્મેતિ વ્યજાનાત્ (તેણે અન્નને બ્રહ્મ બળ્યું) એ શ્રુતિથી આરંભી અન્ના-
ક્ષેવે ચલ્વિમાનિ ભૂતાનિ જાયંતે અન્નેન જાતાનિ જીવંતિ (અન્નવડેજ સર્વ પ્રા-
ણિયો ઉત્પન્ન થાયછે, અન્નવડે જીવેછે તથા અન્નનેવિષેજ લય પામેછે) એ
શ્રુતિપર્યંત ઉપનિષદ્ભાગ, અત્રમય કોષનું બ્રહ્મપણું પ્રતિપાદન કરેછે. તેજ
પ્રમાણે પ્રાણો બ્રહ્મેતિ વ્યજાનાત્ મનો બ્રહ્મેતિ વ્યજાનાત્ વિજ્ઞાનં બ્રહ્મેતિ વ્ય-
જાનાત્ આનંદો બ્રહ્મેતિ વ્યજાનાત્ એ શ્રુતિ ઓએ, પ્રાણમય કોષ, મનોમય
કોષ, વિજ્ઞાનમય કોષ તથા આનંદમય કોષને બ્રહ્મરૂપે પ્રતિપાદન કરેલ છે;
પરંતુ કોષને બ્રહ્મ કહેવામાં શ્રુતિનું તાત્પર્ય નથી. જેમ શાલિગ્રામની શિલામાં
ઉપાસનાનિમિત્તે વિષાદ છુદ્ધિ કરવામાં આવેછે તેમજ ઉપાસનાઅર્થે તે તે
કોષમાં બ્રહ્મદૃષ્ટિ કરાવવામાટે કોષને શ્રુતિબ્રહ્મ કહેછે. એટલામાટે બૌદ્ધ આદિ
મતાનું યાથી પુરૂષો, શ્રુતિનું તાત્પર્ય ન સમજી કોષને આત્મા સમજે છે.

(હવે આત્માના સ્વરૂપને બતાવે છે.)

યઃ સ્ફુરતિ વિમ્બભૂતઃ સ ભવેદાનન્દ એવ સકલાત્મા ।

પ્રાગૂર્ધ્વમપિ ચ સત્તાદવિકારિત્વાદબાધ્યમાનત્વાત્ ॥

અન્નમયાદિ કોષો ઉત્પન્ન થયા પહેલાં તથા તેમનો નાશ થયા પછી પણ આત્મા વિદ્યમાન છે, તે જન્મ આદિ સર્વ વિકારરહિત છે તથા વર્તમાન, ભૂત અને ભવિષ્ય એ ત્રણે કાળમાં તેનો બાધ થતો નથી માટે જે સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ અને શરીરના અધિષ્ઠાનરૂપે પ્રકાશે છે; તે આનન્દસ્વરૂપજ સર્વ પ્રાણિયોનો આત્મા છે. ‘વિજ્ઞાનમાનન્દં બ્રહ્મ’ (જ્ઞાનસ્વરૂપ તથા આનન્દસ્વરૂપ બ્રહ્મ છે.) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓવડે પણ આત્મા હેશ કાળ વસ્તુ પરિચ્છેદરહિત આનન્દસ્વરૂપ છે એ વાર્તા સિદ્ધ થાય છે.

પ્રશ્ન.—જેમ અન્નમયાદિ કોષનો અનુભવ થાય છે તેમ તે કોષથી ભિન્ન જે આત્મા હોય તો તેપણુ સર્વના અનુભવમાં કેમ આવતો નથી? માટે અન્નમય આદિ કોષથી ભિન્ન આત્મા એવી વસ્તુજ નથી.

અન્નમયાદેરસ્માદપરં યદિ નાનુભૂયતે કિંચિત્

અનુભવિતાન્નમયાદેરસ્તીત્યસ્મિન્ન કશ્ચિદપલાપઃ ॥

ઉત્તર.—હે શિષ્ય! સર્વના અનુભવમાં આવતા આ અન્નમય આદિ કોષથી ભિન્ન આત્મા જેવી કોઈ પણ વસ્તુ અનુભવમાં આવતી નથી એમ જો તું કહેતો હોય તો ‘આ અન્નમયાદિ કોષ છે’ એમ જાણનારે તે કોષોથી ભિન્ન છે એ વિષયમાં શું કોઈ પણ પુરુષને બ્રાંતી છે? નથીજ. કારણુ ઘડા આદિ જોય પદાર્થોનો જાણનાર તેથી ભિન્નજ હોય છે એ વાર્તાનો સર્વને અનુભવ છે.

પ્રશ્ન.—અનુભવ કરવાયોગ્ય વસ્તુનો અનુભવ કરનાર તેથી ભિન્ન આત્મા હોય તો આત્માનો પણ કોઈ અનુભવ કરનાર હોવો જોઈએ.

સ્વયમેવાનુભવતાદ્યદ્યપ્યેતસ્ય નાનુભાવ્યત્વમ્ ।
સકૃદપ્યભાવશક્ત્વા ન ભવેદ્બોધસ્વરૂપસત્તાયાઃ ॥

ઉત્તર.—આત્મા પોતેજ અનુભવરૂપ હોવાથી જો કે તે અન્યના અનુભવનો વિષય થઈ શકતો નથી અર્થાત્ આત્માને અનુભવનાર અન્ય કોઈ નથી; પરંતુ એટલાથી કરીને જ્ઞાનસ્વરૂપે સ્થિત આત્માની સત્તા ત્રણ કાળમાં કોઈ પણ કાળે નથી એવી શંકાનો સંભવજ નથી. કારણ કે સર્વને સત્તાસ્કૃતિ આપનાર આત્મા ન હોય તો સંપૂર્ણ વિશ્વ અંધકારમય થઈ જાય.

અનુભવસ્વરૂપ આત્મા અનુભવનો વિષય થઈ શકતો નથી એ વાર્તા દૃષ્ટાંતવડે દૃઢ કરેછે.

અનુભવતિ વિશ્વમાત્મા વિશ્વેનાસૌ ન ચાનુભૂયેત ।
ન સ્વલુ પ્રકાશયતેઽસૌ વિશ્વમશેષં પ્રકાશયન્ માનુઃ ॥

જેમ સૂર્યનારાયણ સંપૂર્ણ વિશ્વને પ્રકાશ કરેછે પણ વિશ્વ તેને પ્રકાશી શકતું નથી તેજપ્રમાણે અનુભવ સ્વરૂપ જે આત્મા તે સમગ્ર જગતને અનુભવે છે પણ જગત્ તેને અનુભવી શકતું નથી કારણ કે જગત્ અવિદ્યાનું કાર્ય હોવાથી જડ છે. જડમાં ચૈતન્યને પ્રકાશ કરવાનું સામર્થ્ય નથી.

વિચારવાયોગ્ય બ્રહ્મનું સ્વરૂપ કહેછે.

તદિદં તાદૃશમીદૃશમેતાવત્તાવદિતિ ચ યન્ન ભવેત્ ।
બ્રહ્મ તદિત્યવધેયં નોચેદ્વિષયો ભવેત્ પરોક્ષં ચ ॥

જે વસ્તુ તે નથી એટલે પરોક્ષ નથી, જે આ નથી એટલે પ્રત્યક્ષ નથી, જે તેવી નથી એટલે અનુમાનનો વિષય નથી, જે આવી નથી એટલે પ્રત્યક્ષપ્રમાણનો વિષય નથી તથા જે વસ્તુ આટલી તેમજ તેટલી નથી એટલે કોઈ પણ પ્રકારે માપ થઈ શકે તેવી નથી તે વસ્તુ અહીં છે એમ નિશ્ચયવડે જાણવું. જે તેવી વસ્તુ અહીં ન હોય તો તે પ્રમાણનો વિષય થવાથી દૃશ્ય તથા પરોક્ષ ઠરે. માટે સર્વ પ્રમાણનો જે વિષય નથી પણ જે સર્વ પ્રમાણને પ્રકાશ કરે છે તેજ અહીં છે.

“આ” એવીરીતે ઈદં આકારે સ્ફુરતી વસ્તુનો આધ યથા છતાં પણ જે વસ્તુ સર્વત્ર સત્તા સ્ફુરણરૂપે પ્રકાશે છે તે આત્મા છે એ વાર્તા કહે છે.

इदमिदमिति प्रतीते वस्तुनि सर्वत्र बाध्यमानेऽपि ।

अनिदमबाध्यं तत्त्वं सत्तादेतस्य न च परोक्षत्वम् ॥

“આ, આ” એવીરીતે ઈદં આકારે જાણેલી વસ્તુનો આધ યથા છતાં પણ “આ” એવા શબ્દવડે જે વસ્તુ કહી શકાતી નથી તથા ત્રણે કાળમાં જેનો આધ થઈ શકતો નથી તે અહીં છે. એ અહીં ત્રણે કાળમાં હોવાથી પરોક્ષ નથી.

પ્રશ્ન.—જ્યારે અહીં પ્રમાણવડે વેધ નથી તો તે પ્રત્યક્ષ પણ કેમ થઈ શકે ?

नावेद्यमपि परोक्षं भवति ब्रह्म स्वयंप्रकाशत्वात् ।

‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे’त्येतस्य लक्षणं प्रथते ॥

અહીં જે કે જ્ઞેય નથી તોએ પણ તે પરોક્ષ નથી, કારણ કે તે સ્વયંપ્રકાશ છે. જે વસ્તુ સ્વયંપ્રકાશ છે તે સૂર્યનારાયણની-યેઠે અન્યવડે પ્રકાશ પામતી નથી. “સત્યં જ્ઞાનમનંતં બ્રહ્મ” (અ-

હા સત્ય એટલે ત્રણે કાળમાં આધરહિત છે, જ્ઞાનસ્વરૂપ છે તથા દેશકાળાદિવડે તેનો અંત આવતો નથી) એતું બ્રહ્મતું લક્ષણ ભગવતી શ્રુતિ પ્રકટ કરેછે માટે બ્રહ્મની સત્તાનો કોઈ પણ કાળમાં અભાવ થતો નથી તથા તે સ્વયંપ્રકાશ ચૈતન્યસ્વરૂપ છે એ વાર્તા સિદ્ધ થઈ.

પ્રશ્ન.—જે બ્રહ્મ સર્વ ઉપાધિરહિત છે તેનું જીવપાણું તથા ઈશ્વરપાણું શ્રુતિ કેમ પ્રતિપાદન કરેછે?

સતિ કોષશત્તયુપાધૌ સંભવતસ્તસ્ય જીવતેશ્વરતે ।

નોચેત્તયોરભાવાદ્વિગતવિશેષં વિભાતિ નિજરૂપમ્ ॥

ઉત્તર.—અન્નમય આદિ કોષને આકારે પરિણામ પામેલી જ્યાંસુધી અવિદ્યાશક્તિ વિદ્યમાન હોયછે ત્યાંસુધી જીવ અને ઈશ્વર એવો ભેદવ્યવહાર રહેછે. જ્યારે એ અવિદ્યાશક્તિ નથી હોતી અર્થાત્ તે નિવૃત્તિ પામેછે ત્યારે જીવ ઈશ્વરનો ભેદ નિવૃત્ત થવાથી સર્વ વિકલ્પરહિત આત્મસ્વરૂપજ પ્રકાશે છે. તાત્પર્ય કે સર્વ ઉપાધિનો લય થયા પછી સ્વયંપ્રકાશ આનંદસ્વરૂપ આત્માજ પ્રકાશે છે.

પ્રશ્ન.—સર્વ ઉપાધિઓનો અભાવ થયા પછી તો કંઈ પાણુ શેષ રહેતું નથી?

સતિ સકલદૃશ્યવાધે ન કિમપ્યસ્તીતિ લોકસિદ્ધં ચેત્ ।

યન્ન કિમપીતિ સિદ્ધં બ્રહ્મ તદેવેતિ વેદતઃ સિદ્ધમ્ ॥

ઉત્તર.—સર્વ દૃશ્ય પદાર્થો વિચારવડે મિથ્યા થવાથી સર્વ વસ્તુનો અભાવ થતાં કંઈ પાણુ શેષ રહેતું નથી એ વાર્તા જગતમાં પ્રસિદ્ધ હોય તો તથાસ્તુ, પરંતુ ‘કંઈ પાણુ નથી’ એમ જે કહેવાયછે તેજ બ્રહ્મ વસ્તુ છે એમ ઉપનિષદનાં વાક્યો પ્રતિપાદન કરેછે.

તાત્પર્ય જે સર્વ વસ્તુનો આધ્ર થતાં કંઈ પણ શેષ નથી એમ જે લોકમાં કહેવાયછે તેજ વસ્તુ છે એમ ઉપનિષદ કહેછે.

પાંચ કોષના વિવેકવડે, પાંચ કોષોનો સાક્ષી આત્મા તેમનાથી ભિન્ન છે એ વાત પ્રતિપાદન કરી. હવે પંચકોષોનો વિવેક કર્યા છતાં પણ ‘તત્ત્વમસિ’ આદિ મહાવાક્યના અર્થનો બોધ થયાવિના આત્મસાક્ષાત્કાર થતો નથી એમ કહેછે.

एवमपि विरहितानां तत्त्वमसीत्यादिवाक्यचिन्तनया ।

प्रतिभात्येव परोक्षवदात्मा प्रत्यक् प्रकाशमानोऽपि ॥

જેમણે પાંચ કોષનો વિચાર કર્યો છે તેમને પણ ‘તત્ત્વમસિ’ આદિ મહાવાક્યનો વિચાર કર્યાવિના, આ આત્મા સદા સર્વેષાં ભાસમાન છતાં પણ પરોક્ષસરખો ભાસે છે. માટે આત્મસાક્ષાત્કાર થવાનું મુખ્ય સાધન મહાવાક્ય વિચારજ છે.

તેજાભાટિ મહાવાક્ય વિચાર કરવો એમ નીચેના શ્લોકવડે કહેછે.

तस्मात्पदार्थशोधनपूर्वकवाक्यस्य चिन्तयन्नर्थम् ।

दैशिकदयाप्रभावादपरोक्षयति क्षणेन चात्मानम् ॥

મહાવાક્યના અર્થનો વિચાર કર્યાવિના આત્મજ્ઞાન થતું નથી માટે તેના અર્થનો વિચાર મુમુક્ષુજનોએ અવશ્ય કર્તવ્ય છે; પરંતુ વાક્યમાં રહેલાં પદોના અર્થનું જ્ઞાન થયાવિના વાક્યનું જ્ઞાન થતું નથી એટલાસારે ‘સદ્ગુરૂની કૃપાના બળવડે તત્ત્વપદ અને ત્વં પદના અર્થના શોધનપૂર્વક મહાવાક્યનો વિચાર કરનારો મુમુક્ષુજન, થોડા સમયમાં આત્માના અપરોક્ષ જ્ઞાનને પામેછે.

૧ દયાળુ ગુરુ શિષ્ય ઉપર કરુણા દૃષ્ટિ કરીને જે મહાવાક્યનો ઉપદેશ કરે તેજ આત્માનું અપરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે. પોતાની બુદ્ધિવડેજ કરેલા વિચારથી તેજું જ્ઞાન થતું નથી. શ્રુતિ પણ કહે છે કે ‘આચાર્યવાનં પુરુષો વેદ’ જેમને ગુરુ હોયછે તેમનેજ ગુરુદ્વારા જ્ઞાનનો લાભ થાયછે.

ત્યાંસુધી વાક્યમાં આવેલાં પદોના અર્થનું જ્ઞાન થવું નથી ત્યાંસુધી તે પદોવડે રચાએલા આખા વાક્યનો અર્થ જાણી શકાતો નથી માટે મહાવાક્યમાં રહેલા તત્ત્વપદના તથા ત્વંપદના અર્થનો વિચાર કરે છે.

દેહેન્દ્રિયાદિધર્માનાત્મન્યારોપયન્નભેદેન ।

કર્તૃત્વાદ્યભિમાની બોધઃ સ્યાત્ત્વંપદસ્ય વાચ્યોર્થઃ ॥

‘તત્ત્વમસિ’ એ મહાવાક્યમાં તત્, ત્વં, અસિ, એવાં ત્રણ પદો છે. તેમાં ત્વંપદના વાચ્યાર્થ અને લક્ષ્યાર્થ એમ બે પ્રકારના અર્થ છે. એ બે પ્રકારના અર્થોમાંથી પ્રથમ ત્વંપદનો વાચ્યાર્થ કહે છે.

હું જાડો છું, પાતળો છું એમ શરીરના ધર્મોને, હું કાણો છું એહેરો છું એમ ઇન્દ્રિયોના ધર્મોને તથા સુખદુઃખ આદિ અંતઃકરણના ધર્મોને આત્માનેવિષે એ ભેદરૂપે આરોપી કર્તાપણાં આદિના અભિમાનરૂપ ઉપાધિસહિત જે બોધ અર્થાત્ સોપાધિક ચૈતન્ય છે, તે તત્ત્વપદનો વાચ્યાર્થ છે. એ સોપાધિક ચૈતન્યને શબ્દાર્થ પણ કહે છે.

ત્વંપદનો લક્ષ્ય અર્થ દેખાડે છે.

દેહાહન્તેન્દ્રિયાણિ સાક્ષી તેભ્યો વિલક્ષણત્વેન ।

પ્રતિભાતિ યોડ્વબોધઃ પ્રોક્તોડસૌ ત્વંપદસ્ય લક્ષ્યોર્થઃ ॥

જે શરીરનો, અહંકારનો તથા ઇન્દ્રિયોનો સાક્ષી છે તથા શરીર અહંકાર તથા ઇન્દ્રિયોથી જે અત્યંત વિલક્ષણ છે તે નિરૂપાધિબોધ (નિરૂપાધિ ચૈતન્ય) ત્વંપદનો લક્ષ્ય અર્થ છે.

તત્ત્વપદનો વાચ્યાર્થ કહે છે.

વેદાવસાનવાચા સંવેદ્યં સકલજગદુપાદાનમ્ ।

સર્વજ્ઞતાદ્યુપેતં ચૈતન્યં તત્ત્વપદસ્ય વાચ્યોર્થઃ ॥

ઉપનિષદ્ગ્રંથો વાક્યોવડે જે જાણાય છે, જે સંપૂર્ણ જગતનું ઉપાધાન કારણ છે તથા જેમાં સર્વજ્ઞતા આદિ ધર્મો રહ્યા છે તે સર્વજ્ઞત્વ આદિ ઉપાધિયુક્ત ચૈતન્ય તત્ત્વપદનો વાચ્યાર્થ છે.

તત્ત્વપદનો લક્ષ્યાર્થ કહે છે.

**વિવિધોપાધિવિમુક્તં વિશ્વાતીતં વિશુદ્ધમદ્વૈતમ્ ।
અક્ષરમનુભવવેદ્યં ચૈતન્યં તત્ત્વપદસ્ય લક્ષ્યોઽર્થઃ ॥**

સર્વજ્ઞપાણું, જગત્-કર્તાપાણું ઇત્યાદિ ઉપાધિરહિત, સર્વ પ્રપંચરહિત, અજ્ઞાનરહિત, એજ કારણથી દ્વૈતરહિત, નાશરહિત તથા અનુભવગમ્ય જે ચૈતન્ય એટલે આત્મસ્વરૂપ છે તે તત્ત્વ-પદનો લક્ષ્ય અર્થ છે.

એ પ્રકારે પદાર્થનો વિવેક કર્યા છતાં પણ સામાનાધિકરણ્ય આદિ ત્રણ સંબંધોનું જ્ઞાન થયાવિના મહાવાક્યના અર્થનું યથાર્થ જ્ઞાન થતું નથી માટે સામાનાધિકરણ્ય આદિ ત્રણ સંબંધો બતાવે છે.

**સામાનાધિકરણ્યં તદનુ વિશેષણવિશેષ્યતા ચેતિ ।
અથ લક્ષ્યલક્ષકર્ત્ત્વં ભવતિ પદાર્થાત્મની ચેતિ ॥**

તત્ત્વપદનો અને ત્વંપદનો સામાનાધિકરણ્ય સંબંધ છે કારણ કે બંને પ્રથમા વિભક્તિમાં હોઇને તાત્પર્યવડે એક ચૈતન્ય અર્થને જાણાવે છે. તત્ત્વપદાર્થનો તથા ત્વંપદાર્થનો પરસ્પર વિશેષણુ વિશેષ્યભાવ સંબંધ છે. ‘તત્ત્વં ત્વં અસિ’ (તે તું છે) એમ કહેવાથી તત્ત્વપદાર્થ ત્વંપદાર્થનું વિશેષણુ થાયછે અને ‘ત્વં તત્ત્વં અસિ’ (તું તે છે) એમ બોલવાથી ત્વંપદાર્થ તત્ત્વપદાર્થનું વિશેષણુ થાયછે. વિશેષણુ વિશેષ્યભાવ સંબંધ બંને પદાર્થોનો અભેદ જાણાવે છે. તત્ત્વ-પદનો અને ત્વંપદનો આત્માસાથે લક્ષ્યલક્ષકભાવસંબંધ છે એ-

ટલે તત્પદ તથા ત્વપદ લક્ષક છે તથા આત્મા લક્ષ્ય છે. એ-
પ્રમાણે મહાવાક્યમાં ત્રણ પ્રકારના સંબંધ છે.

સામાનાધિકરણ્ય સંબંધનો અર્થ કહે છે.

एकत्र वृत्तिरर्थे शब्दानां भिन्नवृत्तिहेतूनाम् ।

सामानाधिकरण्यं भवतीत्येवं वदन्ति लाक्षणिकाः ॥

જેમનાં લોકમાં પ્રવૃત્તિ થવાનાં કારણો ભિન્ન ભિન્ન હોય
તથા જેઓ ભિન્ન ભિન્ન અર્થના વાચક હોય એવા શબ્દોનો તા-
ત્પર્યવડે એક અર્થનેવિષે જે સંબંધ તેને સામાનાધિકરણ્ય એમ
લક્ષણાવૃત્તિને પ્રતિપાદન કરનારા પુરૂષો કહે છે.

‘તત્ત્વમસિ’ એ મહાવાક્યમાં લક્ષણવિના બોધ થઈ શકતો નથી માટે
લક્ષણાની આવશ્યકતા બતાવે છે.

प्रत्यक्षपरोक्षत्वं परिपूर्णत्वं सद्वितीयत्वम् ।

इतरेतरं विरुद्धं तदिह भवितव्यमेव लक्षणया ॥

જીવ પ્રત્યક્ષ છે તથા પરિચ્છિન્ન છે અને શ્રક્ષપરોક્ષ તથા
પરિપૂર્ણ છે એપ્રમાણે બંને વિરુદ્ધ ધર્મવાળા છે. કારણ કે પ્ર-
ત્યક્ષ ત્વં પરોક્ષત્વં આદિ વિરુદ્ધ ધર્મો એકનેવિષે સાથે રહી
શકતા નથી. માટે વિરુદ્ધ અંશનો ત્યાગ કરી અખંડ અર્થનો
બોધ થવામાટે તત્પદાર્થમાં તથા ત્વપદાર્થમાં લક્ષણા માનવી.

લક્ષણાતું સ્વરૂપ કહે છે.

मानान्तरोपरोधे, मुख्यार्थस्यापरिग्रहे जाते ।

मुख्याविनाकृतेऽर्थे या वृत्तिः सैव लक्षणा प्रोक्ता ॥

કોઈ પણ પ્રમાણના વિરોધનેલીધે જે વાક્યમાં જે પદનો
મુખ્યાર્થ (સાંકેતિક) ન સંભવતો હોય તે વાક્યમાં તે પદની મુ-

અર્થસાથે સંબંધવાળા અર્થમાં જે પ્રવૃત્તિ તેને લક્ષણ કહેછે. લક્ષણાનું સ્વરૂપ કાવ્યપ્રકાશકારે આપ્રમાણે કહ્યું છે. મુખ્યાર્થ-
બાધેનોદ્યોગે રૂઢિતોર્થપ્રયોજનાત્ । અન્યોર્થો લક્ષ્યતે યત્સા લ-
ક્ષણા પ્રોચ્યતે બુધૈઃ ॥ ૧ ॥ (મુખ્ય એટલે વાચ્ય અર્થનો બાધ
થતાં રૂઢિનેલીધે અથવા પ્રયોજનનેલીધે મુખ્યાર્થની સાથે સંબંધ
રાખનારો અન્ય અર્થ જે વૃત્તિવડે જણાયછે તેને લક્ષણાવૃત્તિ કહેછે.)

જડત્ લક્ષણા અજડત્ લક્ષણા તથા જહદજડત્ લક્ષણા એપ્રમાણે
ત્રણ પ્રકારની લક્ષણા છે તેમાં પ્રથમ જડત્ લક્ષણા કહેછે.

નિશ્ચિલમપિ વાચ્યમર્થં ત્યક્ત્વા વૃત્તિસ્તદન્વિતેઽન્યાર્થે ।

જહતીતિ લક્ષણા સ્યાદ્ ગજ્ઞાયાં ઘોષ ઇતિવદત્ર ॥

સંપૂર્ણ વાચ્ય અર્થનો ત્યાગ કરી વાચ્યાર્થની સાથે સંબંધ
ધરાવનારા અન્ય અર્થનેવિષે જે પદની વૃત્તિ (સંબંધ) તેને જ-
ડત્ લક્ષણા કહેછે. એ લક્ષણા ‘ગંગાયાં ઘોષઃ’ (ગંગામાં નેસ)
ઇત્યાદિ સ્થળે પ્રસિદ્ધ છે. તત્ તથા ત્વંપદનેવિષે જડત્ લક્ષણા
માનવી નહિ. કારણ કે તત્પદના તથા ત્વંપદના સંપૂર્ણ અંશનો
ત્યાગ થતો નથી માત્ર વિરુદ્ધ અંશનો ત્યાગ થાયછે.

અજડત્ લક્ષણાનું સ્વરૂપ કહેછે.

વાચ્યાર્થમત્યજન્ત્યા યસ્યા વૃત્તેઃ પ્રવૃત્તિરન્યાર્થે ।

ઇયમજહતીતિ કથિતા શોણો ધાવતિવદત્ર ન ગ્રાહ્યા ॥

શક્તિ વૃત્તિવડે પ્રતીત થતા અર્થને નહીં તજતાં, પદની
વાચ્ય અર્થથી અન્ય અર્થનેવિષે જે પ્રવૃત્તિ, તેને અલંકાર-

૧ આ વાક્યમાં ગંગા શબ્દનો મુખ્ય અર્થ પ્રવાહ છે, પ્રવાહમાં ને-
સની સ્થિતિનો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણવડે બાધ થવાથી ગંગાપદનો પ્રવાહ અર્થ
છોડીદઇ પ્રવાહસાથે સંબંધવાળા તીરમાં તે પદની પ્રવૃત્તિ છે એમ જણવું.

શાસ્ત્રીઓ અજહતી લક્ષણા કહેછે—શોળો ધાવતિ (રાતા રંગવાળો દોડે છે) એ વાક્ય અજહતી લક્ષણાનું ઉદાહરણ છે. આ વાક્યમાં શોળપદનો મુખ્ય અર્થ તો રાતો ગુણ એટલોજ છે, પરંતુ રાતા ગુણમાં દોડવાની ક્રિયા પ્રત્યક્ષવડે આધિત થવાથી શોળ શબ્દ વડે રાતો ઘોરો એવા અર્થનું ગ્રહણ કરવું. આ પ્રકારે શોળ શબ્દનો વાચ્ય અર્થ જે રાતો ગુણ છે, તેનો ત્યાગ થતો નથી તથા વાચ્ય અર્થથી ભિન્ન ઘોડાનું ગ્રહણ થાયછે માટે આ ઉદાહરણમાં જહત્ અજહત્ લક્ષણા છે.

તત્ત્વમસિ વાક્યમાં આ લક્ષણા ગ્રહણ કરવાયોગ્ય નથી. કારણ કે તેમાં વાચ્યાર્થના એક દેશનો ત્યાગ થાયછે અને એક દેશનું ગ્રહણ થાયછે.

(જહત્ અજહત્ લક્ષણા કહેછે.)

જહદજહતીતિ સા સ્યાઘ્રા વાચ્યાર્થૈકદેશમાદાય ।

બોધયતિ ચૈકદેશં સોયં દ્વિજ ઇતિવદાશ્રયેદનામ્ ॥

જે વાચ્યાર્થરૂપ એક દેશનો ત્યાગ કરીને લક્ષ્ય અર્થરૂપ એક દેશને જાણાવે છે તેને જહત્ અજહત્ લક્ષણાવૃત્તિ કહેવી. આનું પ્રસિદ્ધ ઉદાહરણ સોયં દેવદત્તઃ (તે આ દેવદત્ત) છે. આ વાક્યમાં ‘સઃ’ પદનો અર્થ પરોક્ષ દેશકાળવિશિષ્ટ (પરોક્ષ દેશકાળમાં રહેલો) દેવદત્ત એવો છે ‘અયં’ શબ્દનો અર્થ વર્તમાન દેશકાળવિશિષ્ટ (વર્તમાન દેશકાળમાં રહેલો) દેવદત્ત એવો છે. આ બંને પદના વાચ્ય અર્થમાં વિશિષ્ટ દેવદત્ત તો એકજ છે પરંતુ પરોક્ષ દેશકાળ વિશિષ્ટપણું તથા વર્તમાન દેશકાળ વિશિષ્ટપણું એ બંને વિશેષણોમાં વિરોધ છે. કારણ કે બે વિરુદ્ધ ધર્મો એકત્ર સંભવે નહીં માટે બંને વિરુદ્ધ ધર્મરૂપ વાચ્ય અર્થનો ત્યાગ કરી અવિરુદ્ધ દેવદત્ત શરીરમાં સઃ પદની

તથા અયં પદની લક્ષણા છે. તેજ પ્રકારે ‘તત્ત્વમસિ’ મહાવાક્યમાં પણ તત્ પદનો સર્વજ્ઞત્વ આદિ ધર્મ વિશિષ્ટ ચૈતન્ય એવો વાચ્ય અર્થ છે તથા ત્વં પદનો અદ્યપણત્વાદિ વિશિષ્ટ ચૈતન્ય એવો વાચ્ય અર્થ છે. આ બે પદોના અર્થોમાં વિશેષ્ય જે ચૈતન્ય તેમાં વિરોધ નથી પરંતુ સર્વજ્ઞત્યાદિ વિશિષ્ટપણું તથા અદ્યપણત્વાદિ વિશિષ્ટપણું એ બે ધર્મોરૂપ વાચ્યાર્થના અંશોમાં વિરોધ છે તે બંને વિરૂદ્ધ અંશોનો ત્યાગ કરી શુદ્ધ ચૈતન્યમાં તત્ પદની તથા ત્વં પદની લક્ષણાનો આશ્રય કરવો. આ લક્ષણાને ભાગત્યાગલક્ષણા પણ કહે છે.

(જહત્—અજહત્ લક્ષણાનું પ્રતિપાદન કરે છે.)

સોઽયં દ્વિજ इति वाक्यं त्यक्त्वा परोक्षापरोक्षदेशाद्यम् ।

द्विजमात्रलक्षकत्वात् कथयत्येक्यं पदार्थयोरुभयोः ॥

સોયં દેવદત્તઃ (તે આ દેવદત્ત) આ વાક્ય, પરોક્ષ દેશકાળ વિશિષ્ટપણું તથા અપરોક્ષ દેશકાળ વિશેષ્ટપણું એ બે વિરૂદ્ધ ધર્મોને તજીને કેવળ દેવદત્તના સ્વરૂપને જાણાવનાર હોવાથી ‘સઃ’ પદના અર્થની તથા ‘અયં’ પદના અર્થની એકતાને પ્રતિપાદન કરે છે. અખંડ અર્થનું પ્રતિપાદન કરનારી આ જહત્ અજહત્ લક્ષણાનું મહાવાક્યમાં ગ્રહણ કરવું.

ઉપરના શ્લોકમાં પ્રતિપાદન કરેલી જહત્ અજહત્ લક્ષણાની મહાવાક્યમાં યોજના કરે છે.

तद्वत्तत्त्वमसीति त्यक्त्वा परोक्षापरोक्षतादीनि ॥

चिद्वस्तु लक्षयित्वा बोधयति स्पष्टमसिपदेनैक्यम् ॥

‘સોયં દેવદત્તઃ’ એ વાક્યની પેઠે તત્ત્વમસિ વાક્ય પણ, તત્ પદને-વિષે રહેલા પરોક્ષપણાનો તથા ત્વં પદનેવિષે સ્થિત પ્રત્યક્ષપણાનો

ત્યાગ કરીને તથા કેવળ ચૈતન્યસ્વરૂપને જાણીને અસિપદની-
સાથે તત્પદાર્થની તથા ત્વંપદાર્થની સંદેહરહિત એકતાનું બો-
ધન કરેછે.

પૂર્વે બતાવેલા પ્રકારે જેમને મહાવાક્યના અર્થનું જ્ઞાન થયું હોયછે તે-
મને શા ક્ષણની પ્રાપ્તિ થાયછે તે કહેછે.

इत्थं बोधितमर्थं महता वाक्येन बोधितैक्येन ।

अहमित्यपरोक्षयतां वेदो वेदयति वातशोकत्वम् ॥

જેમણે જીવ બ્રહ્મની એકતા દર્શાવી છે એવા તત્ત્વમસિ આદિ
મહાવાક્યોએ દર્શાવેલા ચૈતન્યસ્વરૂપનો તે હું હું એમ જેણે પો-
તાથી અભિન્નપણે સાક્ષાત્કાર કર્યો છે તેવા અધિકારીઓ, શોક-
રહિત તથા બ્રહ્મરૂપજ છે એમ વેદ એટલે વેદનો ઉપનિષદભાગ
બોધન કરેછે. તાત્પર્ય જે મહાવાક્યના જ્ઞાનવડે અવિદ્યાની નિ-
વૃત્તિનીસાથે પરમ આનંદની પ્રાપ્તિ થાયછે.

प्रश्न.—તત્ત્વમસિ એ મહાવાક્ય શ્રવણ કરતાંવારજ હું અ-
દ્વય અદ્વયશક્તિમાન જીવ, સર્વજ્ઞ સર્વશક્તિમાન ઈશ્વર કેમ હો-
ઈશ? એવો શ્રોતાના મનમાં સંદેહ ઉત્પન્ન થતાં તે પોતાના
સંદેહની નિવૃત્તિને અર્થે શ્રવણાદિ સાધનોમાં પ્રવર્તે છે. પરંતુ
એ મહાવાક્યને પ્રવર્તકપણું સંભવતું નથી, કારણ કે જગત્ સ્વ-
વહારમાં તથા વેદમાં કેવળ વિધિવાક્યજ પ્રવર્તક (કાર્યમાં પ્ર-
વૃત્તિ કરાવનાર) જેવામાં આવેછે. મહાવાક્ય તો વિધિવાક્ય
તથા અર્થવાદ વાક્યથી વિલક્ષણ છે માટે તે શ્રવણાદિમાં પ્રવર્તક
કેમ સંભવે?

प्रायः प्रवर्तकत्वं विधिवचसी लोकवेदयोर्द्विष्टम् ।

सिद्धं बोधयतोऽर्थं कथमेतद्भवति तत्त्वमस्यादेः ॥

ધણું કરીને લૌકિકવાક્યોમાં તથા વૈદિકવાક્યોમાં જે વિધિ-
વાક્ય એટલે અન્ય પ્રમાણુવડે અપ્રાપ્ત અર્થને પ્રાપ્ત કરાવનાર
વાક્ય હોયછે જેમ કે “આમિહોત્રેણ સ્વર્ગ કામોયજેત” (સ્વર્ગની
ઇચ્છાવાળાએ અગ્નિહોત્રવડે યજન કરવું,) તેજ પ્રવૃત્તિ કરાવનાર
છે. પરંતુ નિત્યસિદ્ધ બ્રહ્મનેજ કેવળ પ્રકાશ કરનાર તત્ત્વમસિ
આદિ મહાવાક્ય પ્રવર્તક કેમ હોઈ શકે ?

**વિધિરેવ ન પ્રવૃત્તિં જનયત્યભિલષિતવસ્તુબોધોઽપિ ।
રાજા ભવતિ સુતોઽભૂદિતિ બોધે ન પ્રવર્તેતે લોકઃ ॥**

ઉત્તર.—કેવળ વિધિવાક્યજ પ્રવૃત્તિ કરાવે છે એમ નથી,
કિંતુ ઇચ્છેલી વસ્તુનું જ્ઞાન પણ પ્રવૃત્તિનું કારણ છે. જેમકે રાજા
છે એ વાત જાણી મનુષ્ય પોતાની મેળેજ રાજાના દર્શનને માટે
પ્રવર્તે છે તથા ‘પુત્ર થયો’ એ વાક્ય સાંભળી પિતા સ્વતઃ જાત-
કર્માદિ ક્રિયાને માટે પ્રવર્તે થાયછે. ઉપર દર્શાવેલાં એ વાક્ય
વિધિવાક્ય ન હોવા છતાં પણ પ્રવૃત્તિ કરાવેછે માટે વિધિવાક્યજ
પ્રવર્તક છે એવો કંઈ નિયમ નથી.

હવે વિધિવાક્યથી વિલક્ષણ તત્ત્વમસિ આદિ મહાવાક્યોવડે પણ, જે-
મની ઉપર ગુરૂની કૃપા નથી તેમને કોઈ પણ કાળે આત્મસાક્ષાત્કાર થતો
નથી એ વાત્તા કહેછે.

**એક્યપરૈઃ શ્રુતિવાક્યૈરાત્મા શશ્વત્પ્રકાશમાનોઽપિ ।
દૈશિકદયાવિહીનૈરપરોક્ષયિતું ન શક્યતે પુરુષૈઃ ॥**

આત્મા સ્વયંપ્રકાશ હોવાથી સર્વત્ર ભાસમાન છતાં પણ
જેઓ શ્રી સદ્ગુરૂના કૃપા પાત્ર નથી તે પુરૂષો, ગમે તેવા પં-
ડિત હોય તોપણ કેવળ પોતાની વ્યુત્પત્તિના બળથી, અખંડ-

અર્થને પ્રતિપાદન કરનારાં મહાવાક્યવડે આત્માનો સાક્ષાત્કાર સંપાદન કરી શકતા નથીજ.

કર્મે ઉપાસના આદિ કરવાથી જેમનું અંતઃકરણ નિર્મળ થયું છે એવો શુદ્ધ અધિકારી, મહાવાક્યના વિચારવડે પોતાની મેળે આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરશે. એમાં શુરની શી જરૂર છે ? એવી શંકા કરેછે.

વિરહિતકામ્યનિષિદ્ધો વિહિતાનુષ્ઠાનનિર્મલસ્વાન્તઃ ।

ભજતિ સ્વયમેવ બોધં ગુરુણા કિમિતિ ત્વયા ન મન્તવ્યમ્ ॥

જેણે કામ્ય તથા નિષિદ્ધ કર્મોનો ત્યાગ કર્યો છે તથા નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મો આચરવાવડે જેનું અંતઃકરણ રાગાદિ મળરહિત થયું છે એવો અધિકારી પુરુષ પોતાની મેળેજ આત્મસાક્ષાત્કાર સંપાદન કરશે, એમાં ગુરુનું શું પ્રયોજન છે ? શ્રી વસિષ્ઠમુનિએ શ્રી રામચંદ્રપ્રતિ કહ્યું છે કે:—જ્ઞેસ્તુ કારણં રામ શિષ્યપ્રજ્ઞેવ કેવલં (જ્ઞાનનું કારણુ તો શિષ્યની બુદ્ધિ છે.) ગુરુ કહે છે કે હે શિષ્ય ! આ પ્રમાણે તારે સમજવું નહિ.

પૂર્વના શ્લોકમાં શંકા કરી જે કર્મવડેજ ચિત્તશુદ્ધિદ્વારા મોક્ષ મળે છે ગુરુની શી જરૂર છે ? તેનું સમાધાન.

કર્મભિરેવ ન બોધઃ પ્રભવતિ ગુરુણા વિના દયાનિધિના ।

આચાર્યવાન્ પુરુષો વેદેત્યર્થસ્ય વેદસિદ્ધલાત્ ॥

આચાર્યવાન્ પુરુષો વેદ (ગુરુને શરણે જનારનેજ જ્ઞાન થાયછે) એ વાર્તા શ્રુતિવડે સિદ્ધ છે માટે દયાનિધિ તથા ઓત્રિય બ્રહ્મનિષ્ઠ શ્રી સદ્ગુરુને શરણે થયા વિના કેવળ નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મો કરવાથીજ જ્ઞાન થતું નથી.

પ્રશ્ન.—બ્રહ્મનું જ્ઞાન કોઈ પણ પ્રમાણુવડે થઈ શકતું નથી

જે અન્ય પ્રમાણોને પણ જાણાવે છે તેને અન્ય પ્રમાણની જરૂર નથી એ વાત કહે છે.

માનં પ્રબોધયન્તં बोधं मानेन ये बुभुत्सन्ते ।

एधोभिरेव दहनं दग्धुं वाञ्छन्ति ते महात्मानः ॥

પ્રમાણોના પણ પ્રકાશક આત્માને જે મંદબુદ્ધિવાળા અજ્ઞાની જનો પ્રમાણુવડે જાણવાને ઇચ્છે છે તેઓ કાષ્ટ કે જેમને અગ્નિ બાળે છે તે કાષ્ટવડે અગ્નિને બાળવાને ઇચ્છે છે માટે તેઓ અતિ મહાત્મા છે, આ અજ્ઞાનીના ઉપહાસરૂપ વાક્ય છે. સર્વને પ્રકાશ કરનારા સૂર્યને પ્રકાશ કરવા માટે જેમ અન્ય પ્રકાશની જરૂર નથી તેમજ જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માનું જ્ઞાન કરાવવામાટે અન્ય-જ્ઞાનની જરૂર નથી.

પ્રશ્ન.—વેદ જે ઉત્પન્ન થયો છે તેવડે અનાદિ ઈશ્વરનું જ્ઞાન કેમ થઈ શકે?

वेदोऽनादिरमुष्य व्यञ्जक ईशः स्वयंप्रकाशात्मा ।

तदभिव्यक्तिमुदीक्ष्य प्रोक्तोऽसौ सूरिभिः प्रमाणमिति ॥

ઉત્તર.—જેમ ઘડાને પ્રકાશ કરનાર સૂર્યનારાયણ છે તેમ વેદ કે જે અનાદિ છે તેને પ્રકાશ કરનાર ઈશ્વર છે. જેમ વેદને પ્રકાશ કરનાર ઈશ્વર છે તેમ ઈશ્વરને પણ પ્રકાશ કરનાર કોઈ અન્ય હોવો જોઈએ? એવી શંકા કરવી નહીં, કારણ કે ઈશ્વર સ્વયંપ્રકાશ છે. ઈશ્વરથી વેદ પ્રકટ થયો છે એમ સમજીને પ્રાચીન આચાર્યોએ વેદને પ્રમાણરૂપ કહ્યો છે.

આત્મજ્ઞાનમાં કેવળ વેદજ પ્રમાણ છે એ વાત દૃષ્ટાંતવડે સાધે છે.

रूपाणामवलोकं चक्षुरिवान्यन्न कारणं दृष्टम् ।

तद्दददृष्टावगतौ वेदवदन्यो न वेद को हेतुः ॥

જેમ કાળું પીળું રાતું ઇત્યાદિ રૂપ જોવામાં ચક્ષુદંદ્રિય-
વિના કોઈ પણ દંદ્રિય કારણ હોય એમ જણાતું નથી તેમજ
જેનો અનુભવ કોઈ પણ પ્રમાણુવડે થયો નથી એવા આત્માનું
જ્ઞાન થવામાં અથવા સ્વર્ગ આદિનું જ્ઞાન થવામાં વેદ જેવો
બીજો કોઈ પણ ધ્રુવ તથા સ્વર્ગ આદિને જણાવનાર હેતુ નથી
અર્થાત્ વેદજ હેતુ છે.

પ્રશ્ન.—જેમ વેદ પોતાની મેળેજ પ્રમાણુભૂત છે તેમ
અન્ય શાસ્ત્રો પણ પોતાની મેળે પ્રમાણુરૂપ હોવાં જોઈએ?

નિગમેષુ નિશ્ચિતાર્થે તન્ત્રેષુ કશ્ચિદપિ પ્રકાશયતિ ।

તદિદમનુવાદમાત્રં પ્રામાણ્યં તસ્ય સિદ્ધયતિ ન કિંચિત્ ॥

જે વસ્તુનો વેદમાં નિશ્ચય કર્યો હોય છે તે વસ્તુનેજ કોઈ
આચાર્ય પોતે રચેલાં શાસ્ત્રોમાં પ્રતિપાદન કરે છે માટે એ પ્ર-
તિપાદન અનુવાદ માત્ર ગણાય છે. અને અનુવાદ (કોઈ પણ
પ્રમાણુવડે જાણેલી વાતને કહેવી) કંઈ પ્રમાણુમાં ગણાતો નથી.

આત્મજ્ઞાનમાં વેદ પ્રમાણુભૂત છે એ વાત કહી. હવે એ વેદના જે
ભાગ તથા બંનેનાં કાર્યો કહેછે.

અંશદ્વયવતિ નિગમે સાધયતિ દ્વૈતમેક एवांશः ।

અદ્વૈતમેવ વસ્તુ પ્રતિપાદયતિ પ્રસિદ્ધમપરોઽશઃ ॥

વેદના જે ભાગ છે, તેમાં પ્રથમ જે કર્મકાંડનો ભાગ છે તે
યજુરૂપકર્મ, તેનો કર્તા તથા સ્વર્ગાદિ કર્મનું ફળ ઇત્યાદિ દ્વૈતનુંજ
પ્રતિપાદન કરેછે અને બીજો ઉપનિષદ્ ભાગ, સર્વ ભેદરહિત
તથા સર્વના અનુભવના વિષયરૂપ ધ્રુવ વસ્તુનુંજ પ્રતિપાદન કરેછે.

પ્રશ્ન.—દ્વૈતને તથા અદ્વૈતને બંનેને પ્રમાણરૂપ વેદ પ્રતિ-
પાદન કરેછે માટે બેમાંથી કોણુ સત્ય અને કોણુ અસત્ય છે?

અદ્વૈતમેવ સત્યં તસ્મિન્ દ્વૈતં હ્યસત્યમધ્યસ્તમ્ ।

રજતમિવ શુક્તિકાયાં મૃગતૃષ્ણાયામિવોદકસ્ફુરણમ્ ॥

ઉત્તર.—જેમ સત્ય સીપને વિષે મિથ્યા રૂપાનો આરોપ
થાયછે તથા જેમ મધ્યાન્હના સૂર્યના કિરણોને વિષે મિથ્યા જ-
ળની પ્રતીતિ થાયછે તેમજ અદ્વૈત બ્રહ્મરૂપ સત્યવસ્તુને વિષે દ્વૈત
એટલે આ પ્રપંચરૂપ મિથ્યા પદાર્થ કેવળ અજ્ઞાનવડે કલ્પાયેલો છે.

પ્રશ્ન.—તમે કહોછો તેથી ઉલટું એટલે દ્વૈતને વિષે અદ્વૈ-
તનો આરોપ કેમ ન હોય?

આરોપિતં યદિ સ્યાદદ્વૈતં વસ્ત્વવસ્તુનિ દ્વૈતે ।

યુક્તં નૈવ તદા સ્યાત્સત્યેઽધ્યાસો ભવત્યસત્યાનામ્ ॥

ઉત્તર.—અદ્વૈત બ્રહ્મ જે સત્ય વસ્તુ છે તેનો આરોપ મિથ્યા
દ્વૈત વસ્તુને વિષે છે એમ જો કદી કોઈ કહે તો તે પક્ષ યોગ્ય
નથી કારણુ કે દ્વૈત એ વસ્તુજ નથી માટે તેને વિષે આરોપ સં-
ભવે નહીં. માટે સત્ય વસ્તુને વિષે મિથ્યા વસ્તુનો આરોપ થાયછે.

પ્રશ્ન.—સત્ય વસ્તુ તથા અસત્ય વસ્તુ બંનેનો આરોપ સત્ય
અસત્યથી વિલક્ષણુ વસ્તુને વિષે થયો નેહએ.

યદ્યારોપણમુભયોસ્તદ્વ્યતિરિક્તસ્ય કસ્યચિદ્ભાવઃ ।

આરોપણં ન શૂન્યે તસ્માદદ્વૈતસત્યતા ગ્રાહ્યા ॥

ઉત્તર.—જો સત્ય અને અસત્ય બંનેનો અધ્યાસ તે બંને
કરતાં વિલક્ષણુ કોઈ ત્રીજાને વિષે માનીએ તો તે સંભવે નહીં.

કારણ કે સત્ય અસત્યથી વિલક્ષણ કોઈ ત્રીજો પદાર્થજ નથી. કદી કહો કે સત્ય અસત્યથી વિલક્ષણ ત્રીજું શૂન્ય છે માટે શૂન્યને વિષે સત્ય તથા અસત્ય બંનેનો આરોપ કેમ ન હોય? એ શંકા યોગ્ય નથી. કારણ કે શૂન્યને વિષે કોઈ પણ વસ્તુનો આરોપ થઈ શકતો નથી માટે અદ્વૈત બ્રહ્મજ સત્ય છે અને તેને વિષેજ મિથ્યા દ્વૈત પ્રપંચનો આરોપ છે એમ માનવું યોગ્ય છે.

એ પ્રકારની અદ્વૈત વસ્તુ છે એમાં કેવળ સ્તુતિજ પ્રમાણ છે એમ કહે છે.

પ્રત્યક્ષાદ્યનવગતં શ્રુત્યા પ્રતિપાદનીયમદ્વૈતમ્ ।

દ્વૈતં ન પ્રતિપાદ્યં તસ્ય સ્વયમેવ લોકસિદ્ધતાત્ ॥

પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણોવડે જેનું જ્ઞાન થઈ શકતું નથી એવા ભેદરહિત બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કેવળ શ્રુતિજ કરે છે. જેમ અદ્વૈતનું પ્રતિપાદન શ્રુતિ કરે છે, તેમ દ્વૈતનું પણ પ્રતિપાદન તે કાં ન કરે? એવી શંકા આ સ્થળે યોગ્ય નથી. કારણ કે દ્વૈત તો અજ્ઞાની જનોની દૃષ્ટિથી એમની મેળેજ પ્રસિદ્ધ છે, માટે તેને પ્રતિપાદન કરવાની વેદને જરૂર નથી; તે તો કોઈ પણ રીતે ન જાણેલી વસ્તુનેજ જાણાવે છે.

પ્રશ્ન.—શ્રુતિ જેમ અદ્વૈતને પ્રતિપાદન કરે છે તેમ દ્વૈતનું પણ પ્રતિપાદન કેમ નથી કરતી?

અદ્વૈતં સુखरूपं दुःसहदुःखं सदा भवेद्वैतम् ।

यत्र प्रयोजनं स्यात्प्रतिपादयति श्रुतिस्तदेवासी ॥

ઉત્તર.—પ્રાણીમાત્ર સુખનીજ ઇચ્છા કરે છે, મને દુઃખ થાય તો સાડે એમ દુઃખની ઇચ્છા કોઈ પણ કરતું નથી. સુખરૂપ અદ્વૈત બ્રહ્મ છે અને દ્વૈત તો સદા અસહ્ય દુઃખરૂપ છે માટે શ્રુતિ

એટલે તત્ત્વમસિ આદિ વાક્યો પણ જેને પ્રતિપાદન કરવાનું પ્રયોજન હોય તેનેજ પ્રતિપાદન કરેછે. દુઃખ તો પ્રાપ્ત હોવાથી તેને પ્રતિપાદન કરવાનું શ્રુતિને કંઈ પ્રયોજન નથી.

જીવપણું એ અદ્વૈત તથા આનંદ સ્વરૂપ જે બ્રહ્મ તેનો સ્વાભાવિક ધર્મ છે એવી શંકા કરેછે.

નિગમગિરા પ્રતિપાદ્યં વસ્તુ યદાનન્દરૂપમદ્વૈતમ્ ।

સ્વાભાવિકસ્વરૂપં જીવત્વં તસ્ય કેચન વ્રુવતે ॥

પ્રશ્ન.—ઉપનિષદનાં વાક્યોએ જે બ્રહ્મનું અદ્વૈત તથા આનન્દસ્વરૂપ સિદ્ધાંતરૂપે પ્રતિપાદન કર્યું છે તે બ્રહ્મનું જીવપણું પણ સ્વાભાવિકજ છે એમ કેટલાએક પોતાને પંડિત માનનારા પુરૂષો કહેછે.

સ્વાભાવિકં યદિ સ્યાજ્જીવત્વં તસ્ય વિશદવિજ્ઞપ્તેઃ ।

સકૃદપિ ન તદ્વિનાશં ગચ્છેદુષ્ણપ્રકાશવદ્બ્રહેઃ ॥

ઉત્તર.—નિર્મળ જ્ઞાનસ્વરૂપ બ્રહ્મનું જીવપણું, જે સ્વાભાવિક ધર્મ હોય તો એ સ્વાભાવિક ધર્મની નિવૃત્તિ, ભેદરહિત બ્રહ્મજ્ઞાનવડે કોઈ પણ કાળે થાય નહીં. કારણ કે જેમ અગ્નિનો ઉષ્ણ તથા પ્રકાશ સ્વાભાવ મટાડી શકતો નથી તેમ જેનો જે સ્વાભાવિક ધર્મ છે તે સદા અનિવાર્યજ છે.

પ્રશ્ન.—બ્રહ્મનું જીવપણું તો સ્વતઃ સિદ્ધ છેજ પરંતુ તે કર્મ ઉપાસના આદિ સાધનોવડે મટી શકેછે ?

યદ્વદ્યો રસવિદ્ઙં કાશ્ચનતાં યાતિ તદ્વદેવાસૌ ।

જીવઃ સાધનશક્ત્યા પરતાં યાતીતિ કેચિદિચ્છન્તિ ॥

લોઢાની ધાતુમાં કોઈ પણ પ્રકારે પારાનો અથવા કોઈ અ-
મત્કારી ઔષધિના રસનો પ્રવેશ થવાથી તે સુવર્ણ થઈ જાય છે
તેમજ આ જીવપણુ ઉપાસના આદિ સાધનોના બળવડે બ્રહ્મ-
રૂપ થાય છે એમ કેટલાએક વેદાન્ત સિદ્ધાન્તને તર્કી જાણનારા
સંકા કરે છે.

**તદિદં ભવતિ ન યુક્તં ગતવતિ તસ્મિંશ્ચિરેણ રસવીર્યે ।
પ્રતિપદ્યતે પ્રણાશં હૈમો વર્ણોઽપ્યયઃસમારૂઢઃ ।**

ઉત્તર.—સાધનવડે જીવ બ્રહ્મભાવને પામે છે એ પક્ષ યુક્તિ-
સિદ્ધ નથી કારણ કે એ પક્ષને માટે જે લોહનું દૃષ્ટાંત આપ્યું છે
તેજ દૂષણવાળું છે. કેમકે જે પારદ આદિ રસની શક્તિવડે
લોહ સુવર્ણરૂપ થયું છે. તે શક્તિ જ્યારે કાળે કરીને નાશ પા-
મે છે ત્યારે લોહાંતર ચઢેલો સુવર્ણનો રંગ પણ નાશ પામે છે
અને ફરી પાછું લોહું થઈ જાય છે.

ઉપરનું દૃષ્ટાંત સિદ્ધાંતમાં પણ લાગુ પડે છે.

**જીવત્તમપિ તથેદં बहुविधमुखदुःखलक्षणोपेतम् ।
गतमिव साधनशक्त्या प्रतिभात्येव प्रयाति न विनाशम् ॥**

પુર્વે કહેલા લોહના દૃષ્ટાંત પ્રમાણે નાના પ્રકારના સુખ-દુઃખ
વડે યુક્ત જીવપણું પણ ઉપાસના આદિ સાધનના બળવડે
નાશ પામ્યા સરખું માત્ર ભાસે છે પરંતુ નાશ પામતું નથી.

જીવનું સ્વાભાવિક જીવપણું માનવામાં દોષ દેખાડે છે.

**तस्मात्स्वतो यदि स्याज्जीवः सततं स एव जीवः स्यात् ।
एवं यदि परमात्मा परमात्मैवायमिति भवेद्युक्तम् ॥**

એટલા માટે જો જીવ સ્વભાવવડે જીવજ હોય તો તે સદા જીવજ રહેવાનો; અર્થાત્ તેનું જીવપણું કોઈ કાળે પણ મટી શકે નહીં; તેમજ જો તે પરમાત્મા હોય તો તે સદા પરમાત્માજ છે એમ માનવું ઉચિત છે. તાત્પર્ય જે જીવ, પરમાત્માજ છે. ઉપાધિવડે તે જીવભાવને પામ્યોછે, માટે ઉપાધિનો નાશ થયે તે પરમાત્મ સ્વરૂપજ રહેછે.

જીવ, સાધનના બળવડે પરમાત્મા સરખો થાયછે એમ માનનારાના પક્ષનું નિરાકરણ કરેછે.

यदि वा परेण साम्यं जीवश्चेद्भजति साधनबलेन ।

कालेन तदपि कियता नश्यत्येवेति निश्चितं सकलैः ॥

જો કદી જીવ ઉપાસના આદિ સાધનોના સામર્થ્યવડે પરમાત્માના સમાન રૂપવાળો થતો હોય તો તેનું પરમાત્માના સરખું રૂપ જ્યાંસુધી સાધનનું બળ રહેછે ત્યાંસુધી રહેછે; તે પછી નાશ પામેછે એવો વિદ્વાનોએ નિશ્ચય કર્યોછે કારણ કે જે ઉત્પન્ન થાય છે તેનો અવસ્ય નાશ પણ થાયછે એવો સિદ્ધ નિયમ છે.

શાસ્ત્રમાં જેનાં લક્ષણો કહ્યાં છે એવા ગુરૂને શરણ જઈ શ્રવણ-મનન આદિ સાધનોવડે બ્રહ્મરૂપ થવું એ વાત કરેછે.

तस्मात्परं स्वकीयं मोहं मोहात्मकं च संसारम् ।

स्वज्ञानेन जहिता पूर्णः स्वयमेव शिष्यते नान्यत् ॥

તે કારણમાટે આત્મજ્ઞાનવિના અન્ય ઉપાયવડે ન મટી શકે એવા ખોતાના મોહ (અજ્ઞાન) ને તથા મોહરૂપ આ સંસારને સ્વરૂપજ્ઞાનવડે તજી દેવાથી પૂર્ણ એટલે સર્વ વસ્તુઓને વિષે સ્થિત ભેદરહિત કેવળ આત્માજ શેષ રહેછે તે વિના બીજું કંઈ

પણુ શેષ રહેતું નથી. કારણુ કે જ્ઞાનવડે અવિધાના કાર્યરૂપ સર્વ પ્રપંચનો લય થવાથી કેવળ બ્રહ્મસ્વરૂપજ રહેછે.

પ્રશ્ન.—પ્રપંચનો લય થવાથી બ્રહ્મસ્વરૂપજ બાકી રહેછે એમાં શું પ્રમાણુ છે ?

સત્યજ્ઞાનાનન્દં પ્રકૃતં પરમાત્મરૂપમદ્વૈતમ્ ।

અવબોધયન્તિ નિશ્ચિલાઃ શ્રુતયઃ સ્મૃતિભિઃ સમં સમસ્તાભિઃ ॥

ઉત્તર.—પરમાત્મા સત્યસ્વરૂપ છે, જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, આનંદ-સ્વરૂપ છે, બળુવા યોગ્ય છે તથા ભેદ રહિત છે એમ તેના સ્વરૂપને સર્વ શ્રુતિ તથા સ્મૃતિ પ્રતિપાદન કરેછે.

હવે જીવ બ્રહ્મની એકતાને પ્રતિપાદન કરનારાં તત્ત્વમસિ આદિ મહાવાક્યોનાં અંગભૂત અવાન્તર વાક્યો પણુ એકતાનેજ પ્રતિપાદન કરનારાં હોયછે એમ કહેછે.

एकत्वबोधकानां निश्चिलानां निगमवाक्यजालानाम् ।

वाक्यान्तराणि सकलान्यभिधायन्तेस्म शेषभूतानि ॥

‘યતો વા ઇમાનિ ભૂતાનિ જાયંતે’ ઇત્યાદિ, જગત્ની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, પ્રલય, નિયમન, (નિયમમાં રાખતું) પ્રવેશ (જીવાત્મા-રૂપે શરીરોમાં પ્રવેશ) એમ પાંચ પ્રકારના અર્થ વાદરૂપ અવાન્તર વાક્યો જીવ બ્રહ્મની એકતાને બોધન કરનારાં તત્ત્વમસિ આદિ મહાવાક્યોનાં અંગભૂત છે એમ વેદ તથા સુત્રકારાદિ આચાર્યો કહેછે.

પ્રશ્ન.—સર્વ ઉપાધિ રહિત અદ્વૈત આત્મવસ્તુનું જ્ઞાન તત્ત્વ-મસિ આદિ મહાવાક્યથી કેમ થાયછે ?

**યસ્મિન્મિહિરવદુદિતે તિમિરવદપયાન્તિ કર્તૃતાદીનિ ।
જ્ઞાનં વિરહિતભેદં કથમેતદ્ભવતિ તત્ત્વમસ્યાદેઃ ॥**

ઉત્તર.—જેમ સૂર્યનારાયણનો ઉદય થવાથી અંધકાર નિવૃ-
ત્તિ પામે છે તેમ જે જ્ઞાનનો ઉદય થવાથી કર્તાપણું, ભોક્તાપણું
ઈત્યાદિ અજ્ઞાનનાં કાર્યોનો નાશ થાય છે તે ભેદરહિત આત્મજ્ઞાન
તત્ત્વમસિ આદિ મહાવાક્યોથી કેમ થાય છે? ન થવું તેમજ
કારણ કે મહાવાક્યો બ્રહ્મનાં બોધક નથી.

અર્ધા શ્લોકવડે જ્ઞાન એ કર્મનું નિવારણ કરે છે એવી શંકા કરીને
બીજા અર્ધા શ્લોકવડે શંકાનું નિવારણ કરે છે.

**કર્મપ્રકરણનિષ્ઠં જ્ઞાનં કર્મી ગમિષ્યતે પ્રાજ્ઞૈઃ ।
ભિન્નપ્રકરણભાજઃ કર્માઙ્ગત્વં કથં ભવેજ્જ્ઞપ્તેઃ ॥**

વેદમાં જ્ઞાન, કર્મના પ્રકરણમાં સ્થિત છે માટે તે અગ્નિહો-
ત્રાદિ કર્મનું અંગભૂત છે એમ મીમાંસક પંડિતો પ્રતિપાદન કરે છે,
પરંતુ તેમનું કહેવું સંભવતું નથી, કારણ કે બંનેનાં પ્રકરણ ભિન્ન
ભિન્ન છે. માટે ભિન્ન પ્રકરણમાં રહેલું જ્ઞાન, ભિન્ન પ્રકરણમાં
રહેલા કર્મનું અંગ કેમ સંભવે? નજ સંભવે.

જ્ઞાનનું પ્રકરણ તથા કર્મનું પ્રકરણ ભિન્ન ભિન્ન હોવાથી જ્ઞાનકર્મનું
અંગ નથી એ વાત કહી, હવે બંનેના અધિકારી તથા વિષય પણ ભિન્ન
ભિન્ન છે માટે જ્ઞાનકર્મનું અંગ નથી એમ કહે છે.

**અધિકારિવિષયભેદૌ કર્મજ્ઞાનાત્મકાવુભૌ કાણ્ડૌ ।
एवं सति कथमनयोरङ्गाङ्गित्वं परस्परं घटते ॥**

વેદના બે કાંડ છે, એક કર્મકાંડ અને એક જ્ઞાનકાંડ.

એ બંને કાંડના અધિકારી તથા વિષય^૨ ભિન્ન ભિન્ન છે. એટલા-
માટે જ્ઞાનનો તથા કર્મનો પરસ્પર અંગાંગીભાવ (જ્ઞાનઅંગ અને
કર્મઅંગ) કેમ સંભવે? અર્થાત ન સંભવે.

જેમ જ્ઞાનકર્મ પ્રકરણમાં નથી તેમ કર્મ પણ જ્ઞાનપ્રકરણમાં નથી
એમ કહે છે.

જ્ઞાનં કર્મણિ ન સ્યાજ્જ્ઞાને કર્મેદમપિ તથા ન સ્યાત્ ।

કથમનયોરુભયોસ્તત્તપનતમોવત્સમુચ્ચયો ઘટતે ॥

જેમ જ્ઞાનકર્મ પ્રકરણમાં સંભવે નહીં તેમ કર્મ પણ જ્ઞાન-
પ્રકરણમાં સંભવે નહીં, માટે કર્મ તથા જ્ઞાન જે સૂર્ય તથા અંધ-
કારની પેઠે પરસ્પર વિરોધી છે તેમની એક અધિકારીને વિષે
સાથે સ્થિતિ કેમ સંભવે? નજ સંભવે.

અવિદ્યા નિવૃત્ત થવા પછી કર્મની કે ઉપાસનાની કોઇની પણ અપેક્ષા
નથી એમ કહે છે.

તસ્માન્મોહનિવૃત્તૌ જ્ઞાનં ન સહાયમન્યદર્શયતે ।

યદ્વદ્ધનતરતિમિરપ્રકરપરિધ્વંસને સહસ્રાંશુઃ ॥

તે કારણ માટે જેમ ગાઢ અંધકારને દૂર કરવામાં સૂર્યના-
રાયણને અન્યની સહાયતા જોઇતી નથી તેમજ જ્ઞાનને અજ્ઞાન
નિવૃત્ત કરવામાં અન્યની એટલે કર્મની કિંવા ઉપાસનાની સહા-
યતાની અપેક્ષા નથી.

જ્ઞાન શબ્દનો અર્થ કહે છે.

૧ કર્મનો અધિકારી દેહાભિમાની છે અને જ્ઞાનનો અધિકારી દેહાભિ-
માનરહિત પુરૂષ છે. ૨ કર્મકાંડનો વિષય ધર્મ છે અને જ્ઞાનકાંડનો વિષય
બ્રહ્મ છે.

**જ્ઞાનં તદેવમમલં સાક્ષી વિશ્વસ્ય ભવતિ પરમાત્મા ।
સંબધ્યતે ન ધર્મૈઃ સાક્ષી તૈરેવ સચ્ચિદાનન્દઃ ॥**

જે સંપૂર્ણ વિશ્વના સાક્ષી પરમાત્મા છે તેજ નિર્મળ જ્ઞાન-સ્વરૂપ છે. જે જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માને અવિધાવડે કલ્પિત કર્તૃત્વ ભોક્તૃત્વ આદિ ધર્મોનો સ્પર્શ પણ થતો નથી માટે તે સચ્ચિદ-દાનંદસ્વરૂપ સાક્ષી છે; તે ધર્મો એટલે કર્તૃત્વાદિ ધર્મવાળો નથી.

પ્રશ્ન.—જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા કલ્પિત ધર્મોની સાથે સંબંધ પા-મતો નથી ત્યારે તેનું સાક્ષીપણું કયા સંબંધવડે છે ?

**રજ્જ્વાદેરુરગાઘૈઃ સંબન્ધસ્તસ્ય દૃશ્યસંબન્ધઃ ।
સતતમસજ્ઞોઽયમિતિ શ્રુતિરપ્યમુમર્થમેવ સાધયતિ ॥**

ઉત્તર.—જેમ રજ્જુ આદિ વસ્તુઓનો, પોતાને વિષે આ-રોપેલ સર્પભાણા, પાણીનો રેલો ઇત્યાદિની સાથે જેમ દૃશ્ય સં-બંધ (દેખાય તેટલોજ સંબંધ) છે, તેમજ આત્મા જે દ્રષ્ટા, તેનો કર્તૃત્વાદિ દૃશ્ય ધર્મોની સાથે દૃશ્ય અથવા આધ્યાસિક સંબંધ છે. અન્ય સંયોગ સમવાય આદિ સંબંધ નથી. કારણ કે આત્મા સદા અસંગ એટલે સર્વ સંબંધ રહિત છે. આત્માના અસંગપણાને શ્રુતિ પણ પ્રતિપાદન કરેછે. ત્યાં શ્રુતિ—અસંગો નહિ સજ્જતે. અર્થ—આત્મા અસંગ હોવાથી કોઈ વસ્તુમાં પણ આસક્ત થતો નથી.

બ્રહ્મના સ્વરૂપથી ભિન્ન ધર્મોઆદિ કોઈ પણ વસ્તુ નથી માટે બ્રહ્મને સંબંધની અપેક્ષા નથી એમ કહેછે.

**કર્તૃ ચ કર્મ ચ यस્ય સ્ફુરતિ બ્રહ્મૈવ તત્ર જાનાતિ ।
યસ્ય ન કર્તૃ ન કર્મ સ્ફુટતરમયમેવ વેદિતું ક્રમતે ॥**

જેને કર્તાપણું તથા કર્મનું સ્વરૂપ સ્ફુરે છે તેજ અક્ષરૂપ છે; કારણ કે કર્તા તથા કર્મના સ્ફુરણરૂપ છે. કર્તા તથા કર્મ તો અક્ષને જાણતાં નથી, કારણ કે તેઓ તો કંઈ વસ્તુજ નથી. માટે અક્ષ, કે જે કર્તા પણ નથી અને કર્મ પણ નથી, તેજ સર્વને જાણે છે.

પ્રશ્ન.—ત્યારે કર્તાપણું જે પ્રતીત થાય છે તેની શી ગતિ?

કર્તૃત્વાદિકમેતન્માયાશક્ત્યા પ્રતીયતે નિશ્ચિલમ્ ।
ઇતિ કેચિદાહુરેષા भ्रान्तिर्ब्रह्मातिरेकतो नान्यत् ॥

ઉત્તર.—કર્તાપણું, ભોક્તાપણું, ઇત્યાદિ સર્વ આત્માને વિષે જે પ્રતીત થાય છે તે સત્ય માયાશક્તિવડે પ્રતીત થાય છે એમ કેટલાએક વાદીઓ કહે છે પરંતુ એ તેઓની ભ્રાંતિ છે; કારણ કે અક્ષવિના માયા આદિ કોઈ પણ પદાર્થ છેજ નહીં. શ્રુતિ પણ કહે છે કે એકમેવાદ્વિતીયં બ્રહ્મ નેહ નાનાસ્તિ કિંચન (એક અદ્વિતીય અક્ષજ છે એ અક્ષને વિષે કોઈ પણ પ્રકારનો ભેદ નથી.)

એ પ્રકારે અદ્વૈતસ્વરૂપ અક્ષનું જ્ઞાન થયું એટલે સંપૂર્ણ વિશ્વનું જ્ઞાન થઇ જાય છે તે વાત કહે છે.

तस्मिन् ब्रह्मणि विदिते विश्वमशेषं भवेदिदं विदितम् ।
कारणमृदि विदितायां घटकरकाद्या यथाऽवगम्यन्ते ॥

ઘટ આદિનું કારણ મૃત્તિકાનું જ્ઞાન થવાથી ઘટાદિ સર્વે ઘટો માટીજ છે એમ માટીનાં કાર્યમાત્રનું જ્ઞાન થઇ જાય છે; તેમજ શ્રુતિએ પ્રતિપાદન કરેલ અદ્વૈત અક્ષનું જ્ઞાન થવાથી સંપૂર્ણ પ્રપંચ કે જે તેનું એટલે અક્ષનું કાર્ય છે, તેનું પણ જ્ઞાન થાય છે.

બ્રહ્મજ સર્વતું કારણ છે તે વિના અન્ય કોઈ કારણ નથી એ વાત્તા કહે છે.

તદિદં કારણમેકં વિગતવિશેષં વિશુદ્ધચિદ્રૂપમ્ ।

તસ્માત્સદેકરૂપાન્માયોપહિતાદભૂદશેષમિદમ્ ॥

સર્વ ધર્મ રહિત તથા શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ તથા એક આ બ્રહ્મજ જગત્રૂપ કાર્યતું કારણ છે. સત્ય તથા ભેદ રહિત અને માયા ઉપાધિસહિત તે બ્રહ્મથીજ આ સંપૂર્ણ જગત્ ઉત્પન્ન થયું છે. કેટલાએક વાદીઓ માયા આદિ પદાર્થો જે જગત્તું કારણ માને છે તે યોગ્ય નથી.

કેટલાએક વાદીઓ કારણને અસત્ માને છે તેમના પક્ષતું ખંડન કરે છે.

કારણમસદિતિ કેચિત્ કથયન્ત્યસતો ભવેન્ન કારણતા ।

અકુરજનની શક્તિઃ સતિ खलु बीजे समीक्ष्यते सकलैઃ ॥

કેટલાએક વાદીઓ કહે છે કે જગત્તું કારણ અસત્ છે, પરંતુ તે પક્ષ સંભવતો નથી, કારણ કે અસત્ એટલે જે વસ્તુ છેજ નહીં તેતું કારણપણું સંભવે નહિ. જે બીજ એવી વસ્તુ છે તોજ તેમાં અંકુરને ઉત્પન્ન કરનારી શક્તિ લોકોના જ્ઞેવામાં આવે છે, બીજવિના કોઈપણ કાળે અંકુર ઉત્પન્ન થાય નહીં. તેમજ જગત્તું કારણ કોઈ ન હોય તો જગત્ની ઉત્પત્તિ થઈ શકે નહીં.

ફરી અસત્ કારણવાદનું નિવારણ કરે છે.

કારણમસદિતિ કથયન્ વન્ધ્યાપુત્રેણ નિર્વહેત્કાર્યમ્ । *

કિંચ મૃગતૃણિકામ્ભઃ પીત્વોદન્યાં મહીયસીં શમયેત્ ॥

જે વાદી જગત્તું કારણ અસત્ કહે છે તે વાંઝણીના દીકરાવડે પ્રજાની ઉત્પત્તિ કરી શકે ખરો. તથા ઝાંઝવાનાં પાણી

પી ને પોતાની અત્યંત તરશ મટાડી શકે ખરો. તાત્પર્ય જે જેમ વાંઝણીનો દીકરો તથા ઝાંઝવાનું જળ છેજ નહીં તેથી તે-મનાથી પ્રજાની ઉત્પત્તિ તથા તૃણાની નિવૃત્તિ થતી નથી તે-મજ જગતનું કારણ અત્યંત અસત્ હોય તો તેથી જગતરૂપ કાર્ય ઉપજી શકે નહિ.

અસત્ કારણવાદ શ્રુતિવડે તથા યુક્તિવડે સંભવતો નથી એ વાત કહેછે.

યસ્માન્ન સૌયમસતો વાદઃ સંભવતિ શાસ્ત્રયુક્તિભ્યામ્ ।

યસ્માત્સદેવ તત્ત્વં સર્વેષાં કારણં ભવતિ જગતામ્ ॥

અસત્ પદાર્થનું કારણપણું સંભવતું નથી માટે પૂર્વે કહેલો અસત્ કારણવાદ શાસ્ત્ર એટલે શ્રુતિવડે^૧ તથા યુક્તિવડે^૨ સંભવતો નથી તેથી સત્યસ્વરૂપ બ્રહ્મજ સર્વ જગતનું કારણ છે.

પ્રશ્ન.—જે જગતનું કારણ સત્યબ્રહ્મ હોય તો એક બ્રહ્મ અને બીજું જગત્ એ પ્રકારે અદ્વૈતપણાની હાનિ થશે ?

જગદાકારતયાઽપિ પ્રથતે ગુરુશિષ્યવિગ્રહતયાપિ ।

બ્રહ્માદ્યાકારતયાપિ, પ્રતિભાતીદં પરાત્પરં તત્ત્વમ્ ॥

ઉત્તર.—સર્વથી પર જે બ્રહ્મસ્વરૂપ છે તેજ જગતરૂપે, ગુરુ શિષ્યના આકારમાં તથા હિરણ્યગર્ભ આદિ સર્વ દેવસ્વરૂપે પ્ર-સિદ્ધ પામેછે. તાત્પર્ય જે વિવિધાકારવાળું સંપૂર્ણ વિશ્વ બ્રહ્મને વિષેજ કલ્પિત છે, માટે કલ્પિત વસ્તુવડે દ્વૈતાપત્તિ થઈ શકે નહીં.

૧ સદેવ સોમ્યેદમગ્ર આસીત્ (હે પ્રિયદર્શન ! સૃષ્ટિ થયા પહેલાં આ જગત્ સત્યબ્રહ્મરૂપજ હતું. ૨ વાંઝણીનો પુત્ર સસલાનું શીંગ ઈલાદિ અ-સત્ પદાર્થથી કાર્યની ઉત્પત્તિ દેખાતી નથી માટે અસત્ પદાર્થથી જગત્ની ઉત્પત્તિ સંભવે નહિ.

બ્રહ્મજ્ઞ અજ્ઞાનવડે જગત્રૂપે મિથ્યા ભાસેછે એ વાત્તી કહી હવે કેટલાએક અધિવેશી મૂઢજનો માનેછે કે જગત્ સત્ય છે તથા બ્રહ્મથી ભિન્ન છે; એ તેઓનું માનવું વારંવાર જન્મ-મરણ આપનાર છે એમ કહેછે.

સત્યં જગદિતિ ભાનં સંસૃતયે સ્યાદપકચિત્તાનામ્ ।

તસ્માદસત્યમેતન્નિશ્ચિલં પ્રતિપાદયન્તિ નિગમાન્તાઃ ॥

આ જગત્ બ્રહ્મથી ભિન્ન છે તથા સત્યસ્વરૂપ છે એવું જ્ઞાન, જેઓના ચિત્તમાં અદ્વૈત વાસનાનો ઉદય નથી થયો તથા જેઓની ઉપર શ્રી સદ્ગુરૂનાં કૃપાકટાક્ષ પડ્યાં નથી તેવા હતભાગ્ય જનોને વારંવાર જન્મ-મરણનું કારણ થાયછે, શ્રુતિ ભગવતી પણ કહેછે કે યદા હોવૈષ ઇતસ્મિન્નુદરમન્તરં કુરુતે અથ તસ્ય મયં મવતિ (જ્યારે આ, (પુરૂષ) આ બ્રહ્મને વિષે લેશ પણ ભેદ કરેછે—માનેછે તેને જન્મ-મરણરૂપ ભય ઉત્પન્ન થાયછે.) માટે આ સમગ્ર જગત્ સત્યસ્વરૂપ બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી એમ ઉપનિષદો પ્રતિપાદન કરેછે.

હવે રાગાદિ દોષ રહિત અંતઃકરણવાળા અધિકારી પુરૂષોને સર્વ બ્રહ્મરૂપ છે એમ વેદ બોધન કરેછે તે વાત બતાવે છે.

પરિપક્વમાનસાનાં પુરુષવરાણાં પુરાતનૈઃ સુકૃતૈઃ ।

બ્રહ્મૈવેદં સર્વં જગદિતિ ભૂયઃ પ્રબોધયત્યેષઃ ॥

શ્રવણ મનન આદિ સાધનોવડે જેની બુદ્ધિ સ્વસ્વરૂપને વિષે સ્થિરતાને પામી છે તથા જેમણે પોતાનાં જન્મોંતરનાં અનેક સુકૃતોવડે પોતાના આત્માથી અભિન્નપણે બ્રહ્મનો અનુભવ કર્યોછે એવા ઉત્કૃષ્ઠ અધિકારીઓને, “સઘળું જગત્ બ્રહ્મરૂપ છે” એમ ઉપનિષદ વારંવાર બોધન કરેછે તાત્પર્ય જે સર્વે સ્થિતિદં બ્રહ્મ

(આ સંપૂર્ણ પ્રપંચ બ્રહ્મરૂપ છે) એમ શ્રુતિ કહેછે મારે બ્રહ્મથી ભિન્ન કોઈ પણ વસ્તુ નથી.

પ્રશ્ન.—જ્યારે બ્રહ્મજી ભાસેછે, બીજું કંઈ પણ ભાસતું નથી અને વેદાન્ત પણ એ પ્રમાણેજ પ્રતિપાદન કરેછે ત્યારે સર્વને તેપ્રમાણે ભાન કેમ થતું નથી ?

અનવગતકાશ્ચનાનાં ભૂષણધીરેવ ભૂષણે હૈમે ।

एवमविवेकभाजां जगति जनानां न तालिकी धिषणा ॥

ઉત્તર.—બાળક વગેરે જેઓ સુવર્ણને ઓળખતા નથી તેમને સુવર્ણના અલંકારમાં કેવળ અલંકાર બુદ્ધિ છે; તે સુવર્ણનો છે છતાં તેમાં સુવર્ણ બુદ્ધિ નથી, તેમજ આ લોકમાં જે આત્મસ્વરૂપને જાણતા નથી તેવા જનોને આ સંપૂર્ણ જગત્ બ્રહ્મરૂપ છે એવું જ્ઞાન થતું નથી.

અદ્વિતીય બ્રહ્મ જે સદા પ્રત્યક્ષ છે તે અવિવેકી પુરુષોને પરોક્ષ સરખું ભાસે છે એમ હવે બતાવેછે.

अहमालम्बनसिद्धं कस्य परोक्षं भवेदिदं ब्रह्म ।

तदपि विचारविहीनैरपरोक्षयितुं न शक्यते मुग्धैः ॥

હું છું, હું જાણું છું, એ પ્રકારના અનુભવવડે જે બ્રહ્મ લોકોમાં પ્રસિદ્ધ છે, તે કેને પરોક્ષ છે ? કોઈને પરોક્ષ નથી; તથાપિ શ્રુતિના અર્થનો વિચાર કરવામાં અસમર્થ અજ્ઞાન મનુષ્યો તેનો સાક્ષાત્કાર કરી શકતા નથી.

પ્રશ્ન.—સર્વ બ્રહ્મરૂપજી હોય તો મનુષ્યનો લૌકિક તથા શાસ્ત્રીય બ્યવહાર કેમ બની શકે ?

अहमिदमिति च मतिभ्यां सततं व्यवहरति सर्वलोकोऽपि ।
प्रथमा प्रतीचि चरमा निवसति वपुरिन्द्रियादि बाह्यार्थे ॥

ઉત્તર.—‘હું’ અને ‘આ’ એ બે પ્રકારની બુદ્ધિવડે બધાં મનુષ્યો નિરંતર વ્યવહાર કરે છે. એ બે પ્રકારની બુદ્ધિમાં હું એવી બુદ્ધિ શરીરમાં સ્થિત આત્માને વિષય કરનારી છે તથા આ એવી બુદ્ધિ શરીર ઇન્દ્રિય આદિ સંપૂર્ણ બાહ્ય પદાર્થને વિષય કરનારી છે. હું એવી બુદ્ધિનો વિષય ને આત્મા તથા આ એવી બુદ્ધિનો વિષય ને શરીર ઇન્દ્રિય આદિ અનાત્મ પદાર્થો તેમનો અનાદિ અજ્ઞાનને લીધે પરસ્પર આરોપ થવાથી આ દેહ હું છું, આ મારું છે. એ પ્રકારનો અનાદિકાલથી લોક વ્યવહાર ચાલ્યો આવે છે.

બાહ્ય સ્થૂળ શરીરો આદિ ને વિષે હુંબુદ્ધિ કેવળ ભ્રાંતિરૂપ છે તે કહે છે.

वपुरिन्द्रियादिविषयाहंबुद्धिश्चेन्महत्सौ भ्रान्तिः ।

अतस्मिंस्तद्बुद्धिरित्यध्यासेन शास्यमानत्वात् ॥

‘શરીર ઇન્દ્રિયાદિક હું છું’ એવી બુદ્ધિ ને થાય તો તે બુદ્ધિ ભ્રાંતિ અથવા અધ્યાસરૂપ રહે છે. કારણ કે “ને વસ્તુ ને પદાર્થ રૂપે નથી તેને વિષે તે પદાર્થની બુદ્ધિને અધ્યાસ (ભ્રમ) કહેવો” એવું શારીરક ભાષ્યમાં અધ્યાસનું લક્ષણ આપ્યું છે. આ લક્ષણ, દેહ ઇન્દ્રિયાદિ ને આત્મા નથી તેને વિષે કરાતી અહંબુદ્ધિને વિષે લાગુ થઈ શકે છે.

‘હું’ એવી બુદ્ધિ તથા ‘આ’ એવી બુદ્ધિ આત્માને વિષે કલ્પિત છે માટે આત્માન અહંબુદ્ધિ (હું એવી બુદ્ધિ) નો વિષય છે એમ કહે છે.

तस्मादशेषसाक्षी परमात्मैवाहमर्थ इत्युचितम् ।

अजडवदेव जडोयं सत्संबन्धाद्भवत्यहङ्कारः ॥

અહંકારાદિક, આત્માનેવિષે કલ્પિત છે માટે, સર્વનો સાક્ષી આત્માજ 'હું' શબ્દનો અર્થ છે અર્થાત્ હું એવો શબ્દ આત્માનેજ કહેનાર છે એમ માનવું યોગ્ય છે. એ અહંકાર જડ છે તથાપિ ચેતનના સંબંધને ક્ષીણે પોતે ચેતન સરખો જણાય છે.

હવે હું એવી પ્રતીતિનો વિષય આત્માજ છે એમ કહેછે.

તસ્માત્ સર્વશરીરેષ્વહમહમિત્યેવ ભાસતે સ્પષ્ટઃ ।

યઃ પ્રત્યયો વિશુદ્ધસ્તસ્ય બ્રહ્મેવ ભવતિ મુખ્યાર્થઃ ॥

તે કારણ માટે, 'હું' 'હું', એ પ્રકારે સર્વ શરીરોમાં પ્રકટ તથા એકસરખું જ્ઞાન જણાય છે તે જ્ઞાનનો મુખ્ય વિષય બ્રહ્મજ છે.

અહંકારનો મુખ્ય અર્થ બ્રહ્મજ છે એ વાત કહી તેને દષ્ટાંતવડે સિદ્ધ કરેછે.

ગોશન્દાદિવ ગોત્વં તદપિ વ્યક્તિઃ પ્રતીયતેઽર્થતયા ।

અહમર્થઃ પરમાત્મા તદ્વચ્છાન્ત્યા ભવત્યલક્ષારઃ ॥

જેમ ગો શબ્દવડે તેના મુખ્ય અર્થ ગોત્વ જાતિનો બોધ થાય છે અને તે ગોત્વજાતિનો^૧ સંબંધ ગોવ્યક્તિની^૨ સાથે હોય છે માટે ગો શબ્દવડે ગોવ્યક્તિનો પણ બોધ થાય છે તેજ પ્રમાણે અહં શબ્દનો મુખ્ય અર્થ તો પરમાત્માજ છે પરંતુ બ્રાંતિવડે અહં શબ્દનો અર્થ અહંકાર પણ થાયછે.

૧ ગોત્વ (ગાયપણું) નામનો બધી ગાયમાં રહેલો અન્ય પશુઓથી જુદાઇ બતાવનારો ધર્મ. ૨ દરેક ગાયનું શરીર તે ગોવ્યક્તિ.

અહંકાર પણ હું એવી પ્રતીતિનો વિષય છે માટે અહંકારને વિષે પણ કર્તાપણું આદિ ધર્મોનો આરોપ થાય છે એમ કહે છે.

**દગ્ધલાદિકમયસઃ પાવકસજ્જેન ભાસતે યદ્વત્ ।
તદ્વચ્ચેતનસજ્ઞાદહમિતિ પ્રતિભાતિ કર્તૃતાદીનિ ॥**

જેમ લોહને વિષે આળવાનો ધર્મ અગ્નિના સંયોગવડેજ ભાસે તેમજ અહંકાર પણ ચેતનને વિષે અધ્યસ્ત (આરોપિત) હોવાથી, તેને વિષે કર્તૃત્વ લોકૃત્વ આદિ ધર્મો ભાસે છે.

તે કારણમાટે અહંવૃત્તિનો વિષય આત્માજ છે એમ સદા ચિંતન કરવું. અન્ય વસ્તુનું ચિંતન કરવું નહિ એમ કહે છે.

**દેહેન્દ્રિયાદિદૃશ્યવ્યતિરિક્તં નિર્મલમતુલમદ્વૈતમ્ ।
અહમર્થમિતિ વિદિત્વા તદ્વ્યતિરિક્તં ન કલ્પયેદન્યત્ ॥**

જે શરીર ઇન્દ્રિય આદિથી વિલક્ષણ છે, જેને વિષે અવિ-
ધાનો લેશ પણ નથી, જેના સરખો કોઈ પણ પદાર્થ નથી;
તથા જે હું એવી પ્રતીતિનો વિષય છે, તે બ્રહ્મ હું છું એમ જા-
ણીને બ્રહ્મથી ભિન્ન કોઈ પણ વસ્તુનો વિચાર કરવો નહિ, કેવ-
ળ બ્રહ્મચિંતનજ કરવું.

આત્મા ‘હું’ એવી પ્રતીતિનો વિષય હોવાથી સર્વ શરીરરૂપ ઉપાધિ-
ઓમાં એક સરખોજ છે તથાપિ ઉપાધિના ભેદને ક્ષીણે આત્માનો પણ ભેદ
થવાથી ઉપાધિક આત્માઓના અનુભવની વિચિત્રતા દેખાય છે એમ બતાવે છે.

**યદ્વત્સુખદુઃખાનામનુભવભેદાદ્વિચિત્રતા દેહે ।
તદ્વદિહ સત્યભેદેપ્યનુભવવૈચિત્ર્યમાત્મનામેષામ્ ॥**

જેમ આ એકજ શરીરમાં ‘મારા હાથમાં સુખ છે અથવા

મારા હાથમાં દુઃખ છે, મારા માથામાં સુખ છે, અથવા મારા માથામાં દુઃખ છે' એ પ્રકારે સુખ-દુઃખનો ભેદ માણુમ પડે છે. તેમજ આ સંસારમાં આત્મા એક છતાં પણ તેમની દેહ અંતઃ-કરણુ આદિ ઉપાધિ ભિન્ન ભિન્ન હોવાથી તેમના અનુભવમાં વિચિત્રપણું જણાય છે. જેમ કે કોઇ આ જગતને સત્ય કહેછે, કોઈ અસત્ય કહેછે, કોઈ સત્ અસત્ય કહેછે, કોઈ જગતને આત્માથી ભિન્ન કહેછે, કોઈ અભિન્ન કહેછે તથા કોઈ ભિન્ન ભિન્ન કહેછે ઇત્યાદિ.

આ સંસાર કે જેને વિષે જીવોના વિચિત્ર અનુભવની પ્રતીતિ થાય છે, તેનું શું કારણ છે, તેનું સ્વરૂપ કયા પ્રકારનું છે, ઇત્યાદિ તર્કો કરવા નહિ, કારણ કે સંપૂર્ણ સૃષ્ટિ માયાનું કાર્ય છે એમ કહેછે.

કિમિદં કિમસ્ય રૂપં કથમેતદ્ભૂદમુષ્ય કો હેતુઃ ।

इति न कदापि विचिन्त्यं चिन्त्यं मायेति धीमता विश्वम् ॥

આ જગત શું છે? આનું રૂપ શું છે? એ કેમ ઉપજ્યું? તથા એનું કારણ શું છે? એવો વિચાર જ્ઞાનવાન પુરુષે કોઈ પણ કાળે કરવો નહિ, પણ આ જગત કેવળ માયા છે તથા ચૈતન્યજ પ્રપંચરૂપે સ્ફુરે છે એવોજ વિચાર કરવો.

દર્શાવડે જગત્ તથા બ્રહ્મનો અભેદ સાધેછે.

दन्तिनि दारुविकारे दारु तिरो भवति सोऽपि तत्रैव ।

जगति तथा परमात्मा परमात्मन्यपि जगत्तिरोधत्ते ॥

લાકડાના બનાવેલા હાથીમાં, આળકને લાકડું ન દેખાતાં કેવળ હાથીનું સ્વરૂપજ ભાસેછે અને લાકડાંને આળખનાર મો-હોટી ઉમરના માણસને તો લાકડાંમાં હાથીનો તીરેભાવ થઇ જાયછે અર્થાત્ તેને હાથી ન ભાસતાં લાકડુંજ ભાસે છે; તેમજ

અજ્ઞાની જનને જગત્માં પરમાત્માનો તિરોભાવ થાય છે તથા જ્ઞાનીને પરમાત્મામાં જગત્નું તિરોધાન થાય છે એટલે કે અજ્ઞાનીને જગત્ જ લાગે છે, પરમાત્માનું ભાન થતું નથી. અને જ્ઞાનીને પરમાત્મા જ લાગે છે, જગત્ લાગતું નથી.

પ્રશ્ન.—આ માયામાત્ર જગત્ રૂપી ચિત્ર ક્યાં રહે છે, તથા કેણે ઉત્પન્ન કર્યું ?

આત્મમયે મહતિ પટે વિવિધજગચ્ચિત્રમાત્મના લિખિતમ્ ।

સ્વયમેવ કેવલમસૌ પश्यन् प्रमुदं प्रयाति परमात्मा ॥

ઉત્તર.—આત્મારૂપી વિસ્તીર્ણુ (વ્યાપક) પટમાં, આત્મા એજ, પોતાની ઇચ્છારૂપી કુંચીવડે વિવિધ રૂપોવાળું જગત્ રૂપ ચિત્ર ચિતર્યું છે. અને તેને, પરમાત્મા પોતેજ ભેદ આનંદ પામે છે. તાત્પર્ય જે જેમ કોઈ ચિત્રકાર પોતાની ઇચ્છાવડે અત્યંત ઉત્તમ ચિત્ર કાઢીને તેને હાથમાં લઈ વારંવાર ભેદને પોતે પ્રસન્ન થાય છે. તેમજ પરમાત્મા પોતાને વિષે આ જગત્ નામનું ચિત્ર રચી તેને પોતેજ ભેદ પ્રસન્ન થાય છે. યોગિતદૃશ્યમાં કહ્યું છે કે—જગચ્ચિત્ર સમાલિખ્ય સ્વેચ્છાતૂલિકયાત્મનિ ॥ સ્વયમેવ સમાલોક્ય પ્રીણાતિ ભગવાન્નિશ્વઃ ॥ ભગવાન્ શિવ, પોતાની ઇચ્છારૂપી કુંચીવડે જગત્ રૂપ ચિત્ર પોતાને વિષેજ કાઢીને, તથા તેને પોતેજ ભેદને પ્રસન્ન થાય છે.

જે કંઈ લાગે છે તે સઘળું બ્રહ્મ જ લાગે છે એવો વિદ્વાનોનો અનુભવ બતાવે છે.

चिन्मात्रममलमक्षयमद्वयमानन्दमनुभवारूढम् ।

ब्रह्मैवास्ति तदन्यन्न किञ्चिदस्तीति निश्चयो विदुषाम् ॥

ચૈતન્યસ્વરૂપ, નિર્મળ, અવીનાશી, દ્વૈતરહિત, આનન્દસ્વરૂપ તથા અનુભવવડેજ જાણી શકાય એવું બ્રહ્મજ છે તેવિના કોઈ પણ વસ્તુ નથી એવો તત્ત્વવિત મહાત્માઓનો નિશ્ચય છે. વાર્ત્તિકકાર શ્રી સુરેશ્વરાચાર્યે કહ્યું છે કે—‘કદાચિદ્ વ્યવહારે તુ દ્વૈતં યદ્યપિ પश्यति ॥ बोधात्मव्यतिरेकेण न पश्यति चिदन्वयात् ॥ किं तु पश्यति मिथ्यैव दिङ्मोहेंदुविभागवित् ॥ मनुष्य, अवलार કાળમાં જો કે દ્વૈતને જુવે છે તથાપિ સર્વત્ર ચૈતન્ય આત્મ હોવાથી જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માથી ભિન્ન પરાર્થને દેખતો નથી. જેમ દિગ્મુઢ થએલો પૂર્વદિશાને પશ્ચિમદિશા કેવળ ભ્રાંતિથી જાણે છે તથા નેત્રને વિષે તિમિરઆદિ દોષવાળો પુરુષ એક ચંદ્રમાને વિષે બે ચંદ્રમા કેવળ ભ્રાંતિથી મિથ્યાજ દેખે છે તેમજ આ જગતને કેવળ મિથ્યાજ દેખે છે.

પ્રશ્ન.—જો બ્રહ્મથી ભિન્ન કોઈ વસ્તુ નહોતી તો વિદ્યા અવિદ્યાદિ ભેદો શ્રુતિએ કહ્યા છે તેને માટે શું સમાધાન છે ?

व्यवहारस्य दशेयं विद्याविद्येति वदेपरिभाषा ।

नास्त्येव तत्त्वदृष्ट्या तत्त्वं ब्रह्मैव नान्यदस्त्यस्मात् ॥

ઉત્તર.—શાસ્ત્રીય અવલાર તથા લૌકિક અવલારની સિદ્ધિને માટે વિદ્યા તથા અવિદ્યા એવાં બે મોહોટાં નામ આપ્યાં છે. સિદ્ધાંતની નજરે જોતાં તો વિદ્યાનું તથા અવિદ્યાનું સ્વરૂપજ નથી એક બ્રહ્મવસ્તુજ છે તે વિના બીજી કોઈ પણ વસ્તુ નથી. શ્રુતિ પણ કહે છે નેહનાનાસ્તિ કિંચન—ભાવાર્થ—બ્રહ્મથી ભિન્ન કોઈ પણ વસ્તુ નથી. ‘બ્રહ્મથી ભિન્ન વસ્તુઓ પણ છે’ એવા દ્વૈતવાદીઓના મતમાં પણ ‘છે’ શબ્દવડે, અસ્તિત્વરૂપે બ્રહ્મજ કહેવામાં આવે છે એમ કહે છે.

અસ્ત્યન્યદિતિ મતં ચેત્તદપિ બ્રહ્મૈવ ચાસ્તિતારૂપમ્ ।
વ્યતિરિક્તમસ્તિતાયા નાસ્તિતયા શૂન્યમેવ તત્સિદ્ધમ્ ॥

અહમથી ભિન્ન વસ્તુપણુ છે એવો જો કોઈ વાદીઓનો મત હોય તો તે અન્ય વસ્તુ પણુ અસ્તિત્વરૂપે અહમજ છે. કારણ કે અસ્તિત્વ અહમવિના અન્ય સ્થળે નથી. માટે અહમરૂપ અસ્તિત્વને એક પક્ષે રાખતાં શેષ નાસ્તિત્વ (કંઈ નહિ તે) રહું—અર્થાત્ શૂન્ય રહું, માટે અહમથી ભિન્ન વસ્તુને માનનારા વાદીઓનો શૂન્યમત સિદ્ધ થયો.

પ્રશ્ન.—અહમથી ભિન્ન વસ્તુ કોઈ પણુ જ્ઞાનીને ભાસતી નથી ત્યારે તેમનો બ્યવહાર શી રીતે થઈ શકે?

તત્ત્વાવબોધશક્ત્યા સ્થિરતયા બાધિતાઽપિ સા માયા ।
આદેહપાતમેષામાભાત્યાત્માપ્યયં નિજો વિદુષામ્ ॥

ઉત્તર.—અદ્વૈત આત્મવસ્તુના જ્ઞાનના સામર્થ્યવડે મિથ્યાત્વ નિશ્ચયવડે માયાનો બાધ થયા છતાં પણુ, શરીરના સ્થિતિકાળ-પર્યંત, લોકપ્રસિદ્ધ શરીર બ્યવહારરૂપ માયા, મિથ્યા થયા છતાં પણુ ભાસેછે તથા પોતાનું સ્વરૂપ પણુ સમિચ્છદાનંદ સ્વરૂપે ભાસેછે.

પ્રશ્ન.—શરીરની જ્યાંસુધી સ્થિતિ છે ત્યાંસુધી વિદ્વાનને તેમજ અવિદ્વાનને એક સરખી રીતે સંસારનું ભાન થાયછે ત્યારે વિદ્વાનમાં તથા અવિદ્વાનમાં તફાવત શો?

एष विशेषो विदुषां पश्यन्तोऽपि प्रपञ्चसंसारम् ।
पृथगात्मनो न किंचित्पश्येयुः सफलनिगमनिर्णीतात् ॥

જ્ઞાનીપુરૂષો ઇન્દ્રિયોવડે બ્યવહાર કરતાં છતાં પણુ એ મા-

યિક સંસારવ્યહારને સધળાં ઉપનિષદનાં વાક્યોવડે જોના સ્વરૂપનો નિશ્ચય થયો છે એવા પોતાના આત્માથી લેશપણુ ભિન્ન દેખતા નથી અને અજ્ઞાનીઓ દેખેછે એટલોજ જ્ઞાની અજ્ઞાનીમાં તફાવત છે.

અદ્વૈત વાસનાયુક્ત બ્રહ્મનિષ્ઠ મહાત્માઓને કંઈ બાણવાયોગ્ય કે કરવા યોગ્ય નથી તે વાત હવે કહેછે.

किं चिन्त्यं किमचिन्त्यं किं कथनीयं किमप्यकथनीयम् ।

किं कृत्यं किमकृत्यं निखिलं तदिति जानतां विदुषाम् ॥

સંપૂર્ણ પ્રપંચ બ્રહ્મરૂપજ છે એમ બાણનારા તથા દેહધંદ્રિયાદિના અધ્યાસ રહિત તત્ત્વજ્ઞાની મહાત્માઓને ચિંતન કરવાયોગ્ય શું છે? નહિ વિચારવાયોગ્ય પદાર્થ કયો છે? અન્યને કહેવાયોગ્ય શું છે? નહિ કહેવા યોગ્ય શી વસ્તુ છે? શું કરવાનું છે? તથા શું કરવાયોગ્ય નથી? અર્થાત્ તેવા મહાત્માઓને કોઈ પણ પદાર્થ વિચારવાયોગ્ય નથી, કોઈ નહિ વિચારકરવા યોગ્ય નથી, કોઈ પદાર્થ કહેવાનો નથી, કોઈ છાનો રાખવાયોગ્ય નથી, કોઈ કરવાયોગ્ય નથી તથા કોઈ ન કરવાયોગ્ય નથી. કારણ કે તેમની તો સર્વ કામના પૂર્ણ થએલી હોય છે.

પૂર્વે કહ્યા તેવા તત્ત્વજ્ઞાનીઓને બંધમોક્ષ આદિ અવહાર પણ હોતો નથી એ વાત કહેછે.

निखिलं दृश्यविशेषं दृग्रूपत्वेन पश्यतां विदुषाम् ।

बन्धो नाऽपि न मुक्तिर्न च परमात्मलमपि न जीवलम् ॥

જે જ્ઞાની મહાત્માઓ, મિથ્યા સંપૂર્ણ દૃશ્ય પદાર્થો દ્રષ્ટા ચૈતન્યસ્વરૂપજ છે; એમ સાક્ષાત્ અનુભવે છે, તેમને બંધ નથી, મુક્તિ નથી, ઈશ્વરપણું નથી, તથા જીવપણું નથી કંઈ પણ નથી.

શ્રવ બ્રહ્મતું જે ઐક્યજ્ઞાન પ્રતિપાદન કર્યું તેજ સર્વ ઉપનિષદોનું તાત્પર્ય છે તથા તેજ પ્રમાણભૂત છે એમ હવે કહેછે.

અસકૃદનુચિન્તિતાનામવ્યાહતતરનિજોપદેશાનામ્ ।

પ્રામાણ્યં પરસીમાં નિગમનમિદમેવ નિશ્ચિલનિગમાનામ્ ॥

જેમનો નિરંતર વિચાર કરેલો છે, તથા જેમના અર્થનો કોઈ સ્થળે પણ વ્યાધાત (વિરૂદ્ધપણું) નથી તથા જે સર્વ પ્રમાણોની પરીસીમા છે તે ઉપનિષદોનો સિદ્ધાન્ત શ્રવ-બ્રહ્મની એકતામાંજ છે.

હવે બાકીના ગ્રંથવડે, બ્રહ્મનિષ્ઠ શ્રીસદ્ગુરુએ બ્રહ્મરૂપ કરેલા શિષ્યે, શ્રીસદ્ગુરુના ચરણકમળને નમન કરીને પ્રસન્ન મન તથા વાણીવડે પોતે અનુભવેલો પોતાનો સર્વાત્મભાવ પ્રકટ કર્યો એમ બતાવે છે.

ઇત્થં નિબોધ્ય ગુરુણા શિષ્યો હૃષ્યન્ પ્રણમ્ય તં પદયોઃ ।

સ્વાનુભવસિદ્ધમર્થં સ્વયમેવાન્તર્વિચારયામાસ ॥

એપ્રમાણે શ્રીસદ્ગુરુએ ઉપદેશ આપેલા શિષ્યે, પ્રસન્ન ચિત્તવડે તેને પ્રણામ કરીને પોતાના અંતઃકરણમાં આરૂઢ થએલા બ્રહ્મસ્વરૂપનું આ પ્રમાણે મનન કર્યું.

હવે શિષ્ય પોતાનો સર્વાત્મ ભાવ પ્રકટ કરેછે.

અજરોહમક્ષરોહં પ્રાણોહં પ્રત્યગાત્મબોધોહં ।

પરમાનન્દમયોહં પરમશિવોહં ભવામિ પરિપૂર્ણઃ ॥

હું જરા રહિત છું મારેજ અક્ષર છું એટલે જાયતે અસ્તિ, વર્ધતે, વિપરિણમતે, અપક્ષીયતે, અને વિનશ્યતિ એ છ પ્રકારના વિકાર રહિત છું, હું પ્રાણ એટલે ઈશ્વર છું હું પ્રત્યેક શરીરમાં પ્રકાશ-

માન જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા હું; હું પરમ આનન્દસ્વરૂપ છું, હું સ-
ધળા જગતનું કારણ પરમ શિવસ્વરૂપ છું તથા સર્વત્ર પૂર્ણ છું.

આદ્યોહમાત્મભાજામાત્માનન્દાનુભૂતિરસિકોહમ્ ।

આબાલગોપમશિલૈરપમિત્યનુમુખ્યમાનવિભવોહમ્ ॥

હું આત્મજ્ઞાનીઓમાં સંપન્ન છું અર્થાત્ જ્ઞાન ધનવડે સંપ-
ત્તિમાન છું, હું બ્રહ્માનંદના અનુભવના રસનો બાળુનાર છું, આ-
ળક તથા ગોવાળ પર્ચત સર્વ મનુષ્યો “હું” “હું” એ પ્રકારે
મારાજ મહિમાનો અનુભવ કરેછે અર્થાત્ હુંજ સર્વાત્મા છું.

ઇન્દ્રિયસુખવિમુક્ષોહં નિજસુખબોધાનુભૂતિરહિતોહમ્ ॥

ઇતિ મતિદૂરતરોહં ભાવેતરસુખિતચિત્તોહમ્ ॥

હું ઇન્દ્રિયોદ્ધારા પ્રાપ્ત થતાં અનિત્ય વિષયસુખ રહિત છું,
આત્મસુખના અનુભવવડે પૂર્ણ છું, હું ‘આત્મા આ પ્રકારનો છે’
એવી બુદ્ધિવડે પ્રાપ્ત થતો નથી તથા વિષયસુખથી ભિન્ન સુખ
(આત્મસુખ) વડે સુખી થએલા ચિત્તવાળો હું છું.

ઈશોહમીશ્વરાણામીર્ષ્યાદ્વેષાનુષઙ્ગરહિતોહમ્ ।

ઈક્ષણવિષયમતીનામીપ્સિતપુરુષાર્ક્ષસાધનપરોહમ્ ॥

કરવાને ન કરવાને તથા અન્યથા કરવાને સમર્થ પુરૂષોમાં
પણ હું અતિશય સામર્થ્યવાળો છું, મારેવિષે રાગદ્વેષાદિ દોષોનો
લેશપણ સંબંધ નથી તથા આત્મસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરવામાં
જેમની મતિ છે એવા પુરૂષોમાં ઇચ્છેલા મોક્ષરૂપ પુરૂષાર્થ સા-
ધવામાં હું તત્પર છું.

ઉદયોદયેવ જગતામુપનિષદુદ્યાનકૃતવિહારોદયમ્ ।

ઉદ્દેલશોકસાગરવાહવહુતવાહનાર્ચિરહમ્ ॥

ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લયને પામતાં જગતનો હું પ્રકાશક છું, હું ઉપનિષદ્ગ્રંથો અગીચ્છામાં વિહાર કરનારો છું અર્થાત્ તેના અર્થનું નિરંતર ચિંતન કરનાર છું; તથા હું વૃદ્ધિ પામેલા શોક-સમુદ્રનું શોષણ કરવામાં વડવાનળની જગાળાગ્રંથ છું.

ઝર્જસ્વલનિજવિભવૈર્ધ્વમધસ્તિર્યગશ્ચવાનોદયમ્ ।

ઝહાપોહવિચારૈરુરરીકૃતવત્ પ્રતીયમાનોદયમ્ ॥

અત્યંત તેજોમય મારી વિભુતિઓવડે હું, ઉપર નીચે તથા અષ્ટદિશાઓમાં વ્યાપ્ત છું ઉહ એટલે તર્ક કરવો તથા અપોહ એટલે વાદીના તર્કનું નિરાકરણ કરવું એ બેની સહાયતાથી થતા વિચારોવડે હું સ્વીકારાએલો હોઉં તેવો પ્રતીત થાઉં છું અર્થાત્ હું સ્વતઃસિદ્ધ છુંજ તથાપિ મારા સ્વરૂપની સિદ્ધી ઊહા પોહ-વડે થતા વિચારથીજ થતી હોય એમ જણાય છે.

ઋષિરહમૃષિગણોહં સૃષ્ટિરહં સૃજ્યમાનમેવાહમ્ ।

ઋદ્ધિરહં દૃદ્ધિરહં તૃપ્તિરહં તૃપ્તિદીપદીપ્તિરહમ્ ॥

હું ઋષિ એટલે ભૂત ભવિષ્ય અને વર્તમાન એ ત્રણે કાળનો દ્રશ્ય છું, હું સપ્તઋષિ છું, હું સૃષ્ટિ છું, હું ઉત્પન્ન થતાં સર્વ પ્રાણીઓના સમૂહગ્રંથ છું, હું સમૃદ્ધિ છું, હું વૃદ્ધિ છું, હું સર્વ કામની પ્રાપ્તિગ્રંથ તૃપ્તિ છું તથા હું સર્વ કામની પ્રાપ્તિગ્રંથ દીવાનો પ્રકાશ છું.

एकोहमेतदीदृशमेवमिति स्फुरितभेदरहितोहम् ।

यष्ट्व्योहमनीहૈરન્તઃસુકૃતાનુભૂતિરહિતોહમ્ ॥

હું સર્વે ભેદરહિત છું ‘આ વસ્તુ આ પ્રકારની છે’ એવી જાતનાં અંતઃકરણનાં સ્ફુરણોરહિત છું, કર્મફળને નહિ ઇચ્છનારા નિષ્કામ પુરુષોએ યજ્ઞોમાં યજન કરવા યોગ્ય હું છું, તથા હું પુણ્યાત્મા છું એવો વિચાર મારા અંતઃકરણમાં નથી.

एक्यावभासकोऽहं वाक्यपरिज्ञानपावनमतीनाम् ।

ऐशमहमेव तत्त्वं नૈશતमઃપ્રાયમોહમિહિરોહમ્ ॥

મહાવાક્યના જ્ઞાનવડે જેમની મતિ પાવન થએલી છે તેમના ત્દેહમાં એક આત્મસ્વરૂપનો પ્રકાશક હું છું, સંપૂર્ણ સૃષ્ટિને નિયમન કરનારું તત્ત્વ હું છું તથા મધ્યરાત્રીના ગાઠ અંધકાર-સમાન અજ્ઞાનરૂપ અંધકારને નાશ કરનાર સૂર્ય પણ હું છું.

ओजोहमौषधीनामोतप्रोतायमानविभवोहम् ।

ओङ्कारसारसोल्लसदात्मसुखामोदमत्तभृङ्गोहम् ॥

સર્વ ઔષધીઓનું સામર્થ્ય હું છું, મારાવડે સંપૂર્ણ જગત્ ઓતપ્રોત (વ્યાપ્ત) છે. તથા ઑંકારરૂપ કમળમાંથી પ્રસરતા સુખસ્વરૂપ આત્માના જ્ઞાનરૂપ સુગંધવડે મત્ત થએલો જીમર હું છું અર્થાત્ પ્રણુવની ઉપાસનાવડે પ્રાપ્ત થયેલા આત્મજ્ઞાનથી મને અહંકારનું વિસ્મરણ થઈ ગયું છે.

औषधमहमशुभानामौपाधिकधर्मजालरहितोहम् ।

औदार्यातिशयोहं चित्तविविधचतुर्वर्गतरणपरोહम् ॥

હું પાપમાત્રને નિર્મૂળ કરનારો છું, હું અવિદ્યારૂપ ઉપાધિથી ઉપજેલા સઘળા પ્રપંચરૂપ ધર્મોરહિત છું, હું અત્યંત ઉદાર છું તથા મનઃકલ્પિત વિવિધ પ્રકારના ધર્મ અર્થે કામ અને મોક્ષને સાધવામાં તત્પર છું.

અક્લુશમહમખિલાનાં મહત્તયા મત્તવારણેન્દ્રાણામ્ ।

અમ્બરમિવ વિમલોઽહં શમ્બરરિપુજાતવિકૃતિરહિતોહમ્ ॥

હું સર્વથી મોહોટો હોવાથી ઉન્મત્ત મહાત્મા હાથી સરખા સઘળા પુરુષોને પણ અંકુશ-તેમનો મદ ઉતારનાર છું, હું આકાશના જેવો નિર્મળ છું તથા કામાદિ વિકારરહિત છું.

આત્મવિકલ્પમતીનામસ્તલદુપદેશગમ્યમાનોઽહમ્ ।

અસ્થિરસુખવિમુક્ષોઽહં સુસ્થિરસુખબોધસંપદુચિતોહમ્ ॥

‘હું આત્મા છું કે નહીં’ આવા સંશયવાળા પુરુષો મારા સ્વરૂપને નિશ્ચય કરાવનારા સદ્ગુરુના ઉપદેશવડે મને તે જાણે છે. હું ચંચળ વિષયસુખોથી વિમુખ છું અર્થાત્ તેમને ગ્રહણ કરતો નથી તથા અત્યંત સ્થિર તથા સુખસ્વરૂપજ્ઞાનની સંપત્તિને હું યોગ્ય છું.

૧ આ જગોએ મુળમાં ‘શંબરરિપુરિવ જાતવિકૃતિરહિતોહં’ એવા પાઠ છે અને ટીકાકારે તેનો અર્થ કર્યો છે કે “શિવનીપેઠે થએલા વિકારરહિત છું” પરંતુ તે પાઠ તથા તે અર્થે યથાર્થ ભાસતો નથી, કારણ કે બે અક્ષર વધી જવાથી છંદોભંગ થાય છે, કદી એ દોષ ન ગણીએ તો પણ અર્થ તો યોગ્ય નથી, કારણ કે શંબરરિપુ એ કામનું નામ છે શંકરનું નથી. શંબરારિર્મનસિજઃ કુસુમેષુરનન્યજઃ इत्यमरः ॥ આ છાપનારની ભૂલનું પરિણામ હોય એમ ભાસે છે.

કરુણારસભરિતોહં કવલિતકમલાસનાદિલોકોહમ્ ।

કલુષાહક્ષારવિલક્ષણોહં કલ્મષસુકૃતોપલેશરહિતોહમ્ ॥

હું દયારૂપી અમૃતવડે પૂર્ણ છું, બ્રહ્મલોક આદિ સર્વલોક મારા સ્વરૂપવડે વ્યાપ્ત છે, હું મલિન અહંકારરહિત છું તથા મને પાપ અને પુણ્ય બંનેનો સ્પર્શ થઈ શકતો નથી.

સ્નાનામગોચરોહં સ્વાતીતોહં સ્વપુષ્પભવગોહમ્ ।

સ્વલજનદુરાસદોહં સ્વઙ્ગજ્ઞાનોપનોદનપરોહમ્ ॥

હું ઇન્દ્રિયોનો વિષય નથી, હું ઇન્દ્રિયાતીત છું અર્થાત્ ઇન્દ્રિયો મને અનુભવી શકતી નથી અથવા ‘સ્વાતીતોહં’ એટલે હું આકાશ આદિ પંચભુતરહિત છું, હું આકાશના પુષ્પસરખા તુચ્છ સંસારમાં વ્યાપ્ત છું, ખળ પુરુષો મને પામી શકતા નથી તથા હું અલ્પજ્ઞાનનો નિવર્તક છું.

ગલિતદ્વૈતકથોહં દેહી ભવદાસ્તિલમૂલહૃદયોહમ્ ।

ગન્તવ્યોહમનીર્હૈર્ગત્યાગતિરહિતપૂર્ણબોધોહમ્ ॥

મારેવિષે દ્વૈતની વાર્તા માત્ર પણ નથી, હું શરીરનો અધિષ્ઠાન છું તથા આ ઉત્પન્ન થતા સઘળા પ્રપંચનું મૂળભૂત જે માયાશક્તિ તેને વિષે હું વ્યાપ્ત છું.

ઘનતરમોહતિમિરપ્રકરપ્રધ્વંસમાનુનિકરોહમ્ ।

ઘટિકાવાસરરજનીસંવત્સરયુગકલ્પકાલભેદોહમ્ ॥

મારાં કિરણોનો સમૂહ, અત્યંત ગહન મોહરૂપ અંધકારને નાશ કરેછે, તથા ઘડી, દિવસ, રાત્રી, સંવત્સર, યુગ તથા કલ્પ એ સર્વકાળના ભેદરૂપે પણ હુંજ છું.

ચરદચરાત્મકોહં ચતુરમતિશ્લાઘ્યચરિતોહમ્ ।

ચપલજનદુર્ગમોહં ચલભવજલધિપારદેશોહમ્ ॥

સ્થાવર જંગમ પ્રાણીઓ પણ માણેજ સ્વરૂપ છે, ચતુર મતિવાળા પુરુષો મારા ચરિત્રની પ્રશંસા કરેછે, વિષયોમાં ચંચળ વૃત્તિવાળા પુરુષો મને પામી શકતા નથી, તથા અસ્થિર સંસાર સમુદ્રની પેલેપાર જે અહારૂપ દેશ છે તે હું છું.

છન્દઃસિન્ધુનિગૂઢજ્ઞાનસુખાહ્લાદમોદમાનોહમ્ ।

છલપદવિહતમતીનાં છન્નોહં શાન્તિમાર્ગગમ્યોહમ્ ॥

વેદરૂપ મારા સમુદ્રમાં ગુપ્ત રહેલા જ્ઞાન સુખના આનંદવડે હું પ્રસન્ન છું છલયુક્ત વાણીમાં જેમની મતિનો પ્રવેશ છે એવા પુરુષથી હું પડદામાં રહું છું અર્થાત્ તેમને માણે જ્ઞાન થતું નથી તથા કુતકાંદિ રહિત જે શાંતિપ્રદાન સંપ્રદાય છે તેવડે મારી પ્રાપ્તિ થાયછે.

જલજાસનાદિગોચરપञ्चમહાભૂતમૂલભૂતોહમ્ ।

જગદાનન્દકરોહં જન્મજરારોગમરણરહિતોહમ્ ॥

અહ્મા વિષ્ણુ તથા રૂદ્રને પ્રત્યક્ષ પંચમહાભૂતોનું ઉત્પત્તિ-સ્થાન હું છું, સમસ્ત જગતને સુખ આપનાર હું છું તથા હું જન્મ જરા રોગ મૃત્યુ આદિ સર્વ વિકારરહિત પણ છું.

ઝંકૃતિહંકૃતિસિંજિતઞ્જિતમુખવિવિધનાદભેદોહમ્ ।

ઝટિતિ ઘટિતાત્મવેદનદીપપરિસ્ફુરિતહૃદયભવનોહમ્ ॥

ઝાંઝનો ધ્વનિ, રણમાં શૂરવીરોના શબ્દો, બૂધણુના નાદ તથા હાથીની ગર્જના ઇત્યાદિ નાના પ્રકારના ધ્વનિરૂપ હું છું તથા તત્કાળ પ્રકટેલા આત્મજ્ઞાનરૂપ દીવાના પ્રકાશવડે પ્રકાશિત થએલું તદ્દયકમળ પણ હું છું.

જ્ઞાનમહં જ્ઞેયમહં જ્ઞાતાહં જ્ઞાનસાધનગણોહમ્ ।

જ્ઞાતૃજ્ઞાનવિનાકૃતમસ્તિત્વમેવાહમ્ ॥

જ્ઞાન એટલે પદાર્થ આકારવૃત્તિ, જ્ઞેય એટલે જાણવાનો પદાર્થ, જ્ઞાતા એટલે વૃત્તિદ્વારા વિષયને જાણનારો તથા જ્ઞાનના સાધનોનો સમૂહ એ સર્વ હું છું અને જ્ઞાતા જ્ઞાન તથા જ્ઞેય એ ત્રિપુટીરહિત કેવળ સત્તારૂપ પણ હુંજ છું.

તત્ત્વાતીતપદોહં તદન્તરોઽસ્મીતિ ભાવરહિતોહમ્ ।

તામસદુરધિગમોહં તત્ત્વંપદબોધબોધ્યહૃદયોહમ્ ॥

હું પ્રકૃતિનાં ચોવીશ તત્ત્વરહિત છું, ‘હું ચોવીશ તત્ત્વમાં છું’ એવો મારો અભિપ્રાય નથી, તમોગુણી વૃત્તિયોવડે મારી પ્રાપ્તિ થતી નથી તથા જીવ બ્રહ્મની એકતારૂપ જે મહાવાક્યમાં રહેલાં તત્ત્વપદ તથા ત્વંપદના અર્થનું જ્ઞાન છે તે જ્ઞાનવડે મારું અંતઃકરણ સંજ્ઞાન થયું છે.

દૈવતદૈત્યનિશાચરમાનવતિર્યગ્ગ્રહીધરાદિરહમ્ ।

દેહેન્દ્રિયરહિતોહં દક્ષિણપૂર્વાદિદિગ્વિભાગોહમ્ ॥

દેવતા, દૈત્ય, રાક્ષસ, પશુ, પક્ષી, તથા પર્વત એ સર્વનો આદિ હું છું, હું દેહ ઇન્દ્રિયાદિથી વિલક્ષણ છું તથા દક્ષિણ પૂર્વ આદિ જીદી જીદી દિશાઓરૂપ પણ હું છું.

ધર્માધર્મમયોહં ધર્માધર્માદિબન્ધરહિતોહમ્ ।

ધાર્મિકજનસુલભોઽહં ધન્યોહં ધાતુરાદિભૂતોહમ્ ॥

ધર્મ તથા અધર્મ બંને રૂપે હું છું ધર્મ અધર્મ આદિ મને અંધન કર્તા નથી, ધર્માત્મા જનોને અનાયાસે મારી પ્રાપ્તિ થાય છે, હું ધન્ય છું તથા બ્રહ્માતું પણ કારણ હું છું.

વામાદિવિરહિતોહં નરકસ્વર્ગાપવર્ગરહિતોહમ્ ॥

નાદાન્તરવિદિતોહં નાનાવિશ્વનિશ્ચિલાગમસારોહમ્ ॥

હું નામરૂપાદિ રહિત છું, કામ્યનિષિદ્ધ નિત્ય આદિ સર્વ કર્મરહિત હોવાથી મારે સ્વર્ગ નરક કે મોક્ષ એમાનું કંઈ પણ નથી, યોગિ પુરૂષો મને તદ્દયમાં ઉઠતા અનાહત ધ્વનિના સાક્ષી-રૂપે જાણે છે તથા વિવિધ પ્રકારના વિશ્વમાં તથા સર્વ વેદમાં સારભૂત હું છું.

પરજીવભેદબાધકપરમાર્થજ્ઞાનશુદ્ધચિત્તોહમ્ ।

પ્રકૃતિરહં વિકૃતિરહં પરિણતિરહમસ્મિ ભાગધેયાનામ્ ॥

જીવ ઈશ્વરના ભેદને નિવારનાર જીવ બ્રહ્મની એકતારૂપ જ્ઞાનવડે હું શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો છું, ત્રણ ગુણની સમાન અવસ્થારૂપ પ્રકૃતિ હું છું, સાંખ્ય શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ મહત્ત્વ* આદિ વિકારો પણ હું છું, તથા ભાગ્યેનું પરિણામ (ફળ) હું છું.

ફળધરભૂધરવારણવિગ્રહવિધૃતપ્રપંચસારોહમ્ ।

માલતલોહિતલોચનપાવકપરિભૂતપંચબાણોહમ્ ॥

શેષ, પર્વત તથા દિશાના હાથીઓના શરીરોએ ધારી રાખેલા આ જગતનો સાર હું છું, તથા કપાળમાં રહેલા ત્રીજા નેત્રના અગ્નિવડે કામને બાળનાર શિવસ્વરૂપ પણ હું છું.

બદ્ધો ભવામિ નાહં બન્ધાન્મુક્તસ્તથાપિ નૈવાહમ્ ।

બોધ્યો ભવામિ નાહં બોધોહં નૈવ બોધકો નાહમ્ ॥

* ૧ મહત્ત્વ ૨ અહંકાર ૩ શબ્દ ૪ સ્પર્શ ૫ રૂપ ૬ રસ ૭ ગંધ એ સાત વિકૃતિ.

હું આઠ^૧ પાસવડે બંધાએલો નથી, હું બંધાંથકી મુક્ત પણ નથી
કારણ કે બંધ નામની વસ્તુજ નથી; હું વૃત્તિજ્ઞાનનો વિષય નથી
તથા હું વૃત્તિજ્ઞાન પણ નથી તેમજ હું બોધ આપનાર પણ નથી.

મક્તિરહં મજનમહં મુક્તિરહં મુક્તિયુક્તિરહમેવ ।

ભૂતાનુશાસનોહં ભૂતભવદ્વાવમૂલભૂતોહમ્ ॥

હું ભક્તિધું^૨—ભગવદાકારવૃત્તિ હું છું, હું ભજન છું અર્થાત્
અર્ચન આદિવડે ભગવાનનું ઉપાસન હું છું, અવિદ્યાની નિવૃત્તિ
તથા પરમ આનંદની પ્રાપ્તિરૂપ મુક્તિ હું છું, મુક્તિજ્ઞાનનો પ્રકાર
હું છું, સર્વ પ્રાણીઓને શિક્ષા આપનાર હું છું તથા ઉત્પન્ન થતાં,
ઉત્પન્ન થએલાં અને ઉત્પન્ન થનારાં સંપૂર્ણ જગતનું કારણ હું છું.

માન્યોહમસ્મિ મહતાં મન્દમતીનામમાનનીયોહમ્ ।

મદરાગમાનમોહિતમાનસદુર્વાસનાદુરાપોહમ્ ॥

હું મોહોટા પુરૂષોએ માનવાયોગ્ય છું, મંદબુદ્ધિવાળા અ-
જ્ઞાની જનોએ હું માનવા યોગ્ય નથી. અર્થાત્ તેઓ મને માનતા
નથી તથા મદ, રાગ, માન આદિ દોષોવડે મોહ પામેલા મનની
દુષ્ટવાસનાવડે ભારી પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી.

યજનયજમાનયાજકયાગમયોહં યમાદિરહિતોહમ્ ।

ઇન્દ્રિયમવરુણયક્ષરાક્ષસમરુદીશવહ્નિરૂપોહમ્ ॥

૧ ધૃષ્ટા લજ્ઞા મયં શંકા જુગુપ્સા ચેતિ પંચમા । કુલં શીલં ચ જાતિશ્ચે-
ત્યષ્ઠૌ પાશાઃ પ્રકીર્તિતાઃ અર્થ—દયા, લાજ, ભય, શંકા, જુગુપ્સા, ક્રુણ, શીળ
તથા ભતિ એ આઠ વસ્તુઓને તંત્રશાસ્ત્રમાં પાશ કહ્યા છે.

૨ તસ્યેથ મગવદ્ધર્મેદ્વારા વાહકતા ગતા । સર્વેષો મનસો જૃતિર્ભક્તિરિ-
ત્યભિધીયતે ॥ —ભગવદ્ધર્મેના અનુષ્ઠાનદ્વારા સર્વેશ્વરને વિષે અખંડવૃત્તિના
પ્રવાહ થવો તેને ભક્તિ કહેછે. એમ ‘ભક્તિરસાયન’ ગ્રંથમાં કહ્યું છે.

યજ્ઞન એટલે મંત્ર ભણી હુતદ્રવ્ય હોમવાની ક્રિયા, યજ્ઞમાન (યજ્ઞ કરનાર) યાજ્ઞક (ઋત્વિજો) તથા યજ્ઞરૂપ હું છું તેમજ ઇન્દ્ર, યમ, વરુણ, યજ્ઞ, રાક્ષસ, વાયુ રૂદ્ર અને અગ્નિ એ સર્વરૂપ પણ હું છું.

રક્ષાવિધાનશિક્ષાવીક્ષિતલીલાલોકમહિમાહમ્ ।

રજનીદિવસવિરામસ્ફુરદનુભૂતિપ્રમાણસિદ્ધોહમ્ ॥

જગતના રક્ષણરૂપ કાર્યોનો ઉપદેશ આપવામાં મારી લીલાનો મહિમા પ્રકાશિત છે તથા રાત્રી દિવસના વિરામને સમયે સ્ફુરણ પામતા અનુભવરૂપ પ્રમાણવડે હું સિદ્ધ છું.

લક્ષણલક્ષ્યમયોહં લાક્ષણિકોહં લયાદિરહિતોહમ્ ।

લામાલાભમયોહં લબ્ધવ્યાનામલભ્યમાનોહમ્ ॥

હું લક્ષણ તથા લક્ષ્ય બંનેરૂપ છું. લક્ષણા વૃત્તિવડે મારૂં સ્વરૂપ બાળી શકાય છે હું લય,^૧ વિક્ષેપ^૨ કંપાય, આદિ દોષ રહિત છું હું લાભ તથા અલાભ બંનેરૂપ છું તથા મેળવવા યોગ્ય વસ્તુઓમાં ન મળી શકે તેવી વસ્તુ પણ હું છું.

વર્ણાશ્રમરહિતોહં વર્ણમયોહં વરેણ્યગણ્યોહમ્ ।

વાચામગોચરોહં વચસામર્થે પદે નિવિષ્ટોહમ્ ॥

હું વર્ણ તથા આશ્રમ રહિત છું હું અકારાદિ વર્ણસ્વરૂપ છું હું શ્રેષ્ઠ પુરુષોએ માનવા યોગ્ય છું, હું પરા પશ્યંતી મધ્યમા તથા વૈભરી એ ચારે વાણીનો વિષય નથી તથા વાક્યોના પદોમાં તથા અર્થોમાં હુંજ રહ્યો છું.

૧ સુશ્રુતિમાં વૃત્તિનો લય. ૨ લક્ષ્યને છાડીને વૃત્તિનું વિષયમાં જવું,
૩ ત્રિમ રાગદ્વેષાદિ વાસના.

શમદમવિરહિતમનસાં શાસ્ત્રશતૈરપ્યગમ્યમાનોહમ્ ।

શરણમહમેવ વિદુષાં શકલીકૃતવિવિધસંશયગણોહમ્ ॥

શમદમાદિ સાધન વગરના પુરુષને અનેક શાસ્ત્રોના અવ-
લોકનવડે પણ ભારી પ્રાપ્તિ થતી નથી, જ્ઞાનવાન પુરુષોનું શરણ
હું છું તથા વિવિધ સંશયોના સમૂહને કાપનાર પણ હું છું.

ષડ્ભાવ વિરહિતોહં ષડ્ગુણરહિતોહમહિતરહિતોહમ્ ।

ષટ્કોશવિરહિતોહં ષટ્ત્રિંશત્તત્ત્વજાલરહિતોહમ્ ॥

હું જન્મમાદિ છ^૧ ભાવવિકાર રહિત છું મધુર^૨ આદિ છ ગુણ
(રસ) રહિત છું, માતાથી થતા ત્રણ કોષ તથા પિતાથી થતા
ત્રણ કોષ એ છ^૩ કોષરહિત હું છું તથા હું છત્રીશ તત્ત્વોના
સમૂહરહિત છું.

સંવિત્સુસ્વાત્મકોહં સમાધિસંકલ્પકલ્પવૃક્ષોહમ્ ।

સંસારવિરહિતોહં સાક્ષાત્કારોહમાત્મવિદ્યાયાઃ ॥

૧ જાયતે (જન્મહું) અસ્તિ (જન્મ્યા પછી હયાતીમાં આવહું) વર્દ્યતે
(વધહું) વિપરિણમતે (ફેરફાર થવો) અપક્ષીયતે (ક્ષય પામહું) વિનશ્યતિ
(નાશ પામહું) એ છ ને ભાવવિકાર કહેછે. ૨ મીઠો, ખારો, ખાટો,
તૂરો, તીખો, કડવો એ છ રસ કહેવાય છે. ૩ સ્નાયુ, અસ્તિ તથા
મજ્જા એ ત્રણે કોષ પિતાથી ઉત્પન્ન થાય છે તથા ત્વચા, માંસ અને રૂધિર
એ ત્રણે કોષ માતાથી ઉત્પન્ન થાયછે એવી રીતે છ કોષવડે બનેલું શરીર ષટ્
કૌષિક કહેવાય છે. ૪ છત્રીશ તત્ત્વો શૈવાગમમાં કહ્યાં છે તે આ પ્ર-
માણે:—૫ ભૂતો, ૫ પ્રાણ, ૪ અંતઃકરણ, ૧૦ ઇન્દ્રિયો, ૧ મહત્તત્ત્વ, ૧
કાળ, ૧ પ્રકૃતિ, ૧ માયા, ૧ અવિદ્યા, ૧ પુરુષ, ૧ બિંદુ, ૧ નાદ, ૧
શક્તિ, ૧ શિવ, ૧ સાંત ૧ અતીત.

હું જ્ઞાનસ્વરૂપ તથા સુખસ્વરૂપ છું, હું સમાધિનો તથા સંકલ્પનો કલ્પવૃક્ષ છું, અર્થાત્ સંકલ્પની તથા સમાધિની સિદ્ધિ કરનાર હું છું, હું સંસારરહિત છું તથા બ્રહ્મવિદ્યાના સાક્ષાત્ અનુભવરૂપ હું છું.

હવ્યમહં કવ્યમહં હેયોપાદેયભાવશૂન્યોહમ્ ।

હરિરહમસ્મિ હરોઽહં વિધિરહમેવાસ્મિ કારણં તેષામ્ ॥

દેવોને આપવા યોગ્ય હવ્ય નામનું દ્રવ્ય હું છું, પિતૃઓને આપવા યોગ્ય કવ્ય નામનું ઘન હું છું, ‘આ વસ્તુ તજવા યોગ્ય છે આ તથા ગ્રહવા યોગ્ય વસ્તુ છે’ એવો ભાવ મારામાં નથી, હું હરિ છું, હું હર છું, હું બ્રહ્મા છું તથા એ ત્રણે દેવોનું કારણ પણ હું છું.

ક્ષાલિતકલુષમયોહં, ક્ષપિતભવક્લેશજાલહૃદયોહમ્ ।

ક્ષાન્તાઘક્ષરસહિતો વિવિધવ્યવહારમૂલમેવાહમ્ ॥

ઘોઘ નાંખેલાં સર્વ પાપરહિત માંડે સ્વરૂપ છે, માંડે ત્દૃઘ્ય સંપૂર્ણ સંસારના ક્લેશોરહિત છે, અ થી ક્ષ સૂધીના અક્ષરો સહિત હું છું તથા લૌકિક તેમજ શાસ્ત્રીય સર્વ વ્યવહારનું મૂળકારણ પણ હું છું.

બહુભિઃ કિમેભિરુત્તૈરહમેવેદં ચરાચરં વિશ્વમ્ ।

સીકરફેનતરજ્ઞાઃ સિંધોરપરાણિ ન ત્વલુ વસ્તૂનિ ॥

‘વિવિધ વસ્તુરૂપે હું છું’ એમ વારંવાર કહેવામાં શું પ્રયોજન છે? કંઈજ નથી. સંપૂર્ણ સ્થાવરજંગમાત્મક વિશ્વજ હું છું. જેમ છાંટા, શીણ તથા મોળઓ સમુદ્રથી ભિન્ન વસ્તુઓ નથી તેમ સંપૂર્ણ વિશ્વમાં મારાવિના કોઈ પણ વસ્તુ નથી.

શરણં નહિ મમ જનની ન પિતા ન સુતા ન સોદરા નાન્યે ।
પરમં શરણમિદમેવ ચરણં મમ મૂર્ધ્નિ દૈશિકન્ય સ્તમ્ ॥

મારું શરણુ (રક્ષણુ) મારી મા નથી, મારો પિતા નથી
મારા પુત્રો નથી, મારા ભાઈઓ નથી તથા કોઈ અન્ય પણ મારું
રક્ષણુ નથી, અર્થાત્ રક્ષણુ કરવા સમર્થ નથી, કેવળ શ્રી સદ્ગુરુએ
મારા મસ્તક ઉપર સ્થાપેલાં એ ચરણારવિંદજી મારું શરણુ છે.

આસ્તે દૈશિકચરણં નિરવધિરાસ્તે તદીક્ષણે કરુણા ।

આસ્તે કિમપિ યદુક્તં કિમતઃપરમસ્તિ જન્મસાફલ્યમ્ ॥

શ્રી સદ્ગુરુનાં ચરણુકમળ મારા મસ્તક ઉપર વિરાજે છે, શ્રી
સદ્ગુરુની દૃષ્ટિમાં અપાર દયા રહી છે અર્થાત્ તેમની અત્યંત કૃપા-
દૃષ્ટિ મારા ઉપર છે તથા શ્રી સદ્ગુરુનું આપેલું અલૌકિક જ્ઞાન
મારા ત્દેહમાં રહ્યું છે મારે આ ઉપરાંત શી બીજી મારા જ-
ન્મની સફળતા છે? ઉપર કહ્યું તેજ જન્મનું ઉત્તમ ફળ છે.

હિમકરકરસારસાન્દ્રાઃ કાંક્ષિતવરદાનકલ્પવિશેષાઃ ।

શ્રીગુરુચરણકટાક્ષાઃ શિશિરાઃ શમયંતિ ચિત્તસન્તાપમ્ ॥

ચંદ્રમાના કિરણોના સાર (અમૃત) સરખાં ઘાટાં, ઘસેલાં
વરદાન આપવામાં અત્યંત સમર્થ તથા શીતળ શ્રી સદ્ગુરુનાં ક-
ટાક્ષ, ચિત્તના સંતાપને શમાવે છે.

કવલિતચન્ચલચેતો ગુરુતરમણૂકજાતપરિતોષ્મ ।

શેતે હૃદયગુહ્યાયાં ચિરતરમેકૈવ ચિન્મયી ભુજગી ॥

ચંચળ ચિત્તરૂપ મહોટા દેડકાને ગળી જવાથી જેને અ-
ત્યંત સંતોષ થયો છે એવી એક ચૈતન્યરૂપી સાર્પિણી ત્દેહરૂપ ગુ-
હ્યામાં લાંબા વખતસુધી સુતી છે. અર્થાત્ જ્યારે ચિત્તવૃત્તિને

લથ થાયછે ત્યારે અંતઃકરણમાં કેવળ ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માજ પ્રકાશિછે.

મયિ સુખબોધપયોધૌ મહતિ બ્રહ્માણ્ડબુદ્ધસહસ્રમ્ ।

માયાવિશેષશાલિનિભૂતા ભૂતા પુનસ્તિરોધત્તે ॥

હું, કે જે માયાઉપાધિવડે સુશોભિત તથા જ્ઞાનનો તથા સુખનો મહાસમુદ્ર છું, તેને વિષે અનેક બ્રહ્માંડરૂપ પરપોટાઓ વારંવાર ઉપજી ઉપજીને પાછા સમી જાયછે.

ગુરુકૃપયૈવ સુનાવા પ્રાક્તનભાગ્યપ્રવૃદ્ધમારુતયા ।

દુઃસહદુઃસ્વતરંગસ્તુજ્ઞઃ સંસારસાગરસ્તીર્ણઃ ॥

શ્રી સદ્ગુરૂની કૃપારૂપ નાવ કે જેને સહાયભૂત પૂર્વના પુ-
ણ્યરૂપ વૃદ્ધિ પામેલો અનુકૂળ વાયુ છે, તેવડે અસહ્ય દુઃખોરૂપી
મોજવાળા સંસારરૂપ મહાસાગરને હું તરી ગયો છું.

સનિતમસિ મોહરૂપે વિશ્વમપश्यन्तદેતદિત્યશિલમ્ ।

ઉદિતવતિ બોધભાનૌ કિમપિ ન પશ્યામિ કિં ત્વિદં ચિત્રમ્ ॥

જ્યારે અજ્ઞાનરૂપ અંધકાર હતું ત્યારે સંપૂર્ણ વિશ્વને હું જોતો
હતો અને જ્યારથી આજ્ઞાનરૂપ સૂર્ય ઉદય થયો ત્યારથીતો આ-
ગળ જે દેખાતું હતું તે માહેલું હું કંઈ પણ દેખતો નથી એ
મહોદું આશ્ચર્ય છે.

નાહં નમામિ દેવાન્ દેવાનતીત્ય ન સેવતે દેવમ્ ।

ન તદ્વ્રુ કરોતિ વિધાનં તસ્મૈ યતતે નમોનમો મહ્યમ્ ॥

હું દેવોને નમસ્કાર કરતો નથી, કારણ કે જે સર્વ દેવોને
ઉદ્ધવન કરીને રહોછે,—જે સર્વ દેવોથી શ્રેષ્ઠ છે તે દેવોને સેવતો
નથી તથા વિધિ વાક્યે પ્રતિપાદન કરેલાં કર્મો પણ કરતો નથી

માટે સર્વનો આત્મા તથા સદાસ્વરૂપ ચિંતનમાં યત્નવાન હું, મારા સ્વરૂપનેજ વારંવાર નમન કરું છું.

इत्यात्मबोधलाभं मुहुर्मुहुरनुचिन्त्य मोदमानेन ।

प्रारब्धकर्मणोन्ते परं पदं प्राप्यतेस्म कैवल्यम् ॥

પૂર્વે વર્ણવેલા આત્મજ્ઞાનના લાભનો વારંવાર વિચાર કરીને પરમ આનંદને પામેલો જીવન્મુક્ત આધિકારી, પ્રારબ્ધ કર્મને અંતે (શરીર પડ્યા પછી) નિરૂપમ વિદેહમુક્તિ પામે છે.

मोहान्धकारहरणं संसारोद्वेलसागरोत्तरणम् ।

स्वात्मनिरूपणमेतत्प्रकरणमकृतदक्षिणामूर्तिः ॥

અજ્ઞાનરૂપ અંધકારને નાશ કરનાર તથા સંસારરૂપ તોફાની મહાસાગરમાંથી તારનાર આ સ્વાત્મનિરૂપણ નામનું પ્રકરણ શ્રી પરમ શિવે રચ્યું છે. ગ્રંથ કારને શિવસ્વરૂપ કહ્યા છે એ ઉપરથી આસ્થળે ઉપાસ્ય દેવનો તથા ઉપાસકનો અભેદ સુચવ્યો છે.

अज्ञानान्ध्यविहन्ता विरचितविज्ञानपङ्कजोल्लासः ।

मानसगगनतलं मे भासयति श्रीनिवासगुरुभानुः ॥

અજ્ઞાનરૂપ અંધાપાનો નાશ કરવામાં સમર્થ, જ્ઞાનરૂપી કમળને પ્રદુક્ષિત કરનાર શ્રી વિષ્ણુસ્વરૂપ શ્રી સદ્ગુરુ રૂપી સૂર્ય, મારા તદ્દયાકાશને પ્રકાશિત કરે છે. ગુરુને વિષે ઈશ્વર ભાવના કરવી એ આત્મસાક્ષાત્કારનું કારણ છે એમ આ શ્લોક સૂચવે છે.

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकराचार्यविरचितं स्वात्मनिरूपणं समाप्तम् ।

साधनपंचक.

वेदो नित्यमधीयतां तदुदितं कर्म स्वनुष्ठीयतां ।
तेनेशस्य विधीयतामपचितिः काम्ये मतिस्त्यज्यता ।
पापौघः परिधूयतां भवसुखे दोषो नुसंधीयता-
मात्मेच्छा व्यवसीयतां निजगृहाचूर्णं विनिर्गम्यतां १
संगः सत्सु विधीयतां भगवतो भक्तिर्दृढाधीयतां
शांत्यादिः परिचीयतां दृढतरं कर्माशु संत्यज्यतां ।
सद्भिर्द्वानुपसर्पतां प्रतिदिनं तत्पादुके सेव्यतां
ब्रह्मैकाक्षरमर्थ्यतां श्रुतिशिरोवाक्यं समाकर्ण्यतां २
वाक्यार्थश्च विचार्यतां श्रुतिशिरःपक्षः समाश्रीयतां
दुस्तर्कात्सु विरम्यतां श्रुतिमतस्तर्को नुसंधीयतां ।
ब्रह्मैवास्मि विभाव्यतामहरहो गर्वः परित्यज्यतां
देहेहं मतिरुज्झतां बुधजनैर्वादः परित्यज्यताम् ३

क्षुद्याधिश्रचिकित्स्यतांप्रतिदिनंभिक्षौषधंभुज्यतां
 स्वाद्वन्नंनतुयाच्यतांविधिवशात्प्राप्तेनसंतुष्यतां ।
 शीतोष्णादिविषह्यतांनतुवृथावाक्यंसमुच्चार्यता-
 मौदासीन्यमभीप्स्यतांजनकूपानैष्ठुर्यमुत्सृज्यताम् ४
 एकांतिसुखमास्यतांपरतरेचेतःसमाधीयतां
 पूर्णात्मासुसमीक्ष्यतांजगदिदंतद्वाधितंदृश्यतां
 प्राक्कर्मप्रविलाप्यतांचितिवलान्नाप्युत्तरैःश्लिष्यतां
 प्रारब्धंत्विहभुज्यतामथपरब्रह्मात्मनास्थीयतां ५

यःश्लोकपंचकमिदंपठतेमनुष्यः
 संचिंतयत्यनुदिनंस्थिरतामुपेत्य ।
 तस्याशुसंसृतिदवानलतीव्रघोर
 तापःप्रशांतिमुपयातिचितिप्रसादात् ६

इति श्रीमच्छंकराचार्यविरचितं
 साधनपंचकंसंपूर्णम् ।

ॐ

तत् सत् परमात्मने नमः

अथ श्रीमच्छङ्कराचार्यविरचितः

आत्मबोधः

तपोभिः क्षीणपापानां शांतानां वीतरागिणाम् ।

मुमुक्षूणामपेक्षोऽयमात्मबोधो विधीयते ॥

નિત્ય^૧ નૈમિત્તિક^૨ પ્રાયશ્ચિત્ત^૩ ઉપાસના^૪ આદિ કર્મરૂપ તપ-
વડે જેમનાં રાગદ્વેષાદિ અંતઃકરણના મળરૂપ પાપ નાશ પામ્યાં
છે, એજ કારણથી જેઓ શાંત તથા રાગરહિત છે એવા મુમુ-
ક્ષુજનોએ (મોક્ષને માટે) ઇચ્છવા લાયક આ આત્મબોધ નામનું
પ્રકરણ કહીયે છઇએ.

શંકા.—યજ્ઞ દાન તપ આદિ અનેક મુક્તિનાં સાધન છે માટે

૧ જે કર્મો ન કરવાથી પ્રલયાય લાગે તેવાં કર્મો જેવાં કે સંન્યાસ-
નદન આદિ. ૨ પુત્ર જન્માદિ નિમિત્તને લઇને આચરવાનાં જાતેષ્ટ્યાદિ
કર્મો. ૩ માત્ર પાપ નિવૃત્તિનાંજ સાધનભૂત ચાંદ્રાયણાદિ કર્મો.
૪ સચુણ બ્રહ્મનું ધ્યાન.

મુમુક્ષુજનો તેમનો ત્યાગ કરી મોક્ષને અર્થે આત્મબોધ (આત્મજ્ઞાન) ની શાખાટે ઇચ્છા રાખે ?

બોધોઽન્યસાધનેભ્યો હિ સાક્ષાન્મોક્ષૈકસાધનમ્ ।

પાકસ્ય વહ્નિવજ્ઞાનં વિના મોક્ષો ન સિદ્ધયતિ ॥

ઉત્તર.—કર્મઆદિ અન્ય સાધનો અંતઃ કરણના મળ વિક્ષેપ આદિ દોષોની નિવૃત્તિદ્વારા મોક્ષનાં સાધક છે. સાક્ષાત્ મોક્ષનું સાધન તો અપરોક્ષ જ્ઞાનજ છે કર્મ નથી. પાત્રક, ઇંધન આદિ છતાં એક અગ્નિવિના જેમ રસોઈ તૈયાર થતી નથી તેમ જ્ઞાનવિના મોક્ષ મળતો નથી. શ્રુતિ કહેછે કે ‘જ્ઞાનાદેવ તુ કૈવલ્યં’ ‘ઋ-તેજ્ઞાનાન્ન મુક્તિઃ’ જ્ઞાત્વા દેવં સર્વપાશાપહાનિઃ ॥ અર્થ.—જ્ઞાન-થીજ કૈવલ્ય પ્રાપ્તિ છે; જ્ઞાનવિના મુક્તિ નથી પરમાત્મ દેવના જ્ઞાનથી સર્વ બંધની નિવૃત્તિ થાયછે.

શંકા.—જનક આદિ, કર્મવડેજ મોક્ષરૂપ ફલને પામ્યા છે માટે મુક્તિનું સાધન તો કર્મ છે. તમે જ્ઞાનને મુક્તિનું સાધન કેમ કહો છો ?

અવિરોધિતયા કર્મ નાવિદ્યા વિનિવર્તયેત્ ।

વિદ્યાઽવિદ્યાં નિહન્ત્યેવ તેજસ્તિમિરસંઘવત્ ॥

ઉત્તર.—જે પદાર્થ જેનો વિરોધી હોય છે તે તેનો નાશ કરેછે. જેમ તેજ, અંધારાનું વિરોધી છે તેથી તેનો નાશ કરેછે; તેપ્રમાણે કર્મને અને અવિદ્યાને પરસ્પર વિરોધ નથી, કારણ કે બંને જડ છે, માટે કર્મ અવિદ્યાની નિવૃત્તિ કરવા સમર્થ નથી; પરંતુ તેજ અને ગાઢ અંધકારની પેઠે વિદ્યાનો અને અવિદ્યાનો પરસ્પર

વિશેષ છે માટે વિદ્યા એટલે જ્ઞાન, અવિદ્યા અજ્ઞાનનો અવશ્ય નાશ કરેછે.

શંકા.—પ્રત્યેક શરીરમાં રહેલો આત્મા પરિચ્છિન્ન હોવાથી તે દેહની સાર્ય જન્મ-મરણ પામેછે. દેવદત્ત મરણ પામ્યો, દેવદત્ત જન્મ્યો એવી લોકમાં પણ પ્રસિદ્ધિ છે. માટે વિનાશી આત્માની અવિનાશી બ્રહ્મની સાથે એકતા કેમ સંભવે? અને તે ન સંભવે ત્યારે જીવ બ્રહ્મની એકતારૂપ જ્ઞાનવડે મોક્ષરૂપ ફલ પણ કેમ પ્રાપ્ત થાય?

પરિચ્છિન્ન ઇવાજ્ઞાનાત્તન્નાશે સતિ કેવલઃ ।

સ્વયં પ્રકાશતે હ્યાત્મા મેઘાપાયેઽશુમાનિવ ॥

ઉત્તર.—આત્મા તો સર્વત્ર પરિપૂર્ણ તથા અદ્વિતીય છે; પરંતુ અજ્ઞાનવડે કલ્પાએલાં દેવ મનુષ્યાદિ નાના શરીરોના અધ્યાસથી^૧ તે, પરિચ્છિન્ન સરખો ભાસેછે; માટે જેમ વાદળાં વિંબેરાઈ જવાથી સૂર્યનારાયણ સ્પષ્ટ પ્રકાશે છે તેમ અજ્ઞાનનો નાશ થયે, તેનું કાર્ય દેહાધ્યાસ પણ નિવૃત્ત થવાથી સત્તતીય^૨ આદિ ત્રણ પ્રકારના ભેદરહિત આત્મા શુદ્ધસ્વરૂપે પ્રકાશે છે.

શંકા.—અજ્ઞાનનો નાશ થવાથી કેવળ સ્વયંપ્રકાશ આત્માજ પ્રકાશે છે એમ તમારું કેહેવું સંભવતું નથી, કારણ કે એક અજ્ઞાનને નાશ કરનારૂં વૃત્તિજ્ઞાન તથા એક આત્મા, એમ બે વસ્તુ હોવાથી દ્વૈતની આવૃત્તિ થાયછે.

૧ જ્ઞાતિજ્ઞાન. ૨ સત્તતીય ભેદ-જેમકે એક વૃક્ષનો ખીળ વૃક્ષથી ભેદ; વિભતીય ભેદ-જેમકે વૃક્ષનો પાષાણ આદિથી ભેદ; સ્વચત ભેદ-જેમકે વૃક્ષમાંજ રહેલો ફલ ફૂલ પાનડાંવડે ભેદ.

અજ્ઞાનકલુષં જીવં જ્ઞાનાભ્યાસાદ્વિનિર્મલમ્ ।

કૃત્વા જ્ઞાનં સ્વયં નશ્યેજ્જલં કતકરેણુવત્ ॥

ઉત્તર.—જેમ ડોળા પાણીમાં નાખેલું નિર્મળી ફળનું ચૂર્ણ, પાણીનો મેલ કાપી પોતે પણ નીચે બેસી જાયછે, તેમ મહાવાક્યજન્ય વૃત્તિરૂપ જ્ઞાન, તેના અભ્યાસની પરિપાકાવસ્થાએ હું કર્તા છું, ભોક્તા છું, એ પ્રકારના જીવના અજ્ઞાનરૂપ મેલનો નાશ કરી પોતે (વૃત્તિજ્ઞાન) પણ નાશ પામેછે. માટે વૃત્તિજ્ઞાનવડે દ્વૈત આપત્તિરૂપ દોષ પ્રાપ્ત થતો નથી.

સંકા.—આ પ્રત્યક્ષ દેખાતા સંસારને તમે અસત્ય કહો છો તે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી વિરૂદ્ધ છે.

સંસારઃ સ્વપ્નતુલ્યો हि रागद्वेषादिसंकुलः ।

સ્વકાલે સત્યવદ્ભાતિ પ્રબોધેઽસત્યવદ્ભવેત્ ॥

ઉત્તર.—જેમ સ્વપ્ન મિથ્યા છતાં પણ નિદ્રાના સમયમાં સત્ય જેવું ભાસેછે; પરંતુ જાગૃત અવસ્થામાં તે એમની મેળેજ ખોટું થઈ જાયછે તેમ આ રાગ દ્વેષાદિ દોષોવડે ભરપૂર સંસાર મિથ્યા છે તથાપિ અજ્ઞાન અવસ્થામાં તે સત્ય સરખો ભાસેછે.

(જગતનું મિથ્યાપણું અન્ય દૃષ્ટાંતવડે દઢ કરેછે.)

તાવત્સત્યં જગદ્ભાતિ શુક્તિકારજતં યથા ।

યાવન્ન જ્ઞાયતે બ્રહ્મ સર્વાધિષ્ઠાનમદ્વયમ્ ॥

ન્યાંસુધી છીપનો લીલા રંગનો પૃષ્ઠભાગ તથા તેની ત્રિકોણ આકૃતિનું યથાર્થ જ્ઞાન નથી થયું ત્યાંસુધી તે રૂપુંજ ભાસે છે,

તેમ નામ રૂપાત્મક સકલ પ્રપંચના અધિષ્ઠાનભુત અદ્વિતીય શુદ્ધ બ્રહ્મનો જ્યાંસુધી સાક્ષાત્કાર થયો નથી ત્યાંસુધી આ જગત્ સત્ય હોય તેવું ભાસે છે.

(માટે આ સંપૂર્ણ જગત્ માયાવડે બ્રહ્મનેવિષે કલ્પાએકું છે એ વાર્તાને દૃષ્ટાંત આપી દેઢ કરેછે.)

સચ્ચિદાત્મન્યનુસ્યૂતે નિત્યે વિષ્ણૌ પ્રકલ્પિતાઃ ।

વ્યક્તયો વિવિધાઃ સર્વા હાટકે કટકાદિવત્ ॥

જેમ સુવર્ણને વિષે કટક કુંડળ આદિ વિવિધ પ્રકારના ઘાટ કલ્પાએલા છે; કટક કુંડળ કથન માત્ર છે, વસ્તુતઃ સુવર્ણજ છે તેમ, સત્ય, જ્ઞાન, આનંદ સ્વરૂપ, માળાના મણુકામાં સૂત્રની પેઠે સર્વત્ર અનુસ્યૂત, ભુત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન એ ત્રણે કાળમાં આધરહિત (નાશરહિત) તથા વ્યાપક બ્રહ્મનેવિષે દેવ, મનુષ્ય, પશુ, કીટ, આદિ વિવિધ વ્યક્તિઓ માયાવડે કલ્પાએલી છે. તાત્પર્ય કહિપત સર્વ વસ્તુ પોતાનાં અધિષ્ઠાનથી ભિન્ન નથી, કેવળ શુદ્ધ બ્રહ્મ સ્વરૂપજ છે.

(કહેલા અર્થને મજબુત કરેછે.)

યથાકાશો હૃષીકેશો નાનોપાધિગતો વિભુઃ ।

તદ્બ્રેદાદ્ભિન્નવદ્ભાતિ તન્નાશો સતિ કેવલઃ ॥

જેમ આકાશ એક છે તોએ પણ ઘટમઠ આદિ ઉપાધિને યોગે તે ઘટાકાશ મઠાકાશ આદિ ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપે ભાસે છે તથા ઘટમઠ આદિ ઉપાધિનો નાશ એ કેવળ શુદ્ધ મહાકાશજ ભાસે છે. એજ પ્રમાણે મનસહિત અગ્નિઆર ઇન્દ્રિયોનું પ્રવર્તક વ્યાપક શુદ્ધ બ્રહ્મ અંતઃકરણમાં પ્રતિબિંબ ભાવને પામી નાના

જીવરૂપે પ્રતીત થાયછે. આત્મ સાક્ષાત્કારવડે ઉપાધિનો નાશ થયે અસંગ શુદ્ધ બ્રહ્મચૈતન્યજ ભાસે છે.

તાત્પર્ય જે જેમ આકાશમાં ભેદ ન હોવા છતાં ઘડા આદિ ઉપાધિને યોગે તેમાં ભેદ જણાયછે. તેમ શુદ્ધ બ્રહ્મમાં ભેદ નથી તથાપિ અંતઃકરણાદિ ઉપાધિના સંબંધવડે જીવ ઈશ્વરભેદ પ્રતીત થાયછે, ખરૂં જોતાં આત્મા અસંગ છે.

સંકા.—હું બ્રાહ્મણ છું, હું બ્રહ્મચારી છું, હું સન્યાસી છું, એવે પ્રકારે વર્ણુ આશ્રમાદિ અનેક ધર્મયુક્ત આત્માની પ્રતીતિ થાયછે માટે તેને તમે સંગરહિત કેમ કહોછો?

નાનોપાધિવશાદેવ જાતિનામાશ્રમાદયઃ ।

આત્મન્યારોપિતાસ્તોયે રસવર્ણાદિભેદવત્ ॥

ઉત્તર.—જેમ જળ સ્વભાવે શુક્લ તથા મધુરજ છે પરંતુ તેમાં મીઠું, લીંબુનો રસ તથા રાતો પીળો કાળો આદિ રંગો મેળવવાથી તે ખારૂં ખાટું રાતું પીળું કાળું એમ વિવિધરૂપે ભાસે છે; વસ્તુત્વે તે તો શુક્લ અને મધુરજ છે, તેમજ આત્મા પણ અસંગજ છે પરંતુ પૂર્યોક્ત અનેક ઉપાધિને યોગે તેને વિષે બ્રાહ્મણુત્વ આદિ જાતિ, દેવદત્ત આદિ નામ તથા બ્રહ્મચર્યાદિ આશ્રમો કેવળ ભ્રાંતિજ્ઞાનવડે આરોપેલ છે વસ્તુતઃ તેને વિષે એ માહેલું કંઈ પણ નથી.

(હવે અવિદ્યાએ કલ્પેલી સ્થૂલ સૂક્ષ્મ અને કારણ એવી ત્રણ ઉપાધિમાં પ્રથમ સ્થૂલ ઉપાધિનું વિવેચન કરેછે.)

પંચીકૃતમહાભૂતસંભવં કર્મસંચિતમ્ ।

શરીરં સુખદુઃખાનાં ભોગાયતનમુચ્યતે ॥

પંચીકૃત^૧ પૃથ્વી આદિ પંચમહાભૂતોવડે ઉત્પન્ન થએલ, પ્રા-
રબ્ધ કર્મે રચેલું તથા આત્માને સુખદુઃખ ભોગવવાનું સ્થાન આ
સ્થૂલશરીર આત્માની પ્રથમ ઉપાધિ છે.

(સૂક્ષ્મશરીરની ઉપાધિ કહેછે.)

પંચપ્રાણમનોબુદ્ધિદર્શેન્દ્રિયસમન્વિતમ્ ।

અપંચીકૃતભૂતોત્થં સૂક્ષ્માંગં ભોગસાધનમ્ ॥

પ્રાણુ, અપાન, સમાન, ઉદાન અને વ્યાન એ પાંચ પ્રાણુ;
મન એટલે અંતઃકરણની એકતા વિકલ્પવાળી વૃત્તિ, બુદ્ધિ એટલે
નિશ્ચયવાળી વૃત્તિ; શ્રોત્ર ત્વચા, નેત્ર જીભા અને નાસિકા એ પાંચ
જ્ઞાન ઇન્દ્રિયો તથા વાણી, હાથ, પગ ગુદા અને ઉપરથ એ કર્મે-
ન્દ્રિયો મળી દશ ઇન્દ્રિયો; એવી રીતે સત્તર તત્ત્વયુક્ત અપંચીકૃત
પંચમહાભૂતથી રચાયેલ સુખ દુઃખ ભોગના સાધનભૂત સૂક્ષ્મ
શરીર (લિંગશરીર) આત્માની બીજી ઉપાધિ છે.

(ત્રીજી કારણુશરીરરૂપ ઉપાધિ કહેછે.)

અનાદ્યવિદ્યાનિર્વાચ્યા કારણોપાધિરુચ્યતે ।

ઉપાધિત્રિતયાદન્યમાત્માનમવધારયેત્ ॥

૧ પંચીકરણનો પ્રકાર દરેક ભૂતના સરખા બે બે ભાગ કરવા. પછી
તેમાના દરેક ભૂતનો અર્ધો ભાગ લઈ તેના સરખા ચાર ચાર ભાગ કરી
પોતા વગર અન્ય ચાર ભૂતોને એક એક ભાગ વેચી આપવાથી દરેક ભૂ-
તોમાં પોતાનો અર્ધો ભાગ તથા અન્ય ચાર ભૂતોના ચાર ચતુર્થાંશો મળી
બીજો અર્ધો ભાગ પ્રાપ્ત થવાથી તૈયાર થયેલું એક ભૂત પંચીકૃત મહાભૂત
કહેવાયછે. એવાં પાંચ મહાભૂતો આ સ્થૂલશરીરનું ઉપાદાન કારણુ છે.

અનાદિ, અનિર્વચનીય એટલે સત્ય અથવા અસત્ય નહીં કહી શકાતી સમષ્ટિ-વ્યષ્ટિ સ્થૂળ-સૂક્ષ્મ શરીરના કારણરૂપ અવિદ્યા એ આત્માની ત્રીજી ઉપાધિ છે. એ ત્રણે ઉપાધિથી જુદો, તે-મનો સાક્ષી હું અસંગ કૂટસ્થ સત્ ચિત્ આનંદ બ્રહ્મસ્વરૂપ હું એ પ્રકારે આત્માનો નિશ્ચય કરવો એજ આ સ્થાને ત્રણ ઉપાધિના નિરૂપણ કરવાનું પ્રયોજન છે. અન્યપ્રયોજન નથી.

શંકા.—ઉપર કહેલી ત્રણ ઉપાધિથી ભિન્ન આત્મા સત્ ચિત્ આનંદરૂપ છે એવું તમારું કહેવું સંભવતું નથી. કારણ કે આત્મા અન્નમયાદિ કોષરૂપ છે એ શ્રુતિ ઉપરથી સમજાય છે. શ્રુતિ—(સ વા एष पुरुषोऽन्नरसमयः) તે આ પુરૂષ અન્નરસમય છે. મારે અન્નમયાદિથી જુદો આત્મા નથી, કોષજ આત્મા છે.

पंचकोशादियोगेन तत्तन्मय इव स्थितः ।

शुद्धात्मा नीलवस्त्रादियोगेन स्फटिको यथा ॥

ઉત્તર.—જેમ સ્ફટિકમણિ શુદ્ધ સ્વચ્છ વર્ણનો છતાં પણ કાળા વા પીળા વસ્ત્રની સમીપ મુકવાથી કાળો કે પીળો ભાસે છે; તેમ અન્નમયાદિ કોષના યોગવડે અર્થાત્ તે તે કોષની સાથે આત્માની એકરૂપતા ભાંતિવડે પ્રતીત થવાથી તે, તે તે કોષરૂપે સ્થિત થવા સરખો જણાય છે.

૧ અન્નરસથીજ ઉપજતું, તેવડેજ વૃદ્ધિ પામતું તથા અન્નરૂપ પૃથિવીમાં અંતે લય પામતું સ્થૂળશરીર તે અન્નમયકોષ. પાંચ કર્મેન્દ્રિયો તથા પાંચ પ્રાણ મળી પ્રાણમયકોષ. પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને મન મળીને મનોમયકોષ. પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને બુદ્ધિ મળી વિજ્ઞાનમયકોષ. કારણશરીરરૂપ મલિન સત્ત્વ પ્રધાન પ્રિયમોહ અને પ્રમોહ એવી ત્રણ વૃત્તિસહિત અવિદ્યા તે આનંદમયકોષ. એમ પાંચ કોષ છે.

(અજ્ઞાનદશામાં કોષરૂપે પ્રતીત થતા આત્માનો, શુદ્ધપ્રસાદથી સૂક્ષ્મ ભાવને પામેલી બુદ્ધિવડે વિવેક કરવાથી તે કોષરૂપે ન પ્રતીત થતાં શુદ્ધસ્વરૂપે પ્રત્યક્ષ થાયછે એ વાર્તાને દષ્ટાંત-સહિત કહેછે.)

વપુસ્તુષાદિભિઃ કોશૈર્યુક્તં યુત્તયાવઘાતતઃ ।

આત્માનમંતરં શુદ્ધં વિવિચ્યાત્તંદુલં યથા ॥

એઆ સ્વરૂપે ઘોળા તથા શુદ્ધ છે તોપણ ફ્રાતરાંવડે ઢંકા-એલા હોવાથી ફ્રાતરાંરૂપેજ ભાસેછે. પરંતુ તેમને જેમ ખાંડીને ફ્રાતરાંથી બુદ્ધ પાડેછે તેમજ પંચકોષની અંતર રહેલા શુદ્ધ આત્માનો યુક્તિરૂપ વિચારવડે તે તે કોષથી વિવેક કરવો. એ વિચારનું સ્વરૂપ-સ્વપ્નઅવસ્થામાં સ્થૂલદેહનું ભાન નથી અને આત્માનું ભાન છે, સુષુપ્તિમાં સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મ બંને શરીરનું ભાન નથી અને સુષ્પ્તસ્વરૂપ આત્માનું ભાન છે; જો સુષુપ્તિમાં સુષ્પ્તનું ભાન ન હોય તો “હું સુષ્પે સુતો” એવી જાગીને સ્મૃતિ થવી ન જોઈએ, માટે સુષુપ્તિમાં સુષ્પ્તનું જ્ઞાન છે. એ કાળે વિષયજન્ય સુષ્પ્તો તથા પાણુ કેવળ આત્મસ્વરૂપજ સુષ્પ્તરૂપે પ્રતીત થાયછે; તથા નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં અજ્ઞાનના આવરણ રહિત આત્મા ભાસેછે તથા અજ્ઞાન એટલે કારણશરીર ભાસતું નથી. એવી રીતે ત્રણ શરીર એક અવસ્થાને છોડી બીજી અવસ્થામાં ભાસતાં નથી, અને આત્મા તો સર્વ અવસ્થામાં ભાસેછે માટે આત્માને ત્રણ શરીરથી તથા ત્રણ અવસ્થાથી ભિન્ન સમજવો. સ્થૂલશરીર અન્નમયકોષ છે. કારણશરીર આનંદમયકોષ છે તથા સૂક્ષ્મશરીરમાં પ્રાણમય, મનોમય તથા વિજ્ઞાનમયકોષનો સમાવેશ થાયછે. માટે ત્રણ શરીરથી આત્માનો વિવેક કરવાથી પાંચે કોષનો વિવેક સહજ થઈ જાયછે.

શંકા.—આત્મા બ્રહ્મરૂપ હોવાથી સર્વત્ર આપક છે માટે તેની સર્વ સ્થળે પ્રતીતિ કેમ નથી થતી?

સદા સર્વગતોઽપ્યાત્મા ન સર્વત્રાવભાસતે ।

બુદ્ધાવેવાવભાસેત સ્વચ્છેષુ પ્રતિવિંબવત્ ॥

ઉત્તર.—જેમ ઘડો, ભીત, કાચ એ બધાં માટીનાંજ કાર્ય છે તથાપિ ઘડા અથવા ભીતમાં પ્રતિબિંબરૂપે સૂર્ય પ્રકાશતો નથી કારણ કે તેઓ મલિન હોવાથી પ્રતિબિંબ ગ્રહણ કરવાને અયોગ્ય છે; માત્ર કાચ આદિજ સ્વચ્છ હોવાથી તેમાં તેનું પ્રતિબિંબ પડેછે, તેમજ આત્મા જોકે સદા સર્વત્ર આપક છે તોપણ રાગાદિ મેલરહિત શુદ્ધ બુદ્ધિમાંજ પ્રકાશે છે. મલિન ઉપાધિમાં તેનો પ્રકાશ જણાતો નથી.

(આત્માદેહ ઇન્દ્રિયાદિ સંઘાતમાં રહ્યા છતાં પણ તેથી તે કેવળ જુદો છે એ વાત્તાને દષ્ટાંત આપીને દઢ કરેછે.)

देहेंद्रियमनोबुद्धिप्रकृतिभ्यो विलक्षणम् ।

तद्वृत्तिसાક્ષિણં વિંદ્યાદાત્માનં રાજવત્સદા ॥

જેમ રાજા પોતાની સભામાં બેઠેલા પુરૂષોનો સાક્ષી તથા પ્રેરક હોઈને તેનાથી જુદો છે તેમ આત્મા પણ શરીર, ઇન્દ્રિય, મન, બુદ્ધિ અને પ્રકૃતિ એ બધાથી વિલક્ષણ છે એટલે શરીર આદિ જડ દૃશ્ય તથા પરિણામી છે અને આત્મા, ચેતન, દ્રષ્ટા તથા અપરિણામી છે તથા દેહની બાહ્યાદિ અવસ્થાનો અને મન આદિ વૃત્તિઓનો સાક્ષી છે એમ નિશ્ચય કરવો.

શંકા.—આત્માનું કેવળ સાક્ષીપણું તમે કહોછો તે સંભવતું

નથી; કારણ કે આ દેહાદિ સંધાતમાં રહી જોવું, સાંભળવું ઇત્યાદિ સર્વ વ્યવહાર કરતો પ્રતીત થાયછે?

આપૃતેષિંવદ્રિયેષ્વાત્મા આપારીવાવિવેકિનામ્ ।

દૃશ્યતેઽન્ત્રેષુ ધાવત્સુ ધાવન્નિવ યથા શશી ॥

ઉત્તર.—વાયુના વેગવડે આકાશમાં વાદળાંને દોડતાં જોઈ મૂર્ખ માણસ માનેછે કે ચંદ્રમાં દોરેછે તેજ પ્રકારે ગુરુશાસ્ત્રના ઉપદેશ રહિત અવિવેકી પુરૂષ, નેત્ર આદિ ઇન્દ્રિયોના પોતપોતાના વ્યવહારને આત્માનેવિષે માનેછે અર્થાત્ જોવું, સાંભળવું આદિ સર્વ વ્યવહાર આત્માજ કરતો હોય તેમ તેઓનું માનવું છે.

શંકા.—દેહ ઇન્દ્રિયાદિને તમે આપારવાન્ કહોછો ત્યારે તો તેઓ પણ ચૈતન્ય હોવાં સંભવે છે. અને જો તેને ચૈતન્ય માનો તો તેઓને પણ અવશ્ય આત્મા માનવાં ધટેછે. કારણ કે ચૈતન્ય વસ્તુ એજ આત્મા છે.

આત્મચૈતન્યમાશ્રિત્ય દેહૈન્દ્રિયમનોધિયઃ ।

સ્વકીયાર્થેષુ વર્તેતે સૂર્યાલોકં યથા જનાઃ ॥

ઉત્તર.—જેમ સકળ જનો સૂર્યના વિકાશને આશ્રયે પોતપોતાના વ્યવહારો કરેછે તેમજ ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માને આશ્રયેજ દેહ, ઇન્દ્રિયો મન અને બુદ્ધિ, પોતપોતાનાં કાર્ય કરેછે; પોતે સ્વતંત્રપણે કરી શકતાં નથી માટે તેઓ આત્મા નથી.

શંકા.—આત્મા ચૈતન્યરૂપ ભવે હો, પરંતુ હું જન્મું છું, હું મરું છું, હું બાળક, હું યુવાન, હું વૃદ્ધ, હું કાણો, હું બહેરો, એવા વ્યવહારો આત્માને વિષે પ્રતીત થવાથી તે જન્મ આદિ વિકારવાન્ હોવો ધટેછે. તે અવિકારી સંભવતો નથી.

દેહદ્રિયગુણાન્કર્માપ્યમલે સચ્ચિદાત્મનિ ।

અધ્યસ્યંત્યવિવેકેન ગગને નીલિમાદિવત્ ॥

ઉત્તર.—જેમ મૂઠ પુરૂષ, આકાશને વિષે કાળા પીળા રંગોનો આરોપ કરેછે તેમ અવિવેકી જન, બાળ, યુવા આદિ દેહના ધર્મોને, અંધ અધિર આદિ ઇન્દ્રિયના ધર્મોને તથા બોલવું ચાલવું ઇત્યાદિ ઇન્દ્રિયોનાં કર્મોને, અજ્ઞાનરૂપ મેલરહિત સત્ચિત્ આનંદ-સ્વરૂપ આત્માને વિષે કેવળ પોતાની અજ્ઞાનતાવડે મિથ્યા આરોપે છે. વસ્તુતઃ આત્માવિષે દેહ ઇન્દ્રિયાદિના એક ધર્મો નથી.

શંકા.—આત્માને વિષે દેહ ઇન્દ્રિયાદિના ધર્મો કદી ન હો; પરંતુ હું કર્તા છું, ભોક્તા છું, સુખી છું, દુઃખી છું એમ તો આત્માનેવિષે જણાયછે, મારે તે કર્તા ભોક્તા હોવો જોઈએ અને વૈશેષ મતના અનુયાયી લોકો આત્માને કર્તા ભોક્તા માનેછે પણ ખરા.

અજ્ઞાનાન્માનસોપાધેઃ કર્તૃત્વાદીનિ ચાત્મનિ ।

કલ્પ્યંતેઽવુગતે ચન્દ્રે ચલનાદિર્યથાંભસઃ ॥

ઉત્તર.—જેમ મૂઠ પુરૂષ પાણીના હાલવારૂપ ધર્મને પાણીમાં પડેલા ચંદ્રના પડછાયાને વિષે કહ્યેછે તેમજ અજ્ઞાની જન પોતાનાં અજ્ઞાનનેલીધે, કર્તાપણું, ભોક્તાપણું, સુખ, દુઃખ, આદિ મનરૂપ ઉપાધિના ધર્મોને આત્માને વિષે આરોપે છે.

(હવે રાગ ઇચ્છા આદિ અંતઃકરણના ધર્મો કેવળ અજ્ઞાન કલ્પિતજ છે એ વાત્તા અન્વય^૧ વ્યતિરેક યુક્તિવડે કહેછે.)

૧ જેના હોવાથી જેનું હોયું તે અન્વય; જેના ન હોવાથી જેનું ન હોયું તે વ્યતિરેક. આ ઠેકાણે યુક્તિના હોવાથી રાગાદિનું હોયું એ અન્વય અને યુક્તિના ન હોવાથી રાગાદિનું ન હોયું તે વ્યતિરેક.

રાગેચ્છામુખદુઃખાદિ બુદ્ધૌ સત્યાં પ્રવર્તતે ।

સુષુપ્તૌ નાસ્તિ તન્નાશો તસ્માદ્બુદ્ધેસ્તુ નાત્મનઃ ॥

જાગ્રત્ અવસ્થા તથા સ્વપ્ન અવસ્થામાં બુદ્ધિ છે તો રાગ, (વિષયોમાં અત્યંત પ્રીતિ) ધ્વંષા (તેઓમાં સામાન્ય પ્રીતિ) સુખ, દુઃખ આદિ ધર્મો વર્તે છે અને સુષુપ્તિ અવસ્થામાં બુદ્ધિનો અજ્ઞાનમાં લય થઈ ગયો હોય છે તેથી રાગાદિ ધર્મો પ્રતીત થતા નથી, માટે રાગ આદિ ધર્મો બુદ્ધિના છે આત્માના નથી. જો આત્માના હોય તો ત્રણે અવસ્થામાં માલૂમ પડવા જોઈએ, કારણ કે ત્રણે અવસ્થામાં આત્મા તો છેજ.

શંકા.—જ્યારે રાગાદિ આત્માનો સ્વભાવ નથી ત્યારે તેનો સ્વભાવ અર્થાત્ સ્વરૂપ કેવું છે ?

પ્રકાશોઽર્કસ્ય તોયસ્ય શૈત્યમગ્નેર્યથોષ્ણતા ।

સ્વભાવઃ સચ્ચિદાનંદનિત્યનિર્મલતાત્મનઃ ॥

ઉત્તર.—જેમ પ્રકાશ એ સૂર્યનો સ્વભાવ છે, શીતળપણું એ જળનો સ્વભાવ છે તથા ઉષ્ણતા એ અગ્નિનો સ્વભાવ છે તેમ સત્, ચિત્, આનંદ, નિત્ય, શુદ્ધપણું એ આત્માનો સ્વભાવ છે.

શંકા.—હું જાણું છું, હું સુંખી છું, એ પ્રકારે અનુભવ થાય છે માટે આત્મજ્ઞાન તથા સુખનો આશ્રય હોય એમ જણાય છે ત્યારે તમે તેને નિર્વિકાર કેમ કહો છો ?

આત્મનઃ સચ્ચિદંશ્ચ બુદ્ધેર્વૃત્તિરિતિ દ્વયમ્ ।

સંયોજ્ય ચાવિવેકેન જાનામીતિ પ્રવર્તતે ॥

ઉત્તર.—જેમ અગ્નિમાં તપાવેલો લોહનો ગોળો અને અને અગ્નિ બંને એકરૂપ થઈને રહેલ હોય છે તેમજ આત્માનો

સત્ અંશ, ચિત્ અંશ તથા બુદ્ધિની વૃત્તિ એ સર્વ પરસ્પર એક-રૂપ થઇને રહેલ હોયછે તેથી તેમના યથાર્થ વિવેક ન થવાથી હું જાણું છું, સુખી છું, એ પ્રકારની અહંકારવાળી વૃત્તિ ઉદય પામેછે.

(ઉપર કહેલા અર્થનું સ્પષ્ટીકરણ કરેછે.)

આત્મનો વિક્રિયા નાસ્તિ બુદ્ધેર્બોધો ન જાતિતિ ।

જીવઃ સર્વમલં જ્ઞાત્વા કર્તા દ્રષ્ટેતિ મુહ્યતિ ॥

આત્માને વિષે કોઈ પણ પ્રકારનો વિકાર નથી, કારણ કે શ્રુતિ સ્મૃતિઓ તેને નિર્જુણ, નિષ્ક્રિય, શાંત, નિર્વિકાર તથા નિર્લેપ કહેછે તથા બુદ્ધિને વિષે જ્ઞાન કોઈ કાળે પણ નથી કારણ કે તે માયાનું કાર્ય હોવાથી જડ છે તો એવાનું અંતઃકરણ ઉપાધિવાળા જીવો અજ્ઞાનવડે ઉપાધિના ધર્મો પોતામાં અંગીકાર કરી, ભ્રાંતિવડે હું કર્તા છું, દ્રષ્ટા છું એમ મોહ પામેછે.

તાત્પર્ય.—જે કર્તાપણું આદિ બુદ્ધિના ધર્મો ભ્રાંતિવડે આત્મામાં પ્રતીત થાયછે વસ્તુત્વે તે નિર્વિકાર છે.

દેહાદિના ધર્મો પોતાને વિષે માની આત્મા જન્મ-મરણાદિ ભયને પામેછે; પરંતુ તે દેહાદિકના ધર્મો પોતાના સ્વરૂપને વિષે કેવળ સ્વરૂપના અજ્ઞાનવડેજ આરોપેલા છે આ વાતને કહેછે.

રજ્જુસર્પવદાત્માનં જીવં જ્ઞાત્વા ભયં વહેત્ ।

નાહં જીવઃ પરાત્મેતિ જ્ઞાતં ચેન્નિર્ભયો ભવેત્ ॥

જેમ અંધારામાં પડેલી દોરી ત્રણ કાળે પણ સર્પ નથી તથાપિ તેને ભ્રાંતિવડે સર્પ જાણીને જીવ ભય પામે છે, તેમજ સ્વયંપ્રકાશ આત્મા ભ્રાંતિવડે પોતાને વિષે જીવપણું આરોપીને

હું જીવ છું, કર્તા છું, ભોક્તા છું, સુખી છું, દુઃખી છું એવા અભિમાનવડે જન્મ-મરણાદિ ભયને પામેછે; પરંતુ તે જ્યારે મહાવાક્યના વિચારવડે, હું જીવ નથી, હું તો અદ્વિતીય સત્ ચિત્ આનંદ બ્રહ્મ છું એમ જાણેછે ત્યારે જન્મ-મરણ આદિ સર્વ ભય રહિત થાયછે.

આત્માવભાસયત્યેકો બુદ્ધ્યાદીર્નાંદ્રિયાણિ ચ ।

દીપો ઘટાદિવત્સ્વાત્મા જઠૈસ્તૈર્નાવભાસ્યતે ॥

શંકા.—મન-બુદ્ધિ આદિ આત્માની અતિ નિકટ હોવા છતાં તેના યથાર્થ સ્વરૂપને જાણવા તેઓ કેમ સમર્થ થતાં નથી.

ઉત્તર.—જેમ દીવો ઘડા આદિ પદાર્થને પ્રકાશ કરેછે, પણ ઘડા આદિ મલિન પદાર્થો દીવાને પ્રકાશ કરી શકતા નથી, તેમ આત્મા એક છે અને તે મન-બુદ્ધિ આદિને પ્રકાશ કરેછે; પરંતુ મન-બુદ્ધિ આદિ, જડ છે માટે તેઓ આત્માને પ્રકાશ કરી શકતાં નથી.

શંકા—જ્યારે આત્મા બુદ્ધિ આદિવડે જાણી શકાતો નથી ત્યારે તેને જાણવામાટે અન્ય જ્ઞાનની જરૂર છે ખરી.

સ્વબોધે નાન્યબોધેઞ્ચા બોધરૂપતયાત્મનઃ ।

ન દીપસ્યાન્યદીપેઞ્ચા યથા સ્વાત્મા પ્રકાશતે ॥

ઉત્તર.—જેમ દીવો સ્વયંપ્રકાશ હોવાથી તેને પ્રકાશ કરવામાટે જેમ બીજા દીવાની જરૂર નથી તેમજ આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ છે માટે તેના જ્ઞાનને માટે અન્ય જ્ઞાનની જરૂર નથી. તેતો પોતાની મેળેજ પ્રકાશે છે.

શંકા—જ્યારે આત્મા, બુદ્ધિ આદિવડે જાણાતો નથી ત્યારે તે શીરીતે જાણાય છે તે કહો !

નિષિધ્ય નિશ્ચિલોપાધીન્નેતિ નેતીતિ વાક્યતઃ ।

વિંદ્યાદૈક્યં મહાવાક્યૈર્જીવાત્મપરમાત્મનોઃ ॥

નેતિ નેતિ (આ નહીં, આ નહીં.) એ શ્રુતિનાં વાક્યવડે સર્વ સ્થૂલ સૂક્ષ્મ અને કારણ એ સકળ ઉપાધિનો ત્યાગ કરીને, અર્થાત્ સ્થૂલશરીર, સૂક્ષ્મશરીર તથા કારણશરીર આત્મા નથી એવો નિશ્ચય કરીને ‘તત્ત્વમસિ’^૧ એ મહાવાક્યમાં આવેલાં તત્ત્વં પદની ઉપાધિ અલ્પજ્ઞત્વ સર્વજ્ઞત્વ આદિ, ભાગત્યાગ લક્ષણાવડે તજી, બંને પદનો એક લક્ષ્ય અર્થ શુદ્ધ બ્રહ્મ હું હું એ પ્રકારનો અપરોક્ષ નિશ્ચય કરવો એનું નામજ તત્ત્વજ્ઞાન અને તેજ મુક્તિનું સાધન છે.

૧ તત્ત્વમસિ મહાવાક્યવડે શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ લક્ષ્ય અર્થનો બોધ ભાગ-ત્યાગ લક્ષણા અંગીકાર કરવાથી થાયછે. એ ભાગત્યાગ લક્ષણાનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે—‘સોયંદેવદત્તઃ’—‘તે આ દેવદત્ત’ આ વાક્યમાં ‘સઃ’ પદનો અર્થ તે દેશ તથા તે કાળ સહિત દેવદત્ત એવો છે તથા ‘અયં’ પદનો આ દેશ તથા આ કાળસહિત દેવદત્ત એવો અર્થ છે. એ બંને પદ સાથે બોલવાથી બંનેનો અર્થ એકજ છે એમ સમજાય છે; પરંતુ તેમ સંભવતું નથી. કારણ કે ‘સઃ’ અને ‘અયં’ પદના વાચ્યઅર્થમાં વિશેષણરૂપે રહેલા તે દેશકાળ અને આ દેશકાળ એ બંનેનો પરસ્પર વિરોધ છે માટે તે બંને વિરુદ્ધ અંશનો ત્યાગ કરી અવિરુદ્ધ દેવદત્ત પિંડમાં બંને પદની લક્ષણા કરવી. એ લક્ષણા ભાગત્યાગ લક્ષણા કહેવાય છે. તેમજ ‘તત્ત્વં’ એ મહાવાક્યમાં ‘તત્’ પદનો વાચ્યઅર્થ સર્વશક્તિ સર્વજ્ઞતા, આદિ ધર્મેસહિત ઈશ્વર છે તથા ‘ત્વં’ પદનો અલ્પશક્તિ અલ્પજ્ઞતા આદિ ધર્મેસહિત જીવ એવો વાચ્યઅર્થ છે. એ બંને અર્થની એકરૂપતા ન સંભવવાથી બંને પદોના વાચ્યઅર્થમાં વિશેષણરૂપે રહેલા સર્વશક્તિ, અલ્પશક્તિ, સર્વજ્ઞતા અલ્પજ્ઞતા આદિ વિરુદ્ધ અંશોનો ત્યાગ કરી કેવળ ચૈતન્ય અંશમાંજ તત્ત્વં અને ત્વં પદની લક્ષણા કરેછે. એ રીતે ભાગત્યાગ લક્ષણા મહાવાક્યમાં માનવાથી ઈશ્વરના તથા જીવના સ્વરૂપમાં વિરુદ્ધાંશ ત્યાગ કરી શેષ રહેલો અવિરુદ્ધ લક્ષ્યાર્થ જ ચૈતન્ય અંશ છે તેની એકતા મહાવાક્ય જણાવે છે.

શંકા.—સ્થૂલ આદિ ઉપાધિ ત્યાગ કદી ન કરીએ તોપણ હાનિ નથી. કારણ કે ચૈતન્ય તો અસંગ છે.

આવિઘકં શરીરાદિ દૃશ્યં બુદ્ધવત્ક્ષરમ્ ।

एतद्विलक्षणं विद्यादहं ब्रह्मेति निर्मलम् ॥

ઉત્તર.—દેહ ઇન્દ્રિય આદિ દૃશ્યપદાર્થો અવિધાનાં કાર્ય છે તથા પાણીના પરપોટાની પેઠે નાશવાન છે તથા તેથી ભિન્ન સત્ ચિત્ આનંદસ્વરૂપ અવિધારૂપ મળરહિત જે બ્રહ્મ છે તેજ હું છું એમ નિશ્ચય કરવો. આવા અપરોક્ષ દેહ નિશ્ચયથીજ જીવ કૃત કૃત્ય થાયછે.

(જીવ બ્રહ્મની એકતા રૂપજ્ઞાન દેહ થવામાટે તત્ત્વજ્ઞાનના મનનનો પ્રકાર કહેછે.)

देहान्यस्त्वान्न मे जन्मजराकार्श्यलयादयः ।

शब्दादिविषयैः संगो निरिन्द्रियतया न च ॥

જન્મ, જરા, દુર્બળપણું, મરણ ઇત્યાદિ ધર્મો સ્થૂલશરીરના છે. હું સ્થૂલશરીરથી ભિન્ન છું માટે જન્મઆદિ ધર્મો મારા નથી; તથા શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ પાંચ વિષયોના ભોગરૂપ સંગ મારેવિષે નથી કારણ કે હું ઇન્દ્રિયોરહિત છું. ઇન્દ્રિયોનો વિષયોની સંગાથે સંયોગ અથવા વિયોગ થવાથી મને અસંગને લાભ વા હાનિ નથી.

(હવે આત્માનેવિષે મનના ધર્મોનો પણ નિષેધ કરેછે.)

अमनस्तान्न मे दुःखरागद्वेषभयादयः ।

अप्राणो ह्यमनाः शुभ्र इत्यादिश्रुतिशासनात् ॥

દુઃખ, રાગ, દ્વેષ, સંકલ્પ, વિકલ્પ, શોક, મોહ, ભય, એ બધા મનના ધર્મ છે, મારા નથી કારણ કે, હું તો મનરહિત છું. શ્રુતિ પણ કહેછે કે “આત્મા મન અને પ્રાણુરહિત છે તથા નિર્મળ છે;” માટે ઉપર કહેલા દુઃખ આદિ મનના ધર્મો ક્ષુધા, તૃષ્ણા પ્રાણુના ધર્મો તથા મૂઢતા આદિ અજ્ઞાનરૂપ મનના ધર્મો મારેવિષે ત્રણ કાળમાં છેજ નહિ; હું તો અસંગ કૂટસ્થ સદ્વિચ્છાનંદ બ્રહ્મ છું.

(જે જે કાર્ય છે તે અનિત્ય છે માટે પ્રાણુઆદિની અનિત્યતા તેમની ઉત્પત્તિવડે બતાવે છે.)

**एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।
खं वायुर्ज्योतिरापश्च पृथ्वी विश्वस्य धारिणी ॥**

આ અસત્ જડ તથા દુઃખરૂપ સંસારથી વિપરીત સ્વભાવવાળા એટલે સત્ ચિત્ આનંદ બ્રહ્મથી ક્રિયાશક્તિવાળો પ્રાણુ, જ્ઞાનશક્તિવાળું મન, દશ ઇન્દ્રિયો, આકાશ, વાયુ, તેજ, જળ તથા સ્થાવર જંગમ પ્રાણિયોને ધારણ કરનારી પૃથ્વી અનાદિ અવિધાવડે ઉત્પન્ન થાયછે.

**‘निर्गुणो निष्क्रियो नित्यो निर्विकल्पो निरंजनः ।
निर्विकारो निराकारो नित्यमुक्तोऽस्मि निर्मलः ॥**

સત્વ, રજ અને તમ એ પ્રકૃતિના ગુણો છે અને રાગ ઇન્દ્રિયાદિ બુદ્ધિના ગુણો છે. હું એ બધા ગુણુરહિત છું કારણ કે પ્રકૃતિ તથા બુદ્ધિ બંનેનો મારેવિષે અભાવ છે. ક્રિયાએ દેહ

૧. આ શ્લોક એક પ્રતિ શીવાય બીજી કોઈ પ્રતિમાં નથી.

ઇન્દ્રિયાદિનો ધર્મ છે. હું દેહ ઇન્દ્રિયાદિરહિત હોવાથી કોઈ પણ ક્રિયા મારામાં નથી. હું નિત્ય એટલે સર્વ કાળમાં ચૈતન્યરૂપ છું. હું નિર્વિકલ્પ એટલે સંકલ્પ વિકલ્પ ધર્મવાળા મનરહિત છું. હું નિરંજન એટલે માયા તથા તેનાં કાર્યરૂપ મેલવિનાનો છું.

વિકારો બધા લિંગશરીરને આશ્રયે રહેલા છે અને હું લિંગ-શરીરરહિત હોવાથી કોઈ પણ વિકાર મારામાં નથી. અવયવી પદાર્થ આકારવાન હોય છે. હું આકાશની પેઠે નિરવયવ છું તેથી આકારરહિત છું. હું અંધનરહિત હોવાથી નિત્યચુક્ત છું; અવિદ્યારૂપ મેલ મારા સ્વરૂપમાં નથી તથા હું સર્વેત્ર પ્રભુ હોવાથી અચળ છું.

(શુરુશિષ્યની પરીક્ષા કરવામાટે પ્રશ્ન કરેછે કે હે શિષ્ય! તું કહેછે તેવો તું છે પણ તું પરિચ્છિન્ન છે કારણ કે તું દેહવાળો દેખાય છે. એ સાંભળી શિષ્ય પોતાનો અનુભવ કહેછે.)

અહમાકાશવત્સર્વવહિરંતર્ગતોઽચ્યુતઃ ॥

સદા સર્વસમઃ શુદ્ધો નિઃસંગો નિર્મલોઽચલઃ ॥

હું આકાશની પેઠે સર્વ પદાર્થમાં બહાર તથા અંતર આપીને રહ્યો છું; ન્યૂનતારહિત, સર્વેત્ર સમ, શુદ્ધ, સંગરહિત, નિર્મળ તથા અચળ છું.

(ત્વંપદના અર્થ જીવાત્માના લક્ષ્યસ્વરૂપનું જેવું વર્ણન કર્યું છે તેવુંજ તત્પદાર્થ બ્રહ્મના લક્ષ્યસ્વરૂપનું વર્ણન કર્યું છે. મારે તે બંનેના અભેદનું ચિંતન કહેછે.)

નિત્યશુદ્ધવિમુક્તૈકમસંઢાનંદમદ્વયમ્ ।

સત્યં જ્ઞાનમનંતં યત્ પરં બ્રહ્માહમેવ તત્ ॥

નિત્ય એટલે ભૂત ભવિષ્ય અને વર્તમાન એ ત્રણે કાળમાં જોનો નિષેધ થતો નથી, જે અવિદ્યા આદિ મેલરહિત છે, જે નિત્યમુક્ત છે, જે એક એટલે જોના જેવી કોઈ બીજી વસ્તુ નથી, જે અખંડ એટલે સર્વ દેશ, સર્વ કાળ અને સર્વ વસ્તુઓમાં છે, જે સુખસ્વરૂપ છે તથા જે અદ્વય એટલે વિજાતીય ભેદ તથા સ્વગત ભેદરહિત છે તે સત્યજ્ઞાન અને અનંત બ્રહ્મરૂપ જ હું હું; બ્રહ્મથી ભિન્ન માંડે સ્વરૂપ નથી.

एवं निरंतराभ्यस्ता ब्रह्मैवास्मीति वासना ।

हरत्यविद्याविक्षेपान् रोगानिव रसायनम् ॥

ઉપર બતાવેલી રીતી પ્રમાણે ચિરકાળ અભ્યાસ કરવાથી ઉત્પન્ન થએલી “હું બ્રહ્મ જ છું” એવી દૃઢ વાસના, જેમ રસાયન રોગોને નાશ કરે છે તેમ અવિદ્યાથી થએલા ચિત્તના વિક્ષેપોને નાશ કરે છે. હવે બ્રહ્મની અને આત્માની એકતાનાં ચિંતન કરવાનાં સાધન કહે છે.

विविक्तदेश आसीनो विरागो विजितेंद्रियः ।

भावयेदेकमात्मानं तमनंतमनन्यधीः ॥

નિર્જન સ્થાનમાં, સ્વસ્તિકાસન પદ્માસન આદિ સુખપૂર્વક થઈ શકે તેવું આસન કરી, વિષયોમાં ઇચ્છારહિત તથા ઇન્દ્રિયોનો જેણે જય કર્યો છે એવા પુરૂષે, સજાતીય આદિ ભેદરહિત તથા દેશકાળ તથા વસ્તુ પરિચ્છેદ શૂન્યબ્રહ્મનું પોતાથી ભિન્ન ન જાણીને ચિંતન કરવું અર્થાત્ તે બ્રહ્મ હું જ છું એવી ભાવના કરવી.

શંકા.—આ દસ્ય પ્રપંચ પ્રત્યક્ષ વર્તમાન છતાં એકતાનું ચિંતન કેમ બની શકે?

આત્મન્યેવાસ્થિલં દૃશ્યં પ્રવિલાપ્ય ધિયા સુધીઃ ।

ભાવયેદેકમાત્માનં નિર્મલકાશવત્સદા ॥

ઉત્તર.—શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો અધિકારી પુરૂષ, સકળ દૃશ્ય પ્રપંચનો, યોગિજનોમાં પ્રસિદ્ધ લયચિંતનને પ્રકારે, વિવેકવાળી બુદ્ધિવડે આત્મામાં લય કરીને આકાશની પેઠે નિર્મળ સદા એકરસ આત્માનું ચિંતન કરે.

શંકા.—સર્વ દૃશ્ય પ્રપંચનો ત્યાગ કરીને વિવેકી કેવે રૂપે સમાધિમાં સ્થિતિ પામેછે?

નામવર્ણાદિકં સર્વં વિહાય પરમાર્થવિત્ ।

પરિપૂર્ણચિદાનન્દસ્વરૂપેનાવતિષ્ઠતે ॥

ઉત્તર.—આત્માના વાસ્તવ સ્વરૂપને જાણનાર પુરૂષ, નામ-રૂપાત્મક દૃશ્ય પ્રપંચને મિથ્યા જાણી તજી દઇને, પરિપૂર્ણ સત્ ચિત્ આનંદ સ્વરૂપે સમાધિમાં રહેછે.

શંકા.—સમાધિમાં પણ જ્ઞાતા જ્ઞાન અને જ્ઞેય એ પ્રકારની ત્રિપુટી પ્રતીત થાયછે માટે આત્મા એક છે એવી ભાવના કેમ સંભવે.

જ્ઞાતૃજ્ઞાનજ્ઞેયભેદઃ પરાત્માનિ ન વિદ્યતે ।

ચિદાનંદૈકરૂપત્વાદીપ્યતે સ્વયમેવ હિ ॥

૧ લયચિંતનનો સામાન્ય પ્રકાર—પૃથ્વી એ જળનું કાર્ય છે; કાર્યને કારણમાં ભેદ નથી માટે પૃથ્વી જળરૂપજ છે એ પ્રમાણે ચિંતનવડે પૃથ્વીનો જળમાં લય કર્યા પછી જળનો તેજમાં, તેજનો વાયુમાં, વાયુનો આકાશમાં, આકાશનો પ્રકૃતિમાં અને પ્રકૃતિનો બ્રહ્મમાં લય કરવો.

ઉત્તર.—જો કે સવિકલ્પ સમાધિમાં જ્ઞાતા જ્ઞાન અને જ્ઞેય એવો ભેદ પ્રતીત થાયછે; પરંતુ નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં તે ભેદ રહેતો નથી. તે કાળે તો સત્ ચિત્ આનંદ અખંડ આત્માજ પોતે પ્રકાશે છે.

(એ રીતે આત્માની એકતાના જ્ઞાનને માટે આત્માનું ધ્યાનાદિ કરનારને શું ફળ થાયછે? તે બતાવે છે.)

एवमात्मारणौ ध्यानमथने सततं कृते ।

उदितावगतिर्ज्वाला सर्वाज्ञानंधनं दहेत् ॥

પૂર્વે બતાવ્યા પ્રમાણે અંતઃકરણરૂપ નીચી અરણીસાથે ધ્યાનરૂપ ઉપરની અરણીવડે ધર્ષણુ નિરંતર કરવાથી ઉત્પન્ન થએલા અખંડ બ્રહ્માકાર વૃત્તિરૂપ જ્વાળા સર્વ અજ્ઞાનરૂપ કાળને બાલી નાંખેછે.

(જીવ બ્રહ્મની એકતાનું યથાર્થ અપરોક્ષજ્ઞાન થયાથી આત્મા પોતે પ્રકાશે છે એ વાત દષ્ટાંતસહિત કહેછે.)

अरुणेनेव बोधेन पूर्वसंतमसे हृते ।

तत आविर्भवेदात्मा स्वयमेवांशुमानिव ॥

જેમ પ્રાતઃકાળમાં અરુણોદય થયાથી પ્રથમ અંધકાર નાશ થયા પછી સૂર્યનારાયણુ ઉદય પામેછે તેમજ હું બ્રહ્મ છું એવા અપરોક્ષ નિશ્ચયવડે અજ્ઞાનરૂપ અંધકાર દૂર થયા પછી સૂર્યનારાયણુની પેઠે આત્મા આપોઆપ પ્રકાશે છે.

શંકા.—આત્મા તો પોતાનું સ્વરૂપ હોવાથી નિત્ય પ્રાપ્તજ છે તેની જ્ઞાનવડે પ્રાપ્તિ કેમ સંભવે?

આત્મા તુ સતતં પ્રાપ્તોઽપ્યપ્રાપ્યવદવિઘ્નયા ।
તન્નાશેઽપ્રાપ્તવદ્ભ્રાતિ સ્વકંઠાભરણં યથા ॥

ઉત્તર.—જેમ કોઈ પુરૂષ, પોતાના કંઠમાં પેહેરેલો મણી વિસરી જઈ, તેને ચાતરફ શોધતો ફરતો હોતો તેને કોઈ ભલા-માણસે કહ્યું કે જે મણિને તું ભૂલથી ખોવાએલો સમજી શોધતો ફરેછે, તે તો તારા કંઠમાંજ છે એમ કહી તેને તેના કંઠમાં ધારણ કરેલો મણિ દેખાડી આખો ત્યારે તેને ભ્રાંતિથી અપ્રાપ્ત માનેલા મણિની પ્રાપ્તિ થઈ; તેમજ આત્મા સર્વત્ર પ્રભુ હોવાથી જ્ઞાની અજ્ઞાની બંનેને પ્રાપ્તજ છે પરંતુ અજ્ઞાનીને અજ્ઞાનનેલીધે પ્રાપ્ત છતાં પણ અપ્રાપ્ત સરખો થઈ ગએલો હોય છે. જ્યારે તેનું સદ્ગુરુના ઉપદેશવડે અજ્ઞાન નાશ પામેછે ત્યાં તેને આત્મા જે પ્રથમથીજ પ્રાપ્ત છે તેની પ્રાપ્તિ થાયછે. કંઈ અપ્રાપ્તની પ્રાપ્તિ તેને થતી નથી.

શંકા—જીવાત્મા તથા પરમાત્મા બન્ને પરસ્પર વિરુદ્ધ સ્વભાવ-વાળા હોવાથી તે બન્નેની એકતા જે તમે કહોછો તે કેમ સંભવે ?

સ્થાનૌ પુરુષવદ્ભ્રાંત્યા કૃતા બ્રહ્મણિ જીવતા ।
જીવસ્ય તાત્ત્વિકે રૂપે તસ્મિન્દૃષ્ટે નિવર્તેતે ॥

ઉત્તર.—જેમ અંધારામાં રહેલા ઝાડના ટુંકાંમાં અજ્ઞાનવડે ખોટી પુરૂષયુક્તિ થાયછે, તેમ અનાદિ અજ્ઞાનથી થએલી ભ્રાંતિવડે, કર્તાપણું ભોક્તાપણું આદિ જીવનાં લક્ષણો બ્રહ્મને વિષે ભાસેછે. પરંતુ તત્ત્વમસિ આદિ મહાવાક્યના વિચારવડે જ્યારે જીવનાં વાસ્તવ સ્વરૂપ-બ્રહ્મત્વ સ્વરૂપ યથાર્થ જણાય છે ત્યારે તે જીવપણું જતું રહેછે.

શંકા.—ત્યાંસુધી હું છું અને આ સ્ત્રી પુત્રાદી મારાં છે એવી વૃત્તિ છે ત્યાંસુધી હું નથી તથા માફ કાંઈ પણ નથી એવી વૃત્તિનો ઉદય કેમ થશે ?

તત્ત્વસ્વરૂપાનુભવાદુત્પન્ન જ્ઞાનમંજસા ।

અહમમેતિ ચાજ્ઞાનં બાધતે દિગ્ભ્રમાદિવત્ ॥

ઉત્તર.—જેમ રાત્રીમાં થએલો દિગ્ભ્રમ સૂર્યના ઉદય થવાથી મટી જાય છે તેમજ જીવની તથા બ્રહ્મની એકરૂપતાનું દૃઢ જ્ઞાન, અનાયાસે અહંતા મમતારૂપ સંસારને નિવૃત્ત કરે છે.

(જેનું અજ્ઞાન નિવૃત્ત થયું છે એવા વિવેકી પુરુષની દૃષ્ટિના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે.)

સમ્યગ્વિજ્ઞાનવાન્ યોગી સ્વાત્મન્યેવાશિલં સ્થિતમ્ ।

एकं च सर्वमात्मानमीक्षते ज्ञानचक्षुषा ॥

જેને નિઃસંશય આત્માના સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થયો છે, એવો યોગી, પોતાની જ્ઞાનચક્ષુવડે આ અજ્ઞાનવડે કલ્પાએલું સર્વ જગત્ અધિષ્ઠાન કૂટસ્થ સર્વત્ર પૂર્ણ પોતાના સ્વરૂપવિષે જુએ છે તથા સર્વ પ્રપંચ અદ્વિતીય પોતાનો આત્માજ છે એમ જુએ છે; કારણ કે આરોપિત વસ્તુની અધિષ્ઠાનથી ભિન્ન સત્તા હોતી નથી માટે આત્માનેવિષે અજ્ઞાવડે અરોપેલું વિશ્વ આત્મારૂપજ છે.

શંકા.—આત્માથી ભિન્ન કળાતા જગતને જાની આત્મસ્વરૂપ કેમ જુએ છે ?

आत्मैवेदं जगत्सर्वमात्मनोऽन्यन्न विद्यते ।

मृदो यद्ब्रह्मादीनि स्वात्मानं सर्वमीक्षते ॥

ઉત્તર.—કાર્યની સત્તા પોતાના ઉપાધાનકારણથી ભિન્ન ન હોવાથી ઘડાઆદિ કાર્યો જેમ માટીથી ભિન્ન નથી પણ માટી રૂપજ છે તેમજ સંપૂર્ણ જગત પોતાનાં ઉપધાન કારણથી ભિન્ન નથી પણ આત્મારૂપજ છે.

(જ્ઞાનીની જીવન્મુક્ત અવસ્થા કહેછે.)

जीवन्मुक्तिस्तु तद्विद्वान्पूर्वोपाधिगुणांस्त्यजेत् ।

सच्चिदानंदरूपत्वाद्भवेद्भ્રમरकीटवत् ॥

સચ્ચિદાનંદ આત્માના સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરનાર જીવન્મુક્ત પુરૂષે, પૂર્વે કહેલી દેહ ઇન્દ્રિય મન, આદિ ઉપાધિઓનો ત્રિગુણી માયાનાં કાર્યરૂપ જાણી ત્યાગ કરવો તથા ભ્રમર^૧કીટનીપેઠે સચ્ચિદાનંદરૂપે સદા રહેવું.

(જીવન્મુક્ત પુરૂષને શ્રીરામચંદ્રરૂપે વર્ણવેછે.)

तीर्त्वा मोहार्णवं हत्वा रागद्वेषादिराक्षसान् ।

योगी शान्तिसमायुक्तो ह्यात्मारामो विराजते ।

પોતાના સ્વરૂપને વિષેજ રમણ કરનાર જીવન્મુક્ત યોગી, અજ્ઞાનરૂપ સમુદ્ર તરીને તથા રાગદ્વેષાદિ રાક્ષસોને હણીને શાંતિ-યુક્ત, પોતાના સ્વરૂપનેવિષે વિરાજે છે. આ સ્થળે એવો અર્થ પણ ધ્વનિત થાયછે કે જેમ પૂર્વે શ્રીરામચંદ્ર ભગવાન સમુદ્ર ઝાળંગીને તથા રાવણાદિ રાક્ષસોને સંહારીને સીતાસહિત અયો-

૧ જેમ ભ્રમરી કોઈ કીડાને દરમાં લઇ જઈ ડંખ મારેછે ત્યારે તે કીડાની વૃત્તિ ભયને ક્ષીણે ભ્રમરીરૂપ થઈ જવાથી તે પોતાનું સ્વરૂપ તજી ભ્રમરીરૂપ થઈ જાયછે તેમજ અધિકારી પુરૂષ પણ વિચારવડે અંતે બ્રહ્મરૂપ થઈ જાયછે.

ધ્યાનગરીમાં રાજસિંહાસન ઉપર વિરાજ્યા છે તેમ આ આત્મા-
રૂપી રામ, મહાવાક્યજન્ય અપરોક્ષજ્ઞાનરૂપ સેતુવડે જ્ઞાનરૂપ
સમુદ્રને આળંગીને તથા રાગદ્વેષરૂપ રાવણાદિ રાક્ષસોને ભારીને,
શાંતિરૂપ સીતાસહિત આ શરીરરૂપ અયોધ્યાનગરીમાં નિવૃત્તિરૂપ
સિંહાસન ઉપર અધિક પ્રકાશે છે.

बाह्यानि त्वसुखासक्तिं हित्वा त्वसुखनिवृत्तः ।

घटस्थदीपवत्स्वच्छः स्वान्तरेव प्रकाशते ॥

ચક્ષુ આદિ બાહ્ય ઇન્દ્રિયોનો અનુકૂળ વિષયોની સાથે સં-
બંધ થવાથી પ્રાપ્ત થતા વિષયાનંદમાંથી આશક્તિ તણને જે
સ્વરૂપાનંદવડેજ તૃપ્ત છે તે ઘડામાં રહેલા દીવાની પેઠે અંતઃ-
કરણમાંજ સ્વસ્વરૂપે પ્રકાશે છે.

(જ્ઞાનીની વિદેહમુક્તિ કહે છે.)

उपाधिस्थोऽपि तद्धर्मैर्न लिप्तो व्योमवन्मुनिः ।

सर्वविन्मूढवत्तिष्ठेदसक्तो वायुवच्चरेत् ॥

મનનશીળ તત્ત્વવેત્તા પુરૂષ દેહાદિ ઉપાધિમાં રહ્યા છતાં
પણુ આકાશની પેઠે નિર્લેપ રહે છે, સર્વજ્ઞ છતાં પણુ મૂઢની પેઠે
રહે છે; અર્થાત્ પોતાની સર્વજ્ઞતા અન્યની આગળ માન પ્રતિષ્ઠા-
દિના લોભથી પ્રકાશ કરતો નથી તથા વાયુની પેઠે પ્રારબ્ધવડે
પ્રાપ્ત થએલા વિષયોમાં આશક્તિ પામવાવિના વિચરે છે.

उपाधिविलयाद्विष्णौ निर्विशेषं विशेन्मुनिः ।

जले जलं वियद्वयोस्त्रि तेजस्तेजसि वा यथा ॥

જેમ નદી સમુદ્રમાં મળી પોતાનાં નામરૂપ તણ સમુદ્રરૂપ

થઈ જાય છે, જેમ ઘટાકાશ, ઘટ ઉપાધિ નિવૃત્ત થયા પછી મહાકાશરૂપ થઈ જાય છે; ઠીપક આદિનું તેજ ઠરી ગયા પછી સામાન્ય તેજમાં મળી જાય છે, તેમજ પ્રારબ્ધ ભોગને અને મનન કરનાર જીવનમુક્ત મહાત્મા દેહાદિ ઉપાધિનો નાશ થવાથી સર્વ ધર્મ રહિત વ્યાપક બ્રહ્મમાં પ્રવેશ કરે છે, અર્થાત્ બ્રહ્મરૂપ થાય છે.

(વિદેહમુક્તિ અવસ્થામાં વિવેકી પુરૂષ જે પરબ્રહ્મને પામે છે તેના સ્વરૂપનું નિરૂપણ આઠ શ્લોકવડે કરે છે.)

યજ્ઞાભાન્નાપરો લાભો યત્પુસ્વાન્નાપરં સુખમ્ ॥

યજ્ઞાનાન્નાપરં જ્ઞાનં તદ્બ્રહ્મેત્યવધારયેત્ ॥

જેના લાભ કરતાં બીજા અન્યલાભ અધિક નથી; (કારણ કે બ્રહ્મપ્રાપ્તિ એ સર્વ પુરૂષાર્થો કરતાં શ્રેષ્ઠ હોવાથી તેમાં અન્ય લાભનો સમાવેશ થઈ જાય છે.) જે સુખ કરતાં બીજું કોઈ અધિક નથી; (કારણ કે બ્રહ્મસુખમાં સર્વ સુખનો અંતર્ભાવ છે) તથા જેના જ્ઞાન કરતાં અન્યજ્ઞાન નથી, (કારણ કે બ્રહ્મજ્ઞાન એજ મોક્ષરૂપ પરમપુરૂષાર્થનું કારણ છે) તેજ બ્રહ્મ છે એવો નિશ્ચય કરવો.

યદૃષ્ટ્વા ન પરં દૃશ્યં યદ્ભૂત્વા ન પુનર્ભવઃ ।

યજ્ઞાત્વા ન પરં જ્ઞાનં તદ્બ્રહ્મેત્યવધારયેત્ ॥

જેનો સાક્ષાત્કાર કર્યો પછી અન્યવસ્તુ જેવા યોગ્ય રહેતી નથી, કારણ અધિષ્ઠાન વસ્તુના સાક્ષાત્કારથી તેને વિષે કદિપત સર્વ વસ્તુનો સાક્ષાત્કાર થઈ જાય છે; જે રૂપ થવાથી (જેની સાથે એકરૂપ થઈ જવાથી) સંસારમાં ફરી જન્મ થતો નથી તથા

જેને જાણવાથી અન્ય જાણવાનું રહેતું નથી તે બ્રહ્મ છે એમ નિશ્ચય કરવો.

તિર્યગૂર્ધ્વમધઃ પૂર્ણ સચ્ચિદાનંદમદ્વયમ્ ।

અનંતં નિત્યમેકં યત્તદ્બ્રહ્મેત્યવધારયેત્ ॥

જે પુર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર, દક્ષિણ, ઉપર, નીચે સર્વત્ર પૂર્ણ છે, જે સત્ ચિત્ તથા આનંદરૂપ છે જેનો હેશ કાળ અને વસ્તુવડે અંત નથી, જે ત્રણે કાળમાં આધરહિત છે તથા જે એક, એટલે પૂર્વે કરેલા સબંધીય આદિ ભેદરહિત છે તેજ વસ્તુ બ્રહ્મ છે એવો નિશ્ચય કરવો.

અતદ્વચાવૃત્તિરૂપેણ વેદાંતૈર્લક્ષ્યતેઽવ્યયમ્ ।

અર્ચંડાનંદમેકં યત્તદ્બ્રહ્મેત્યવધારયેત્ ॥

જેને વેદાંતો આત્માથી ભિન્ન સર્વ જડવસ્તુનો ત્યાગ કરાવી પરમાર્થરૂપે લક્ષણાવૃત્તિવડે જણાવે છે, જે વિકારરહિત, એક અખંડ આનંદસ્વરૂપ છે તેજ બ્રહ્મ છે એમ નિશ્ચય કરવો.

શંકા.—નિરતિશય આનંદયુક્ત તો બ્રહ્મા આદિ દેવો પણ છે એમ શાસ્ત્રો કહેછે; તમે કેવળ બ્રહ્મનેજ નિરતશય આનંદસ્વરૂપ કેમ કહો છો ?

અર્ચંડાનંદરૂપસ્ય તસ્યાનંદલવાશ્રિતાઃ ।

બ્રહ્માદ્યાસ્તારતમ્યેન ભવંત્યાનંદિનોઽશ્વિલાઃ ॥

ઉત્તર.—અખંડ, આનંદ સમુદ્ર બ્રહ્મનો લેશમાત્ર આનંદ પામીને, બ્રહ્મા આદિ સર્વ દેવો વત્તા-ઓછા આનંદયુક્ત થયા છે, અર્થાત્ બ્રહ્મામાં બ્રહ્માનંદનો લેશ છે, તે કરતાં બૃહસ્પતિમાં સો-

અણે આનંદ ઓછો, તેથી ઇંદ્રનો ઓછો એ પ્રમાણે બ્રહ્માથી મનુષ્યપર્યંત સર્વમાં ઉત્તરોત્તર ન્યૂન ન્યૂન આનંદ છે. સર્વ આનંદનો અંતર્ભાવ બ્રહ્માનંદમાં છે માટે જ્ઞાની પુરૂષ વિદેહમુક્તિ અવસ્થામાં પૂર્ણ બ્રહ્માનંદમાંજ સ્થિતિ પામેછે.

શંકા.—જેના આનંદના લેશને સર્વ બ્રહ્માદિ દેવો ભોગવે છે તે બ્રહ્મ ક્યાં છે? શું તે લોકાંતરમાં છે?

તદ્યુક્તમશિલં વસ્તુ વ્યવહારસ્તદન્વિતઃ ।

તસ્માત્સર્વગતં બ્રહ્મ ક્ષીરે સર્પિરિવાશિલે ॥

ઉત્તર.—તે સત્ ચિત્ તથા આનંદસ્વરૂપ બ્રહ્મવડે યુક્ત સર્વ ઘટપટ આદિ વસ્તુ અસ્તિ ભાતિ ત્રિયરૂપે પ્રકાશે છે તથા સર્વ વ્યવહાર પણ તે બ્રહ્મવડેજ સિદ્ધ થાયછે, માટે જેમ દુધમાં સર્વેત્ર ધી રહ્યું છે તેમ બ્રહ્મ પણ સર્વેત્ર વ્યાપ્ત છે.

(એપ્રમાણે સર્વ જગતમાં બ્રહ્મ વ્યાપ્ત છતાં પણ તે અસંગ હોવાથી જગતના ધર્મનો સ્પર્શ સરખો પણ તેને થતો નથી તે વાત્તા કહેછે.)

અનંબસ્થૂલમહસ્વમદીર્ઘમજમવ્યયમ્ ।

અરૂપગુણવર્ણાશ્ચયં તદ્બ્રહ્મેત્યવધારયેત્ ॥

જે વસ્તુ અણુ (સૂક્ષ્મ) નથી, સ્થૂલ નથી, ડુંકી નથી, લાંબી નથી તથા જે જન્મરહિત અવિનાશી તથા રૂપ, ગુણ, વર્ણ અને સંસાર (નામ) રહિત છે, તેજ બ્રહ્મ છે એમ નિશ્ચયવડે જાણવું.

યદ્વાસા માસતેઽર્કાદિર્માસ્યૈર્યત્તુ ન માસ્યતે ।

યેન સર્વમિદં ભાતિ તદ્બ્રહ્મેત્યવધારયેત્ ॥

જેના જ્ઞાનરૂપ પ્રકાશવડે સૂર્ય આદિ પ્રકાશે છે; પરંતુ જેના પ્રકાશવડે પ્રકાશ પામનારા સૂર્ય આદિવડે જે, પ્રકાશ પામતું નથી, તથા જેવડે આ સંપૂર્ણ જગત્ પ્રકાશે છે તે બ્રહ્મ છે એમ જાણવું.

સ્વયમંતર્વહિર્વ્યાપ્ય માસયન્નશ્ચિલં જગત્ ।

બ્રહ્મ પ્રકાશતે વહ્નિમતપ્તાયસપિંડવત્ ।

જેમ અગ્નિમાં તપાવેલા ગોળામાં, અગ્નિ, બહાર તથા અંતર આપીને પ્રકાશે છે તેમજ બ્રહ્મ, સંપૂર્ણ જગતની માટે તથા બહાર આપ્ત થઈને પોતે પ્રકાશે છે તથા જગતને પણ પ્રકાશિત કરે છે.

જગદ્વિલક્ષણં બ્રહ્મ બ્રહ્મણોઽન્યન્ન કિંચન ।

બ્રહ્માન્યદ્ભાતિ ચેન્મિથ્યા યથા મરુમરીચિકા ॥

આ જગત્ જે અસત્, જડ તથા દુઃખરૂપ છે, તેથી બ્રહ્મ વિલક્ષણુ છે એટલે સત્ ચિત્ તથા આનંદ સ્વરૂપ છે, માટે બ્રહ્મથી ભિન્ન કોઈપણ વસ્તુ નથી. જે બ્રહ્મથી ભિન્ન કોઈ વસ્તુ પ્રતીત થતી હોય તો તે મૃગજળની પેઠે મિથ્યા પ્રતીત થાય છે.

દૃશ્યતે શ્રૂયતે યદ્બ્રહ્મણોઽન્યન્ન તદ્ભવેત્ ।

તત્ત્વજ્ઞાનાચ્ચ તદ્બ્રહ્મ સચ્ચિદાનંદમદ્વયમ્ ॥

જે જે વસ્તુ નેત્રવડે દેખાય છે તથા કાનવડે સંભળાય છે તે તે વસ્તુ બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી પરંતુ બ્રહ્મજ છે. તે બ્રહ્મ સત્ ચિત્ આનંદસ્વરૂપ છે તથા ભેદરહિત છે એ વાર્તાને તત્ત્વવેત્તા પુરૂષે તત્ત્વજ્ઞાનવડે જાણે છે.

શંકા.—તમે જગતને સચ્ચિદાનંદ બ્રહ્મસ્વરૂપ કહો છો ત્યારે તેવું કેમ દેખાતું નથી ?

સર્વગં સચ્ચિદાત્માનં જ્ઞાનચક્ષુર્નિરીક્ષતે ।

અજ્ઞાનચક્ષુર્નેક્ષેત માસ્વંતં માનુમંથવત્ ॥

ઉત્તર.—જેને જ્ઞાનરૂપી નેત્ર છે તે સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ આત્માને સર્વત્ર વ્યાપ્ત દેખેછે, પરંતુ જેમ આંધળો આકાશમાં પ્રકાશી રહેલા સૂર્યનારાયણને દેખતો નથી તેમજ અનાદિ અવિદ્યાવડે આચ્છાદન પામેલી દષ્ટિવાળો પુરૂષ પોતાના જ શરીરમાં સાક્ષીરૂપે પ્રકાશમાન આત્મસ્વરૂપને જોઈ શકતો નથી.

શંકા.—જ્ઞાનરૂપ નેત્રવાળો પુરૂષ, પોતાના વિવેકબળવડે દેહ ઇન્દ્રિયાદિના અધ્યાસરૂપ મળ તે દૂર કરેછે છતાં અનાદિવાસનાનેલીધે ફરી તેને દેહાદિને વિષે અહંબુદ્ધિ થઈ જાયછે માટે તેને સદાસ્વરૂપને વિષે સ્થિતિરૂપ મુક્તિ કેમ મળી શકે ?

શ્રવણાદિભિરુદ્દીપ્તો જ્ઞાનાગ્નિપરિતાપિતઃ ।

જીવઃ સર્વમલાન્મુક્તઃ સ્વર્ણવદ્વ્યોતતે સ્વયમ્ ॥

ઉત્તર.—જેમ સુવર્ણ, અગ્નિમાં તપાવ્યાથી અન્ય ધાતુના ભેગરૂપી મેલને તજી દઈને શુદ્ધ કુંદન રૂપે પ્રકાશે છે, તેમજ શ્રવણ મનન તથા નિદધ્યાસનવડે પ્રદીપ્ત થએલા જ્ઞાનાગ્નિમાં તપેલો (શુદ્ધ થએલો) જીવ, અવિદ્યા આદિ સર્વ મેલનો દાહ કરી પોતે શુદ્ધ સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપે પ્રકાશે છે.

શંકા.—એ પ્રકારે શુદ્ધ થએલો આત્મા કેવો હોયછે ? કયાં પ્રકટ થાય છે ? તથા કેને પ્રકાશ કરેછે ?

**હૃદાકાશોદિતો હ્યાત્મા बोधभानुस्तमोऽपहृत ।
सर्वव्यापी सर्वधारी भाति सर्वं प्रकाशते ॥**

ઉત્તર.—તે આત્માના જ્ઞાનરૂપી સુર્ય, અધિકારીના તદ્દયા-કાશમાં ઉદય પામી અજ્ઞાનરૂપ અંધકારનો નાશ કરેછે. તે સર્વત્ર વ્યાપક છે, સર્વને ધારી રહ્યો છે તથા સર્વને પ્રકાશ કરે છે.

શંકા.—જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં પ્રતિબંધક દોષોને નિવૃત્ત કરવાસાથે મુમુક્ષુ પુરૂષે પણ પ્રયાગાદિ તીર્થને સેવવાં જોઈએ કે નહીં ?

**दिग्देशकालाद्यनपेक्ष्य सर्वगं शीतादिहृन्नित्यसुखं निरंजनम् ।
यः स्वात्मतीर्थं भजते विनिष्क्रियः स सर्ववित्सर्वगतोऽमृतो भवेत्॥**

ઉત્તર.—જે સર્વ ક્રિયારહિત તત્ત્વવેત્તા પુરૂષ પોતાના આત્મારૂપ તીર્થને સેવેછે અર્થાત્ તેનુંજ મનન કરેછે તેજ સર્વજ છે, સર્વ વ્યાપક છે તથા મુક્ત છે. તેને અન્ય તીર્થ સેવવાની અપેક્ષા નથી, કારણ કે આત્મ તીર્થ સર્વ તીર્થ કરતાં અધિક છે. તે આ પ્રમાણે:—પ્રયાગાદિતીર્થ એક દિશામાં તથા એક દેશમાં રહેલ છે તથા આત્મ તીર્થ સર્વત્ર વ્યાપક છે. અન્ય તીર્થોને ગ્રહણુ આદિ કાળની અપેક્ષા છે અને આત્મ તીર્થ તો સદા પવિત્ર છે, અન્ય તીર્થ શીતાદિ આપનાર છે અને આત્મતીર્થ તો શીત ઉષ્ણાદિ દ્વંદ્વ ધર્મોનું નાશ કરનાર છે. અન્ય તીર્થમાં ગારો હોય છે અને આત્મતીર્થ અવિદ્યા આદિ મળરહિત છે તથા સદા સુખરૂપ છે. માટે આત્મતીર્થ સેવનાર પુરૂષને અન્ય તીર્થની જરૂર નથી.

**इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छं-
कराचार्यकृत आत्मबोधः समाप्तः ॥**

ॐ

तत् सत् परमात्मने नमः

अथ श्रीमच्छंकराचार्यविरचिता वाक्यवृत्तिः

सर्गस्थितिप्रलयहेतुमर्चित्यशक्तिं
विश्वेश्वरं विदितविश्वमनंतमूर्तिम् ।
निर्मुक्तबंधनमपारसुखांबुराशिं
श्रीवल्लभं विमलबोधघनं नमामि ॥ १ ॥

જે જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લયનું કારણ છે, જેની માયા નામની શક્તિ અર્થિત્ય અર્થાત્ અનિર્વચનીય છે, જે વિશ્વના સ્વામી છે, જે વિશ્વના સાક્ષી છે, જેનાં અનંત શરીરો છે, જે બંધરહિત છે, જે અપાર સુખના સમુદ્ર છે તથા માયા તેમજ તેના કાર્મરૂપ મળ રહિત જ્ઞાન એજ જેનું વાસ્તવ સ્વરૂપ છે એવા શ્રીલક્ષ્મીપતિને હું નમસ્કાર કરું.

यस्य प्रसादादहमेव विष्णुर्मय्येव सर्वं परिकल्पितं च ।
इत्थं विजानामि सदात्मरूपं तस्याग्निपद्मं प्रणतोऽस्मि नित्यं ॥२॥

હું પોતેજ વિષ્ણુ છું તથા મારેવિષેજ સંપૂર્ણ વિશ્વ કદ્દિપત છે. એ પ્રકારે જેના પ્રસાદથી હું આત્મસ્વરૂપનો સદા પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરું છું, તે શ્રીસદ્ગુરૂના ચરણારવિંદમાં નિરંતર પ્રણામ કરું છું.

આચાર્યવાન પુરુષો વેદ (જે પુરૂષ ગુરૂને શરણ થએલો હોય છે તે-નેજ જ્ઞાન થાય છે.) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ ઉપરથી જણાય છે કે શિષ્યને બ્રહ્મ-વિદ્યાની પ્રાપ્તિ કેવળ ગુરૂથીજ થાય છે માટે ગુરૂ શિષ્યના પ્રશ્નોત્તરના સ્વરૂપમાં તત્ત્વનું નિરૂપણ કરવામાટે ગ્રંથકાર પ્રથમ શિષ્યનું લક્ષણ કહે છે.

તાપત્રયાર્કસંતપ્તઃ કશ્ચિદુદ્વિગ્નમાનસઃ ।

શમાદિસાધનૈર્યુક્તઃ સદ્ગુરું પરિપૃચ્છતિ ॥ ૩ ॥

ત્રિવિધ^૧ તાપરૂપી સૂર્યવડે તપેલો, ઐહિક આમુષ્મિક ભો-ગોથી વિરક્ત તથા શમાદિ સાધનવાળો કોઈ મુમુક્ષુ અધિકારી, શ્રી સદ્ગુરૂને પૂછે છે.

અનાયાસેન યેનાસ્માન્મુચ્યેયં ભવબંધનાત્ ॥

તન્મે સંક્ષિપ્ય ભગવન્ કેવલં કૃપયા વદ ॥ ૪ ॥

પરિશ્રમરહિત જે સાધનવડે, હું સંસારરૂપ બંધનથી મુક્ત થાઉં તે સાધન, હે ભગવન્! કેવળ કૃપા કરીને મને કહો.

સાધ્વી તે વચનવ્યક્તિઃ પ્રતિભાતિ વદામિ તે ।

ઈદં તદિતિ વિસ્પૃષ્ઠં સાવધાનમનાઃ શૃણુ ॥ ૫ ॥

૧ અધ્યાત્મતાપ—રોગાદિથી થતું દુઃખ; અધિભૂતતાપ—ચોર, સર્પ, વાઘ આદિ અન્ય પ્રાણીથી થતું દુઃખ તથા અધિદૈવતાપ—ટાંઠ, તડકો, ખવન, વરસાદ આદિથી થતી પીડા.

હે શિષ્ય! તમારી વાણીની રચના ઘણી સારી છે, માટે હે શિષ્ય! “આજ મુક્તિનું સાધન છે.” એમ સ્પષ્ટ રીતે હું તને મુક્તિનું સાધન કહું છું તે તું એકાગ્ર ચિત્તવડે શ્રવણ કર.

હવે શ્રીસદ્ગુરુ શિષ્યને મુક્તિનું સાધન કહે છે.

તત્ત્વમસ્યાદિવાક્યોત્થં યજ્જીવપરમાત્મનોઃ ।

તાદાત્મ્યવિષયં જ્ઞાનં તદિદં મુક્તિસાધનમ્ ॥ ૬ ॥

“તત્ત્વમસિ” આદિ મહા વાક્યના શ્રવણવડે થએલું જે જીવાત્મા તથા પરમાત્માનું એકસ્વરૂપે જ્ઞાન અર્થાત્ સાક્ષાત્કાર, એજ મુક્તિનું સાધન છે.

‘ કો જીવઃ કઃ પરશ્ચાત્મા તાદાત્મ્યં વા કથં તયોઃ ।

તત્ત્વમસ્યાદિવાક્યં વા કથં તત્ પ્રતિપાદયેત્ ॥ ૭ ॥

શિષ્ય—જીવ કોણ? તથા પરમાત્મા કોણ? અર્થાત્ એ બંનેના સ્વરૂપને હું જાણુ તો નથી. એ અજ્ઞાત (નહીં જાણેલા) જીવ તથા ઈશ્વર જે પરસ્પર વિલક્ષણ છે તેમની એકરૂપતા કેમ ઘટે? તથા એ અજ્ઞાત જીવ ઈશ્વરનો અભેદ “તત્ત્વમસિ” આદિ મહાવાક્યો પણ કેમ પ્રતિપાદન કરે?

અત્ર બ્રૂમઃ સમાધાનં કોન્યો જીવસ્ત્વમેવ હિ ।

યસ્ત્વં પૃચ્છસિ માં કોહં બ્રહ્મૈવાસિ ન સંશયઃ ॥ ૮ ॥

ગુરુ—હે શિષ્યો! તે પુછેલા પ્રશ્નોનું સમાધાન આપું છું કે, અન્ય વળી જીવ કોણ હોય? તું જીવ છે અર્થાત્ ઈન્દ્રિય અંતઃકરણ આદિનો સાક્ષી છે તેજ જીવ છે. તું જેમને પૂછે છે કે “હું કોણ છું?” તેનો ઉત્તર એટલોજ કે તું બ્રહ્મજ છે એમાં જરા પણ સંશય નથી.

પદાર્થમેવ જાનામિ નાદ્યાપિ ભગવન્ સ્ફુટમ્ ।

અહં બ્રહ્મેતિ વાક્યાર્થં પ્રતિપદ્યે કથં વદ ॥ ૯ ॥

શિષ્ય—હે ભગવન! આપે કહ્યું એ ઉપરથી માત્ર પદાર્થજ નાણુંછું, પરંતુ “અહંબ્રહ્માસ્મિ” એ મહાવાક્યનો અર્થ શીરીતે નાણી શકું? માટે મહાવાક્યનો અર્થ સ્ફુટ સમજાય તેવી રીતે કહો.

સત્યમાહ ભવાનન્ન વિગાનં નૈવ વિદ્યતે ।

हेतुः पदार्थबोधो हि वाक्यार्थावगतेरिह ॥ १० ॥

ગુરુ—તે ખરું કહ્યું. મહાવાક્યમાં પદાર્થનું જ્ઞાન એજ વાક્યાર્થ જ્ઞાનનું સાધનભૂત છે; માટે તારૂં કહેતું કંઈ દોષયુક્ત નથી; યથાર્થ છે.

વાક્યાર્થજ્ઞાનમાં પદાર્થજ્ઞાન કારણ હોવાથી “તત્” પદ અને “ત્વં” પદના અર્થનું નિરૂપણ ઉપસ્થિત થતાં, પ્રથમ પ્રસિદ્ધ “ત્વં” પદાર્થનું નિરૂપણ સત્તર શ્લોકવડે કરેછે.

अंतःकरणतट्टितिसाक्षी चैतन्यविग्रहः ।

आनंदरूपः सत्यः सन् किं नात्मानं प्रपद्यसे ॥ ११ ॥

તું, અંતઃકરણ તથા તેની વૃત્તિઓનો સાક્ષી છે, ચૈતન્ય સ્વરૂપ છે, આનંદસ્વરૂપ છે, તથા ત્રણે અવસ્થામાં આધરહિત છે છતાં કેમ તું તારા સ્વરૂપને નાણુતો નથી.

सत्यानंदस्वरूपं धीसाक्षिणं बोधविग्रहम् ।

चित्तयात्मतया नित्यं त्यक्त्वा देहादिगां धियम् ॥ १२ ॥

દેહાદિમાંથી આત્મયુક્તિને તજી દઇને, “જે સત્ય તથા આનંદસ્વરૂપ છે, જે યુક્તિનો સાક્ષી છે તથા જ્ઞાનસ્વરૂપ છે તે હું છું;” એમ નિરંતર તું ચિંતન કર.

દેહાદિનેવિષે આત્મયુક્તિ ધણા કાલથી રૂઢ થઇ ગઇ છે માટે તેનો ત્યાગ થવો સંભવતો નથી એવો શિષ્યનો અભિપ્રાય જાણીને તેમાંથી (દેહાદિમાંથી) આત્મયુક્તિ તબવવામાટે શ્રીસદ્ગુર, દેહાદિનું અનાત્મપણું શિષ્યને દેખાડે છે.

રૂપાદિમાન્ યતઃ પિંડસ્તતોઽનાત્મા ઘટાદિવત્ ।

વિયદાદિમહાભૂતવિકારત્વાન્ન કુંભવત્ ॥ ૧૩ ॥

જેમ ઘડો, પાંચ ભૂતોનું કાર્ય છે તથા રૂપઆદિ ગુણુવાળો છે માટે આત્મા નથી તેમ આ શરીર પણ પાંચ ભૂતોનું કાર્ય હોવાથી તથા રૂપ આદિ ગુણુવાળું હોવાથી આત્મા નથી.

અનાત્મા યદિ પિંડોયમુક્તહેતુબલાન્મતઃ ।

કરામલકવત્ સાક્ષાદાત્માન્ પ્રતિપાદય ॥ ૧૪ ॥

શિષ્ય—ઉપર બતાવેલાં કારણોના અળથી “આ શરીર આત્મા નથી” એ વાત જો સંમત હોય તો, ભલે દેહ અનાત્મા રહ્યો. હું તો, હથેળીમાં મુકેલાં આંબળાની પેઠે “હું આવો છું” એમ સાક્ષાત્ મારા સ્વરૂપને જાણું, તે રીતે હે ગુરુ! આપ આત્માના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરો.

આત્માનું શરીરના સાક્ષીરૂપે પ્રતિપાદન કરેછે.

ઘટદ્રષ્ટા ઘટાદ્વિન્નઃ સર્વથા ન ઘટો યથા ।

દેહદ્રષ્ટા તથા દેહો નાહમિત્યવધારયેત્ ॥ ૧૫ ॥

ગુરુ—જેમ ઘડાનો દ્રષ્ટા (જેનારો) ઘડાથી જુદો છે માટે જેમ તે કોઈ પણ પ્રકારે ઘરો નથી તેમજ હું (આત્મા) પણ, દેહનો દ્રષ્ટા છું, માટે કોઈ પણ પ્રકારે હું શરીર નથીજ એવો નિશ્ચય કરવો.

શરીરને જોનાર ઇન્દ્રિયો છે માટે ઇન્દ્રિયો આત્મા છે એવા ઇન્દ્રિયને આત્મા માનનાર (ચાર્વાકના એકદેશી) ના મતનું ખંડન કરે છે.

एवमिन्द्रियद्वङ्गाहमिन्द्रियाणीति निश्चिनु ।

मनोबुद्धिस्तथा प्राणो नाहमित्यवधारय ॥ १६ ॥

“મારી નજર મંદ છે” “મારી નજર સૂક્ષ્મ છે” એ પ્રકારે હું ઇન્દ્રિયોનો પણ દ્રષ્ટા હોવાથી ઇન્દ્રિયો નથી. તેમજ સંકલ્પવિકલ્પવૃત્તિરૂપ મન, નિશ્ચયાત્મકબુદ્ધિ, તથા શ્વાસોચ્છ્વાસરૂપ પ્રાણ, એ સર્વનો હું સાક્ષી છું માટે, હું મન, બુદ્ધિ તથા પ્રાણરૂપ નથી એમ હે શિષ્ય તું નિશ્ચય કર.

દેહ ઇન્દ્રિય આદિનો સમુદાય પણ સાક્ષી નથી, એ વાત કહે છે.

संघातोऽपि तथा नाहमिति दृश्यविलक्षणम् ।

द्रष्टारमनुमानेन निपुणं संप्रधारय ॥ १७ ॥

જેમ હું દેહ નથી, ઇન્દ્રિયો નથી, તેમ દેહ ઇન્દ્રિયના સમૂહરૂપ પણ નથી. “જેમ પંચ ભૂતના સંઘાત (સમૂહ) રૂપ ઘડાનો દ્રષ્ટા ઘડાથી જુદો છે, તેમ એ દેહ ઇન્દ્રિય આદિના સંઘાતનો દ્રષ્ટા પણ તે સંઘાતથી જુદો છે.” એ પ્રકારના અનુમાનવડે “આત્મા, દેહ આદિ સમુદાય, કે જે દૃશ્ય છે તેથી અત્યંત વિલક્ષણુ છે.” એવો વિવેકદૃષ્ટિથી નિશ્ચય કર.

देहेंद्रियादयो भावा हानादिव्यापृतिक्षमाः ।

यस्य सान्निध्यमात्रेण सोहमित्यवधारय ॥ १८ ॥

જેના સમીપપણુવડે, દેહ ઇન્દ્રિય આદિ પદાર્થો, “કોઈ વસ્તુને ઝડપી કરવી, કોઈને છોડી દેવી” ઇત્યાદિ પોતપોતાનું કાર્ય કરવાને સમર્થ થાયછે, તે હું હું એવો નિશ્ચય કર.

જેમ ચમકપાણુની સન્નિધિથી લોહું ચેષ્ટા કરેછે તેમ આત્માની સન્નિધિથી દેહ વગેરે પદાર્થો પોતપોતાનો વ્યાપાર કરેછે.

શિષ્ય.—અવિકારી ચેતનપદાર્થની કેવળ સન્નિધિથી બુદ્ધિ આદિની પ્રવૃત્તિ સંભવતી નથી માટે ચેતનનેવિષે પણ બુદ્ધિ આદિની પ્રવૃત્તિ કરાવનારો કોઈ વિકાર માનવો જોઈએ; અને તે સ્વીકારવાથી “અવિકાર્યોયમુચ્યતે” ઇત્યાદિ સ્મૃતિ વચન અપ્રમાણુ થશે.

અનાપન્નવિકારઃ સન્નયસ્કાંતવદેવ યઃ ।

બુધ્યાદીંશ્ચાલયેત્ પ્રત્યક્ સોહમિત્યવધારય ॥ ૧૯ ॥

જેમ ચમકપાણુ, પોતે વિકાર પામ્યાવિના પણ લોહને ચળાયમાન કરે છે, તેમ જે પ્રત્યક્ આત્મા પોતે નિર્વિકાર રહી બુદ્ધિ આદિને ચલાવે છે અર્થાત્ પોતપોતાના વ્યાપારમાં પ્રેરે છે તે હું હું, એમ નિશ્ચય કર.

શિષ્ય.—જેમ ગાડું જડ દેખાય છે તથા તેથી જુદો તેનો હાંકનાર ચેતન જણાય છે, તેજ પ્રમાણે દેહાદિનું જડપણું તથા તેથી જુદા આત્માનું ચેતનપણું કેમ જણાતું નથી ?

અજઢાત્મવદાભાંતિ યત્સાન્નિધ્યાજ્ઞઢા અપિ ।

દેહેન્દ્રિયમનઃપ્રાણાઃ સોહમિત્યવધારય ॥ ૨૦ ॥

ગુરુ—સ્વપ્ન અવસ્થામાં દેહ તથા ઇન્દ્રિયો દ્રષ્ટા નથી હોતાં માટે તેઓ કદી દૃશ્ય હોવાથી અચેતન હો પરંતુ મન ચેતન શા માટે નહીં ?

અગમન્મે મનોન્યત્ર સામંતે ચ સ્થિરીકૃતમ્ ।

एवं यो वेत्ति धीवृत्तिं, सोहमित्यवधारय ॥ २१ ॥

“આટલીવાર સુધી માફ મન અન્ય વસ્તુ માગતું હતું; હાલ એ વસ્તુને બૂલી જઈ સ્થિર કર્યું છે, અર્થાત્ સમીપ રહેલી વસ્તુમાં લગાડયું છે.” એ પ્રમાણે જે અંતઃકરણની વૃત્તિ-આને જાણે છે, તે હું છું એમ હે શિષ્ય! તું નિશ્ચય કર.

શિષ્ય,—મન એ બુદ્ધિની વૃત્તિરૂપ હોવાથી તે કદી દૃશ્ય હો, પરંતુ બુદ્ધિ, કે જે વૃત્તિમાત્રનું ઉપાધાન છે તેનું દૃશ્યપણું કેમ સંભવે ?

स्वप्नजागरिते सुप्तिं भावाभावौ धियां तथा ।

यो वेच्यविक्रियः साक्षात्सोहमित्यवधारय ॥ २२ ॥

ગુરૂ—બુદ્ધિ, સ્વપ્ન અવસ્થાને તથા જાગૃત અવસ્થાને જાણે છે; કારણ કે તે વખતે તે હોય છે. પરંતુ સુષુપ્તિમાં બુદ્ધિ હોતી નથી, કારણ કે તે વખતે તેનો અવિદ્યામાં લય થએલો હોય છે, અને આત્મા, જે ત્રણે અવસ્થા તે સાક્ષાત જાણે છે તથા સ્વપ્નમાં તેમજ જાગૃત અવસ્થામાં બુદ્ધિના સદ્ભાવને, અને સુષુપ્તિમાં તેના અભાવને પણ જાણે છે તે બુદ્ધિનો દ્રષ્ટા નિર્વિકાર ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મા હું છું એમ નિશ્ચય કર.

એ પ્રમાણે અચેતનપણાને લીધે દેહાદિ અનાત્મ વસ્તુ છે એમ સુચવીને તથા દેહાદિથી વિલક્ષણ હોવાથી આત્મા ચૈતન્યસ્વરૂપ છે એમ પ્રતિપાદન કરીને હવે દેહ આદિથી વિલક્ષણપણાને લીધે સિદ્ધ થએલા આત્માના ચેતન-પણાનો, દષ્ટાંત આપી ઉપસંહાર કરે છે.

घटावभासको दीपो घटादन्यो यथेष्यते ।

देहावभासको देही तथाहं बोधविग्रहः ॥ २३ ॥

જેમ દિવો ધડાને પ્રકાશ કરનારો હોવાથી ધડાથી જુદો છે તેમજ દેહને પ્રકાશ કરનાર હોવાથી દેહથી ભિન્ન, હું ચૈતન્ય-સ્વરૂપ આત્મા છું.

હવે આત્માનું આનંદસ્વરૂપ પ્રતિપાદન કરેછે.

પુત્રવિત્તાદયો ભાવા यस્ય શેષતયા પ્રિયાઃ ।

દ્રષ્ટા સર્વપ્રિયતમઃ સોહમિત્યવધારય ॥ ૨૪ ॥

પુત્ર, ધન, આદિ પદાર્થો જે આત્માને અનુકૂળ હોવાથી પ્રિય છે, તે આત્મા પુત્ર આદિ સર્વ પદાર્થ કરતાં અધિક પ્રિય છે. તે આત્મા, હું છું એમ તું નિશ્ચય કર્યે. શ્રુતિ પણ કહેછે કે “આત્મનઃ કામાય સર્વે પ્રિયં ભવતિ.” (આત્માનું પ્રિય કરનાર હોવાથી સર્વ પદાર્થ પ્રિય છે.)

ઉપર પ્રમાણે આત્મા આનંદસ્વરૂપ છે એ વાત કહી, હવે આત્મા અત્યંત પ્રેમનો વિષય હોવાથી તે ત્રણે કાળમાં સત્યસ્વરૂપ છે એ વાત કહેછે.

પરપ્રેમાસ્પદતયા માનભૂવમહં સદા ।

ભૂયાસમિતિ યો દ્રષ્ટા સોહમિત્યવધારય ॥ ૨૫ ॥

“હું કોઈ દિવસ ન હતો એમ ન હતું, કિંતુ સદા માં અવસ્થાન હોવું જોઈએ” એ પ્રમાણે અત્યંત પ્રીતિનો વિષય જે દષ્ટ છે, તે હું છું એમ તું જાણ.

હવે સાક્ષીને ત્વંપદાર્થરૂપે પ્રતિપાદન કરેછે.

યઃ સાક્ષિલક્ષણો बोधस्तंपदार्थः स उच्यते ।

સાક્ષિત્વમપિ बोधत्वमविकारितयात्मनः ॥ ૨૬ ॥

જે જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા “તત્ત્વમસિ” આદિ મહાવાક્યવડે સાક્ષીસ્વરૂપે પ્રતીત થાયછે તે “તત્ત્વમસિ” મહાવાક્યમાં રહેલા ત્વં પદનો અર્થ છે એમ કહેવાય છે. આત્માનું સાક્ષીપણું એટલે અન્યની સહાયતાવિના પોતાને વિષે કદિપત સંપૂર્ણ વિશ્વના દ્રષ્ટા-પણું, તથા જ્ઞાનસ્વરૂપપણું, પોતાના નિર્ધિકારપણાને લીધે છે.

દેહેન્દ્રિયમનઃપ્રાણાહંકૃતિભ્યો વિલક્ષણઃ ।

પ્રોજ્ઞિતાશેષષડ્ભાવવિકારસ્તંપદાભિધઃ ॥ ૨૭ ॥

દેહ, ઇન્દ્રિય, મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, અહંકાર તથા પ્રાણુથી જે વિલક્ષણ છે તથા એ કારણુથીજ જે જન્મ આદિ છ^૧ ભાવ-વિકાર રહિત છે તે ત્વંપદનો લક્ષ્ય અર્થ છે.

હવે તત્પદાર્થનું પ્રતિપાદન કરેછે.

ત્વમર્થમેવં નિશ્ચિત્ય તદર્થં ચિંતયેત્પુનઃ ।

અતઃપ્રાવૃત્તિરુપેણ સાક્ષાદ્વિધિમુખેન ચ ॥ ૨૮ ॥

પૂર્વે કહેલા ‘ત્વં’ પદના અર્થને પ્રતિપાદન કરનારાં વાક્યો-વડે તથા અન્ય શાસ્ત્રની પણ સહાયતાથી ‘ત્વં’ પદના અર્થને સંશય ન રહે તેવી રીતે સમજાવે પછી સંદેહ નિવૃત્તિ થાય. ત્યાં લગી, “અયાત આદેશો નેતિ નેતિ” એ શ્રુતિ કહેછે તે પ્રમાણે અનાત્મધર્મનો પરિત્યાગ કરીને, “સત્યં જ્ઞાનમનંતં બ્રહ્મ” ઇત્યાદિ સાક્ષાત્ બ્રહ્મના સ્વરૂપને પ્રતિપાદક શ્રુતિવાક્યોવડે “તત્” પદના અર્થનું વારંવાર ચિંતન કરવું.

૧ જન્મ, અસ્તિત્વ (હયાતી,) વૃદ્ધિ, પરિણામ, લક્ષ્ય, અને નાશ એ છ ભાવવિકાર છે.

અનાત્મ ધર્મોના પરિભાગવડે “તત્” પદના અર્થનું નિરૂપણ કરેછે.

નિરસ્તાશેષસંસારદોષોઽસ્થૂલાદિલક્ષણઃ ।

અદૃશ્યત્વાદિગુણકઃ પરાકૃતતમોમલઃ ॥ ૨૯ ॥

જેનેવિષે અવિદ્યારૂપ મેલ નથી, જે પ્રવૃત્તિનાં કારણરૂપ રાગ આદિ દોષરહિત છે, જેમાં સ્થૂળપણું સૂક્ષ્મપણું લાંબાપણું ટુંકાપણું, ઇત્યાદિ નથી તથા જે દૃશ્યપણું પરિચ્છિન્નપણું ઇત્યાદિ ધર્મરહિત છે.

હવે વિધિવાક્યવડે તત્પદના અર્થ (પરમાત્મા) નું નિરૂપણ કરેછે.

નિરસ્તાતિશયાનંદઃ સત્યઃ પ્રજ્ઞાનવિગ્રહઃ ।

સત્તાસ્વલક્ષણઃ પૂર્ણઃ પરમાત્મેતિ ગીયતે ॥ ૩૦ ॥

જે નિરવધિ આનંદસ્વરૂપ છે, જે સત્ય છે, જેનું જ્ઞાન એજ સ્વરૂપ છે, જે સત્તામાત્ર છે તથા જે પૂર્ણ છે તે પરમાત્મા એટલે “તત્” પદનો લક્ષ્યાર્થ છે એમ કહેવાયછે.

એપ્રમાણે વિધિવાક્ય અને નિષેધવાક્યવડે નિરૂપાધિ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કરીને હવે છશ્લોકવડે માયોપાધિક બ્રહ્મના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરેછે.

સર્વેશત્વં પરેશત્વં તથા સંપૂર્ણશક્તિતા ।

વેદૈઃ સમર્થ્યતે यस્ય તદ્ બ્રહ્મેત્યવધારય ॥ ૩૧ ॥

જેનું સર્વજ્ઞપણું, પરમેશ્વરપણું તથા સંપૂર્ણ શક્તિ વેદ પ્રતિ, પાદન કરેછે તે બ્રહ્મ છે એમ તું નિશ્ચય કર.

યજ્ઞાનાત્ સર્વવિજ્ઞાનં શ્રુતિષુ પ્રતિપાદિતમ્ ।

મૃદાઘ્નનેકદૃષ્ટાંતૈસ્તદ્બ્રહ્મેત્યવધારય ॥ ૩૨ ॥

યેથા સૌમ્યેકેન મૃત્તિપથેન સર્વં મૃન્મયં વિજ્ઞાતં સ્યાદ્વાચારંભણં વિકારો નામ-
ધેયં મૃત્તિકેત્યેવ સત્યમ્ ॥ ઈત્યાદી શ્રુતિઓમાં મૃત્તિકા આદિનાં અનેક
દૃષ્ટાંતોવડે જેના જ્ઞાનથી સર્વતું જ્ઞાન પ્રતિપાદન કર્યું છે તે બ્રહ્મ છે
એમ તું નિશ્ચય કર.

યદાનંત્યં પ્રતિજ્ઞાય શ્રુતિસ્તત્સિદ્ધયે જગૌ ।

તત્કાર્યત્વં પ્રપંચસ્ય તદ્બ્રહ્મેત્યવધારય ॥ ૩૩ ॥

“એકમેવાદ્વિતીયં બ્રહ્મ ” એ વાક્યવડે શ્રુતિ, જેના અનંત-
પણુથી પ્રતિજ્ઞા કરીને, એ અનંતપણુને સિદ્ધ કરવાસાથે તેણીએ
સંપૂર્ણ વિશ્વ તેનું કાર્ય છે એમ કહ્યું; તે, બ્રહ્મ છે એમ તું જાણ.

વિજિજ્ઞાસ્યતયા યત્તુ વેદાંતેષુ મુમુક્ષુભિઃ ।

સમર્થ્યતેઽતિયત્નેન તદ્બ્રહ્મેત્યવધારય ॥ ૩૪ ॥

યતો વા ઇમાનિ ભૂતાનિ જાયંતે (જેથી સર્વ પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય
છે) ઈત્યાદિ વેદાંતવાક્યોને વિષે, મુમુક્ષુ પુરૂષો જેને મહા-
પ્રયત્નવડે વિચારવાયોગ્ય કહે છે તે બ્રહ્મ છે એમ તું જાણ.

જીવાત્મના પ્રવેશશ્ચ નિયંતૃત્વં ચ તાન્ પ્રતિ ।

શ્રૂયતે યસ્ય વેદેષુ તદ્બ્રહ્મેત્યવધારય ॥ ૩૫ ॥

જેનો જગત્માં જીવાત્મારૂપે પ્રવેશ તથા સર્વ જીવોપ્રતિ
નિયંતાપણું વેદમાં કહેલ છે તે બ્રહ્મ છે એમ તું જાણ.

૧ હે પ્રિયદર્શન ! જેમ એક માટીના પિડના જ્ઞાનવડે તેનાં કાર્ય ઘટાદિ
જ્ઞાન થાય છે, કારણ કે કાર્ય માત્ર વાણીએ આરંભેલ નામમાત્રજ છે, મૃત્તિ-
કાજ સત્ય છે તેમ સર્વતું કારણ બ્રહ્મના જ્ઞાનવડે સંપૂર્ણ વિશ્વતું જ્ઞાન થાય છે.

કર્મણાં ફલદાતૃત્વં યસ્યૈવ શ્રૂયતે શ્રુતૌ ।
જીવાનાં હેતુકર્તૃત્વં તદ્વસ્ત્યેવધારય ॥ ૩૬ ॥

જેને શ્રુતિ કર્મફળને આપનાર કહે છે તથા સર્વ જીવના પ્રેરક કહે છે તે બ્રહ્મ છે એમ તું જાણુ.

મહાવાક્યમાં રહેલાં “તત્” પદ અને “ત્વં” પદના અર્થનો નિઃસંદેહ-પણે વિચાર કરીને પણ વાક્યાર્થનો વિચાર કરવો એ વાત કહે છે.

તૈત્ત્વંપદાર્થો નિર્ણીતૌ વાક્યાર્થશ્ચિત્યતેઽધુના ।
તાદાત્મ્યમત્ર વાક્યાર્થસ્તયોરેવ પદાર્થયોઃ ॥ ૩૭ ॥

“તત્” પદના અર્થનો તથા “ત્વં” પદના અર્થનો નિર્ણય

૧ નીલોત્પલ (કાળું કમળ) એ વાક્યમાં “નીલ” પદ અન્યરંગનાં કમળોથી જુદું પાડનાર હોવાથી “નીલ” (કાળું) એ ઉત્પલ (કમળ) રૂપ વિશેષ્યની સાથે વિશેષણરૂપે જોડાય છે, તેમજ “ઉત્પલ” પદ પણ “નીલ” ગુણને વસ્ત્ર વગેરેથી જુદો પાડીને “નીલ” વિશેષણ સાથે સંબંધ પામે છે. આ પ્રકારના સંબંધને “વિશેષણવિશેષ્યભાવસંસર્ગ” તથા “દંડીદેવદત્તઃ” અર્થ દંડવાળો દેવદત્ત” એ વાક્યમાં જેમ દંડવિશિષ્ટ (દંડવાળો) દેવદત્ત એવો વાક્યાર્થ થાય છે તેમ “નીલોત્પલ” એ વાક્યમાં “નીલ” ગુણવિ-શિષ્ટ (કાળા રંગવાળું) ઉત્પલ (કમળ) એવો અર્થ ગ્રહણ કરીએ ત્યારે વિશિષ્ટવાક્યાર્થ ગણાય છે. “તત્ત્વમસિ” મહાવાક્યમાં બંને વાક્યાર્થને ગ્રહણ કરેલ નથી, કારણ, “નીલોત્પલ” એ વાક્યમાં જેમ નીલગુણ અને ઉત્પલ પદાર્થ એ જુદી જુદી વસ્તુ છે તેમ મહાવાક્યમાં નથી. તેમાં તો “તત્” પદનો અર્થ તથા “ત્વં” પદનો અર્થ એ એકજ વસ્તુ છે, માટે તાદાત્મ્ય એટલે બંનેની એક-રૂપતારૂપ વાક્યાર્થ મહાવાક્યમાં સ્વીકાર્યો છે.

કર્થો. હવે “તત્ત્વમસિ” એ મહાવાક્યના અર્થનો નિર્ણય કરીએ છીએ. વિશેષણવિશેષ્યાસંસર્ગ (સંબંધ) વિશિષ્ટ તથા તાદાત્મ્ય (એકરૂપપાત્રું) એમ ત્રણ પ્રકારના વાક્યાર્થમાં “તત્ત્વમસિ” આદિવાક્યમાં “તત્” પદના અર્થ તથા ત્વંપદના અર્થતું તાદાત્મ્યરૂપ વાક્યાર્થ સ્વીકારેલ છે.

સંસર્ગો વા વિશિષ્ટો વા વાક્યાર્થો નાત્ર સંમતઃ ।

અર્થઙ્ઠૈકરસલે સ વાક્યાર્થો વિદુષાં મતઃ ॥ ૩૮ ॥

વિશેષણવિશેષ્યભાવસંસર્ગરૂપ અથવા વિશિષ્ટરૂપ વાક્યાર્થ મહાવાક્યમાં સ્વીકારેલ નથી; કિંતુ “તે તું છો તથા તું તે છો” એ પ્રકારે અખંડ એકરસ વસ્તુની પ્રતીતિરૂપ વાક્યાર્થ વિદ્વાનોએ સ્વીકાર્યો છે આવા વાક્યાર્થને તાદાત્મ્યરૂપ વાક્યાર્થ કહે છે.

પ્રત્યગ્બોધો ય આમાતિ સોદ્વયાનંદલક્ષણઃ ।

અદ્વયાનંદરૂપશ્ચ પ્રત્યગ્બોધૈકલક્ષણઃ ॥ ૩૯ ॥

અંતઃકરણ ઉપાધિયુક્ત જ્ઞાનસ્વરૂપ જે ત્વંપદનો લક્ષ્ય અર્થ છે તેજ અખંડ આનંદસ્વરૂપ તત્પદનો લક્ષ્ય અર્થ છે, તથા અદ્વિતીય આનંદસ્વરૂપ જે તત્પદનો લક્ષ્ય અર્થ, તેજ ત્વંપદનો લક્ષ્ય અર્થ જ્ઞાનસ્વરૂપ પ્રત્યક્ આત્મા છે.

શિષ્ય.—એ પ્રકારે તત્પદનો લક્ષ્યાર્થ તથા ત્વંપદનો લક્ષ્યાર્થ એ બંનેના અત્યંત અભેદરૂપ મહાવાક્યના અર્થતું જ્ઞાન થવાથી શું ફળ છે ?

ઈત્થમન્યોન્યતાદાત્મ્યપ્રતિપત્તિર્યદા ભવેત્ ॥

અબ્રહ્મત્વં ત્વમર્થસ્ય વ્યાવર્તેત તદૈવ હિ ॥ ૪૦ ॥

ગુરૂ—જે ત્વંપદના અર્થનું સ્વરૂપ છે તેજતત્પદના અર્થનું સ્વરૂપ છે એવી રીતે બંને પદના અર્થનું જ્યારે અત્યંત અભેદ-જ્ઞાન થાય છે ત્યારે તત્કાળ આત્માનું કર્તૃત્વ ભોક્તૃત્વ આદિ સસારીપણું મટી જાય છે.

તદર્થસ્ય ચ પારોક્ષ્યં યદ્યેવં કિં તતઃ શૃણુ ।

કર્ણાનંદૈકરૂપેણ પ્રત્યગ્બોધોઽવતિષ્ઠતે ॥ ૪૧ ॥

તેમજ તત્પદનો અર્થ જે બ્રહ્મ તેનું પરોક્ષપણું નિવૃત્ત થાય છે. એમ થવાથી શું કળ છે? એવી શંકા હે શિષ્ય! તને થાય તો તેનો ઉત્તર સાંભળ. ત્વંપદના અર્થનું સસારીપણું તથા તત્પદાર્થનું પરોક્ષપણું દૂર થવાથી જે અંતઃકરણ ઉપાધિયુક્ત જ્ઞાનસ્વરૂપ પ્રત્યક્ આત્મા છે તે સદા પરિપૂર્ણ આનંદસ્વરૂપે રહે છે.

તત્ત્વમસ્યાદિવાક્યં ચ તાદાત્મ્યપ્રતિપાદને ।

લક્ષ્યૌ તત્ત્વંપદાર્થૌ દ્વાવુપાદાય પ્રવર્તતે ॥ ૪૨ ॥

તત્પદના લક્ષ્યાર્થને તથા ત્વંપદના લક્ષ્યાર્થને બ્રહ્મ કરીને તત્ત્વમસિ આદિ મહાવાક્ય, જીવનો તથા બ્રહ્મનો અભેદ પ્રતિ-પાદન કરવા માટે પ્રવર્તે છે. તત્પદના તથા ત્વંપદના વાચ્ય અર્થનો અભેદ થઈ શકતો નથી.

હિત્તા દ્વૌ શબ્દૌ વાચ્યૌ વાક્યં વાક્યાર્થબોધને ।

યથા પ્રવર્તતેઽસ્માભિસ્તથા વ્યાખ્યાતમાદરાત્ ॥ ૪૩ ॥

ઉપાધિસહિત તત્પદના વાચ્ય અર્થનો તથા ત્વંપદના વાચ્ય અર્થનો ત્યાગ કરીને મહાવાક્ય જે પ્રકારે અખંડ વાક્યાર્થનો બોધ કરવામાં પ્રવર્તે છે તે પ્રકારે અમે આદરસહિત વ્યાખ્યાન કર્યું.

તત્પદનો અને ત્વંપદનો વાચ્ય અર્થ, જેને મુખ્ય અર્થ પણ કહે છે તેને સંક્ષેપમાં કહે છે.

આલંબનતયાઽઽભાતિ યોઽસ્મત્ પ્રત્યયશબ્દયોઃ ।

અંતઃકરણસંભિન્નવાયઃ સ ત્વંપદાભિઃ ॥ ૪૪ ॥

જે અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિસહિત ચૈતન્ય, “હું” એવા શબ્દ તથા હું એવા જ્ઞાનના વિષયરૂપે ભાસે છે, તે ત્વંપદનો વાચ્ય અર્થ જીવ છે.

માયોપાધિર્જગદ્યોનિઃ સર્વજ્ઞતાદિલક્ષણઃ ।

પારોક્ષ્યશબલઃ સત્યાદ્યાત્મકસ્ત્વંપદાભિઃ ॥ ૪૫ ॥

જે સમષ્ટિ અજ્ઞાનનો આશ્રય તથા વિષય હોવાથી મેલથી ઢંકાયેલા દર્પણની પેઠે માયાવડે આવૃત્ત છે, જે જમતરૂપી ભ્રમનું અધિષ્ઠાન છે, સર્વજ્ઞ, સર્વ શક્તિમાન છે, જે પરોક્ષ છે, તથા જે અખંડ જ્ઞાનસ્વરૂપ તથા આનંદસ્વરૂપ છે તે ‘તત્’ પદનો વાચ્ય અર્થ ઈશ્વર છે.

હવે બંને પદના વાચ્ય અર્થનો વિરોધ બતાવે છે.

પ્રત્યક્રૂપરોક્ષતૈકસ્ય સદ્વિતીયત્વપૂર્ણતા ।

વિરુદ્ધ્યતે યતસ્તસ્માલ્લક્ષણા સંપ્રવર્તતે ॥ ૪૬ ॥

તત્પદના તથા ત્વંપદના વાચ્ય અર્થનો અભેદ પ્રતિપાદન કરવામાં એકજ વસ્તુને વિષે પ્રત્યક્ષપણું, પરોક્ષપણું, પરિચ્છિન્નપણું તથા વ્યાપકપણું વિરોધ પામે છે અર્થાત્ સંભવતું નથી માટે મહાવાક્યમાં શક્તિવૃત્તિ, પ્રવર્તતી નથી પણ લક્ષણાવૃત્તિ પ્રવર્તે છે.

માનાંતરવિરોધે તુ મુખ્યાર્થસ્ય પરિગ્રહે ।

મુખ્યાર્થેનાવિનાભૂતે પ્રતીતિર્લક્ષણોચ્યતે ॥ ૪૭ ॥

વાક્યમાં રહેલા પદનો મુખ્ય અર્થ ગૃહણ કરવામાં પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણવડે વિરોધ આવે તો, મુખ્ય અર્થની સાથે સંબંધ રાખનારા અન્ય અર્થની જે પ્રતીતિ તેને લક્ષણવૃત્તિ કહેછે.

વિવેચન.—કોઈ વાક્યમાં અમુક પદનો મુખ્ય અર્થ એટલે શબ્દ સાંભળતાંજ તુરત પ્રતીત થતો અર્થ ગૃહણ કરવામાં પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણનો વિરોધ આવતો હોય તો તે મુખ્ય અર્થની સાથે હમેશ સંબંધ રાખનારા અર્થની જે તે પદવડે પ્રતીતિ થવી તેને લક્ષણા વૃત્તિ કહે છે. એ લક્ષણા “જહતી, અજહતી તથા જહત્ અજહતી,” એમ ત્રણ પ્રકારની છે.

ગંગાયાં ઘોષ:—(ગંગામાં નેસ) એ વાક્યમાં ગંગા શબ્દનો મુખ્ય અર્થ પ્રવાહ તજીને પ્રવાહ સાથે નિત્ય જોડાએલા કાંઠાને-વિષે ગંગા શબ્દનું વર્તીતું તે જહત્લક્ષણા. આ લક્ષણા, ગંગા-પદમાં માનવાનું કારણ એ કે ગંગાપદનો મુખ્ય અર્થ પ્રવાહને વિષે ઘોષ એટલે નેસની સ્થિતિ પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણવડે સંભ-વતી નથી.

“શ્વેતો ધાવતિ” (શ્વેત હોડે છે) એ વાક્યમાં શ્વેતગુણને હો-ડતું એ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી વિરૂદ્ધ છે માટે શ્વેત શબ્દની શ્વેતગુ-ણયુક્ત ઘોડાને વિષે જે પ્રવૃત્તિ તે અજહલ્લક્ષણા. કારણ કે મુખ્ય અર્થ શ્વેતગુણનો ત્યાગ ન થતાં શ્વેતગુણ સહિત અશ્વ (ઘોડા) નો થાયછે.

૧ પ્રતિ શરીરમાં દેહાદિથી વિલક્ષણરૂપે પ્રકાશતું તેજ એટલે સર્વા-તરપણું.

સોયં દેવદત્તઃ (તે આ દેવદત્ત) એ વાક્યમાં ‘તત્’ પદનો મુખ્ય અર્થ જે ‘તે દેશ કાળ વિશિષ્ટ’ (તે દેશ કાળમાં સ્થિત) તથા ‘અયં’ પદનો મુખ્ય અર્થ જે આ દેશ કાળ વિશિષ્ટ (આ દેશ તથા કાળમાં સ્થિત) એ બંનેની એકતા સંભવતી નથી. માટે તે દેશ કાળ તથા આ દેશ કાળ વિશિષ્ટપણાને ત્યાગી, કેવળ દેવદત્તના શરીરમાં જે તત્પદની તથા ત્વંપદની પ્રવૃત્તિ, તે જહત્ અજહત્ લક્ષણ કહેવાય છે. કારણ કે દેશ કાળરૂપ વિશેષ અંશને ત્યાગ કરીને વિશેષ્ય અંશને વિષે શબ્દ પ્રવર્તે છે.

ત્યારે “તત્ત્વમસિ” આદિ મહાવાક્યમાં કઈ લક્ષણ? એવી સંકાપું ઉત્તર.

તત્ત્વમસ્યાદિવાક્યેષુ લક્ષણા ભાગલક્ષણા ।

સોયમિત્યાદિવાક્યસ્ય પદયોરિવ નાપરા ॥ ૪૮ ॥

જેમ “સોયંદેવદત્તઃ” એ વાક્યમાં સઃપદનો મુખ્ય અર્થ “તે દેશ કાળ વિશિષ્ટ” તથા અયં પદનો તો મુખ્ય અર્થ “આ દેશ કાળ વિશિષ્ટ” એ બંનેની એકતા ન સંભવતાં, તે બંનેમાંથી વિશિષ્ટપણું તજીને દેવદત્ત માત્રમાં સઃ તથા અયં પદ વર્તે છે તેમ “તત્ત્વમસિ” મહાવાક્યમાં પણ તત્પદના તથા ત્વંપદના મુખ્ય અર્થને ગ્રહણ કરવામાં વિરોધ આવે છે. કારણ કે તત્પદનો મુખ્ય અર્થ જે ઈશ્વર તે પરોક્ષ તથા પૂર્ણ છે તથા ત્વંપદનો અર્થ પ્રત્યક્ તથા પરિચ્છિન્ન છે. પરોક્ષ અને પૂર્ણની, પ્રત્યક્ અને પરિચ્છિન્નની સાથે એકતા સંભવી શકે નહીં, માટે તત્ પદના મુખ્યાર્થમાંથી પરોક્ષપણા આદિનો તથા ત્વંપદના મુખ્ય અર્થમાંથી પરિચ્છિન્નપણા આદિનો ત્યાગ કરીને બંને પદ, પૂર્ણ આનંદ અખંડ બોધસ્વરૂપને વિષે પ્રવર્તે છે. આ લક્ષણને ત્યાગલક્ષણા અથવા જહત્જહતી લક્ષણા કહે છે.

અહં બ્રહ્મેતિ વાક્યાર્થબોધો યાવદ્દૃઢીભવેત્ ।

શમાદિસહિતસ્તાવદભ્યસેચ્છવણાદિકમ્ ॥ ૪૯ ॥

“હું બ્રહ્મ છું;” એ પ્રકારે જ્યાંસુધી બ્રહ્મથી અભિન્ન અપરોક્ષ-જ્ઞાન (સાક્ષાત્કાર) અસંભવના વિપરિતભાવના દૂર થઇને દૃઢ થાય, ત્યાંસુધી શમદમ સાધનમાં નિરત રહી વારંવાર શ્રવણ મનન તથાનિદંધ્યાસનનો અભ્યાસ કર્યો કરવો. બ્યાસ સૂત્રમાં પણ કહ્યું છે કે આવૃત્તિરસક્રુદ્ધપદેનાત્ અર્થ-એતકેતુએ પોતાના પુત્ર ઉદાલક ને નવ વખત મહાવાક્યનાં વિવિધ દૃષ્ટાંતો આપી બોધ કર્યો છે માટે દૃઢ બોધ થતાં સુધી શ્રવણ મનન નિદંધ્યાસન કર્યો કરવું.

શ્રુત્યાચાર્યપ્રસાદેન દૃઢો બોધો યદા ભવેત્ ।

નિરસ્તાશેષસંસારનિદાનઃ પુરુષસ્તદા ॥ ૫૦ ॥

વિશીર્ણકાર્યકરણો ભૂતસૂક્ષ્મૈરનાવૃતઃ ।

વિમુક્તકર્મનિગદઃ સદ્ય એવ વિમુચ્યતે ॥ ૫૧ ॥

શ્રવણ મનન આદિવડે તથા પ્રણામ આદિ શુશ્રૂષાવડે સંપાદન કરેલા શ્રીસદ્ગુરુના પ્રસાદવડે, જ્યારે દૃઢજ્ઞાન ઉદય પામે છે ત્યારે પુરુષ, સંપૂર્ણ સંસારનું કારણ ને અવિદ્યા, તે રહિત થાય છે, તેના દેહ ઇન્દ્રિયઆદિ શિથિલ થાય છે અર્થાત્ તેનું અભિમાન છુટી જાય છે, તે સૂક્ષ્મ ભૂત એટલે શબ્દ સ્પર્શ આદિ વિષયોવડે આવૃત થતો નથી, અર્થાત્ શબ્દ આદિ વિષયો સમીપ છતાં પણ તેનું ચિત્તવિકાર પામતું નથી તથા સંચિત, પ્રારબ્ધ તથા આગામિ, એમ ત્રણ પ્રકારનાં કર્મરૂપી બેડીમાંથી મુક્ત થઈ શરીર છતાં પણ તત્કાળ તે વિદેહમુક્તિ પામે છે: શરીર છતાં પણ વિદેહમુક્તિ કેમ પામે? એવી આ જગોએ

શંકા કરવી નહિ. કારણ કે, અન્ય મનુષ્યની દૃષ્ટિએ તેનો દેહ છતાં પણ તે પુરૂષત્વ અજ્ઞાન સંપૂર્ણ નાશ થએલું હોવાથી તેને તો અજ્ઞાને કલેપેલું શરીર છેજ નહિ.

પ્રારબ્ધકર્મવેગેન જીવન્મુક્તો યદા ભવેત્ ।

કિંચિત્કાલમનારબ્ધકર્મબંધસ્ય સંક્ષયે ॥ ૫૨ ॥

નિરસ્તાતિશયાનંદં વૈષ્ણવં પરમં પદમ્ ।

પુનરાવૃત્તિરહિતં કૈવલ્યં પ્રતિપદ્યતે ॥ ૫૩ ॥

પુરૂષ, જ્યારે પ્રારબ્ધવિનાનાં સંચિત તથા ક્રિયમાણ કર્મને તત્ત્વજ્ઞાનવડે ક્ષય થયા પછી જીવન્મુક્ત થાય ત્યારે, પ્રારબ્ધ કર્મના વેગસહિત અર્થાત્ રાગઆદિ સંસાર વાસનાના લેશસહિત થોડો કાળ રહે છે.

પ્રારબ્ધકર્મનો પણ અંત આવ્યા પછી, નિરતિશય આનંદા સ્વરૂપ પુનરાવૃત્તિરહિત અખંડ પરમાત્માના સ્વરૂપને પામે છે એટલે ત્રિદેહમુક્ત થાય છે.

इदं शंकराचार्यपंचरत्ननामकं पुस्तकं, भावप्रकाशादिग्रंथ-

प्रसिद्धिकर्त्रा रघुनाथात्मजेन जयरामेण मुंबय्याख्यरा-

जधान्यां निर्णयसागराभिधे मुद्रणयंत्रे मुद्रयित्वा

प्रसिद्धिं नीतम्. संवत् १९४८ चैत्र सुदी १.

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य-

श्रीमच्छंकराचार्यविरचिता

वाक्यवृत्तिः समाप्ता.

વૈદ્યકના વિશ્વવિખ્યાત ગ્રંથો.

ભાવપ્રકાશ-પૂર્વખંડ.

આ અમુલ્ય સર્વોપરી વૈદ્યક ગ્રંથનું મૂળ શ્લોકસહિત શુદ્ધ ગુર્જર ભાષાંતર, નક્સીદાર સુંદર કપડાના રંગબેરંગી પુંકાંથી સોનેરી અક્ષરોસહિત લગભગ ૧૧૦૦) પૃષ્ઠના સુંદર પુસ્તકના આકારમાં છપાઈ બંધાઈ તૈયાર થયું છે. આ ગ્રંથમાં છ પ્રકરણો છે, જેમાં નિચે લખેલી ઉપયોગી અને દરેક મનુષ્યે અવશ્ય જાણવા લાયક (૧૪૨૭) બાબતો સમાયલી છે.

પ્રકરણ ૧ હું-સૃષ્ટિ પ્રકરણ. **પ્રકરણ ૨** હું-ગર્ભ પ્રકરણ. **પ્રકરણ ૩** હું-બાલ પ્રકરણ. **પ્રકરણ ૪** હું-દેશો વિષે, દિનચર્યા, રાત્રિચર્યા, ઋતુચર્યા. **પ્રકરણ ૫** હું-મિશ્રવર્ગ, હરીતકયાદિવર્ગ, કર્પૂરાદિવર્ગ, ગદ્ગદ્યાદિવર્ગ, પૂષ્પવર્ગ, વટાદિવર્ગ, આમ્રાદિવર્ગ, ધાતુપદાતુ-રસોપરસ-વિષોપવિષ વર્ગ, ધાન્ય વર્ગ, શાક વર્ગ, માંસ વર્ગ, કૃતાન્ન વર્ગ, વારી (પાણી) વર્ગ, દુગ્ધ (દુધ) વર્ગ, દંધ્રો (દહીં) વર્ગ, તક (છાસ) વર્ગ, નવનીત (માંખણ) વર્ગ, ધૂત (ધી) વર્ગ, મૂત્ર વર્ગ, તૈલ વર્ગ, સન્ધાન વર્ગ, મધુ (મધ) વર્ગ, ઈક્ષુ (સેરડી) વર્ગ, અનેકાર્ય નામ વર્ગ, માન પરિભાષા, ભેષજનનાં વિધાનાનિ, ધાતુનાં શોધન મારણ વિધિ, ધાત્વાદિ મારણો પચુક્તાન પુટ પ્રકારનાહ. ઉપધાતુનાં મારણ પ્રકારનાહ, રસરસ્યે શોધન વિધિ, ઉપરસાનાં શોધન વિધિ, રત્નનાં શોધન મારણ વિધિ, વિષાનાં શોધન મારણ વિધિ; સ્નેહપાક વિધિ, વમન વિધિ, વિરેચન વિધિ, સ્નેહબસ્તિ વિધિ, ઉત્તરબસ્તિ

વિધિ, ફલવત્તિ વિધિ, નરય ગ્રહણ વિધિ, ધૂમપાન વિધિ, ગણકુશલપ્ર-
સારણ વિધિ, સ્વેદ વિધિ, મૂર્ધ તૈલ વિધિ, કર્ણ વિધિ, લેપ વિધિ, શોણિત
આવણ વિધિ, નેત્ર પ્રસાદન કર્માણી, સેક વિધિ, આશ્વયોતન વિધિ, પિણ્ડ
વિધિ, બિડાલક વિધિ, તર્પણ વિધિ, પુટપાક વિધિ, અંજન વિધિ, લેપન-
બક્ષણ સમય. પ્રકરણ ૬ કું-ચિકિત્સા પ્રકરણ.

એપ્રમાણે આવા મોટા કદના ગ્રંથની સમાપ્તિની સાથે વૈદ્ય
વિદ્યાની જાણવા જેવી સઘળી બાબતો સમાપ્ત થાયછે.

આપણી ગુર્જર ભાષામાં આવા ઉપયોગી વૈદ્યક ગ્રંથની
પૂરી ખોટ હતી જે આ ગ્રંથથી ઘણું દરજ્જે પુરી પડશે. આ
ગ્રંથનાં વિશેષ વખાણ ન કરતા એટલુંજ કહિયે છિયે કે દેશી
વૈદ્યોના ચરક સુશ્રુત ત્રિગેરે ઉત્તમ ગ્રંથો પણ આ ભાવપ્રકાશ
ગ્રંથ વાંચનારને ધડીબર વિસારે પડશે.

કિંમત-ગીટવાળા પુંડાની રૂ. ૭) પોષ્ટેજ ૦=

મુંબઈ-રામવાડી પાસે દાદી
શેઠ અગ્યારી લેન મલ્હા-
રાવ સ્ટ્રીટ નં. ૮

જયરામ રઘુનાથ,
તંત્રી “ભાવપ્રકાશ ભાષાંતર.”

ભાવપ્રકાશ-મધ્ય તથા ઉત્તરખંડ.

મહાત્માશ્રી ભાવમિશ્ર વિરચિત ભાવપ્રકાશ ગ્રંથના આ મધ્યખંડ તથા ઉત્તરખંડમાં તમામ રોગોનું તેના નિદાન, સંપ્રાપ્તિ અને ચિકિત્સાસહિત વિસ્તારથી વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે અને તે ચાર ભાગમાં વહેંચાયેલો છે.

ભાગ ૧ ભાગમાં—જુદી જુદી પ્રકારના જ્વરો, તે ઉત્પન્ન થવાનાં કારણો, તેને ઓળખવાની રીત, તેપર જુદા જુદા પ્રાચીન ગ્રંથકારોના અભિપ્રાય અને તેનાપર અસરકારક અનુભવી ઔષધોનું વિસ્તારપૂર્વક વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે.

ભાગ ૨ ભાગમાં—અરશ, જઠરાગ્નિસંબંધી વિકારો, કૃમિરોગ, પાંડુ-રોગ, કમળો, હૃલીમક, રક્તપિત્ત, અમ્લપિત્ત, શ્લેષ્મપિત્ત, ક્ષયરોગ, ઉધ-રસ, હેડકી, શ્વાસ, સ્વરભેદ, અરોચક, ઉલટી, તરશ, મૂર્છા, મદાત્મ્ય, દાહ, ઉન્માદ, અપસ્માર, વાતવ્યાધિ, ઉરસ્તંભ, આમવાત, પિત્તવ્યાધિ, શ્લેષ્મવ્યાધિ, વાતરક્ત, વગેરે રોગોની તેના નિદાનપૂર્વક ચિકિત્સા આપ, વામાં આવી છે.

ભાગ ૩ ભાગમાં—શૂળ, ઉદાવર્ત, આનાહ, યુલ્મ, પ્લીહ, યકૃત, ત્વદ્રોગ, મૂત્રકૃચ્છ, મૂત્રાધાત, અશ્મરી, પ્રમેહ, મેહવૃદ્ધિ, કાર્શ્ય, ઉદરરોગ, સોથ, વધરાવળ, બદ, ગલગંડ, ગંડમાળા, ગ્રંથી, અર્બુદ, શ્લીપદ, વિદ્રધિ, વ્રણ-અગ્નિદગ્ધ, ભગ્ન, વગેરે રોગોની તેના નિદાનપૂર્વક ચિકિત્સા આપવામાં આવી છે.

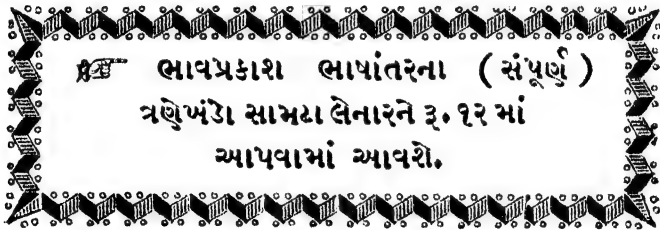
ભાગ ૪ થામાં—નાડીવ્રણ, ભગંદર, ઉપદંશ, લીંગના અરશ, શૂક-દોષ, કોઠ, શિતપિત્ત, ઉદદં, કોઠ, ઉત્કોઠ, વિસર્પ, સ્નાયુ, વિરુદ્ધોઠ, ક્ષીર-રોગ, મસૂરિકા, શીતલા, ક્ષુદ્રરોગ, શિરોરોગ, નેત્રરોગ, કર્ણરોગ, નાસિકા-

, જાનરોગ આદિ રોગોની
...જસા આપવામાં આવી છે.

આ ગ્રંથ કેવો તથા કેટલો ઉપયોગી છે તથા તેની યોગ્યતા વિષે અમારી તરફથી વધારે જણાવવું દુરસ્ત નથી તોપણ એટલું જણાવીએ છીએ કે આ ગ્રંથ જગપ્રસિદ્ધ અને તેમાં લખેલાં ઔષધો સમયપરત્વે સમજીને યોજવામાં આવ્યાથી મૃત્યુની હદસુધી પહોંચેલા રોગને પણ પાછો હઠાવી શકાય છે. વળી બધા વૈદ્યકના ગ્રંથમાં આ પહેલો દરજ્જો ધરાવે છે અને માત્ર આ ગ્રંથ એકલો જ ખરીદ કરવાથી વૈદ્યકના તમામ ગ્રંથોની ગરજ સરી શકે એવો વૈદ્યકના લંડારૂપ છે.

આ ગ્રંથ હંચી કીસમના સોનેરી ગીલટના પુંઠાથી લગભગ ૧૦૦૦) પૃષ્ઠના પુસ્તકના આકારમાં તૈયાર થયું છે.

કિંમત રૂ. ૮૭ પોષ્ટેજ રૂ. ૦૧

શુદ્ધ સરલ ગુજરાતી ભાષામાં,

હારીત સંહિતા.

વૈદકના અસંખ્ય ઉપયોગી વિષયોથી

ભરપૂર સંપૂર્ણ ગ્રંથ.

કિંમત-ગીટવાળા પુઠાંની અગાઉથી ફક્ત

રૂપિયા ૩) પોષ્ટેજ જુદું.

“હારીત સંહિતા” આ નામના અપૂર્વ વૈદક ગ્રંથનું શુદ્ધ સરલ ગુજરાતી પ્રૌઢ ભાષાંતર મૂળ શ્લોક સહિત અમારા તરફથી થોડી મુદતમાં છપાઈ બહાર પડશે. આ ગ્રંથ વૈદકના પ્રાચીન ચરક સુશ્રુત જેવા વિશ્વ-વિખ્યાત ગ્રંથોને પણ ભૂલાવામાં નાખે તેવો છે, દેશી વૈદશાસ્ત્રના રહસ્યની સંપૂર્ણ સમજાવટી આપવામાં આ ગ્રંથની બરાબરી કરી શકે એવો બીજો ગ્રંથ ભાગ્યેજ મળશે. આ ગ્રંથની અંદર વૈદકના એવા તો રસ ભરેલા વિષયો આવેલા છે કે વિદ્વાન વૈદો આ ગ્રંથને પોતાના પ્રાણ સમાન ગણી અલગ કરતા નથી. આ ગ્રંથનાં જોટલાં વખાણ કરીએ તેટલાં થોડાં છે, માટે તેમ નહીં કરતાં તેમાં જે ઉત્તમ વિષયો આવેલા છે તેની અનુક્રમણિકા આપવામાં આવે તો લોકોને તેના ઉપ-યોગીપણાની ખાતરી થયા વિના રહે નહિ; પણ બધી અનુક્રમણિકા આપ-વાથી એક મોટો ગ્રંથ થાય માટે તેમ નહીં કરતાં તેમાંના જુદા જુદા

... નવુના દાખલ સાથેના પેજમાં
...વા છે, જે ઉપરથી એ ગ્રંથની ખરી ખુબી લોકને
...વા વિના રહેશે નહીં.

કોઇના મનમાં આ ગ્રંથવિષે કદાચ ચરક સુશ્રુતના જેટલું માન
ન હોય !! તેને માટે એટલુંજ બોલવું બસ થશે કે જેવી રીતે મહાત્મા
આત્રેય (પુનર્વસુ) મુનિએ પોતાના શિષ્ય અગ્નિવેશ મુનિને કહેલા
આયુર્વેદનો ગ્રંથ ચરકસંહિતા એ નામથી ઓળખાય છે તેવીજ રીતે
એજ આત્રેય મુનિએ પોતાના શિષ્ય હારિત મુનિને કહેલા આયુ-
ર્વેદનો આ ગ્રંથ હારિતસંહિતા અથવા આત્રેયસંહિતા એ નામથી
ઓળખાય છે.

હાલમાં જે વૈદક ગ્રંથનાં ભાષાંતર થયેલાં છે તે સઘળાં વિદ્વાન
શાસ્ત્રીઓના હાથથીજ થયેલાં છે પણ તેઓ વૈદવિદ્યામાં બીનઅનુભવી
હોવાને લીધે તે ભાષાંતરો દોષવાળાં હોય તેમાં કાંઇ નવાઇ નહીં, પણ આ
પુસ્તકનું ખરૂં ભાષાંતર વડોદરાના વિદ્વાન શાસ્ત્રીઓ અને વૈદવિદ્યામાં
ખરા અનુભવી વિદ્વાન વૈદોની મંડળીએ ધણો શ્રમ વેઠી તથા લાંબો કાળ
વિચાર કરી તૈયાર કરેલું છે. આ ભાષાંતર કોઇ પણ રીતે બાકુતી
નથી માટે સર્વ લોકને ધણાજ આગ્રહ પૂર્વક આ ગ્રંથની ખરીદી કરવા
બલામણુ આપવામાં આવે છે.

પ્રિયમિત્રો ! જે તમારે સાંગોપાંગ આયુર્વેદનો અનુભવ કરવાની
ઇચ્છા હોય, વૈદ શાસ્ત્ર સંબંધી સઘળી બારીકીઓને તેઓનાં મૂળતત્ત્વો
સહિત હાથ કરી લેવાની આહત હોય, ધર્મ અર્થ કામ તથા મોક્ષ એ
ચારે પુરુષાર્થોનાં સાધનભૂત શરીરને સાચવવાની મરજી હોય અને ટુંકી
મુદતની અંદર સારા વૈદોના વર્ગમાં માન પામવાની ઉત્કંઠા હોય તો
વાંચો આ હારિતસંહિતા !!

આ પુસ્તક કેટલું લોકોપયોગી અને દરેક માણસને જીંદગી પર્યંત

એક હુશીઆર વૈદની ગરજ સારનાર નક્ષત્ર...

ખાતરી સદરહુ પુસ્તકજ આપશે.

-૫૧

નક્સીદાર સુંદર કપડાના રંગબેરંગી પુડાંથી સોનેરી
અક્ષરો સહિત આ ગ્રંથનું કદ રાંચલ બાર પૈજી લગભગ
(૮૦૦ પૃષ્ઠ) નું થયું છે છતાં તેની કિંમત અગાઉથી ફક્ત રૂ. ૩)
ત્રણ લેવા ઠરાવ કર્યો છે.

દશ અથવા તેથી વધારે નકલ ખપાવનારને દર દશ નકલે એક
નકલ ઈનાયત આપવામાં આવશે.

“હારીત સંહિતા” માં આવેલા અસંખ્ય વિષયોમાંથી માત્ર થોડા વિષયોનો નમુનો.

- ૧ વૈદ કેવો જોઈએ તથા વૈદકશાસ્ત્ર ભણનાર ને ભણાવનારની પરીક્ષા.
- ૨ બધાં ઔષધો ઓળખવાનો વિધિ તથા તેના ઉપયોગમાં કેટલી
બાબતોની વિચાર કરવાની જરૂર છે.
- ૩ ઋતુચર્યા, દિનચર્યા, રાત્રીચર્યા, નિરોગી રહેવાના નિયમો ઋતુનાં
લક્ષણ તથા પ્રત્યેક ઋતુઓમાં લેવાના જીદા જીદા ઉપચારો.
- ૪ વાત, પિત્ત, કફ તથા સન્નિપાત જ્વરની સંપૂર્ણ સમજણ.
- ૫ જીદી જીદી જાતની ઔષધી તરીકે વપરાતી અસંખ્ય વનસ્પતિના
ગુણદોષ.
- ૬ જીદી જીદી જાતનાં સ્થળ તથા જળચર પ્રાણીના માંસના ગુણદોષ.
- ૭ જીદી જીદી જાતનાં પ્રાણીઓનાં દૂધ, દહીં, છાસ, માંખણ, ધી,
મૂત્ર, વગેરે ગુણદોષ.
- ૮ છ રસ તથા તેનો ઉપયોગ.
- ૯ સઘળી જાતના ધાન્ય, ફળ, શાક વિગેરેના ગુણદોષ.
- ૧૦ વાવ, કુવા, તળાવ તથા વરસાદ વિગેરેના પ્રાણીના ગુણદોષ.

- નારાક, અવલેહ, સરખત, મુરખ્યા, વિગેરે
 બનાવવાની રીત તથા તેના ગુણદોષ.
- ૧૨ શુભ તથા અશુભ સ્વપ્નનું વિવેચન, દૂત, પરિક્ષા, શુકન, ભૂતવિદ્યા,
 તથા મંત્રોપચાર.
- ૧૩ તમામ રોગોનું નિદાન તથા ચિકિત્સા (ઔષધોપચાર,)
- ૧૪ રોગોના ભેદો તથા પરિક્ષા.
- ૧૫ હાથ, પગ, પેટ, મોઢું આંખ, કાન, નાક વિગેરે શરીરના દરેક
 ભાગમાં દરેક રોગનાં કારણો તથા તે ઉપર અપાતાં ઔષધો.
- ૧૬ શારીર એટલે શરીરની બનાવટસંબંધી અવશ્ય જાણવાજોગ બાબતો.
- ૧૭ નરત્ય, અંજન, સ્નેહન, સ્વેદન, નયન, વિરેચન, વિગેરે કરવાની રીત.
- ૧૮ કયા કયા રોગમાં બસ્તીની જરૂર છે તથા તે કેમ આપવી.
- ૧૯ ધાતુઓની ભસ્મ બનાવવાની રીત તથા તેના ઉપયોગનો વિધિ.
- ૨૦ પ્રભની ઉત્પત્તિમાં કેટલું પુરૂષનું વીર્ય તથા સ્ત્રીનું રજ સમર્થ છે
 તથા તેને સુધારવાના ઉપાયો.
- ૨૧ પુત્ર, પુત્રી, તથા જોડલાં ઉત્પન્ન થવાનું તથા જીવી જીવી રીતના
 બાળકો જન્મવાનું કારણ.
- ૨૨ વાંઝણી સ્ત્રીને આપવાનાં ઔષધો, તથા ગર્ભને સ્થિર રાખવાના
 ઉપાય.
- ૨૩ ગર્ભણી સ્ત્રીને ખીડા થયા વગર જલદી પ્રસવ થાય તેવા ઉપાય
 અને સુવાવડ કરવાની રીત.
- ૨૪ છોડના ઉપાય, મુએલા ગર્ભનું લક્ષણ, ગર્ભ રહેવાની રીત.
- ૨૫ સ્ત્રીની યોનીમાં ઉપજતા વીશ રોગો, તેનું નિદાન, તેનાં ચિન્હો
 તથા તેની ચિકિત્સા.
- ૨૬ ખરાબ ધાવણીની પરિક્ષા તથા તેને સાફ કરી વધારવાની રીત.
- ૨૭ બાળકને તથા સુવાવડી સ્ત્રીને ઉત્પન્ન થતાં રોગો તથા તેના
 તાત્કાલીક ઉપાયો.
- ૨૮ સ્થાવર અને જંગમ વિષની ઉત્પત્તિ, તેની અસર, સાધ્યાસાધ્ય
 વિચાર વિગેરે વિષને લગતી બધી બાબતો.

૨૯ લાંબા તથા ટુંકા આયુષ્યવાળાનું લક્ષણ.

૩૦ પરસેવો લાવવા, પીચકારી મારવા, લોહી કાઢવા તથા મુકાવવાની રીત.

૩૧ અગ્નીથી બળેલા શરીરના ભાગોના ઉપાયો.

૩૨ વાજકરણ તથા પારદના પ્રયોગો.

વિગેરે વિગેરે આ ગ્રંથમાં વૈદ્યવિદ્યાની તમામ જાણવા જેવી અસંખ્ય બાબતો સમાયલી છે. જેનું અહીં વિવેચન કરતાં એક ગ્રંથ થાય. છેવટ એટલુંજ કહેવાનું કે આવા ઉપયોગી ગ્રંથનું જેમને આલોક થયું હોય તેમણે આજસ ન રાખતાં નિચેને શીરનામે જલદીથી લખી જણાવવું.

મુંબઈ,—રામવાડી નજીક-
દાદીશેઠની અગ્યારીને રસ્તે
મહાદેવ લેન, ઘર નંબર—૮.

} જયરામ રઘુનાથ,
મેનેજર “લાવપ્રકાશ લાખાંતર.”

શ્રી માધવનિદાન.

સુધારા વધારા સાથે ત્રીજી આવૃત્તિ છપાય છે.
તેના સસ્તાપણા માટેજ નહીં, પણ તેના ઉપયોગીપણા
માટે સઘળી નકલો ઝટપટ ખપી ગઇ છે.

ઘણી જલદી બહાર પડશે.

કિંમત અગાઉથી થનારા અહાકોને ફક્ત રૂ. ૧૫
પોષ્ટેજ ૩ આના.

પ્રજાપ્રિય પુસ્તકને જાહેર લખનારાઓ તરફથી મળેલા
પુષ્કળ સર્ટીફિકેટોમાંથી નિચેના જુજ અભિપ્રાય
વાંચો એટલે માત્રમ પડશે કે તેની
યોગ્યતા કેટલી છે.

૧. માધવનિદાન મૂળ શ્લોક સહિત શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર
કરનાર જેરામ વિ. રઘુનાથ, ડીમી આઠ પેજ પૃષ્ઠ ૪૨૮. આ
નિદાન ગ્રંથ માધવાચાર્ય નામના પ્રાચિન આર્ય વિદ્વાને રચેલો
છે. એમાં ઘણું કરીને દરેક રોગ થવાનાં કારણ, રોગનાં લક્ષણ,
સાધ્યાસાધ્ય વિચાર વગેરે વૈદ્યોએ અને ગૃહસ્થોએ પ્રથમ અને
અવશ્ય જાણવાજોગ હકીકતનું ખુલાસાથી વર્ણન કરેલું છે. રોગ
થવાનાં કારણ બરાબર સમજ્યા સિવાય અને થયેલા રોગની
સ્થિતિ અવસ્થા યોગ્ય રીતે પારખ્યા સિવાય દવા કરવાથી કાર્ય
સિદ્ધિ ભાગ્યેજ થવાની, દરેક સખસે પ્રથમ નિદાન ભાગ

